

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

Justas Stončius

**ANTISEMITIZMAS SOVIETINĖJE LIETUVOJE
1944–1990 METAIS**

Mokslo daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, istorija (05H)

Klaipėda, 2018

Mokslo daktaro disertacija rengta 2014–2018 metais Klaipėdos universitete pagal Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Klaipėdos universitetu Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2017 m. liepos 17 d. įsakymu Nr. V-574 suteiktą doktorantūros teisę.

Mokslinis vadovas

prof. dr. Vygantas Vareikis (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija, 05H)

Mokslinis konsultantas

dr. Hektoras Vitkus (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija, 05H)

Turinys

ĮVADAS	5
1. SOVIETINIO ANTISEMITIZMO IŠTAKOS LIETUVOJE 1944–1953 METAIS	29
1.1. Sovietinės politikos prieš žydus pradžia ir kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ specifika Lietuvos SSR	29
1.2. „Gydytojų kenkėjų“ bylos konstravimas sovietinėje Lietuvoje	40
2. „ŽYDŲ KLAUSIMAS“ SOVIETINĖJE LIETUVOJE	53
2.1. Lietuviškos nomenklatūros nuostatos žydų atžvilgiu	54
2.2. Lietuvos žydai sovietinės tautinės politikos kontekste: tarp bandymų sovietizuoti ir antisemitizmo	76
2.3. Žydų įvaizdžio formavimas(is) lietuvių grožinėje literatūroje	97
2.4. „Valiutininkų byla“ ir jos refleksija sovietinėje Lietuvoje 1962 metais	112
2.5. Antisionistinės ir antiizraeliškos propagandos specifika sovietinės Lietuvos spaudoje	122
2.6. Lietuvos SSR KGB veikla prieš sionistinių idėjų sklaidą ir Izraelį	146
3. ANTISEMITIZMAS IR SOVIETŲ LIETUVOS VISUOMENĖ	157
3.1. Antisemitizmo refleksija Lietuvos SSR visuomenėje	158
3.2. Kolektyviniai smurtiniai ekscesai prieš žydus Lietuvos SSR: atvejų analizė	187
IŠVADOS	201
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	207

Įvadas

Tyrimo problema ir aktualumas. *Antisemitizmo* terminas buvo sukurtas 1879 m. vokiečių radikalaus politiko ir rašytojo Wilhelmo Marro. Senasis *judeofobijos* (antijudaizmo) terminas, kuriuo buvo išreiškiama krikščionių antipatija žydų atžvilgiu, paseno ir nebeatitiko pseudomokslinės, nacionalistinės ir antikrikščioniškos ideologijos poreikių. W. Marro išrastas neologizmas rėmėsi komparatyvine filologija, kuri tam tikras kalbas (hebrajų, aramėjų ir arabų) apibrėžė kaip „semitines“. *Antisemitizmas* yra nelogiškas terminas, kadangi tokio žodžio kaip *semitizmas*, kuriam reiktų sukurti opozicinį terminą, nėra, tačiau šio žodžio konotacija yra gerai suvokiama. W. Marro sugalvotas pavadinimas atspindėjo antisemitinio pasaulėvaizdžio kvintesenciją: žydai planuoja surengti klastingą sąmokslą ir įsiviešpatauti pasaulyje. XIX a. antisemitizmas buvo sparčios modernizacijos, nacionalizmo, kapitalistinių santykių, tradicinės agrikultūrinės bendruomenės lūžio raidos sukeltas modernus fenomenas, apėmęs idėjas ir sąvokas (rasinis atskyrimas), kurios nebuvo būdingos ankstyvosioms antijudaizmo formoms¹. Sovietinio antisemitizmo fenomeno apibrėžimo problema, kaip ir jo raidos analizė, yra sudėtingesnis procesas.

Antisemitizmas Lietuvos SSR buvo dar iki sovietinės okupacijos dalyje visuomenės įsitvirtinusių neigiamų nuostatų žydų atžvilgiu sąveikos su sovietinės ideologijos

¹ TRUSKA, L.; VAREIKIS, V. *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje, XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis = The Preconditions for the Holocaust: Anti-Semitism in Lithuania (Second Half of the 19th Century – June 1941)*. Vilnius, 2004, p. 36, 136.

įtaką patyrusiu ir kai kuriais atvejais valstybiniu lygmeniu kurstytu priešišku žydams, kurį galime pavadinti sovietiniu antisemitizmu, reiškiny. Istoriografijoje sutariama, kad antijudaistiniais mitais paremtas priešiškus žydams XIX a. lietuvių tautinio atgimimo metais įgijo moderniojo antisemitizmo bruožų; tarpukario Lietuvoje antisemitizmas reiškėsi konkurencinėje kovoje dėl dominavimo ekonomikos sferoje ir kaltinant žydus komunistiniu aktyvumu; pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu sustiprėjęs antisemitizmas nacistų okupacijos laikotarpiu paskatino genocidinės politikos vykdymą². Po Holokausto iš Lietuvos, kaip ir iš kitų Vidurio Rytų Europos šalių, stengėsi emigruoti dauguma išlikusių žydų. Tradiciniai ortodoksai žydai apskritai išnyko, o tuos, kurie liko komunistų kontroliuojamose šalyse, labiau tikėtų apibūdinti kaip žydų kilmės asmenis. Nuo pat 1944 m., kai Sovietų Sąjunga užėmė Lietuvą, antisemitizmas negalėjo būti toleruojamas ir skleidžiamas atvira forma dėl prieštaravimų pagrindiniams ideologiniams komunizmo principams. Viena svarbiausių komunistinės ideologijos tezių buvo ta, kad konfliktai tarp skirtingų tautinių grupių išnyks tuomet, kai neliks išnaudojimo, ekonominės konkurencijos ir socialinės buržuazinės visuomenės klasės su jai būdingu priešišku žydams. Todėl antisemitizmas buvo vertinamas kaip socialinis kapitalistinės sistemos reiškiny ir formaliai buvo persekiojamas. Tačiau nepaisant ideologinių postulatų, iš esmės iki pat Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo sovietinis antisemitizmas buvo formuojamas ir palaikomas per išoriškai paslėptą (latentinį) priešišku žydams įvairių propagandinių kampanijų metu bei suvaržymais kultūros, švietimo ir religijos srityse. Sovietinis antisemitizmas, po 1945 m. vis išskildavęs į paviršių antikosmopolitizmo ar antisizionizmo pavidalais, smarkiai skyrėsi nuo prieškarinio antisemitizmo. Komunistinėse šalyse nebeliko ekonominių skirtumų tarp žydų ir nežydų, pradingo ir išorinės atskirtumo apraiškos³. Tačiau ir toliau visuomenėse buvo mėginama kaltinti žydus komunizmo skleidimu, o ir komunistų valdžios vidaus konfliktuose kartais būdavo naudojami antisemitiniai argumentai.

Kadangi antisemitizmas Sovietų Sąjungoje dėl latentinio turinio tapo išskirtiniu reiškiniu antisemitizmo istorijoje, būtina apibrėžti *antisemitizmo*, *sovietinio antisemitizmo* ir *antisizionizmo* terminus ir jų taikymo specifiką. Apie antisemitizmo terminologiją yra parašyta daug studijų, bet apibūdinant *antisemitizmo* sąvoką disertacijoje vadovaujamasi sociologo Vytauto Kavolio definicija, kad antisemitizmu laikytini: a) žydų išskyrimas iš kitų tautinių ar religinių grupių, juos laikant didžiausiu blogybių šaltiniu; b) dėl to kaltinant žydų religiją ar rasę; c) įžvelgiant ypač galingą jų konspi-

² DIECKMANN, CH.; SUŽIEDĖLIS, S. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį: šaltiniai ir analizė* = *The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews during Summer and Fall of 1941: Sources and Analysis*. Vilnius, 2006; *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Sud. A. BUBNYS. Vilnius, 2011.

³ VAREIKIS, V. *Anti-Semitism in Europe: from blood legends to World Zionists Conspiracy*. Pranešimas tarptautinėje konferencijoje *#RememberanceResponsibilityFuture*. 2017 m. lapkričio 9 d., Vilnius.

raciją dominuoti ar išnaudoti kitus; d) reikalaujant dėl to izoliuoti žydus boikotuojant arba juos iš bendruomenės išskiriant, ko nereikalaujama kitų grupių atžvilgiu“⁴. Toks apibrėžimas antisemitizmą vertina kaip sudėtingą ir dinamišką sąveiką tarp individualių, kultūrinių ar institucinių sluoksnių, todėl gali paaiškinti, kaip priešiškus žydams išlieka net jo neišreiškiant ideologine forma ir ilgainiui tampa žydų „pažinimo“ pagrindu. Tai pirmiausia lemia faktas, kad antisemitizmas siejamas su išankstiniu nusistatymu prieš žydus, vertinant juos menkesne grupe socialinėje erdvėje. Ši V. Kavolio pateikta definicija iš esmės koreliuoja su europietiška tyrimų tradicija ir tinkama analizuojant antisemitizmo reiškinių nuo lietuvių tautinio atgimimo iki pat Holokausto Lietuvoje, tačiau ji neatskleidžia sovietinio antisemitizmo specifikos. Terminologijos klausimu nieko naujesnio nepateikia ir kitų tyrinėtojų definicijos. Helen Fein antisemitizmu įvardija tęstinę latentinę priešiško žydams struktūrą, pasireiškiančią mitais, ideologija, folkloriniais įvaizdžiais ir veiksmais, socialine ar teisine diskriminacija, mobilizacija prieš žydus, valstybinio masto žydų išskyrimu, perkėlimu ar sunaikinimu⁵. Benjaminas Issacas antisemitizmą vertino kaip „protorasistinį kompleksą minčių“ ir „klaidingą kolektyvinį išankstinį nusistatymą“, nukreiptą prieš žydus, kuriems priskirti neigiami, nekintantys ir paveldimi bruožai⁶. Kitaip tariant, „žydiškumas“ laikytas kvazibiologiniu (neva prigimtiniu) bruožu, kurio patys žydai negali pakeisti. Hannah Arendt, pripažindama antisemitizmą kaip istorinį reiškinį, vadino jį pasityčiojimu iš sveiko proto – „antisemitizmas kaip ideologija, išskyrus labai retas išimtis, liko puspročių ir lunatikų prerogatyva“⁷. Nė vienas iš tokių antisemitizmo apibrėžimų neatskleidžia, kokia yra sovietinio antisemitizmo specifika, o remiantis jais rizikuojama sumenkinti arba visai nepastebėti niuansuotų (užslėptų) priešiško žydams formų sovietiniais metais. Todėl sovietinį antisemitizmą nėra paprasta įterpti į struktūruoto apibrėžimo rėmus, nes jis nėra akivaizdus ir dažnai susijęs su jausmu, priešiška emocija, tvyrojusia atmosferoje. Apie tokią būseną užsiminė rašytojas Grigorijus Kanovičius, apibūdindamas pokario nuotaikas žydų atžvilgiu – „iš mažų detalių, kurios susideda į didelį pavojų“⁸.

Sovietinį antisemitizmą išskirtinį daro dar ir tai, kad problemiška nustatyti jo tikslus ir adresatus. Propaganda neskleidė rasinės ar klasinės neapykantos žydų tautai, tačiau kaip sovietinės politikos raiškos priemonė veikė kitais būdais. Pirmą, sovietinė sistema, pasitelkusi antisemitizmą, siekė per priešišką sionizmo ir Izraelio įvaizdžio

⁴ KAVOLIS, V. *Žmogus istorijoje*. Vilnius, 1994, p. 544.

⁵ FEIN, H. Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions. In *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Ed. by H. FEIN. Berlin, New York, 1987, p. 67.

⁶ ISAAC, B. The Ancient Mediterranean and the Pre-Christian Era. In *Antisemitism: A History*. Ed. by A. S. LINDEMANN, R. S. LEVY. New York, 2010, p. 34.

⁷ ARENDT, H. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius, 2001, p. 11.

⁸ OGINSKAITĖ, R. *Gib a kuk. Žvilgtelėk. Pokalbiai Olgos ir Grigorijaus Kanovičių namuose*. Vilnius, 2017, p. 97.

skleidimą sumažinti žydų emigracijos siekius, o tai formavo nuostatą, kad „žydiškumo“ atsisakymas ir sionistinių idėjų atmetimas užtikrins jiems visaverčių SSRS piliečių statusą. Šią prielaidą pagrindžia faktai, kad asmenys, kurie atvirai reikšdavo emigracines aspiracijas, buvo atleidžiami iš darboviečių, o kartais tapdavo visuomenės neapykantos taikiniais. Antra, sovietinė propaganda buvo skirta ne tik vidaus, bet ir užsienio auditorijai. Antisemitinė (antisisionistinė) propaganda buvo vertinama kaip priemonė, kuri padėtų palaikyti draugiškus santykius su arabų valstybėmis ir prisidėtų prie Izraelio izoliacijos. Arabų paramos svarbą paaikškina ir gausūs antisisionistinio turinio knygų, pamfletų vertimai į užsienio kalbas, kuriuose bandyta Vakarų šalims paaikškinti priešiško sionizmo ideologijai ir politikai, bet ne žydams, kaip tautinei grupei, svarbą⁹. Trečia, sovietinė sistema stengėsi visuomenės frustracines nuotaikas nukreipti į pažeidžiamą taikinį – SSRS žydus. Šis teiginys paremtas H. Arrendt įžvalgomis, kad totalitarizmas reikalauja „objektyvaus priešo“, kuris būtų ardomųjų tendencijų „priežastis“¹⁰. Sistemai, kuri disponuoja tiesos monopolium, gali sutrukdyti tik „slaptų“ jėgų sąmokslas, kurį simbolizavo „imperializmo ir žydų sąjunga“. Tokia pragmatinė versija vertintina dvejopai, nes, nepaisant poreikio surasti „atpirkimo ožį“ ir sumažinti visuomenės nepasitenkinimą dėl materialinių trūkumų ir pan., nukreipiant kritiką nuo valdžios institucijų, sovietinė sistema buvo pakankamai pajėgi išsiversti ir be antisemitizmo kaip masių kontrolės instrumento.

Apibrėžiant *sovietinio antisemitizmo* terminą, problema kyla ir todėl, kad antisemitizmas Lietuvos SSR propagandos diskurse buvo pristatomas kaip iracionalus išankstinis nusistatymas prieš žydus, būdingas „imperializmui“ ir kapitalizmui, o antisisionizmas laikytas legitimu atsaku į Izraelio „ekspansionistinę“ politiką Artimuosiuose Rytuose. Sovietinė propaganda Lietuvoje siekė aiškos skirties tarp antisemitizmo bei antisisionizmo ir ne kartą pabrėžė, kad antisisionizmas reiškė tik priešiško Izraeliui, bet ne žydams, o sionizmas¹¹ buvo apibūdintas kaip žydų buržuazijos nacionalistinė ideologija¹². Sovietinėje propagandoje bet kokios tradicinės antisemitizmo apraiškos turėjo asocijuotis su carizmo, nacizmo ar kapitalizmo santvarkomis bei ideologijomis, o antisisionizmas – sukelti negatyvias su imperializmu susijusias konotacijas: rasizmą, žemių užgrobimą, arabų „diskriminaciją“ Artimųjų Rytų regione. Taip sovietinis režimas vienu metu formavo dvi prieštaringas pozicijas, suteikusias galimybę

⁹ *Soviet antisemitic propaganda: evidence from books, press and radio*. London, 1978, p. 11.

¹⁰ ARENDT, H. Op. cit., p. 178.

¹¹ Disertacijoje atsiribojama nuo autentiškos sąvokos *sionizmas* tyrimo, nes tai nėra susiję su tyrimo objektu, juolab akademiniam diskurse nėra pateikiamas vienareikšmiškas atsakymas, kaip reikėtų įvardyti sionizmą – kaip nacionalinį žydų sąjūdį, revoliucinį judėjimą ar sekuliarizuoto judaizmo atmainą. VITAL, D. *The Origins of Zionism*. Oxford, 1980; *Essential papers on Zionism*. Ed. by J. REINHARZ, A. SHAPIRA. Tel Aviv, Brandeis, 1994; SHIMONI, G. *The Zionist Ideology*. London, 1995.

¹² ANIČAS, J. et al. *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*. T. 10. Vilnius, 1983, p. 181–182.

pasinaudoti antisemitizmu kaip sistemos manipuliacijos įrankiu. 1948 m. J. Stalino nurodymu buvo nužudytas Žydų antifašistinio komiteto pirmininkas Solomonas Michoelsas, kuris buvo palaidotas su valstybinėmis iškilmėmis, bet paskui prasidėjo antikosmopolitinė kampanija prieš žydų inteligentiją. 1953 m. „gydytojų kenkėjų“ bylos metu iškilmingai buvo palaidotas ir kitas žymus žydų kilmės sovietinis veikėjas Levas Mechklis¹³, nors tuo pat metu spaudoje vyko arši kampanija prieš „sionistinius agentus“ ar „valstybinio turto grobstytojus“¹⁴, kurių didžioji dalis pavardžių asocijavosi su žydiška tapatybe. Tad nustatant *sovietinio antisemitizmo* terminą, reikia konstatuoti, kad jis neigavo baigtinių sisteminių ir įformintų bruožų, buvo labiau nujaučiamas (latentinis), išoriškai nepastebimas. Sovietinis antisemitizmas – tai bestruktūrė, amorfiška (beformė) prieš žydus orientuota nuostata, ne atvira neapykanta, o balansavimas tarp deklaruojamo lygaus teisinio žydų, kaip SSRS piliečių statuso, ir *de facto* visuomenėje egzistavusio priešiško žydams.

Antisemitizmas tebelieka reiškiniu, kuris kelia problemų Europos valstybėse. 2016 m. gegužės 26 d. Tarptautinis Holokausto atminties aljansas Bukarešte vykusioje sesijoje priėmė rekomendacijas dėl teisiškai neįpareigojančios darbinės *antisemitizmo* apibrėžties įtvirtinimo, kuriose konstatuojama, kad „antisemitizmas yra tam tikra samprata apie žydus, kuri gali pasireikšti neapykanta žydams. Žodinės ir fizinės antisemitizmo apraiškos yra nukreiptos į žydus arba nežydų tautybės asmenis ir (arba) jų nuosavybę, žydų bendruomenės institucijas ir religinius objektus“¹⁵. Kad antisemitizmas Lietuvoje tebėra problema rodo ir JAV nevyriausybinių organizacijos „Anti-Defamation League“ 2014 m. paskelbti antisemitinių nuotaikų tyrimo rezultatai. Remiantis tyrimo duomenimis, lietuvių visuomenėje yra išlikęs įvaizdis, kad žydai lojalesni Izraeliui nei Lietuvai, per daug mini Holokaustą, rūpinasi tik savo gerove ir yra pernelyg įtakingi tarptautinėse finansų rinkose¹⁶. Disertacija aktuali tuo, kad, atsižvelgiant į šiuos faktus, joje remiamasi teiginiu, jog sovietinio režimo formuotas priešiškus žydams prasismelkė į individų asmenines nuostatas, socialines normas ar elgesio praktikas. Ši versija grindžiama sovietologų postrevizionistų, pasitelkusių prancūzų istoriko ir filosofo Michelio Foucault teoriją, tvirtinimu, kad oficialusis diskursas formavo žmonių mąstymą ir tapatybę jiems to net nepastebint, nesvarbu, ar jie jam pritarė, ar priešinosi, nes ir vieni, ir kiti išlieka tame pačiame diskurso lauke¹⁷.

¹³ Levas Zacharovičius Mechklis, *Tiesa*, 1953, nr. 39 (3022), p. 3.

¹⁴ KARTENAS, D. Faktai apie „Džointą“, *Tiesa*, 1953, nr. 22 (3005), p. 2; ŽIČKYTĖ, R. Čecho viršininkas, *Tiesa*, 1953, nr. 39 (3022), p. 2; Prieš žioplumą ir nerūpestingumą! *Tiesa*, 1953, nr. 42 (3025), p. 2.

¹⁵ Working Definition of Antisemitism [interaktyvus], [žiūrėta 2017 09 23]. Prieitis per internetą: <<https://www.holocaustremembrance.com/working-definition-antisemitism>>.

¹⁶ An Index of Anti-Semitism [interaktyvus], [žiūrėta 2014 06 27]. Prieitis per internetą: <<http://global100.adl.org/#country/lithuania>>.

¹⁷ Plg. RAMONAITĖ, A. Įvadas: nematomos sovietmečio visuomenės paradoksai. In *Nematomas sovietmečio visuomenė*. Moksl. red. A. RAMONAITĖ. Vilnius, 2015, p. 13.

Todėl atkūrus Lietuvos nepriklausomybę antisemitizmas tiek viešajame, tiek privačiame visuomenės diskursuose išliko įvairiomis formomis, o lietuvių visuomenė gana abejingai priėmė lietuvių ir žydų santykių bei Holokausto Lietuvoje istorijos vertinimo pokyčius. Net ir politiniu lygmeniu buvo siekiama sumažinti kolaborantų atsakomybę už žydų žudynes nacistų okupacijos metais, buvo menkinamas lietuvių kolaborantų mastas, žydai eksromptu buvo siejami su sovietizacijos proceso dalyviais.

Neištyrus sovietinio antisemitizmo Lietuvoje genezės ir raiškos dinamikos, sovietų okupacijos padarinių suvokimas nebus galutinis. Sovietinėje Lietuvoje režimas iš esmės neprisidėjo prie antisemitizmo, kaip neapykantos formos, kritikos, o atvirkščiai, netiesiogiai jį kurstė įvairių propagandinių kampanijų prieš sionizmą ir Izraelį metu. Sovietinis antisemitizmas kūrė prielaidas antisemitinėms insinuacijoms, kai viešojoje erdvėje diskutuojama Artimųjų Rytų politikos klausimais ar dėl žydų ir arabų konflikto. Istoriografijoje nebuvo keliami probleminiai klausimai – kiek realiai ir kokioje terpėje Lietuvoje galėjo egzistuoti sovietinis antisemitizmas? Kokia buvo sovietinio antisemitizmo raiška ir specifika Lietuvoje lyginant su kitomis sovietinėmis respublikomis? Taip pat svarbus probleminis klausimas, ar Sovietų Lietuvoje egzistavęs priešiškus buvo nukreiptas prieš žydus kaip rasę, ar šis priešiškus buvo sukeltas socialinių, ekonominių, kultūrinių, psichologinių veiksnių? Kadangi sovietinis antisemitizmas kaip reiškinys yra dar menkai tyrinėtas, o Lietuvos akademiniame diskurse šis klausimas, galima sakyti, neegzistuoja, neištirtumo veiksnys sukuria prielaidas toliau reikštis latentiniam antisemitizmui ir moraliniam nejautrumui. Tai iliustruoja įvykiai, kai yra spekuliuojama antisemitizmo termino taikymu incidentams, kurie nors iš pirmo žvilgsnio ir neliudija priešiškusmo žydams, tačiau perteikia tam tikras „keistas“ intencijas. 2018 m. vasario mėn. akademinės etikos ir procedūrų kontrolierius Virgilijus Sadauskas pasiūlė atlygį už mokslinį darbą apie XX a. žydų nusikaltimus¹⁸; 2017 m. sausio mėn. aktorė Asta Baukutė televizijos eteryje, parodijuodama A. Hitlerį, susiejo jį su atlikėju Simono Donskovo daina¹⁹. Vėlesniuose jos žodžiuose atsispindėjo sovietinės antisisionistinės propagandos leitmotyvas apie „globalinį žydų sąmokslą“: „Turbūt žinote, kad pasaulyje žydas yra pats stipriausias ir giliausias visomis prasmėmis“²⁰. Tam tikri sovietinės antisisionistinės kampanijos atgarsiai, suaktyvė-

¹⁸ Žydų bendruomenė kaltina akademinės etikos kontrolierių antisemitizmu [interaktyvus]. [žiūrėta 2018 02 08]. Prieitis per internetą: <<http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/zydu-bendruomene-kaltina-akademines-etikos-kontrolieriu-antisemitizmu-850161>>.

¹⁹ POCYTĖ, K. Skandalą LRT eteryje sukėlus A. Baukutė apie tai sužinojo iš DELFI: jūs mane labai nustebino [interaktyvus]. 2017 01 07 [žiūrėta 2017 01 07]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/veidai/eteris/skandala-lrt-eteryje-sukelusi-a-baukute-apie-tai-sužinojo-is-delfi-jus-mane-labai-nustebino.d?id=73381162>>.

²⁰ POCYTĖ, K. A. Baukutė: mane padarė atpirkimo ožka [interaktyvus]. 2017 01 10 [žiūrėta 2017 01 10]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/veidai/zmones/a-baukute-mane-padarė-atpirkimo-ozka.d?id=73410602>>.

dami ir atslūgdami, lietuviškame diskurse išpopuliarėjo apie 1994 m. („Respublikos“ leidinyje nusikalstama grupuotė „Vilniaus brigada“ buvo vaizduojama su Dovydo žvaigžde).

Nors po komunizmo žlugimo į paviršių iškilęs antisemitizmas be žydų Lietuvoje nebeturi tokių socioekonominių pamatų, kokius turėjo prieš Antrąjį pasaulinį karą, tačiau kompensacijos, žydų turto grąžinimo klausimai, tendencingai nušviesti spaudoje, gali išprovokuoti antisemitinių nuotaikų sustiprėjimą visuomenėje. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, Lietuvos Respublikos Seimas paskelbė aktus, smerkiančius genocidą, vykdytą prieš žydų tautą, ir antisemitizmą. Jokia parlamentinė partija, rimta politinė jėga ar visuomeninis judėjimas neskelbia antisemitinio pobūdžio pareiškimų. Antisemitiniai pareiškimai ir šūkiai lieka marginalinių asmenybių ir neformalių neonacistinių grupių raiškos priemone. Kartais antisemitinio pobūdžio pasvarstymai yra susiję su Antrojo pasaulinio karo įvykių vertinimu Lietuvoje (dvigubo genocido arba simetrijos teorijos). Nors antisemitinių straipsnių Lietuvos spaudoje pasirodo retai, didesnę nerimą kelia latentinės tendencijos, kurias galima atsekti internetinių komentarų puslapiuose²¹.

Disertacija pretenduotų paaiškinti, kodėl nepriklausomoje Lietuvoje į antisemitinius incidentus institucijos reaguoja gana pasyviai. Šis veiksnys svarbus todėl, kad, vykdant Europos Sąjungos nutarimus dėl kovos su antisemitizmu²², kliūtimi tampa Lietuvos teisėtvarkos pasyvumas, nesugebėjimas įvertinti incidentų tuo kompromituojant teisinę valstybę. Antisemitiniai incidentai tampa Lietuvos valstybės tarptautinio prestižo menkinimo priemone, ypač šiandieninių santykių su Rusijos Federacija kontekste, kai Kremliaus propagandininkas Aleksandras Diukovas savo tekstuose vaizduoja lietuvius kaip „fašistus“, „žydšaudžius“ ar „patologinius antisemitus“²³. Aktualizuodamas „Pabaltijo antisemitizmo“ ir Holokausto temas, Kremlius dangsto

²¹ VAREIKIS, V. Anti-Semitism in Europe...

²² Tarybos Direktyva 2000/43/EB įgyvendinanti vienodo požiūrio principą asmenims nepriklausomai nuo jų rasės arba etninės priklausomybės [interaktyvus]. 2000 06 29 [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=celex:32000L0043>>; Komisijos komunikatas Europos parlamentui, Tarybai, Europos ekonominių ir socialinių reikalų komitetui ir Regionų komitetui – Nediskriminavimas ir lygios galimybės: atnaujintas įsipareigojimas (SEC(2008) 2172) [interaktyvus]. 2008 07 02 [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=celex:52008DC0420>>; Tarybos pamatinis sprendimas 2008/913/TVR dėl kovos su tam tikromis rasizmo ir ksenofobijos formomis bei apraiškomis baudžiamosios teisės priemonėmis [interaktyvus]. 2008 11 28 [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=celex:32008F0913>>.

²³ *Великая обоганная война-2. Нам не за что каяться!* Ред. А. ДЮКОВ. Москва, 2008; Diukovas: norėdamas išsilaikyti valdžioje, Pabaltijo elitas perrašinėja istoriją [interaktyvus]. 2017 11 07 [žiūrėta 2017 12 12]. Prieitis per internetą: <<https://www.rubaltic.ru/articles/07112017-diukovas-noredamas-issilaikyti-valdzioje-pabaltijo-elitas-perrasineja-istorij/>>.

tikruosius savo interesus – pateikti savąjį istorijos vertinimą Baltijose šalyse, rengti informacines atakas ir kompromituoti Lietuvos įvaizdį užsienyje. Sąmoningai ignoruojami faktai, kad tik nepriklausomoje Lietuvoje pradėti kompleksiniai Holokausto ir antisemitizmo tyrimai, Holokausto atminties įamžinimas, sukurta Tarptautinė komisija nacių nusikaltimams tirti, vykdomos Holokausto švietimo programos. Tačiau akademinį darbų antisemitizmo tema Sovietų Lietuvoje trūkumas, tikėtina, leidžia toliau formuoti mentalinį pagrindą, dėl kurio šiandieninėje Lietuvoje vis dar gana abejingai žiūrima į antisemitizmo apraiškas. Sovietinio režimo sąlygomis žydai buvo siejami su išnaudojimu, sionistais, religiniais fanatikais, trokštančiais vien materialinių vertybių. Neigiamą stimulą lietuvių ir žydų santykių raidai padarė sovietizacija, Holokaustas ir trauminė Antrojo pasaulinio karo patirtis. Sovietmečiu grožinėje literatūroje, spaudoje, kino filmuose buvo retušuojama Holokausto atmintis. Pagal sovietinės ideologijos teiginius, nuo nacistų genocidinės politikos nukentėjo „taikių tarybinių piliečių“ (komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų, darbininkų ir „paprastų žmonių“) grupės. Holokaustas iš kolektyvinės lietuvių atminties²⁴ tarsi buvo išstumtas²⁵. Tad dažnai tarp Lietuvos žydų esama požiūrio, kad žydai buvo nužudyti du kartus: nacistai juos naikino fiziškai, o komunistai tai padarė dvaisiškai: „Jie [komunistai – J. S.] nešaudė, bet tai, ką jie padarė, yra beveik tas pats“²⁶. Tokiomis aplinkybėmis vystėsi Lietuvos SSR visuomenė ir formavosi karta, kuriai vienas iš žydų pažinimo šaltinių tapo oficialusis diskursas, kuriame buvo palaikomas iškreiptas žydų įvaizdis ir nutylima žydų istorija. Tad kartais retrospektyviai susiformavęs moralinis abejingumas antisemitizmo apraiškoms, nejautrumas *kito* atžvilgiu tam tikruose lietuvių visuomenės sluoksniuose priimamas kaip normalus ir nekaltas reiškinys.

Tyrimo objektas – sovietinės propagandinės²⁷ kampanijos, ideologiniai ir politiniai veiksniai, lėmę priešiško nuostatų žydų atžvilgiu formavimą(si) Lietuvoje 1944–1990 metais.

²⁴ Disertacijoje kolektyvinė atmintis traktuojama kaip grupinės komunikacijos palaikoma atmintis, praeities vaizdinių homogenizavimas ir individualių atsiminimų skirtybių sumažinimas komunikacijos aktų metu. SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius, 2011, p. 26.

²⁵ ALEKSANDRAVIČIUS, E. *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius, 2000, p. 244.

²⁶ FAITELSON, A. *The Truth and Nothing but the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*. Jerusalem, 2006, p. 401; JOKUBAUSKAITĖ, A. Klaipėdos žydų bendruomenei – 10 metų. *Klaipėda*, 1999, nr. 283 (15627), p. 2.

²⁷ Propaganda – tai sisteminiai bandymai paveikti visuomenės nuomonę dideliu mastu, kai siekiant apibrėžtų tikslų pasitelkiamos masinės komunikacijos priemonės. COLE, R. *International Encyclopedia of Propaganda*. London, 1998, p. 606. Nors propaganda gali įgyti įvairių formų, beveik visada ji yra susijusi su ideologija ir būna ideologijos poveikio aktyvacija. Kartais propaganda įgyja „agitacinį“ pobūdį, siekiant perteikti auditorijai idėjas, skirtas tikslams pasiekti (visuomenės mobilizacija), kartais ji yra „integruojanti“, t. y.

Tyrimo tikslas – remiantis kompleksine mokslinių tyrimų, archyvinių, periodinių ir atsiminimų analize, ištirti sovietinio antisemitizmo raidą Lietuvos SSR²⁸.

Uždaviniai:

1. Išnagrinėti sovietinio antisemitizmo ištakas ir jo eigą kampanijos prieš „komopolitizmą“ ir „gydytojų kenkėjų“ bylos metu Lietuvos SSR.
2. Išanalizuoti „žydų klausimą“²⁹ sovietinėje Lietuvoje: a) dalies politinio ir kultūrinio elito (nomenklatūros³⁰) personalijų nuostatas žydų atžvilgiu; b) žydų nutautinimo (sovietizavimo) politikos bruožus; c) cenzorių nuostatas dėl neišgiamo žydų įvaizdžio formavimo(si) per sovietmečiu publikuotą lietuvių grožinę literatūrą; propagandines kampanijas ir veikimo būdus prieš d) „valiutos spekuliantus“, e) sionizmą ir Izraelį.
3. Ištirti antisemitizmo refleksijas ir kolektyvinius smurtinius ekscesus prieš žydus sovietinėje Lietuvoje.

Tyrimo chronologinės ribos. Chronologinės ribos apibrėžiamos laikotarpiu, kuriuo dominavo sovietinė sistema ir buvo vykdoma sovietinė politika – nuo 1944 m., kai Sovietų Sąjunga užėmė didžiąją Lietuvos, iki 1990 m., kai buvo atkurta Lietuvos nepriklausomybė.

Tyrimo metodologija. Siekiant ištirti sovietines propagandines kampanijas ir veiksmus, formavusius antisemitizmo reiškinių Lietuvos SSR, pasitelkiamos įvairios

siekia, kad auditorija būtų pasyvi ir priimtų propagandinius teiginius. JOWETT, G. S.; O'DONNEL, V. *Propaganda and persuasion*. London, 1999, p. 11–12. Sovietinė propaganda turėjo abu dėmenis – ji sąmoningai, metodiškai ir nuosekliai įtikinėjo visuomenę, siekdama priversti ją atlikti tam tikrus veiksmus, ugdyti režimo interesus atitinkantį mąstymą ir sovietinio žmogaus tapatybę, elgesio formas ir vertybes, o kartu siekė neleisti visuomenėje kilti neramumams, kurie būtų pavojingi sistemai.

²⁸ Disertacijoje vartojama ne Tarybų Lietuvos (Lietuvos TSR arba LTSR), o Sovietų Lietuvos (Lietuvos SSR arba LSSR) sąvoka, tačiau tais atvejais, kai aprašomos valstybinės struktūros ar institucijos, taikomos autentiškos definicijos (pvz., Lietuvos tarybinių rašytojų sąjunga); VKP(b) CK – Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro Komitetas (nuo 1925 m.), kuris 1952 m. pervadintas SSKP CK – Sovietų Sąjungos Komunistų partijos Centro Komitetas, t. y. aukščiausias SSKP partinis organas tarp Komunistų partijos suvažiavimų.

²⁹ „Žydų klausimas“ sovietinėje semantikoje reiškė su žydų padėtimi susijusių valdžios nuostatų ir politikos visumą. Terminas, kurio ištakos yra siejamos su Karlo Markso tekstais ir kuris buvo plačiai vartojamas Rusijos imperijoje, prigijo ir sovietiniame diskurse. MARX, K. Zur Judenfrage. *Deutsch-Französische Jahrbücher*, 1984, Bd. 1. S. 347–377.

³⁰ Sovietinė nomenklatūra – tai vadovaujantys kadrai, sovietinis elitas, sprendimų priėmėjai, atsakingi už partinės politikos organizavimą ir turėję galią formuluoti skirtingo lygio tikslus ir reikalavimus. IVANAUSKAS, V. Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo. *Genocidas ir rezistencija*, 2014, nr. 1 (35), p. 85.

metodologinės prieigos. Pirmiausia, naudojamas aprašomasis metodas, kuriuo siekiama perteikti faktologinę medžiagą. Disertacijoje aprašomos priešišumą žydams atspindinčios definicijos, kuriomis naudojantis tikimasi išryškinti sovietinio antisemitizmo problemišką pritaikymą prie jų. Aprašomasis metodas naudojamas ir tiriant sovietinės Lietuvos nomenklatūros veikėjų nuostatas žydų atžvilgiu. Išnagrinėjus jų būdo bei veiklos bruožus santykiuose su žydų tautybės draugais, bendražygiais, priešais ir pan., sukuriamą galimybę įvertinti ir nomenklatūros personalijų nuostatas „žydų klausimu“ Sovietų Sąjungoje. Taip pat aprašomuoju metodu perteikiamos su tyrimo objektu susijusios amžininkų mintys bei kai kurie dokumentai (pvz., Lietuvos žydų laišakai ir memorandumai A. Sniečkui), kurių autentiškas citavimas, pasitelkus analitinį metodą, padėtų suprasti sovietinio antisemitizmo fenomeną ir jo raiškos ypatybes Lietuvos SSR. Rengiant disertaciją taikoma ir socialiniams mokslams būdinga metodika – empirinei medžiagai rinkti pasitelktas informacijos teikėjų (respondentų) apklausos (interviu) metodas. Šiuo metodu atskleidžiama amžininkų patirtis, sukaup-ta informacija, kuri nebuvo užfiksuota raštu ir liko už oficialių dokumentų (pvz., kas buvo planuojama, ką manė, veikė partinės bei kultūrinės sovietinės nomenklatūros veikėjai ir kokios nuotaikos vyravo Lietuvos SSR visuomenėje dėl sovietinės propagandos kurstytų neigiamų žydų įvaizdžių). Analizės metodas taikomas sovietinį antisemitizmą Lietuvos SSR tiriant suskaidžius jį į priešišumą žydams atspindinčias dalis (lietuviškos nomenklatūros nuostatos žydų atžvilgiu, sovietinė žydų nutautinimo politika, cenzūros požiūris į žydų įvaizdžius lietuvių grožinėje literatūroje, propagandinės kampanijos prieš sionizmą, Izraelį bei „valiutininkus“), kurios nagrinėjamos atskirai. Šios dalys išskiriamos disertacijoje todėl, nes laikomos pagrindinėmis, formavusiomis žydams priešišką atmosferą sovietinėje Lietuvoje. Tyrimui reikalingų archyvinių, periodinių šaltinių rinkimo ir sisteminimo etape taikoma kokybinė turinio analizė, o, naudojant semiotinę prieigą, nagrinėjami žydų įvaizdžiai lietuvių grožinėje literatūroje ir antisisionistinė propaganda spaudos tekstuose bei karikatūrose. Ištyrus išskirtas sovietinio antisemitizmo Lietuvos SSR dalis, bus daromi apibendrinimai, kai nusakomi priešišumą žydams formavę teiginiai, dėsningumai ir esminiai požymiai. Po šių loginių metodinių operacijų disertacijoje pasitelkiamas lyginamasis metodas, kai propagandinės kampanijos, pavyzdžiui, prieš „kosmopolitizmą“, „valiutininkus“, sionizmą ir Izraelį, tiriamos bei lyginamos su analoginiais propagandiniais atvejais kitose sovietinėse respublikose (sutelkiant dėmesį į europinės SSRS dalies miestus). Sovietinio antisemitizmo Lietuvos SSR palyginimas yra reikšminga disertacijos prieiga, kurios pagrindu tikimasi nustatyti Kremliaus inspiruoto priešiškumo žydams panašumus bei skirtumus, pokyčius ir tendencijas. Be to, pasirinktas veiksmų planas, analizuojant antisemitizmą sovietinėje Lietuvoje, leis patikrinti (įvertinti) istoriografijai būdingus, su „žydų klausimu“ Sovietų Sąjungoje susijusius, teiginius: sovietinis antisemitizmas – tai politizuotas reiškiny, kuris Kremliaus direktyvų žydų atžvilgiu forma buvo vienodai ir tolygiai įgyvendinamas visose sovietinėse respublikose; so-

vietinė visuomenė nematė skirtumų tarp sionistų ir žydų, tad visus juos laikė žydais; sovietinė antisemitinė politika pasitarnavo komunistinės ideologijos skvarbai bei jos populiarumui tarp SSRS piliečių; Lietuvos SSR partinė nomenklatura buvo nuolanki Kremliaus direktyvų vykdytoja, o SSRS antrą kartą užėmus Lietuvą, lietuviai tapo dar labiau antisemitiškai nusiteikusi tauta nei kada nors iki tol. Tyrimo metu, remiantis lyginimo, analizės ir sintezės metodu, tikėtina, bus gauta nauja vertinamoji informacija apie tai, kas galėjo daryti įtaką specifinio sovietinio antisemitizmo atvejo Lietuvos SSR susiformavimui.

Darbo struktūra: Disertaciją sudaro įvadas, tiriamoji analitinė dalis, išvados ir tekste naudotų šaltinių bei literatūros sąrašas. Dėstomoji dalis suskirstyta į 3 skyrius ir 10 poskyrių, kuriuose atsispindi pagrindiniai sovietinio antisemitizmo suaktyvėjimo laikotarpiai Sovietų Sąjungoje, t. y. 1948–1953 m., 1961–1964 m. ir 1967–1984 m. Pirmajame disertacijos skyriuje atskleidžiamos sovietinio antisemitizmo ištakos, kampanija prieš „kosmopolitizmą“ ir „gydytojų kenkėjų“ byla. Antrajame skyriuje tiriama žydų nutautinimo politika, propagandinės kampanijos prieš sionizmą, Izraelį, ekonominius nusikaltimus („valiutininkų“ byla) ir cenzūros santykis su sovietmečiu publikuotais lietuvių grožinės literatūros kūrinių, kuriuose buvo vaizduojami žydai. Trečiajame skyriuje nagrinėjamos antisemitizmo refleksijos Lietuvos SSR visuomenėje ir kolektyviniai smurtiniai ekscesai prieš žydus.

Šaltiniai. Atskleidžiant sovietinio antisemitizmo atvejį Lietuvos SSR pasitelkiami šaltiniai, kuriuos galima suskirstyti į šešias grupes.

Pirmajai grupei priklauso Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) ir Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) saugomi dokumentai. Dėl archyvinės medžiagos stokos sudėtinga tyrinėti sovietinį antisemitizmą ir nustatyti, kiek LKP CK tebuvo Kremliaus direktyvų vykdytojas ir kiek jis turėjo įtakos formuojant politiką žydų tautybės piliečių atžvilgiu Lietuvoje. Taip yra todėl, kad neretai LKP CK nurodymai buvo perduodami neformaliais ryšiais, todėl archyvuose saugomų šaltinių grupės negalima vertinti kaip visiškai reprezentatyvios. Tačiau iš LYA KGB fondų dokumentų svarbiausi yra tie, kuriuose atsispindi valstybės saugumo struktūrų įsakymai, pažymos apie verbavimo ypatybes, agentūrinį operatyvinį darbą prieš buvusių sionistinių organizacijų narius, abejonės dėl „žydų lojalumo“ ir asmens bylos³¹. Iš LYA Lietuvos komunistų partijos (LKP) skyriaus dokumentų disertacijoje naudojami laiškai „žydų klausimu“ LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui³², Centro komiteto³³, Vilniaus miesto komiteto³⁴, Vilniaus grąžtų gamyklos pirminės partinės organizacijos³⁵ ir „Vin-

³¹ LYA, f. K-30, ap. 1; f. K-41, ap. 1; f. K-1, ap. 10, ap. 18, ap. 46, ap. 58.

³² LYA, f. 16895, ap. 2.

³³ LYA, f. 1771, ap. 11, ap. 205, ap. 261.

³⁴ LYA, f. 3109, ap. 59.

³⁵ LYA, f. 15007, ap. 1.

gio“ gamybinio susivienijimo radijo komponentų gamyklos pirminės partinės organizacijos³⁶ posėdžių protokolai. Iš LCVA archyve fonduose saugomų dokumentų buvo naudingos Religinių kultūrų reikalų³⁷ ir Lietuvos pasiuntinybių Londone³⁸, Toronte³⁹, Vašingtone⁴⁰ bei prie Šventojo Sosto⁴¹ bylos. Jose rastos Vakarų valstybėse spausdintos peticijos yra vertingos nustatant tiek Lietuvos žydų aplinkoje kilusį nerimą, tiek jį paskatinusias aplinkybes (pvz., sustiprėjusią antisisionistinę propagandą).

Disertacijoje buvo naudojami publikuotų archyvinų dokumentų rinkiniai⁴². Juose paskelbti tyrimui naudingi dokumentai, atskleidžiantys antisisionistinės ir antiizraeliškos kampanijos veikimo principus, Lietuvos SSR valstybės saugumo represijas prieš žydus, įvairias diskriminacines priemones ir pan.

Antrąją šaltinių grupę, kuri yra pagrindinė, atskleidžianti sovietinio antisemitizmo propagandines kampanijas Lietuvos SSR, sudaro periodinė spauda⁴³. Sovietiniuose laikraščiuose ir žurnaluose išspausdinti straipsniai yra vertingi tuo, kad padeda nustatyti antisisionistinės-antiizraeliškos propagandinės kampanijos kurso skirtumus tarp centrinės (SSRS) ir periferinės (LSSR) valdžių, antisemitinių neramumų kurstymą ir pan.

Trečiąją disertacijoje naudojamų šaltinių bazę sudaro atsiminimai⁴⁴, kurie padeda atskleisti sovietinio antisemitizmo apraiškas, patirtis ar išryškinti individų nuostatas

³⁶ *LYA*, f. 15008, ap. 1.

³⁷ *LCVA*, f. R-181.

³⁸ *LCVA*, f. 648.

³⁹ *LCVA*, f. 665.

⁴⁰ *LCVA*, f. 656.

⁴¹ *LCVA*, f. 673.

⁴² *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*. Sud. J. R. BAGUŠAUSKAS, A. STREIKUS. Vilnius, 2005; *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*. Sud. V. TININIS. Vilnius, 2009; *Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938–1953*. Сост. Г. В. КОСТЫРЧЕНКО. Москва, 2005; *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*. Sud. N. GAŠKAITĖ, A. KAŠĖTA, J. STARKAUSKAS. Kaunas, 1996; *KGB slaptieji archyvai: 1954–1991 m.* Sud. K. BURNINSKAITĖ, L. OKULIČIŪTĖ. Vilnius, 2011; *Atgimstanti Lietuva ir žydai*. Sud. E. ZINGERIS. Vilnius, 1997.

⁴³ „Gimtas kraštas“, „Komjaunimo tiesa“, „Komunistas“, „Laikas ir įvykiai“, „Raudonoji vėliava“, „Šluota“, „Švyturys“, „Tarybinė Klaipėda“, „Tarybinė moteris“, „Tiesa“, „Известия“, „Литературная газета“, „Минская правда“, „Правда“, „Правда востока“, „Советская Латвия“, „Советская Молдавия“, „Советское искусство“.

⁴⁴ FAINAS, J. *Berniukas su smuiku*. Vilnius, 2017; Apie antisisionizmą, sovietizaciją, atominę jėgą: pokalbis su Finkelšteinu. *Akiračiai*, 1984, nr. 6 (160), p. 8–9; JOSADĖ, J. Mintys apie žydų muziejų. In *Žydų muziejus*. Vyr. red. J. CEITLINAS. Vilnius, 1994, p. 18–22; JOSADĖ, J. *Užtrenktos durys. Laiškai iš Vilniaus į Tel Avivą: dialogai ta pačia ir kitom temom*. Vilnius, 1993; KANOVIČIUS, G. Štrichai autoportretui. *Šiaurės Atėnai* [interaktyvus]. 2010 02 26 [žiūrėta 2016 02 04]. Prieitis per internetą: <<http://www.satenai.lt/2010/02/26/strichai-autoportretui/>>; OGINSKAITĖ, R. Op. cit; PALČINSKAITĖ, V. At-

kampanijų prieš „kosmopolitizmą“, „gydytojus kenkėjus“, sionizmą, „valiutininkus“ ar Izraelį metu. Kita vertus, remiantis literatūrologės Jūratės Sprindytės nuomone, pagrindinė problema mokslininkui, kuris naudojasi prisiminimų literatūra, yra klausimas, ar jie (prisiminimai) priklauso meninei kūrybai, vadinamajai *fiction*, ar dokumentinei – *nonfiction* – literatūrai⁴⁵. Susiduriama su problema, nes kyla klausimų, pvz., Koks yra fakto ir išmonės santykis tokio pobūdžio tekstuose? Kiek prisiminimų literatūra yra vertinga istoriniam tyrimui? Svarbu pažymėti, kad tokio teksto reikšmė iš esmės priklauso nuo paties skaitytojo pasirengimo vertinti, ar atsiminimai bus priimti kaip pasakojimas apie praeitį, ar tik kaip subjektyvių patirčių atspindys. Todėl publikuoti prisiminimai neretai sulaukia atsargaus vertinimo, o sovietmečiui skirti tekstai (ypač buvusios sovietinės nomenklatūros atstovų ir jų šeimos narių⁴⁶) – kritikos dėl savo apologetinio pobūdžio. Problema kyla ir todėl, kad asmenys pasakojimuose apie praeitį linkę pasirodyti „geresni“, nei buvo iš tiesų. Darytina prielaida, kad atsargiai reikia vertinti sovietinės nomenklatūros – žmonių, kuriems ypač reikšminga vieša reputacija, – atsiminimus⁴⁷. Tai taikoma naratyvams apie dalies lietuvių politinio ir kultūrinio elito palankumą žydams arba dažnai minimas A. Sniečkaus „filosemitinės“ pažiūras. Memuarai yra subjektyvūs, nes jie reflektuoja įvairios patirties lemiamą selektyvią žmogaus atmintį. Todėl svarbus šaltinis buvo aktyvių kultūrinio gyve-

minties babilonai arba aš vejuos vasarą. Vilnius, 2015; PETUCHAUSKAS, M. *Santarvės kaina*. Vilnius, 2009; ПОЛЬНИКАЙТЕ, М. *И все это правда*. Санкт-Петербург, 2002; GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, S. *Atminimo knyga*. Vilnius, 1999; PLASSERAUD, Y. *Irena Veisaitė. Tolerance and Involvement*. Leiden, 2015; ŠVEDAS, A. *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*. Vilnius, 2016; United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-02, 184 (Išgyvenusiųjų atsiminimai).

⁴⁵ Atmintis be atminties. Apie atsiminimų knygas kalbasi literatūrologai Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, rašytojas Vytautas Rubavičius (1). *Metai* [interaktyvus], 2006, nr. 11 [žiūrėta 2018 01 29]. Prieitis per internetą: <<http://tekstai.lt/zurnalas-metai/340-atmintis-be-atminties-apie-atsiminim-knygas-kalbasi-literatologai-virginijus-gasilinas-jrat-sprindyt-regimantas-tamoaits-raytojas-vytautas-rubavičius-1?catid=121%3A2006-nr-11-lapkritis>>.

⁴⁶ BARKAUSKAS, A. Laikmečio įkaltai. Vilnius, 2009; BARKAUSKAS, A. Taip, jis buvo sąžinės ir garbės riteris. In *Sniečkaus fenomenas. Prisiminimai ir pamąstymai*. Sud. V. KAZAKEVIČIUS, R. MALIŠAUSKAS. Vilnius, 2003, p. 73–167; BORDONAITĖ, M. *Draugas Matas: Antaną Sniečkų prisiminus*. Vilnius, 1983; FERENSIENĖ, G. *Rytoj to nebus*. Vilnius, 1998; JANUITIS, J. *Užvakar ir šiandien: 35 metai eterio tarnyboje*. Vilnius, 1998; JAŠKEVIČIŪTĖ, D. *Monikos Mironaitės gyvenimo romanas*. Vilnius, 2008; LIPSKIS, S. *Amžiaus audrų paviliotas: knyga apie Justą Paleckį*. Vilnius, 2010; RADAITIS, V. Asmeniškai apie Antaną Sniečkų. In *Sniečkaus fenomenas. Prisiminimai ir pamąstymai*. Sud. V. KAZAKEVIČIUS, R. MALIŠAUSKAS. Vilnius, 2003, p. 310–313; ŠEPETYS, L. *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos: atsiminimai*. Vilnius, 2005; TAPINAS, L. *Laiškanešys, pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakais*. Vilnius, 2008.

⁴⁷ RAMONAITĖ, A. Įvadas: nematomos sovietmečio visuomenės paradoksai, p. 25.

nimo dalyvių ir kitų nomenklatūrai artimų asmenų egodokumentai⁴⁸, atskleidžiantys jų (savi)refleksijas.

Žodiniai liudijimai (sakytinė istorija)⁴⁹ apie sovietinį antisemitizmą Lietuvoje buvo surinkti taikant pusiau struktūruotą arba nestrukūruotą (giluminį) interviu metodą. Vis dėlto svarbu atsižvelgti, kad nekritiškai remtis vien pateiktų informacija būtų pernelyg rizikinga. Jų pasakojimai įgauna tarsi „savo gyvenimą“ ir vis labiau atitrūksta nuo tikrovės, o susikūrusi tam tikro pasakojimo tradicija jau veikia kitus pasakojimus⁵⁰. Pavyzdžiui, išryškėja „atminties konstravimo“ skirtumai tarp paprastų darbininkų ir aukštesnį išsilavinimą turinčios inteligentijos. Taip yra todėl, kad pašnekovai klausinėjami apie radikaliai kitą istorinį laiką, politinį, ekonominį ir socialinį kontekstą, jie patys išgyvenę drastiškas politines transformacijas, todėl jų santykis su sovietine praeitimi gali būti komplikotas (apologetinis, negatyvus, išstumiantis ir etc.). Atsiminimai atskleidžia antisemitizmo refleksijų skirtumus sovietinėje Lietuvoje ir leidžia daryti prielaidas apie įtaką dariusius veiksniai. Svarbu pastebėti, jog

⁴⁸ BALTAKIS, A. *Gimiau pačiu laiku: iš dienoraščių 1960–1997*. Vilnius, 2008; BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. gruodžio 1 d. – 1979 m. vasario 28 d. *Metai*, 2016, nr. 12, p. 107–135; BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. spalio 1 – lapkričio 30 d. *Metai*, 2016, nr. 11, p. 105–128; BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1983 m. *Metai*, 2017, nr. 2, p. 115–131; BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio (1987 m. liepa). *Metai*, 2017, nr. 7, p. 124–135; STANKUS, J. *Tarp dienoraščių eilučių*. Vilnius, 2005; V. Charazovo melsvasis sąsiuvinis. In *Lietuviškoji nomenklatūra 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų*. Sud. S. GRYBKASKAS. Vilnius, 2005, p. 89–140.

⁴⁹ A. B., laivų remontininko-šaltkalvio, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2012 01 22; Irenos Veisaitės, literatūrologės, teatrologės, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2014 12 08; Dalijos Epšteinaitės, rašytojos, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2011 10 18, 2016 03 16, 2016 10; Leonido Donskio, filosofo, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2013 09 06, 2014 04 29; Bellos Shirin atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2015 01 31; Ch. K. atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2016 10 19; Simono Dovidavičiaus atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2015 07 22; Grigorijaus Kanovičiaus, rašytojo, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2015 12 15; Sergėjaus Kanovičiaus, poeto, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2015 07 01, 2016 06 17, 2016 11 16, 2017 04 18; Rachilės Kostanian, muziejininkės, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2011 10 17; Arkadijaus Vinokuro, aktorius, žurnalisto, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2014 11 23, 2015 01 12; Povilo Gaidžio, režisieriaus, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2013 10 18; Vytauto Čepo, politiko, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2016 10 26; Viliaus Kavaliausko, žurnalisto, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2013 10 21, 2013 12 05; Biografiniai interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“, finansuoto Lietuvos mokslo tarybos (VAT-18/2010). Vykdytojai: D. LEINARTĖ, L. ŽILINSKIENĖ, S. KRANIAUSKIENĖ, I. ŠUTINIENĖ, I. GEČIENĖ.

⁵⁰ ŠEPETYS, N. Apie Sąjūdžio ištakas ir savaimią visuomenę. [Rec. kn.: Sąjūdžio ištakų paieškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia. Moksl. red. A. RAMONAITĖ, J. KAVALIAUSKAITĖ. Vilnius, 2012]. *Knygų aidai*, 2012, nr. 3, p. 8–29.

dalį atsiminimų greičiau atspindi tam tikros dalies visuomenės, t. y. koncentruotą inteligentijos požiūrį, tad išlieka klausimas, ar tos pačios mintys egzistavo ir plačiojoje Lietuvos SSR visuomenėje. Kiekviena asmeninė istorija yra unikali, o kiekvieno informanto požiūris į įvykius yra subjektyvus ir nulemtas ne tik išorinių įvykių vertinimo *post factum*, bet ir vidinių, vertybinių nuostatų.

Ketvirtąją disertacijoje naudojamų šaltinių grupę sudaro lietuvių grožinės literatūros tekstai, kuriuose atsispindi žydų įvaizdžiai. Šie tekstai skirstomi į dvi grupes: 1. tekstai, kurie buvo rašyti iki Antrojo pasaulinio karo ir perleisti Lietuvos SSR⁵¹; 2. tekstai, kurie buvo parengti sovietinėje Lietuvoje⁵².

Penktąją šaltinių grupę sudaro virtualios duomenų bazės, kuriose atsispindi žydų įvaizdžiai partizaninėje spaudoje ir atsišaukimuose⁵³.

Paskutinę, šeštąją, šaltinių grupę sudaro sovietiniai ideologiniai leidiniai⁵⁴, kuriuose selektyviai pasitelkus ir adaptavus įvairias citatas iš Toros ir Talmudo siekta

⁵¹ GOŠTAUTAS, J. *Ponas Teisėjaitis arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją*. Vilnius, 1967; KRĖVĖ, V. *Silkės. Rinktiniai raštai*. T. 3. Vilnius, 1982, p. 65–76; KUDIRKA, V. *Raštai*. T. 1. Vilnius, 1989; LIETUVIS, M. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Vilnius, 1969; MICKEVIČIUS, A. Ponas Tadas arba paskutinis antpuolis Lietuvoje. *Eilėraščiai. Poemos*. Vilnius, 1987, p. 417–728; PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Ad astra*. Vilnius, 1967; PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Pasikalbėjimai*. Vilnius, 1967; PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Laiškai*. Vilnius, 1968; PIETARIS, V. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1973; VAIŽGANTAS. *Nebylys*. Vilnius, 1985; VALANČIUS, M. *Palangos Juzė*. Vilnius, 1965; VALANČIUS, M. *Pasakojimas Antano tretininko. Raštai*. T. 1. Vilnius, 1972; VALIŪNAS, S. *Laiškas bičiuliui apie jūros maudynes. Ant marių krašto*. Vilnius, 1976; ŽEMAITĖ. *Raštai*. T. 1. Kaunas, 1948; ŽEMAITĖ. *Raštai*. T. 3. Kaunas, 1948; ŽEMAITĖ. *Raštai*. T. 4. Vilnius, 1957; ŽEMAITĖ. *Autobiografija*. Kaunas, 1947.

⁵² BALTUŠIS, J. *Parduotos vasaros*. Kaunas, 1985; BALTUŠIS, J. *Sakmė apie Juzę*. Vilnius, 1979; PETKEVIČIUS, V. *Apie duoną, meilę ir šautuvą*. Vilnius, 1984; SAVICKIS, J. *Marutės vargai*. Novelės. Vilnius, 1967; SAVICKIS, J. *Novelės*. Vilnius, 1967; SIMONAITYTĖ, I. *Gretimos istorijėlės*. Vilnius, 1986; SIMONAITYTĖ, I. *Paskutinė Kūnelio kelionė*. Vilnius, 1971; SLUCKIS, M. *Laiškai į dangų*. Vilnius, 1963; SRUOGA, B. *Apyaušrio dalia*. Kaunas, 1945; SRUOGA, B. *Dievų miškas*. Vilnius, 1960; ŠIMKUS, J. *Prie krintančio vandens*. Vilnius, 1976.

⁵³ Atsišaukimai ir kitokie partizanų raštai [interaktyvus]. Prieitis per internetą: <<http://talpykla.istorija.lt/handle/123456789/241>>; Virtualios parodos: Lietuvos partizanų kūryba [interaktyvus]. Prieitis per internetą: <http://www.archyvai.lt/lt/ly_parodos/lietuvas-partizanu-kuryba.html>.

⁵⁴ LIVŠICAS, G. *Judaizmo kilmė ir reakcinė esmė*. Vilnius, 1965; AKSAMITAS, P.; FREIDHEIMAS, P. *Judaizmas ir sionizmas*. Vilnius, 1974; JEVSEJEVAS, J. *Sionizmas: ideologija ir politika*. Vilnius, 1972; ZIMANAS, G. *Iliuzijos ir tikrovė: sionizmo ideologija ir praktika*. Vilnius, 1984; ZIMANAS, G. *Mes – patriotai ir internacionalistai*. Vilnius, 1977; ZIMANAS, G. *Sionizmas – ideologija ir praktika*. Vilnius, 1980. *Sionizmas be kaukės*. Sud. J. VAITKUS. Vilnius, 1973; *Sionizmas – imperializmo ginklas*. Vilnius, 1971.

diskredituoti judaizmą, tendencingai aprašyti Izraelio politiką ir formuoti neigiamą sionizmo įvaizdį.

Istoriografija. Siekiant ištirti sovietinio antisemitizmo raidą Lietuvoje, disertacijoje atsižvelgiama į jau atliktus su šia tema susijusius tyrimus. Svarbu pažymėti kai kurių Lietuvos žydų istorijos tyrinėtojų poziciją, kad neverta tyrinėti žydų istorijos po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje⁵⁵. Jeruzalės hebrajų universiteto profesoriaus Šaulio Štampferio nuomone, ilgai rimtos mokslinės diskusijos apie sovietinės Lietuvos žydų istoriją nebuvo vien todėl, kad šia tema mažai kas buvo parašyta, o be prieigos prie valstybinių ir Komunistų partijos archyvų dokumentų to nebuvo įmanoma padaryti⁵⁶. Galima sutikti su šiuo Š. Štampferio vertinimu, kalbant apie laikotarpį iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, tačiau situacija pakito atsivėrus archyvams, pradėjus spausdinti amžininkų atsiminimus ir pasirodžius pirmiesiems, tegul ir negausiems, tyrimams apie žydų istoriją bei kultūrą sovietinėje Lietuvoje.

Istoriografijos apžvalga pateikiama dviem pjūviais: 1. Kontekstiniu (įvertinant, kokiais aspektais sovietinis antisemitizmas buvo nagrinėjamas sovietinės sistemos (valstybės) kontekste) ir 2. Lietuvos SSR atvejo analizės (įvertinant, kiek disertacijoje iškeltos problemos buvo tirtos ir kokios priežastys lėmė mokslininkų dėmesio stoką šiems klausimams).

1. Disertacijoje keliamų klausimų kontekstui atskleisti aktuali istoriografija skirstytina į išspausdintąją Šaltojo karo metais⁵⁷ ir pasirodžiusią po Sovietų Sąjungos

⁵⁵ Kiekvienas žmogus turi pasodinti medį: pokalbis su Solomonu Atamuku. *Akiračiai*, 2000, nr. 4 (318), p. 8.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ AINSZTEIN, R. Jewish Tragedy and Heroism in Soviet War Literature. *Jewish Social Studies*, 1961, vol. 23, p. 67–84; ALTSHULER, M. *Soviet Jewry Since the Second World War – Population and Social Structure*. Westport, 1987; AMI, B. *Between Hammer and Sickle*. Philadelphia, 1967; BARON, S. W. *The Russian Jew under Tsars and Soviets*. New York, 1987; DECTER, M. The Status of the Jews in the Soviet Union. In *The Unredeemed: Anti-Semitism in the Soviet Union*. Ed. by R. I. RUBIN. Chicago, 1968, p. 42–57; ECKMAN, L. S. *Soviet Policy Towards Jews and Israel 1917–1974*. New York, 1974; ETTINGER, SH. *Soviet Antisemitism after the Six-Day War*. Jerusalem, 1984; FRIEDBERG, M. Antisemitism as a Policy Tool in the Soviet Bloc. *The American Jewish Year Book*, 1970, vol. 71, p. 123–140; FRIEDBERG, M. Jewish Contributions to Soviet Literature. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 208–215; FRIEDBERG, M. Jewish Themes in Soviet Russian Literature. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 188–207; FRIEDBERG, M. *The Jew in Post-Stalin Soviet Literature*. Washington, D.C., 1970; GILBOA, Y. A. Hebrew Literature in the U.S.S.R. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 216–231; GILBOA, Y. A. *The Black Years of Soviet Jewry 1939–1953*. Boston, 1971; KATZ, V. After the Six-Day War. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 321–336; KOREY, W. Soviet Law and the Jews. In

žlugimo⁵⁸. Tuo metu atsivėrus archyvams, atsirado palankesnės galimybės tyrėjams

- The Unredeemed: Anti-Semitism in the Soviet Union*. Ed. by R. I. RUBIN. Chicago, 1968, p. 61–82; KOREY, W. *The Soviet Cage: Anti-Semitism in Russia*. New York, 1973; LEVIN, N. *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*. Vol. 2. New York, 1988; LOW, A. D. *Soviet Jewry and Soviet Policy*. New York, 1990; PINKUS, B. The Emigration of National Minorities from the USSR in the Post-Stalin Era. *Soviet Jewish Affairs*, 1983, vol. 13, no. 1, p. 3–36; PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority*. Cambridge, 1989; PINKUS, B. *The Soviet Government and the Jews: 1948-1967: a Documented Study*. Cambridge, 1984; RAPOPORT, L. *Stalin's War Against the Jews: the Doctor's Plot and the Soviet Solution*. New York, 1990; ROTHENBERG, J. Jewish Religion in the Soviet Union. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 159–187; SHAFFER, H. G. *The Soviet Treatment of Jews*. New York, 1974; SHAPIRO, L. Soviet Jewry Since the Death of Stalin: A Twenty-five Year Perspective. *American Jewish Year Book*, 1979, vol. 79, p. 77–103; SHMERUK, CH. Yiddish Literature in the U.S.S.R. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 232–268; WEINRYB, B. D. Antisemitism in Soviet Russia. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 288–320.
- ⁵⁸ BRYM, R. J. *The Jews of Moscow, Kiev and Minsk: Identity, Antisemitism, Emigration*. New York, 1994; AZADOVSKII, K.; EGOROV, B. From Anti-Westernism to Anti-Semitism: Stalin and the Impact of the “Anti-Cosmopolitan” Campaigns on the Soviet Culture. *Journal of Cold War Studies*, 2002, vol. 4, no. 1, p. 66–80; BAAZOVA, L. Synagogues and Synagogue Life in Georgia in the Postwar Era. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO’I. Ilford, 1995, p. 290–299; CHERNIN, V. Institutionalized Jewish Culture from the 1960s to the mid-1980s. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO’I. Ilford, 1995, p. 226–236; BRENT, J.; NAUMOV, V. *Stalin's last crime: the plot against the Jewish doctors 1948-1953*. New York, 2003; ETINGER, I. The Doctor's Plot: Stalin's Solution to the Jewish Question. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO’I. Ilford, 1995, p. 103–124; FRIEDGUT, T. H. *Antisemitism and its Opponents: Reflections in the Russian Press: from Perestroika until the Present*. ACTA series, 1994, no. 3; FRIEDGUT, T. H. Nationalities Policy, the Soviet Regime, the Jews, and Emigration. In *Jewish Life After the USSR*. Ed. by Z. GITELMAN. Bloomington, 2003, p. 27–45; FRIEDGUT, T. H. Rejection and Rebellion: Jews and Other National Minorities under *Perestroika*. *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1990, vol. 1, no. 11, p. 5–15; GITELMAN, Z. Glasnost, Perestroika and Antisemitism. *Foreign Affairs*, 1991, vol. 70, no. 2, p. 141–159; HUGHES, M. The Rise and Fall of Pamyat. *Religion, State and Society*, 1992, vol. 20, no. 2, p. 213–229; KHANIN, V. The Jewish National Movement and the Struggle for Community in the late Soviet Period. In *Revolution, Repression, and Revival: the Soviet Jewish Experience*. Ed. by Z. GITELMAN, Y. RO’I. Maryland, 2007, p. 221–237; KOREY, W. *Glasnost and Soviet Anti-Semitism*. New York, 1991; KOREY, W. *Russian Antisemitism, Pamyat and the Demonology of Zionism*. Chur, 1995; KOSTYRCHENKO, G. Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia. New York, 1995; KOSTYRCHENKO, G. The Genesis of Establishment Anti-Semitism in the USSR: the Black Years, 1948-1953. In *Revolution, Repression, and Revival: the Soviet Jewish Experience*. Ed. by Z. GITELMAN, Y. RO’I. Maryland, 2007, p. 179–192; КОСТЫРЧЕНКО, Г. Кампания по борьбе с космополитизмом в СССР. *Вопросы истории*, 1994, No. 8, с. 47–60; КОСТЫРЧЕНКО, Г. *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*. Москва,

atlikti kokybiškas studijas. Šiuose darbuose buvo nagrinėjami ankstyvieji J. Stalino tekstai „nacionaliniu klausimu“, atskleistos antisemitizmo ištakos Sovietų Sąjungoje ir jų santykis su Rusijos imperijos antisemitine politika, agresyvios kampanijos prieš „kosmopolitizmą“, sionizmą ir Izraelį vykdymas, Žydų antifašistinio komiteto (ŽAK) sukūrimo ir likvidavimo priežastys, „gydytojų kenkėjų“ bylos genezė, konstravimo eiga (daugiausia Maskvoje ir Leningrade), išsamiai nagrinėta antikosmopolitizmo ir antisemitizmo sąveikos problema bei iškelta kontroversiška tezė, kad iki XX a. 5-ojo dešimtmečio pradžios antisemitizmas pamažu tapo neatsiejama SSRS valstybinės politikos dalimi. Žinoma, neišvengta prieštaraimų, ypač diskutuojant apie sovietinio antisemitizmo ištakas. Neretai sovietinio antisemitizmo pradžia siejama su Izraelio valstybės įkūrimu 1948 m. gegužės 14 d.⁵⁹, tačiau toks vertinimas neatspindi realybės. Nepaisant gerų Sovietų Sąjungos ir Izraelio diplomatinių santykių, ŽAK vadovas ir iš esmės SSRS žydų lyderis S. Michoelsas buvo nužudytas 1948 m. sausio 13 d., o tų pačių metų gegužės mėn. SSRS suvaidino lemiamą vaidmenį Jungtinėse Tautose dėl Izraelio valstybės sukūrimo ir viena iš pirmųjų *de jure* pripažino jo valstybingumą (1948 m. gegužės 18 d.). Vis dėlto Sovietų Sąjungai nepavyko paversti Izraelio savo bastionu Artimuosiuose Rytuose, tad buvo nutrauktas bet koks bendravimas su sionistų organizacijomis. Tačiau tai nesustabdė SSRS žydų entuziazmo dėl Izraelio, kaip tikrosios tėvynės, sukūrimo, o 1948 m. spalio mėn. tūkstančiai jų susibūrė prie Maskvos centrinės sinagogos, kad pagerbtų pirmąją Izraelio ambasadorę Sovietų Sąjungoje Goldą Meir⁶⁰. Krekliui buvo nepriimtinas toks viešas žydų „nelojalumo“ de-

2001; LOKSHIN, A. The Doctor's Plot: the Non-Jewish Response. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 157–167; ЛЮКС, Л. Антисемитизм в политике Сталина. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры, Русское издание, 2008, No. 2, c. 32–72; ЛЮКС, Л. Еврейский вопрос в политике Сталина. Вопросы истории, 1999, No. 7, c. 41–59; LUSTINGER, A. *Stalin and the Jews: the red book: the tragedy of the Jewish Anti-Fascist Committee and the Soviet Jews*. New York, 2003; RASHIN, A. *Why didn't Stalin Murder all the Jews: the 50th Anniversary of the Doctor's Plot*. New York, 2003; RO'I, Y. Religion, Israel, and the Development of Soviet Jewry's National Consciousness, 1967–91. In *Jewish Life After the USSR*. Ed. by Z. GITELMAN. Bloomington, 2003, p. 13–26; RO'I, Y. The Jewish Religion in the Soviet Union after World War II. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 263–289; SLEZKINE, Y. *Žydų šimtmetis: žydai šiuolaikiniame pasaulyje*. Vilnius, 2010; SEMENTCHENKO, N.; MIROKHIN, S. Soviet Diplomacy and the Issue of Jewish Immigration to Israel, 1946–1953. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 316–326; SPIEGEL, P. *Triumph over Tyranny: The Heroic Campaigns that Saved 2,000,000 Soviet Jews*. New York, 2008; VEIDLINGER, J. Soviet Jewry as a Diaspora Nationality: the 'Black Years' Reconsidered. *East European Jewish Affairs*, 2003, vol. 33, no. 1, p. 4–29.

⁵⁹ Plg. KOREY, W. *The Soviet Cage: Anti-Semitism in Russia*, p. 67.

⁶⁰ LÖWE, H. D. Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In *Antisemitism: A History*. Ed. by A. S. LINDEMANN; R. S. LEVY New York, 2010, p. 164–195.

monstravimas, o pačiam J. Stalinui nerimą sukėlė Valstybės saugumo surinkti duomenys, kad aukšti Komunistų partijos ir kiti valstybės veikėjai visada laikė save žydais, o Izraelį – savo tėvyne (pvz., Viačeslavo Molotovo žmona Paulina Žemčiuzina⁶¹). Paranojiško įtarumo užvaldytas J. Stalinas žydus vadino penktąja Amerikos sionistų kolona. 1952 m. gruodžio 12 d. jis SSKP CK Prezidiumo biuro posėdyje pareiškė, kad kiekvienas žydų nacionalistas – tai Amerikos žvalgybos agentas⁶². Iš esmės gausioje istoriografijoje sutariama, kad antisemitizmas Sovietų Sąjungoje, naudojantis propagandiniu aparatu, buvo paverstas ideologinio poveikio visuomenei priemone, kuria sovietinė sistema siekė formuoti priešiškus žydams ir Izraelio valstybei.

Taip pat istoriografijoje nustatyta, kad N. Chruščiovo vadovavimo laikotarpiu antisemitizmas tapo ne toks akivaizdus ir tik numanomas sovietinės propagandos frazeologijoje. Tačiau tuo metu sustiprėjo nuosekli ateistinė kampanija, nukreipta prieš judaizmą, o nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigos suintensyvėjo kova su ekonominiais nusikaltimais, kuri virto ideologiškai angažuota kampanija („valiutininkų“ bylos).

Vėlesnis, 1967–1984 m. laikotarpis, žymėjo latentinio antisemitizmo transformaciją į kryptingą antisionistinę propagandinę kampaniją, o istoriografijoje įsitvirtino nuostata, kad „tikrasis valstybinis antisemitizmas“, kaip SSRS politikos įrankis, atsirado po 1967 m. įvykusio Šešių dienų karo⁶³. Arabų koalicija labiausiai nukentėjo po šio karo, o jų sąjungininkės Sovietų Sąjungos diplomatinės pastangos Jungtinėse Tautose lauktų rezultatų nedavė. Tačiau Izraelio valstybė buvo per menkas taikiny, kad taptų užsienio ir vidaus politikos nesėkmių priežastimi. Didesnį efektą galėjo sukelti tik priešas (Amerika), glaudžiai susijęs su Izraeliu⁶⁴. Antisionistinė propaganda buvo paversta ideologine uždanga, po kuria slypėjo priešiškus „Vakarų imperialistiniam pasauliui“ ir tariamai sionizmo „konspiracinei-kenkėjiškai“ veiklai. Antisionistinė politika turėjo „legitimuoti“ užsienio politikos nesėkmes, o šiam tikslui įgyvendinti pasitelktos „pasaulinio sionistų sąmokslų“ teorijos. Po Adolfo Eichmano teismo proceso Jeruzalėje (1961 m.) sovietinė propaganda pamažu kūrė mitus, kad nacizmas po Trečiojo reicho žlugimo egzistuoja sionizmo ideologijoje ir politikoje⁶⁵. Be to, po Šešių dienų karo suaktyvėjo SSRS žydų tapatinimosi su Izraeliu nuotaikos ir emigracinės aspiracijos, o tai sovietinei sistemai buvo papildomas stimulus formuoti neigiamą sionizmo įvaizdį. Antisemitizmas buvo paslėptas po antisionistine terminologija, o žydai pradėti persekioti valstybiniu lygiu. Žydus imta vertinti kaip nepatikimus SSRS piliečius, jiems buvo apribotos galimybės užimti vadovaujančias pareigas sovietinės valdžios struktūrose ar vystyti kultūrinę, švietimo bei religinę veiklą.

⁶¹ КОСТЫРЧЕНКО, Г. *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, с. 446.

⁶² Ibid., c. 657.

⁶³ FRIEDBERG, M. Antisemitism as a Policy Tool in the Soviet Bloc, p. 125.

⁶⁴ KOREY, W. *Russian Antisemitism, Pamyat and the Demonology of Zionism*, p. 14.

⁶⁵ VOGT, J. When Nazism Became Zionism: An Analysis of Political Cartoons. In *Antisemitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 486–496.

Istoriografijoje buvo nagrinėta ir 1980 m. Rusijoje įsteigto nacionalinio-patriotinio judėjimo „Pamiat“ (rus. *Память – Atmintis*) veikla, kuri suaktyvėjo *perestroikos* laikotarpiu. Tyrimai rodo, kad, nepaisant liberalių pokyčių, skatinusių žydų tapatybės stiprinimą, tuo metu buvo suvokta, jog silpnėjant komunistinės valdžios institucijoms, ši tautinė grupė tapo dar labiau pažeidžiama nuo stalininės antisemitinės kampanijos laikų⁶⁶.

Ši tyrimų, skirtų įvairiems disertacijai probleminiu ir metodologiniu požiūriais svarbiems klausimams nagrinėti, apžvalga rodo, kad yra išanalizuota antisemitizmo raida ir antisisionistinė kampanija centriniuose Rusijos SFSR ir kitų sovietinių respublikų miestuose. Šiuose tyrimuose daugiausia dėmesio buvo skiriama stalinistiniams laikotarpiui, tačiau neišvengta istoriografinių stereotipų dėl vietinės (Lietuvos SSR) specifikos analizės trūkumo. Pasitaiko apibendrinimų apie „monolitinę“ sovietinę visuomenę, kuri nematė skirtumų tarp sionistų ir žydų, tad visi jie buvo laikomi žydais⁶⁷, ir teiginių, kad antisisionizmas ir priešiškus žydams prisidėjo prie komunistinės ideologijos skvarbos ir jos populiarumo tarp SSRS piliečių⁶⁸. Istoriografinių stereotipų galime rasti ir prielaidoje, kad sovietinio antisemitizmo ištakos siejasi su Rusijos imperijoje egzistavusiu nusistatymu prieš žydus. W. Korey pažymėjo, jog faktas, kad nė viena kita komunistinė šalis, išskyrus SSRS, nebandė sugretinti Izraelio ir Trečiojo reicho politikos bei ideologijos, rodo, jog sovietinė antisemitinė propaganda kilo ne iš komunistinės ideologijos, o iš „tradicinių rusiškų šaltinių, tarp kurių yra antisemitizmo veiksnys“⁶⁹. Šią tezę patikslino Robertas Wistrichas, kuris teigė, kad antisisionizmas yra kildinamas iš Rusijos *juodašimčių* tradicijos⁷⁰. Tačiau tokio pobūdžio apibendrinamuosiuose tyrimuose antisemitizmo sovietinėse respublikose atvejai nebuvo palyginti, todėl neatsižvelgta į faktą, kad Lietuvoje neegzistavo valstybinė politika, nukreipta prieš žydus, nebuvo tokio organizuoto antisemitinio judėjimo kaip *juodašimčiai*, tad ir sovietinė antisisionistinė propaganda buvo tarsi primesta iš išorės. Be to, minimoje istoriografijoje antisemitizmo tyrimo prieigos buvo siauros, tad nebandyta iširti skirtumų tarp moderniojo ir sovietinio antisemitizmo. Taip pat neatskleistas antisemitizmo ir antisisionizmo generalinis sąryšis, dėl to tyrimuose tebevyrauja nuostata, kad antisemitizmas ir antisisionizmas buvo atskiri reiškiniai (tendencijos), funkcionavę skirtinguose sluoksniuose: antisemitizmas – buitiniame ir visuomeniniame lygmenyje su vidaus politikos „elementais“, o antisisionizmas – (geo)politiniame. Atliktuose tyrimuose sovietinis antisemitizmas periferinėse sovietinėse respublikose didesnio dė-

⁶⁶ GITELMAN, Z. Glasnost, Perestroika and Antisemitism, p. 141.

⁶⁷ GILISON, J. M. Soviet-Jewish Emigration, 1971-80: An Overview. In *Soviet Jewry in the Decisive Decade, 1971-80*. Ed. by R. O. FREEDMAN. Durham, 1984, p. 3–16.

⁶⁸ APPLEBAUM, A. *Geležinė uždanga: Rytų Europos sugniuždymas 1944–1956*. Vilnius, 2013, p. 188.

⁶⁹ KOREY, W. *Russian Antisemitism, Pamyat and the Demonology of Zionism*, p. 13.

⁷⁰ WISTRICH, R. S. Anti-Zionism in the USSR: From Lenin to the Soviet Black Hundreds. In *The Left Against Zion: Communism, Israel and the Middle East*. Ed. by R. S. WISTRICH. London, 1979, p. 300.

mesio nesulaukė, o antisemitizmas sovietinėje Lietuvoje iš esmės nėra analizuotas ar juolab išplėtotas į struktūruotą vieno atvejo istorinę studiją.

2. Apžvelgus kontekstinę prasmę disertacijai aktualią istoriografiją, svarbu įvertinti ir mokslinius tyrimus apie sovietinį antisemitizmą Lietuvos SSR. Čia susiduriama su problema, kad Lietuvos istorikų darbuose, skirtuose 1944–1990 m. laikotarpiui, tebevyrauja sovietinio režimo vykdytų represijų, nomenklatūros ir sovietinės cenzūros, kultūrinio bei religinio gyvenimo tyrimai. Juose sovietinio antisemitizmo problematika beveik nenagrinėjama, nors Vakaruose aptinkama vertinimų, kad sovietinės Lietuvos partinė nomenklatūra buvo ištikima Kremliaus direktyvų vykdytoja⁷¹, kad tarpukario Lietuvoje antisemitizmas klestėjo valstybiniu lygmeniu, o po nacistų okupacijos dar labiau sustiprėjo ir lėmė genocidinę politiką. Ben Zvi Goldbergas, rašydamas apie SSRS žydų gyvenimą ir remdamasis kelionių išpūdžiais, Lietuvą priskyrė prie teritorijų, kuriose iki Antrojo pasaulinio karo veikė atvirai „fašistiniai“ ir „antisemitiniai“ režimai, nors vienas iš autoritetingų Centrinės Europos žydų istorijos tyrinėtojų Ezra Mendelsohnas konstatavo, jog tarpukariu įtampos ir konfliktų prasme Lietuva nebuvo regiono lyderė⁷². Be to, B. Z. Goldbergas teigė, kad dauguma lietuvių nuoširdžiai bendradarbiavo su nacistiniu režimu, o SSRS vėl užėmus Lietuvą, lietuviai tapo dar labiau antisemitiškai nusiteikę nei kada nors iki tol⁷³.

Atliktų sovietinio antisemitizmo Lietuvoje tyrimų kontekste išskirtina Solomonio Atamuko sintetinė studija⁷⁴, kurioje yra apžvelgta „gydytojų kenkėjų“ bylos eiga, Valstybės saugumo taikytos žydų represijos ir pateiktos sovietinės Lietuvos visuomenės reakcijos į antisemitinę propagandą. S. Atamuko ir S. Barnajaus⁷⁵ darbuose antisionistinei kampanijai nušviesti buvo skirtas minimalus dėmesys, daugiausia pateikiamas žydų kultūrinio gyvenimo atkūrimas po Holokausto, atskleidžiamas sovietiniame partiniame aparate dirbusių žydų skaičiaus ir žydų emigracinių procesų eiga. 2017 m. išleistoje Christine'os Beresniovos studijoje apie Holokausto edukaciją Lietuvoje apžvelgtas sovietinio antisemitizmo santykis su nutylėtais genocido nusi kaltimais Lietuvoje⁷⁶. Taip pat paminėtini Dovo Levino⁷⁷ ir Simos Ycikaso⁷⁸ darbai,

⁷¹ FAITELSON, A. Op. cit., p. 401.

⁷² MENDELSON, E. *The Jews of East Central Europe between the world wars*. Bloomington, 1987.

⁷³ GOLDBERG, B. Z. *The Jewish Problem in the Soviet Union: Analysis and Solution*. New York, 1961, p. 57.

⁷⁴ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius, 2007.

⁷⁵ BARNAJUS, S. Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto. In. *Lietuvos žydai: istorinė studija*. Sud. V. SIRUTAVIČIUS, D. STALIŪNAS, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2013, p. 485–507.

⁷⁶ BERESNIOVA, CH. *Holocaust education in Lithuania: community, conflict, and the making of civil society*. Lanham, 2017.

⁷⁷ LEVIN, D. *Baltic Jews under the Soviets 1940-1946*. Jerusalem, 1994; LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000.

⁷⁸ YCIKAS, S. *Zionist Activity in Post-War Lithuania. Jews in Eastern Europe*, 1997, vol. 34,

kuriuose daugiausia nagrinėjama sionistinio judėjimo raida Lietuvos SSR pirmaisiais pokario metais. Tačiau D. Levinui neretai yra būdingi radikalūs teiginiai, stokojantys akademinį argumentų ir keliantys nemenkų abejonų. Jis teigia, kad lietuviai po karo, kol dar bijojo sovietinės valdžios veiksmų, pagarbiai elgėsi su išlikusiais žydais, tačiau įsitikinę, jog sovietinė valdžia per daug nesistengia dėl žydų padėties, „lietuviai grįžo prie savo ydų“⁷⁹. Reginos Laukaitytės tyrimas⁸⁰ disertacijai reikšmingas atskleidžiant sovietinio režimo požiūrį į žydų bendruomenę kaitą ir judaizmo praktikavimo galimybes pirmaisiais pokario metais. Žydų emigracijos problema buvo tiriama Lino Tatarūno darbe⁸¹, kuriame nemažai dėmesio sutelkta į „atšilimo“ laikotarpį ir disidentinio judėjimo užuomazgas, tačiau apsiribota bendromis tezėmis apie kampaniją prieš „kosmopolitizmą“ ir pirmaisiais LSSR MGB nurodymais dėl „gydytojų kenkėjų“. Kastytis Antanaitis apžvelgė užsienio mokslininkų atliktus „gydytojų kenkėjų“ bylos tyrimus, taip pat nagrinėjo mito apie planuotas masines SSRS žydų deportacijas ištakas ir realijas⁸². Arūnas Streikus, remdamasis archyviniais dokumentais, tyrė MGB parengtus kompromituojančius duomenis apie žydų tautinę grupę iki 1953 m.⁸³. Vytautas Tininis pateikė epizodinių duomenų apie antisemitinę politiką stalininiais metais⁸⁴, A. Sniečkaus⁸⁵ ir P. Griškevičiaus⁸⁶ santykius su Lietuvos SSR žydais bei jų laikyseną prieš sionizmą ir žydų emigraciją nukreiptų kampanijų metu. Skirtingai nei minėti autoriai, tik Vygantas Vareikis iškėlė antisisionistinės propagandos santykio su antisemitizmu problemą „gydytojų bylos“ kontekste⁸⁷, bet jos giliau neišplėtojo. Lietuvos istorikų tyrimuose nebuvo interpretuojami po Antrojo pasaulinio karo žydams inkriminuoti kaltinimai Lietuvos SSR saugumo dokumentuose, nebuvo nagrinėjama antikosmopolitinės ir antisisionistinės propagandos stilistika stalininiu, „atšilimo“ ir

no. 3, p. 28–50.

⁷⁹ LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 193

⁸⁰ LAUKAITYTĖ, R. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1956 m. *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 295–308.

⁸¹ TATARŪNAS, L. Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 1 (11), p. 117–129.

⁸² ANTANAITIS, K. 1952–1953 metų antisemitinė kampanija Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga. *Darbai ir dienos*, 2016, t. 65, p. 87–111.

⁸³ STREIKUS, A. Žydai pokario (1945–1952 m.) Lietuvoje: sionistai ar totalitarinės sistemos aukos? *Kultūros barai*, 1997, nr. 4, p. 65–69.

⁸⁴ TININIS, V. Antisemitinės politikos apraiškos Lietuvoje. In *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vyr. red. A. ANUŠAUSKAS. Vilnius, 2007, p. 305–308.

⁸⁵ TININIS, V. *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*. Vilnius, 2000.

⁸⁶ TININIS, V. *Pirmtako šešėlyje: biografinė apybraiža apie sovietų Lietuvos vadovą Petrą Griškevičių*. Vilnius, 2017.

⁸⁷ VAREIKIS, V.; ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ, J. Žydo įvaizdis Lietuvos visuomenėje. In *Žydai Lietuvoje: istorija, kultūra, paveldas*. Sud. L. LEMPRTIENĖ, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2009, p. 96–97.

„stagnacijos“ laikotarpiais politinių ir socialinių procesų kontekste. Be to, nors tyrimuose ir buvo pažymėta, kad Kremliaus kuruojamas antisemitizmas turėjo įtakos Lietuvos SSR valdžios veiksams, tačiau nesukėlė platesnio ažiotažo. Tokio pobūdžio prielaidas bandoma pagrįsti A. Sniečkaus nuostatomis, kurioms nebuvo būdingas nusistatymas prieš žydus, o sovietinėje Lietuvoje buvo būdinga didesnė tolerancija ir palankesnės galimybės emigruoti nei kitose sovietinėse respublikose⁸⁸. Šie vertinimai yra skuboti – pasigendama detalesnės pirminių šaltinių ir individualių patirčių (amžininkų atsiminimų) analizės, kuria remiantis būtų galima ištirti versiją apie palankesnes sąlygas žydams sovietinėje Lietuvoje.

2018 m. Vilniaus universitete Stanislovas Stasiulis apgynė daktaro disertaciją „Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos“, kurioje buvo nagrinėjamos ir sovietinėje Lietuvoje vykusios antisemitizmo kampanijos Holokausto vertinimo kontekste. Buvo pažymėta, kad 1948–1953 m. antikosmopolitinė kampanija ir „gydytojų kenkėjų“ byla „buvo veiksniai, kurie galutinai panaikino karo metais egzistavusį, nors ir menką, kalbėjimą apie holokaustą, jo aukas ir masinių žudynių istorijos dokumentavimą“⁸⁹. Taip pat atkreiptas dėmesys į istorijos politikos Holokausto atžvilgiu pokytį valdant L. Brežnevui, ypač pasibaigus 1967 m. vykusiam Šešių dienų karui. Po jo sustiprėjo antisisionistinės ir antiizraeliškos nuotaikos, kurios buvo palydimos dar didesnio masinių žudynių aukų tapatybės nutylėjimo ar Holokausto istorijos revizionizmu⁹⁰. Tačiau Lietuvoje šie procesai buvo kitokie leidžiant tokias knygas kaip „Masinės žudynės Lietuvoje“⁹¹, kur buvo minimi genocido nusikaltimai žydų tautybės asmenims.

Nustatant sovietinio antisemitizmo specifiką Lietuvoje „persitvarkymo politikos“ laikotarpiu – 1985–1990 m., tyrimui buvo vertingi Vlodo Sirutavičiaus⁹² ir Česlovo Laurinavičiaus⁹³ darbai. Sovietinis režimas trynė žydų tapatybę, suvaržydamas kultūrinę, švietimo ir religinę veiklą, o šie tyrimai yra pirmieji bandymai atskleisti *peres-*

⁸⁸ BARNAJUS, S. Žydai sovietinėje Lietuvoje. In *Žydai Lietuvoje. Istorija, kultūra, paveldas*. Sud. L. LEMPRTIENĖ, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2009, p. 116; TATARŪNAS, L. Op. cit., p. 122.

⁸⁹ STASIULIS, S. *Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2018, p. 38.

⁹⁰ АЛБТМАН, И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы. *Неприкосновенный запас* [interaktyvus], 2005, No. 2–3 [žiūrėta 2018 09 30]. Prieitis per internetą: <<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28-pr.html>>. Plg. STASIULIS, S. Op. cit., p. 41.

⁹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys*. T. 1. Vilnius, 1965; *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys*. T. 2. Vilnius, 1973.

⁹² SIRUTAVIČIUS, V. Perestroika, Sąjūdis, Kovo 11-oji ir Lietuvos žydai. In *Lietuvos žydai: istorinė studija*. Sud. V. SIRUTAVIČIUS, D. STALIŪNAS, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2013, p. 509–521.

⁹³ LAURINAVIČIUS, Č.; SIRUTAVIČIUS, V. *Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios. Lietuvos istorija*. T. 12, d. 1. Vilnius, 2008.

troikos metais prasidėjusias žydų bendruomenės atkūrimo problemas ir besikeičiančius žydų santykius su lietuviais, susikūrus Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui.

Ginamieji teiginiai. Disertacijoje iškelto sovietinio antisemitizmo Lietuvos SSR specifika ir ištirtumo įvertinimas suponuoja suformuluoti hipotezes, kurios tikrinamos empirinių duomenų pagrindu:

1. Sovietinė sistema, ypač po J. Stalino mirties, atsisakiusi masinių represijų, visuomenės gyvenimą mėgino kontroliuoti ideologijos pagrindu, o antisemitizmas galėjo būti viena iš priemonių socialiniam stabilumui užtikrinti. Archetipinio „atpirkimo ožio“ funkcijos atgaivinimas vertintinas kaip simbolinė nuoroda į režimo vidaus (ekonominės) ir užsienio (galių pusiausvyros Artimuosiuose Rytuose kaitos) problemas, nes sovietinei valdžiai buvo būtinas subjektas, kuris atliktų visuomenėje egzistavusių įtampų nukreipimo funkciją.
2. Sovietų Sąjungos valdžios struktūrose būta nemažai vidinių prieštaravimų, todėl periferijoje (Lietuvos SSR) sovietinio antisemitizmo specifika pasižymėjo tuo, kad dėl vyrausios liberalesnės gyvenimo atmosferos režimo nusistatymas žydų atžvilgiu buvo nuosaikesnis, o žydai turėjo didesnes galimybes dalyvauti nomenklatūros (kultūrinio elito) gyvenime. Sovietinė sistema stokojo lankstumo ir neįvertino Lietuvos SSR, kurioje lietuvių tauta turėjo ilgą, ir ne tik priešišką, koegzistencijos patirtį su žydais. Lietuvos gyvenime egzistavo daugiopa tikrovė (diskursai), o lietuvių inteligentijos vidinė kultūra buvo aukštesnė, ji galėjo daryti įtaką antisemitizmo lygiui.
3. Sovietinė sistema formavo visuomenės nusistatymą žydų atžvilgiu, manipuliacijai pasitelkdama antisemitizmo sanklodos Lietuvoje ypatybes. Antisemitizmas nėra racionaliai paaiškinamas, veikiau grindžiamas emociniais argumentais, taigi nevystant akademinės ar platesnės visuomenės diskusijos lietuvių ir žydų santykių klausimu, valdžiai buvo patogų dėl sistemos interesų remtis dalies Lietuvos SSR piliečių priešišku žydams, susiformavusiu bei įsitvirtinusi per XX amžių. Antrosios sovietinės okupacijos laikotarpiu atsiradęs sovietinis antisemitizmas, atsiskleidęs propagandinėse kampanijose prieš „gydytojus kenkėjus“, sionizmą, Izraelį, „valiutininkus“, sukūrė sąlygas visuomenės diskurse palaikyti nepalankaus nusistatymo žydų atžvilgiu atmosferą.

I.

Sovietinio antisemitizmo ištakos Lietuvoje 1944–1953 metais

Besibaigiant Antrajam pasauliniam karui sovietinis režimas Lietuvoje išlikusiems po Holokausto žydams skyrė racionalų, politiškai motyvuotą dėmesį, tačiau padėtis ėmė keistis išryškėjus valstybinio antisemitizmo Sovietų Sąjungoje požymiams. 1944 m. išplėstiniame VKP(b) CK Politinio biuro ir Sekretoriato posėdyje buvo pareikalauta apriboti žydų tautybės asmenų priėmimą į vadovaujančiuosius valstybinius ir partinius postus, o po posėdžio VKP(b) CK sekretorius Georgijus Malenkovas partinėms institucijoms pateikė konkrečius nurodymus, kokiose sferose žydai neturėtų būti įdarbinami⁹⁴. Netrukus Kremliaus padiktuota politinė linija pradėjo ryškėti ir Lietuvos SSR, tad buvo siekiama riboti arba neleisti žydų tautybės asmenims dirbti valdžios struktūrose. Sovietinio režimo Lietuvoje priešiškus žydams pamažu didėjo ir virto propagandinėmis kampanijomis, nukreiptomis prieš „kosmopolitizmą“, „sionizmą“ ir „gydytojus kenkėjus“.

1.1. Sovietinės politikos prieš žydus pradžia ir kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ specifika Lietuvos SSR

Dar tęsiantis karo veiksams Europoje, sovietinės Lietuvos valdžios pozicija žydų bendruomenės atžvilgiu buvo nuolanki. Buvo organizuojami kultūriniai renginiai, rū-

⁹⁴ МЕДВЕДЕВ, Р. *Ближний круг Сталина. Сора́тники во́ждя*. Москва, 2005, с. 115.

pintasi žydų vaikų švietimu ir registruotos judėjų religinės bendruomenės. Tačiau sovietinio režimo požiūriu į žydų tautybės asmenis pokyčius inspiravo 1944 m. spalio mėn. VKP(b) CK Kadro skyriaus pažyma apie „atskleistas“ Lietuvos SSR Komunistų partijos, kuri neva „leidosi būti valdoma žydų bendruomenės“, padarytas klaidas⁹⁵. Sovietinės Lietuvos valdžios pozicija į žydų tautinės ir religinės tapatybės atkūrimą privertė Kremlių nuogaštai, kad ji gali tapti palanki užsienio organizacijoms, turėjusioms siekių sustiprinti sionistinių judėjimą⁹⁶. Dėl to Lietuvos SSR saugumas pradėjo operatyvines bylas prieš nelojalumą įtariamus žydus.

Lietuvos žydų persekiojimas prasidėjo dar 1944 m. gruodžio mėn., kai buvo pradėta rinkti duomenis apie NKVD struktūrose dirbusius žydus⁹⁷. Tie žydai, kurie aktyviai veikė religinėse bendruomenėse ar nepriklausomoje Lietuvoje dalyvavo sionistinėse organizacijose, buvo laikomi „socializmo priešais“, „imperializmo samdiniais“, veikusiais prieš sovietinę sistemą⁹⁸. Lietuvos žydams priešiška erdvė pradėta kurti ir per selektyvų jų priėmimą į Komunistų partiją, Vilniaus aukštąją partinę bei vidurinę partinę-tarybinę mokyklą. Abejonių dėl SSRS žydų „lojalumo“ kėlė jų rodytas palankumas Izraelio valstybei bei pokariu padidėjęs sionistinių organizacijų aktyvumas⁹⁹. Po Holokausto tarp kai kurių žydų sionizmo ideologija įgijo didelę reikšmę, nes ji įkūnijo poreikį būti tarp savų ir susikurti *savo* namus¹⁰⁰. Todėl daliai žydų sionizmas tapo vilties ir tikėjimo šaltiniu, o sionistinių organizacijų nariai siekė padėti kovoti Izraelio valstybei dėl išlikimo ir reikė pretenzijas prisijungti prie Izraelio kariuomenės, organizuojant sionistų grupes SSRS miestuose. Todėl 1945–1946 m. Sovietų Sąjungoje vyko daug suėmimų ir teisminių procesų, kurie daugiausia buvo nukreipti prieš sionistinio judėjimo aktyvistus, karo nusikaltėlius ir asmenis, bandžiusius emigruoti iš SSRS¹⁰¹. Be to, vis daugėjo palikusių aukštus postus arba dezertyravusių iš

⁹⁵ Секретарю ЦК ВКП(б) тов. Маленкову Г. М. О руководстве ЦК КП(б) Литвы политической и хозяйственной жизнью республики, октябрь 1944. In *Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938–1953*. Сост. Г. В. Костырченко. Москва, 2005, с. 44–45.

⁹⁶ НАДЖАФОВ, Д. Г. Введение. *Сталин и космополитизм: Документы Агитпропа ЦК КПСС, 1945–1953*. Сост. Д. Г. НАДЖАФОВ, З. С. БЕЛОУСОВА. Москва, 2005, с. 20.

⁹⁷ НКГБ Союзных и Автономных республик. Начальникам УНГБ краев и областей, 1944 m. gruodžio 15 d. *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 177, l. 1–3.

⁹⁸ Справка по фашистским еврейским организациям „Бейтар“, „Бриттрумпельдор“ и „Иргун-Цевой Леуми“, 1944 m. gruodžio 11 d. *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 177, l. 4–8.

⁹⁹ Tuo metu veikė dvi sionistų grupės, kurių iš esmės nejungė jokie tarpusavio ryšiai. Pirmąją grupę sudarė sionistinių organizacijų nariai iš SSRS okupuotų teritorijų, kuri organizavo žydų emigraciją, o antrąją sionistų grupę sudarė daugiausia Ukrainos SSR, Moldavijos SSR ir Baltijos šalyse organizuoti jauni žydai, kurie buvo nusivylę sovietų režimu ir kurie sionistinę idėją laikė žydų problemų sprendimu. PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 310.

¹⁰⁰ YCIKAS, S. Op. cit., p. 39.

¹⁰¹ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 173.

sovietinės karinės tarnybos žydų, kurie bėgdavo į užsienį su padirbtais dokumentais. Sovietinėje Lietuvoje nuo 1945 m. rugpjūčio 15 d. iki 1946 m. rugpjūčio 15 d. už tariamą sionistinę veiklą buvo suimta 111 asmenų¹⁰². Sovietinis režimas įtariai vertino žydų bendruomenę, o jų saitai su „imperialistinėse“ šalyse gyvenusiomis giminėmis pavertė juos potencialiais „išdavikais“.

XX a. 5-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje sovietinėje Lietuvoje ryškėjo susiformavęs struktūrinis („užkulisinis“) antisemitizmas, kuris nebuvo viešinamas, o daugiausia sutelktas MGB veikloje. SSRS saugumo darbuotojai stebėjo kiekvieną įtariamąjį, o žydų suėmimus lėmė siekis įbauginti ir atgrasyti juos nuo bet kokios veiklos, kuri galėjo būti suprantama kaip parama sionizmui. Vien 1946–1948 m. suimti 188 asmenys už „sionistinę veiklą“¹⁰³. Nuo 1947 m. vidurio sionistų persekiojimo intensyvumas sovietinėje Lietuvoje aprimo, o atsinaujinęs 1948 m. lapkričio mėn. tęsėsi iki pat J. Stalino mirties. 1948–1953 m. inkriminuotų kaltinimų teisinį spektrą pakoregavo Izraelio valstybės sukūrimas, todėl nuo tada daugiausia nukentėjo tie žydai, kurie viešai reiškė simpatijas Izraeliui, organizavo pabėgimus iš SSRS ir palaikė ryšius su Izraelio diplomatais. Taip pat į Lietuvos SSR saugumo interesų lauką pateko tie žydai, kurie nepriklausomoje Lietuvoje dalyvavo sionistinių organizacijų veikloje, priklausė Komunistų partijai, išvykdavo į užsienį, ten mokėsi, turėjo giminių bei draugų, ar buvo Lietuvos nepriklausomybės kovų dalyviai¹⁰⁴. Valstybės saugumo dokumentuose žydų organizacijos užsienyje („Joint“, Amerikos žydų komitetas, Žydų socialistų sąjunga „Bundas“), kurios veikė tarpukario Lietuvoje, buvo įvardytos šnipinėjimo, sabotazo ir kontrevoliucinių sąmokslų šaltiniais¹⁰⁵. 1949 m. gegužės mėn. poetui Hiršai Ošerovičiui buvo iškelta byla, kurioje jis kaltintas dėl to, kad savo „nacionalistiniuose svarstymuose“ įžeidžiančiai pasisakęs rusų tautos, rusų klasikų kūrybos atžvilgiais ir aukštinęs buržuazinių šalių literatūrą¹⁰⁶; 1950 m. Berelis Fridmanas buvo

¹⁰² Lietuvos SSR MGB pažyma apie LSSR MGB 1944 07 – 1946 08 15 suimtų žmonių skaičių, 1946 m. rugpjūčio 18 d. In *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*. Sud. N. GAŠKAITĖ, A. KAŠĖTA, J. STARKAUSKAS. Kaunas, 1996, p. 232.

¹⁰³ 1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro gen. mjr. D. Jefimovo ataskaita LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pagrindinę veiklą (pagal LSSR MGB agentūrinius duomenis). In *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 147.

¹⁰⁴ Ibid., p. 144–154; Mejerovičius (Mejerovič) Ošeris Leizero (Leizerovič) gim. 1911 m. Agentūrinė paieškos byla. Pradėta – 1949 m. gruodžio 16 d. Baigta – 1985 m. sausio 1 d. *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 105.

¹⁰⁵ 1952 m. gruodžio 31 d. LSSR MGB ministro pav. plk. L. Martavičiaus pažyma LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui „Dėl žydų klerikalų ir sionistų veiklos Panevėžyje“. In *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 167–171.

¹⁰⁶ LSSR MGB 2-ojo skyriaus ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, 1949 m. gegužės mėn. *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 596, l. 180.

pašalintas iš Komunistų partijos ir Vilniaus universiteto dėstytojo pareigų už „žydų buržuazinį nacionalizmą“ bei sovietinio antisemitizmo kritiką¹⁰⁷; ekonomistui B. Robinzonui buvo pateikti kaltinimai, kad jis 1930–1938 m. buvo aktyvus sionistinės jaunimo organizacijos „Brith-Trumpeldor“ veikėjas¹⁰⁸; Lietuvos SSR „Glavkinoprokat“ valdytojo pavaduotojui Leizeriui Davidsonui nebuvo suteiktas leidimas eiti Lietuvos respublikinės kino nuomos kontoros valdytojo pavaduotojo pareigų, nes tarpukariu Kaune jis buvo savininkas stambios firmos „Partija-film“, kuri platino amerikietiškus filmus Lietuvoje¹⁰⁹; buvo suimtas fabriko „Laima“ Planavimo skyriaus viršininkas Leonas Jofė, nes 1921–1940 m. rašė antisovietinius straipsnius, priklausė Žydų karių sąjungai¹¹⁰. LSSR MGB kūrė bylas valstybei „nelojaliems žydams“, kuriems buvo būtina taikyti politines represijas. Archyvuose dokumentuose pateiktų kaltinimų tendencingumas leidžia daryti išvadą, kad žydai nebuvo tikrai sovietinės sistemos nelygių subjektai – „žydiška kilmė“ asocijavosi su „svetimųjų kategorija“, kuri pavertė juos „įtariamaisiais“. Tačiau buvo ir priešinga tendencija – tarp Lietuvos SSR saugumo vadovų būta bandymų kontroliuoti „nesankcionuotą“ antisemitizmo apraišką visuomenėje. 1950 m. parengtame MGB pranešime atsispindėjo susirūpinimas dėl antisovietinės organizacijos nario Broniaus Vaitekūno pasisakymų: „Rusų tauta yra vaikas, nes būdama vergiškoje padėtyje ir netekusi apynasrio, nežino kelio [...] Šituo pasinaudojo gudrūs žydai ir uždėjo jungą visai tautai. Žydai paėmė rusus į vergiją. Žydai bus iššluoti iš Rusijos. Ten, kur žydas įsitaisė, jis nori valdyti, daryti tvarką ir žeminti; žydai – parazitai. Dėl jų gudrumo žmogus kankinasi“¹¹¹. Toje pačioje MGB pažymoje buvo minimas ir antisovietinės organizacijos narys Znamerovskis, kuris prisipažino eilėraštyje „Pašalinis“ parašęs šiurkščių antisemitinių prasimanymų apie SSRS¹¹². Jis aiškino, kad sovietinis režimas buvo „žydiškos prievartos rezultatas“, todėl kvietė su juo kovoti. Pastarieji MGB pasirašytame dokumente atsispindėję operatyvinio darbo epizodai liudija, kad Sovietų Lietuvoje saugumas siekė išlaikyti vi-

¹⁰⁷ 1950 m. vasario 24 d. LKP(b) CK biuro nutarimas „Dėl Vilniaus valstybinio universiteto marksizmo-leninizmo pagrindų dėstytojo Fridmano B. Ch“. Ištraukos iš B. Fridmano bylos. In *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 140–142.

¹⁰⁸ LSSR MGB ministro P. Kapralovo specialus pranešimas A. Sniečkui dėl kompromituojančių duomenų apie B. Robinzoną, 1950 m. LYA, f. K-1, ap. 10, b. 101, l. 248.

¹⁰⁹ 1950 m. vasario mėn. LSSR MGB ministro gen. mjr. P. Kapralovo spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl L. Davidzono. In *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 158.

¹¹⁰ 1950 m. liepos 12 d. LSSR MGB ministro gen. mjr. P. Kapralovo spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl L. Jofės. In *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 159–160.

¹¹¹ LSSR valstybės saugumo ministerijos specialus pranešimas LKP(b) CK apie N. Rericho organizacijos sunaikinimą. 1950 m. gruodžio 1 d. In *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*, p. 151.

¹¹² Ibid., p. 152.

suomenės stabilumą ir vengė nekontroliuojamų antisemitizmo protrūkių, nors ir toliau vykdė nelojalumu valstybei įtariamų žydų persekiojimo veiklas.

Stiprėjusio sovietinio režimo nusistatymo žydų atžvilgiu kontekste išryškėjo sovietinį patriotizmą skatinanti antikosmopolitinė kampanija. Ši kampanija prasidėjo 1946 m., kai J. Stalinas susitikime su sovietine inteligentija išreiškė susirūpinimą dėl SSRS kultūros likimo. Jis pažymėjo, kad „pražūtinga Vakarų įtaka“ inspiravo pavojingas tendencijas kai kuriuose literatūriniuose darbuose¹¹³. J. Stalinas atkreipė dėmesį, kad dažnai leidiniuose apie sovietinę literatūrą SSRS piliečiai, komunizmo statytojai, parodyti patetiškai absurdiška forma, ir piktinosi, jog idėjinis sovietinis didvyris buvo išjuokiamas ir žeminamas. Netrukus antikosmopolitinis SSRS ideologinis kursas buvo išplėtotas SSKP CK sekretoriaus Andrejaus Ždanovo, kuris 1946 m. suformavo naują kultūrinę doktriną prieš sovietinę inteligentiją, vėliau pavadintą *ždanovščina*. Antikosmopolitizmas tapo nauja ideologine sovietinės visuomenės kontrolės orientacija, nes iki tol režimas visuomenę diferencijavo į bolševikinės revoliucijos priešininkus „baltuosius“ ir bolševikus „raudonuosius“, tuo tarpu kampanija prieš „kosmopolitizmą“ gyventojus suskirstė į „sovietinius patriotus“ ir „buržuazinius nacionalistus“ įkūnijusius „kosmopolitus“. Ši kampanija buvo nukreipta prieš realiai neegzistuojančią ideologiją¹¹⁴, pasireiškė kaltinimais „beidėjiškumu“, „apolitiškumu“, „individualizmu“ ir „keliaklupsčiavimu prieš buržuazinius Vakarus“¹¹⁵. Po šiais abstrakčiais eufemizmais slypėjo kur kas aiškesnis režimo tikslas, kuris atsispindi rašytojo J. Baltušio dienoraštyje: „Kai prisimenu karo metus, tai vis nustembu, kaip buvo gera dūšioje tada: žinojome svarbiausią tikslą – nugalėti hitlerinę Vokietiją, ir visi gyvenome tik tai tuo tikslu, nepažindami nei nuovargio, nei tamsių minčių, nei svyravimų ar abejojimų, kurie nuolatos ėda mus dabar. O svarbiausia – tikėjome to tikslo teisingumu, visos Komunistų partijos politikos teisingumu. Tada dar nežinojome visu aiškumu, kad Stalinas – kruviniausias tautų budelis visoje žmonijos istorijoje, kad Komunistų partija daro klaidą po klaidos ir nė už ką neprisipažįsta nė prie vienos, tvirtindama, jog, ką darė, visuomet teisingai darė. Buvo tokie laikai, vaikiško mūsų tikėjimo laikai“¹¹⁶. Kitaip tariant, sovietiniam režimui antikosmopolitizmas buvo reikalingas tam, kad žmonės po Antrojo pasaulinio karo patirčių, kupini tikėjimo apie geresnį gyvenimą, nepamirštų apie būtinybę būti budriais, nes „klasių kova dar nebaigta“, ir taip užtikrinti totalitarinės sistemos stabilumą. Karas baigėsi, visuomenės materialinė padėtis menkai keitėsi, o nuolatinė pozityvistinė propaganda kūrė iliuzijų

¹¹³ Stalin on Art and Culture [interaktyvus], [žiūrėta 2014 04 18]. Prieitis per internetą: <<http://www.northstarcompass.org/nsc0306/stalin.htm>>.

¹¹⁴ TSIGELMAN, Y. „The Universal Jewish Conspiracy“ in Soviet Anti-Semitic Propaganda. In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 397.

¹¹⁵ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 151–153.

¹¹⁶ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio. *Metai*, 2017, nr. 2, p. 127.

pasaulį. Sovietinėje spaudoje kryptingai spausdintais pranešimais apie kapitalistinių valstybių ekonomines, socialines problemas buvo sudėtinga sulaukti didesnio efekto, tad tariamą kaltininką reikėjo surasti valstybės viduje, kad būtų šalia, bet ne iš karto pastebimas.

Pirmaisiais pokario metais SSRS spaudoje daugiau spontaniškai rašyta apie „sovietinius patriotus“ ir „kosmopolitus“, kaltinimai buvo orientuoti prieš asmenis, įtartus vakarietiško gyvenimo būdo vertybių propagavimu, formalizmu, tačiau žydai tuo metu nebuvo išskiriami iš kitų tautinių grupių. Antikosmopolitinės kampanijos ideologiniai poslinkiai, nukreipti į konkrečią tautinę grupę, prasidėjo tuo metu, kai buvo uždarytos visos žydų kultūrinės institucijos. 1948 m. buvo likviduotas Žydų antifašistinis komitetas, suimti jo nariai, pradėti persekioti jidiš kultūros puoselėtojai ir nužudytas S. Michoelsas¹¹⁷. Pastarasis laikytinas ir reikšmingiausia politinė-kultūrine SSRS žydų figūra, plačiuosiuose visuomenės sluoksniuose jis asocijavosi kaip „dvaro žydas“ (t. y. „Stalino žydas“). Dėl šios priežasties S. Michoelso nužudymas buvo iškalbingas signalas visuomenei, kad žydams nebebus taikomos „lengvatos“ ir neegzistuoja jokie „Kremliaus žydai“. 1948 m. gruodžio mėn. pabaigoje kampanija prieš „kosmopolitizmą“ buvo susieta su žydais, kai Anatolijus Fadejevas Tarybinių rašytojų sąjungos valdybos plenariniame posėdyje pasakė kalbą apie priežastis, kodėl sovietų dramaturgija yra atsilikusi nuo gyvenimo realybės. Po šios kalbos laikraštyje „Правда“ buvo išspausdintas vedamasis straipsnis apie „Antipatriotines teatro kritikų grupes“¹¹⁸, kurias sovietinė propaganda pateikė kaip sudarytas išskirtinai tik iš žydų tautybės asmenų. Būtent nuo tada kampanija prieš „kosmopolitus“ viešai tapo antisemitinė. Kultūros veikėjų suėmimai buvo vykdomi dviem bangomis: pirmoji – nuo 1948 m. lapkričio mėn. pabaigos iki 1949 m. kovo mėn., kai buvo areštuoti žymiausi SSRS žydų literatūros ir meno veikėjai. Antroji banga, kuri buvo mažesnė, įvyko 1950 m. pirmojoje pusėje¹¹⁹.

Sovietiniai propagandininkai formavo neigiamas antikosmopolitizmo konotacijas, kurios istoriografijoje neretai siejamos su intensyvinama Kremliaus antisemitine politika¹²⁰. L. Liuksas visas sovietinių ideologinių institucijų inspiruotas „antipatriotines“ kampanijas laiko antisemitinėmis, remdamasis nukentėjusiųjų tautinės priklausomybės duomenimis¹²¹. Tokią versiją patvirtina ir B. Pinkuso tyrimas, anot kurio,

¹¹⁷ GITELMAN, Z. A Jagged Circle: from Ethnicity to Internationalism to Cosmopolitanism – and Back. *European Review of History*, 2010, vol. 17, no. 3, p. 530.

¹¹⁸ Об одной антипатриотической группе театральных критиков. *Правда*, 28 января 1949, с. 3. Prieitis per internetą: <<http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/cosmopolit/100.htm>>.

¹¹⁹ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 175.

¹²⁰ AZADOVSKII, K.; EGOROV, B. Op. cit., p. 69; КОСТЫРЧЕНКО, Г. *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, с. 302.

¹²¹ ЛЮКС, Л. Антисемитизм в политике Сталина, с. 32–72; ЛЮКС, Л. Еврейский вопрос в политике Сталина, с. 41–59.

71 proc. nuo antikosmopolitinės kampanijos nukentėjusių inteligentų buvo žydiškos kilmės¹²². Tačiau dalis mokslininkų tvirtina, kad daug kitų tautybių asmenų „demas-kuota“ antikosmopolitinės kampanijos metu ir nemažai žydų patys aktyviai įsitraukė į šios kritikos atakas, todėl antisemitinis kampanijos motyvas yra kvestionuotinas¹²³. Toks vertinimas tik iš dalies korektiškas, nes antisemitizmas buvo vienas iš kampanijos sudėtinių elementų, kurio pagrindinis tikslas – kontroliuoti procesus skirtingose visuomenėse, kūrėjus perorientuoti į socialistinių idealų propagavimą ir legitimuoti režimą. Kita vertus, būtų pernelyg neatsakinga neįvertinus niuansų tvirtinti, kad antikosmopolitizmas buvo nukreiptas į abstrakčią socialinę grupę, o ne į žydus konkrečiai. Svarbu pažymėti, kad *kosmopolitizmo* terminas laiko retrospektyvoje tapo tam tikra nuoroda į žydus, jų sąsajas su XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. pradžioje vykusiais modernizacijos procesais, buržuazija, kapitalizmu, su tariamu žydų neįtakumu kitoms tautoms ir istoriškai susiformavusioms jų vertybėms bei tradicijoms. Nacionalistiškai orientuotuose sluoksniuose daugelyje Europos šalių – ypač Vidurio ir Rytų Europoje – žydai neretai pradėti tapatinti su beasmeniais, anonimiškais modernizacijos procesais¹²⁴. Tam pagrindą suteikė žydų buvimas tarp modernizmo pradininkų, tiek politinėse sferose (socializmo ir komunizmo, socialinio teisingumo, lygybės ir emancipacijos idėjos), tiek ir literatūros bei meno srityse. Sovietinės sistemos klasių kovos teorijai reikėjo personifikuoto istorinio blogio, kurį pasitelkė dar nacistų ideologija. Trečiojo reicho propaganda kryptingai aiškino apie žydų bankininkų ir komunistų pasaulinio sąmokslą teoriją, įrodinėjo kapitalistinio pasaulio ir bolševizmo „žydiškas“ šaknis. Nacistai žydus galutinai sutapatino su antisistemine grupe, priešiška viskam, kas tautiška bei organiška, abejingais kosmopolitais. Sovietinei propagandai nebereikėjo nieko naujo išradinėti, o tik pasinaudoti jau patikrintais instrumentais. Sovietinėje ideologinėje sistemoje kosmopolitizmas imtas vertinti taip pat kaip XIX a. nacionalistai – kosmopolitizmas reiškė patriotizmo nebuvimą, nepagarbą ir abejingumą tautinėms vertybėms¹²⁵. Tiek nacistų, tiek sovietinėje propagandoje žydai tapo kosmopolitizmo ir civilizacinio svetimumo įsikūnijimu.

Sovietinių respublikų vadovai buvo įpareigoti vykdyti antikosmopolitines kampanijas, tačiau tarp jų buvo esminių skirtumų. Aktyvios atakos prieš „kosmopolitizmą“ vyko Ukrainos SSR bei Rusijos SFSR, tuo tarpu Centrinės Azijos ir Kaukazo respublikose ši kampanija pasižymėjo menku valdžios entuziazmu¹²⁶. Tačiau svarbu išskir-

¹²² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 242.

¹²³ STRUVE, G. *Soviet Russian Literature 1917-1950*. Norman, 1951, p. 344; VICKERY, W. *Zhdanovism: 1946-1953*. In *Literature and Revolution in Soviet Russia, 1917-1962*. Ed. by M. HAYWARD, L. LABEDZ. London, 1963, p. 99.

¹²⁴ DONSKIS, L. Demonų sugrįžimas: kosmopolitizmas, pasaulinis sąmokslas ir tautinių idealų išdavystė. *Akiračiai*, 2000, nr. 7 (321), p. 5.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 6.

¹²⁶ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 160.

ti tai, kas buvo už(si)puolama antikosmopolitinės kampanijos metu. Tokių išpuolių taikiniai Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR iš esmės buvo žydai, o Centrinės Azijos respublikose žydai sudarė nedidelę dalį¹²⁷. To priežastis buvo ne tik menkas žydų gyventojų skaičius šiose respublikose, bet ir tai, kad jie neužėmė reikšmingų pozicijų ekonomikos, literatūros, meno ar mokslo sektoriuose. Vietinio antisemitizmo lygis ir noras jį išnaudoti įvairiems tikslams taip pat vaidino reikšmingą vaidmenį Ukrainos SSR bei Baltarusijos SSR. Todėl šiose sovietinėse respublikose antikosmopolitinė kampanija buvo panaudota vietinės nomenklatūros, kuri siekė apriboti sovietizaciją, o kadangi nebuvo įmanoma tiesiogiai kritikuoti Kremliaus, atsirado galimybė tai padaryti netiesiogiai, puolant „kosmopolitus“, kurių požiūris į ukrainiečių ar baltarusių kultūras buvo menkinantis¹²⁸. Be to, išryškėjus antisemitinei propagandai, atsirado galimybė atsikratyti tų žydų tautybės asmenų, kurie užėmė reikšmingus postus šių respublikų kultūros institucijose.

Pradėta kampanija prieš „kosmopolitizmą“ persikėlė ir į Lietuvą. Tačiau skirtingai negu Rusijos SFSR, Ukrainos SSR ar Baltarusijos SSR, Lietuvos SSR kampanija prieš „kosmopolitizmą“ nebuvo tokia nuožmi. Kai kurie žydų tautybės asmenys centrinėse SSRS respublikose aktyviai dalyvavo kovoje su „kosmopolitais“, pavyzdžiui, filosofas ir Mokslų akademijos narys Markas Mitinas, žurnalistas Davidas Zaslavskis ir orientalistas Vladimiras Lutskis. Taip pat buvo žydų rašytojų, mokslininkų ir menininkų, kurie buvo priversti dalyvauti įvairiuose „kosmopolitizmą“ smerkiančiuose susirinkimuose¹²⁹. Tuo tarpu sovietinėje Lietuvoje tokių atvejų nėra užfiksuota ir, nepaisant sovietinės sistemos siekio riboti žydų kilmės piliečius partiniuose ir sovietų valdžios organuose, į atsakingus postus vis dėlto buvo paskirti kai kurie vietiniai išsilavinę ir gerai lietuvių kalbą mokantys žydai¹³⁰. Nemažai žydų dirbo tokiose specifinėse veiklos srityse kaip ekonominio planavimo, apskaitos, pardavimų ir rinkodaros. Prasidėjus antikosmopolitinei propagandai, žydai buvo atleidinėjami iš užimamų pareigų laikraščių redakcijose („Правда“, Комсомольская правда“, „Советский спорт“, „Труд“, o „Красный флот“ pasižymėjo atviru antisemitizmu – į kolegas buvo kreipiamasi su priedėliu „жид“ (liet. „žyde“)¹³¹), tačiau Lietuvos SSR atveju pagrindinio dienraščio „Tiesa“ vyriausiojo redaktoriaus poste nuo 1945 m. iki pat 1970 m. išliko žydų kilmės nomenklatūrinis veikėjas Genrikas Zimanas. Šią situaciją paaiškinant tai, kad tarp Sovietų Sąjungos Komunistų partijos ir sovietinės vyriausybės vadovų

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid., p. 161.

¹²⁹ Ibid., p. 157.

¹³⁰ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, p. 301.

¹³¹ КОСТЫРЧЕНКО, Г. *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, с. 89; Советский Союз. Еврей в Советском Союзе в 1945–53 гг.: rašoma tinklalapyje „Электронная еврейская энциклопедия“ [interaktyvus], [žiūrėta 2015 03 21]. Prieitis per internetą: <<http://www.eleven.co.il/article/15418>>.

buvo asmenų, kurie patys aktyviai dalyvavo kampanijoje prieš „kosmopolitizmą“. Be A. Ždanovo Rusijos SFSR ir N. Chruščiovo Ukrainos SSR, Kremliaus propagandinę liniją uoliai palaikė Komunistų partijos pirmasis sekretorius Nilolajus Gusarovas Baltarusijos SSR ir Komunistų partijos Centro komiteto sekretorius Arvydas Pelšė Latvijos SSR¹³², bet sovietinėje Lietuvoje tokio nuolankaus Kremliaus antikosmopolitinių direktyvų vykdytojo nebuvo. Žydų tautybės ir lietuvių komunistus siejo bendra pagrindinė veikla tarpukario Lietuvoje. Galbūt intensyvesnės antisemitinės kampanijos centriniuose ir kituose SSRS miestuose veiksnys lėmė, kad nemažai menininkų, mokslininkų ir medikų persikėlė gyventi į Lietuvos SSR, kur galėjo tikėtis didesnės paramos¹³³. Aleksandras Razumnas, Borisas Šreiberis ir Aleksandras Faincimeris neteko darbo Maskvoje, todėl buvo išsiųsti dirbti į kino studiją Vilniuje¹³⁴.

Skirtumai tarp oficialios sovietinių respublikų retorikos atsispindėjo ir spaudos publikacijose. Kai 1949 m. buvo išspausdintas jau minėtasis vedamasis straipsnis apie „Antipatriotines teatro kritikų grupes“, kuriame „nepatriotiškumas“ buvo susietas su žydais, tais pačiais metais laikraštyje „Октябрь“ buvo pateikti ilgi kaltinamųjų sąrašai, kuriuose dominavo žydiškos pavardės¹³⁵, o laikraštyje „Советское искусство“ išspausdinti straipsniai „Dviveidis Boršagovskis“¹³⁶, „Buržuazinis nacionalistas Altmanas“¹³⁷, „Sovietinės kultūros priešas Gurvičius“¹³⁸, „Politinis chameleonas Cholodovas (Mejerovičius)“¹³⁹ (tuo metu tapo įprasta praktika, pagal kurią greta kaltinamųjų, pakeitusių savo pavardes, skliausteliuose buvo rašomos ankstesnės žydiškos pavardės¹⁴⁰). Tačiau Lietuvos SSR pagrindiniame laikraštyje „Tiesa“, kitaip nei centrinėje SSRS spaudoje, toks atviras priešiškas žydams nebuvo kurstomas. Netgi informaciniuose pranešimuose apie konfliktą Artimuosiuose Rytuose palankiau buvo vaizduojamas Izraelis nei arabų valstybės. „Tiesoje“ rašyta, kad žydų valstybės susikūrimas buvo logiškas ir susijęs „su britų kolonijinės politikos Palestinoje visišku bankrutavimu“¹⁴¹. SSRS vaizduota kaip humaniška teisingų sprendimų šalininkė, kuri

¹³² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 156.

¹³³ FINKELSTEIN, E. Jewish Revival in the Baltics: Problems and Perspectives. *Soviet Jewish Affairs*, 1990, vol. 20, no. 1, p. 9.

¹³⁴ MIČIULIENĖ, J. Kaip filmų likimą sprendė Maskva [interaktyvus]. 2015 09 25 [žiūrėta 2016 10 11]. Prieitis per internetą: <<http://lzinios.lt/lzinios/Istorija/kaip-filmu-likima-sprende-maskva/209469>>.

¹³⁵ AZADOVSKII, K.; EGOROV, B. Op. cit., p. 75.

¹³⁶ ГЛЕБОВ, А. Двuruшник Борщаговский. *Советское искусство*, 5 февраля 1949, с. 4.

¹³⁷ ГУРКО, Г. Буржуазный националист Альтман. *Советское искусство*, 19 февраля 1949, с. 4.

¹³⁸ ЛЕОНИДОВ, О. Враг советской культуры Гурвич. *Советское искусство*, 26 февраля 1949, с. 4.

¹³⁹ МАРКОВ, А. Политический хамелеон Холодов (Меерович). *Советское искусство*, 19 марта 1949, с. 4.

¹⁴⁰ AZADOVSKII, K.; EGOROV, B. Op. cit., p. 75.

¹⁴¹ RISAKOVAS, P. Tarptautinė apžvalga. *Tiesa*, 1948, nr. 121 (1564), p. 4.

neva nuolat siekė užtikrinti arabų bei žydų taikingą sugyvenimą ir bendradarbiavimą¹⁴². Bet vis dėlto, atsižvelgiant, kad J. Stalinas tikėjosi pašalinti britus iš Palestinos, o Izraelį paversti socialistine valstybe, „Tiesoje“ buvo deklaruojamas didesnis palankumas žydams: „arabai [...] kovoja anaipol ne dėl savo nepriklausomybės, o prieš žydų teisę susikurti savo nepriklausomą valstybę; [...] tarybinė visuomenė negali nepasmerkti arabų valstybių agresijos, nukreiptos prieš Izraelio valstybę ir prieš žydų tautos teisę susikurti savo valstybę [...]“¹⁴³. Tačiau Izraelis savo politiką pradėjo orientuoti Vakarų šalių link, ir SSRS tapo arabų valstybių gynėja nuo „amerikietiškojo imperializmo“ bei „izraelietiškojo kolonializmo“. Šie pokyčiai leido sovietiniam režimui įgyti politinę priežastį, kuri pagrįstų priešiškus sionizmui.

Egzistavęs tam tikras balansavimas tarp antikosmopolitinės, antisisionistinės propagandos ir SSRS reikšto palankumo Izraeliui pradėjo keistis nuo 1949 m. pabaigos, kai vis dažniau sovietinėje spaudoje buvo pradėtas kritikuoti sionizmas¹⁴⁴. Tai sietina su 1949 m. rugsėjo mėn. įvykusių László Rajk'o teisminiu procesu Vengrijos Liaudies Respublikoje, kai neva buvo atskleistas ryšys tarp sionizmo ir Amerikos slaptųjų tarnybų. Tuo metu sovietinėje spaudoje vis dažniau pradėti spausdinti straipsniai, kuriuose ne tik kritikuotas sionizmas, bet ir Izraelio valstybė. Sionizmas, kaip „reakcingas nacionalistinis judėjimas“, buvo susietas su „fašistiniais vyriausybės metodais ir arabų gyventojų diskriminacija Izraelyje“¹⁴⁵. Centrinėje SSRS spaudoje stiprėjo propagandinės kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ ir sionizmą, tačiau sovietinės Lietuvos spaudoje nebuvo jokių nuorodų į režimui „nelojalius žydus“, „sionizmo grėsmę“, o antikosmopolitiniai straipsniai daugiausia buvo perspausdinami iš centrinių SSRS spaudos puslapių¹⁴⁶. Pavyzdžiui, laikraštyje „Tiesa“ lakoniškai rašyta apie „bekilmių kosmopolitų“ sovietiniam režimui keltą pavojų, tačiau su žydais asocijuojančių pavardžių nepateikta. Be to, viename iš lietuvių autorių straipsnių, išspausdintų antikosmopolitinės kampanijos metu, antisemitizmas buvo kritikuotas kaip Amerikos imperializmo įrankis¹⁴⁷. Šios ypatybės verčia daryti prielaidą, kad nors „Tiesos“ redakcija ir laikėsi centrinės VKP(b) CK propagandinės linijos, tačiau elgėsi selektyviai ir spausdino neutralesnius straipsnius.

¹⁴² GOFMANAS, K. Tarptautinė apžvalga. *Tiesa*, 1948, nr. 123 (1570), p. 4.

¹⁴³ Dėl įvykių Palestinoje. *Tiesa*, 1948, nr. 123 (1570), p. 2.

¹⁴⁴ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 171.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ FADEJEVAS, A. Apie literatūrinę kritiką. *Tiesa*, 1950, nr. 29 (2090), p. 2; DUNAJEVA, J. Kosmopolitizmas imperialistinės reakcijos tarnyboje. *Tiesa*, 1950, nr. 99 (2160), p. 3; Į naujus tarybinio teatro laimėjimus! *Tiesa*, 1950, nr. 203 (2264), p. 2; Įžymus bolševikų partijos ir tarybinės valstybės veikėjas: antrosioms metinėms nuo A. A. Ždanovo mirties. *Tiesa*, 1950, nr. 206 (2267), p. 2.

¹⁴⁷ ŽIUGŽDA, R. JAV imperialistai – hitlerinių fašistų pasekėjai. *Tiesa*, 1950, nr. 305 (2366), p. 2.

Antisisionistinės propagandos tendencijos centriniuose SSRS laikraščiuose apogėjų pasiekė 1952 m. lapkričio mėn., pradėjus teisminį procesą prieš žydų kilmės Čekoslovakijos Liaudies Respublikos Komunistų partijos generalinį sekretorių Rudolfą Slanskį. Nuo tada priešiškus žydams pradėtas intensyviau kurti pasitelkus neigiamus sionizmo įvaizdžius. Tačiau sovietinės Lietuvos pagrindinio laikraščio „Tiesa“ retorika šiek tiek pakito. Straipsniuose apie teisminį procesą Prahoje nurodyta, kad „antivalstybinio sąmokslininkų centro vadovai“ buvo „trockistiniai-titiniai, sionistiniai buržuaziniai-nacionalistiniai išdavikai“¹⁴⁸. „Tiesoje“ aprašytas R. Slansko prisipažinimas dėl „antivalstybinės veiklos“, „atskleisti“ jo ryšiai su sionistinėmis ir masonų organizacijomis¹⁴⁹. Inkriminuotus kaltinimus sustiprino neva tardymo metu nustatyti R. Slansko planai nužudyti prezidentą Klementą Gotvaldą, o tam tikslui įgyvendinti ketinta pasitelkti gydytojus su „tamsia praeitimi“¹⁵⁰. Straipsnyje neatsitiktinai pasirinktas neigiamas gydytojų įvaizdis, nes jau 1953 m. pradžioje buvo pradėta kampanija prieš „gydytojus kenkėjus“. Tai buvo viena iš sovietinės sistemos priemonių, formuojant kolektyvinę nuomonę ir parengiant „liaudį“ priimti naują antisemitinę propagandą.

Kad režimas galėtų kontroliuoti kolektyvinę nuomonę, reikėjo teismuose atskleisti sudėtingus sąmokslų teorijų epizodus, kurie anksčiau atrodė neįtikėtini, tačiau pradėjus suiminėti žymius komunistus ir pateikus kaltinimus dėl antivalstybinės veiklos, abejonių neturėjo likti. Visuomenę pradėta pratinti prie terminų „žudikai, šnipai, Amerikos finansuojami agentai“. „Tiesos“ skaitytojai buvo įspėjami, kad tokių teismo procesų kaip Prahoje, „demaskuojančių valdančiuosius Amerikos sluoksnius“, dar bus¹⁵¹. Tačiau vėlgi, kitaip nei centrinėje Sovietų Sąjungos spaudoje, Lietuvos SSR dienraštyje „Tiesa“ vengta asociacijų su „žydiška“ teisiųjų kilmė. Išskirtini tik keltas atvejų: 1952 m. lapkričio 26 d. pranešta, kad liudininkas Goldštiukeris – buvęs Čekoslovakijos ambasadorius Izraelyje – užmezgė ryšius su sionistais, o vienas iš teisiųjų Bedržichas Geminderis buvo aršus „trockininkas ir sionistas“¹⁵²; lapkričio 27 d. išspausdintame straipsnyje užsiminta apie liudininką Goldšteiną, tarnavusį Čekoslovakijos sionistų centrinei sąjungai, ir apie teisiamąjį buvusį Čekoslovakijos Komunistų partijos sekretorių Oto Šlingą – „aršų žydų buržuazinį nacionalistą“¹⁵³. R. Slansko teismas tapo reikšminga prieš žydus nukreiptos kampanijos dalimi dėl to, kad jo metu kaltinimai sionizmu oficialiai legitimuoti nusikaltimais prieš valstybę, o žydai propagandoje vaizduoti kaip pagrindiniai taikiniai. Ko gero, R. Slansko

¹⁴⁸ TASS-ELTA. Slansko ir jo bendrininkų procesas. *Tiesa*, 1952, nr. 276 (2951), p. 4.

¹⁴⁹ Antivalstybinio sąmokslininkų centro Čekoslovakijoje teismo procesas. *Tiesa*, 1952, nr. 279 (2954), p. 4.

¹⁵⁰ Op. cit.

¹⁵¹ Faktai kaltina. *Tiesa*, 1952, nr. 279 (2954), p. 1.

¹⁵² Antivalstybinio sąmokslininkų centro Čekoslovakijoje teismo procesas. *Tiesa*, 1952, nr. 279 (2954), p. 4.

¹⁵³ Antivalstybinio sąmokslininkų centro Čekoslovakijoje teismo procesas. *Tiesa*, 1952, nr. 280 (2955), p. 4.

teismas buvo sovietinės sistemos bandymas patikrinti, kokios reakcijos galima tikėtis Vakaruose, ir ištirti tokių politizuotų procesų galimą naudą siekiant užtikrinti sovietinio režimo stabilumą.

1952 m. gruodžio 24 d. „Tiesoje“ išspausdintas straipsnis su tokiais terminais kaip „bekilmis kosmopolitizmas“, „trockizmas“ ir „sionizmas“¹⁵⁴ apibendrino iki tol dienraštyje kurtas grėsmes. Tačiau svarbu pažymėti, kad Lietuvos SSR propaganda nenaudojo semantinių antisemitinių įvaizdžių.

1.2. „Gydytojų kenkėjų“ bylos konstravimas sovietinėje Lietuvoje

Kremliaus inspiruotą „gydytojų kenkėjų“ bylą, kaip politinę represinę kampaniją, Lietuvoje kontroliavo saugumas, o viešinta ji spaudos puslapiuose. Buvo dedamos pastangos atskleisti neva užsimaskavusių „gydytojų tinklą“, tačiau panašu, kad šios bylos sovietinėje Lietuvoje organizavimas ir jos pateikimas visuomenei atsiliko nuo centrinių SSRS institucijų veiklos intensyvumo.

Iš pradžių sovietinio saugumo prioritetinis siekis buvo sukurti „gydytojų bylos“ pretekstą Lietuvoje ir stebėti visuomenės reakciją. 1953 m. sausio 21 d. Lietuvos SSR valstybės saugumo ministras Piotras Kondakovas, siekdamas parodyti šios bylos svarbą, pateikė LKP CK antrajam sekretoriui Vasilijui Aronovui antisemitinių ištraukų iš korespondencijos, rodančios stiprėjančias antisemitines visuomenės nuotaikas. Ištraukų retorika ir stilistiniais niuansais bandyta įrodyti, kad neva žydai nuodijo gyventojus medikamentais ir maisto produktais, todėl visuomenė nekenčia žydų ir priitaria Kremliaus kampanijai prieš „gydytojus kenkėjus“. Pavyzdžiui, Adelė Maksilytė iš Varėnos rajono rašė: „Tai išdavikai! Iš žydo nieko gero nesulauksi! Ne veltui juos vokiečiai naikino! Šioje srityje tai jie buvo protingi...“¹⁵⁵ Buvo ir tokių asmenų, kurie neapsiribojo žydų iškeldinimo iš Lietuvos idėja, bet siūlė radikaliai spręsti „žydų klausimą“. Romanovas iš Ukmergės teigė: „Jeigu man kas leistų, nubausčiau visus tuos kenkėjus gydytojus pačiu nežmoniškiausiu būdu. O visus likusius ištremčiau ten, kur gyvena tik plėšrūs žvėrys, ir priversčiau juos rauti kelmus. Daugiau jais pasitikėti negalima“¹⁵⁶. Neapykantą žydams išreiškė Marytės Melnikaitės vardo fabriko darbininkė Sbudyševa, siūliusi „gydytojų kenkėjų“ nešaudyti, bet suleisti jiems vaistų, kad

¹⁵⁴ TROFIMOVAS, P. Buržuazinė filosofija – užnuodytas Amerikos imperializmo ginklas. *Tiesa*, 1952, nr. 302 (2977), p. 3.

¹⁵⁵ 1953 m. sausio 21 d. LSSR MGB ministro P. Kondakovo spec. pranešimas LKP CK antrajam sekretoriui V. Aronovui apie Lietuvos gyventojų nuotaikas dėl „gydytojų kenkėjų“ bylos. In *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 179–180.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 179.

jie kelias dienas prieš mirtį kankintųsi“¹⁵⁷. Pažymėtina, kad konfidencialūs pranešimai Ukrainos SSR Centro Komitetui dėl reakcijų į TASS pareiškimą spaudoje apie „gydytojų kenkėjų demaskavimą“ iš esmės nesiskyrė nuo reakcijos Lietuvoje. Pranešimuose užfiksuotas gyventojų elgesys rodė antisemitizmo proveržį, dažniausiai pasireiškusį reikalavimais pašalinti žydus iš jų užimamų pareigų, nužudyti arba ištremti į Sibirą¹⁵⁸. Kai kuriais atvejais net J. Stalino mirtis buvo vadinta „žydų darbu“¹⁵⁹. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį, kad sovietinės Lietuvos valdžios organai susirūpino dėl galimo spontaniško masinio smurto prieš žydus, nors režimo nusistatymas žydų atžvilgiu nekit. Lietuvos SSR valstybės saugumas toliau kryptingai formavo valdžios nuomonę apie visuomenėje stiprėjusias antisemitines nuotaikas. Praėjus mėnesiui po informacijos pateikimo LKP Centro Komitetui, 1953 m. vasario 27 d. P. Kondakovas informavo A. Sniečkų apie kalbas, kad žydai ir su Lietuvos SSR sveikatos apsaugos ministerijos vadovybe susiję lietuviai „nuodija“ gyventojus: „Pasakoja, kad žydai tuberkuliozės ir vėžio bacilomis nuodija maisto produktus. Vilniuje visi keikia žydus ir sako, kad vokiečiai juos šaudė, lietuviai padėjo, o rusai pribaiigs“; „Visi žydai, kurie gyvena Sovietų Sąjungoje, užsiima diversine veikla“; „Vilniuje, Antakalnio vaistinėje, dirbo žydės, ir visi vaistai buvo užnuodyti. Mirė daug žmonių. N. Vilnios kirpykloje, prie universalinės, dirbo žydė, kuri skusdama įpjaudavo, o po to užtepė bakterijomis užkrėstu kremu“¹⁶⁰. Tų pačių metų vasario mėn. dėl tariamų ryšių su Vakaraais bei antisovietinių kalbų Viktoras Micelmacheris buvo atleistas iš Lietuvos sveikatos apsaugos ministro pavaduotojo pareigų.

Kovo 17 d. Lietuvos SSR MVD ministro pavaduotojo Leonardo Martavičiaus pasirašytoje pažymoje nurodyta pateikti kaltinimus daliai Lietuvos SSR gydytojų, tarp kurių buvo Leonas Moisejus Koganas. Pažymoje figūravo kaltinimai, jog L. Koganas „akivaizdžiai savo mokslinėje ir darbinėje praktikoje palaikė buržuazinį mokslą [...], įrodinėjo Vakarų Europos mokslo pranašumą prieš SSRS“¹⁶¹. Buvo išreikštas susirū-

¹⁵⁷ LYA, f. 1771, ap. 199, b. 16.

¹⁵⁸ The Party and Popular Reaction to the “Doctor’s Plot” (Dnepropetrovsk Province, Ukraine). Introduced by M. ALTSHULER, T. CHENTSOVA. *Jews in Eastern Europe, 1993, vol. 21, no. 2*, p. 49–65; More about Public Reactions to the Doctors’ Plot. Ed. by M. ALTSHULER. *Jews in Eastern Europe, 1996, vol. 30, no. 2*, p. 24–57.

¹⁵⁹ GOLDSHEIN, M. The “Doctors’ Plot” in the Poltava Region: Excerpts from the Poltava Press and Archives. *Shvut*, 2000, vol. 25, no. 9, p. 93–101.

¹⁶⁰ 1953 m. vasario 27 d. LSSR MGB ministro P. Kondakovo spec. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl „žydų, nuodijančių gyventojus maisto produktais ir medikamentais. In *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 183–189.

¹⁶¹ 1953 m. kovo 17 d. LSSR MVD ministro pav. plk. L. Martavičiaus pažyma SSRS MVD 5-osios valdybos viršininko pav. plk. S. Cholevui „Dėl agentūrinio-operatyvinio darbo Lietuvos SSR medicinos įstaigose. In *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 190–210.

pinimas, kad L. Koganas neskyrė tinkamų vaistų partiniams ir tarybiniais darbuotojams. Manytina, kad tokio pobūdžio informacija tik dar labiau sureikšmino „gydytojų kenkėjų“ procesą ir turėjo sulaukti didesnio susidomėjimo sovietinėje Lietuvoje, tuo labiau kad panašių kaltinimų buvo pateikta ir kitiems žydams gydytojams: Kazimierui Liuksemburgui, Ježui Ivanteriui, Abraomui Aršui, Chajai Dvoreckaitei-Vidzbergienei¹⁶². Be to, tas pats L. Martavičius įtarė, kad dėl didelio vaikų mirtingumo Kaune ir ankstyvos rašytojo Petro Cvirkos mirties yra kalti „užsikonspiravę gydytojai“¹⁶³. Abejonių kėlė tai, kad rašytojas niekada nesiskundė širdies negalavimais, o prieš kurį laiką gydytojas Januškevičius buvo atlikęs sveikatos patikrinimą ir nepastebėjo jokių sutrikimų. Tačiau kelios dienos iki mirties, P. Cvirka pasakojo agentui, kad Vilniaus specialiosios poliklinikos gydytojas Šleima Markovičius rekomendavo vartoti širdies darbui gerinti skirtus vaistus. P. Cvirka 1947 m. gegužės 1 d. naktį buvo atvežtas į ligoninę ir gydytojas suleido vaistų, o po to ligonis mirė¹⁶⁴. Pažymoje daroma išvada, kad rašytojas galėjo mirti nunuodytas stipriais vaistais, ir šis įvykis susietas su netikėta A. Ždanovo mirtimi (1948 m.).

Galima daryti prielaidą, kad kampanijos prieš „gydytojus kenkėjus“ metu dalis gyventojų pasinaudojo proga atvirai išreikšti antisemitinius jausmus, juolab kad už tai nebuvo persekiojama, nors už menką antisovietinį anekdotą grėsė represijos¹⁶⁵. Tačiau faktas, kad saugumo ataskaitose žydų įvaizdis formuotas kaip socialinės ir tautinės grupės, su neva tik jai būdingomis tam tikromis būdo savybėmis (pirmiausia siekiu įsitvirtinti valstybinėse įstaigose, užsiimti spekuliacijomis ir išnaudoti „darbo liaudį“), liudija tokių pažymų tikslą ne atskleisti tiesą, o suformuoti nuostatas ir nuiteisti. Šią versiją patvirtina tai, kad Lietuvos SSR saugumo darbuotojams nekilo abejonių dėl šių antisemitinių atsiliepimų autentiškumo. Nebuvo svarstoma, kad galbūt juos paskatino asmeniniai individų motyvai, pirmiausia tikėjimas komunistine sistema, noras įtikti, baimė, kerštas ar materialinės naudos siekis. Todėl sunku nustatyti, kiek konkretūs antisemitiniai individų pasisakymai buvo realūs, juolab abejoti verčia faktas, kad, nepaisant saugumo patikrinimų apie „atskleistą“ gyventojų pasipiktinimą „gydytojais kenkėjais“, neretai tokiuose „liaudies“ pareiškimuose kartojamos beveik pažodinės propagandinės „gydytojus kenkėjus“ apibūdinančios klišės. Susidaro įspūdis, kad ataskaitos buvo „pritaikomos“ prie Maskvos direktyvinių poreikių, ir šitaip Lietuvos SSR saugumas bandė įsiteikti Kremliaus inspiruotai kampanijai. Be to, faktas, kad saugumiečiai tik perteikė skirtingų socialinių ir tautinių grupių požiūrius į „gydytojus kenkėjus“, rodo, kad saugumo tikslas buvo atskleisti ne autentišką padėtį, o pagrįsti iš anksto suplanuotą scenarijų. Todėl neatmestina galimybė, kad šios ataskaitos apie stiprėjusį visuomenėje nusistatymą prieš žydus galėjo būti sufabrikuotos.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ РАДЗИНСКИЙ, Э. *Сталин*. Москва, 1998, с. 608.

Kita kampanijos prieš „gydytojus kenkėjus“ adaptavimo sritis sovietinėje Lietuvoje atsispindi spaudoje. Iš esmės iki pat propagandinės kampanijos pradžios kryptingai nebuvo kurstomas priešiškus žydams. Padėtis ėmė keistis pagrindiniame laikraštyje „Tiesa“ išspausdinus vieno darbininko (ar jis tikrai egzistavo, ar tai buvo tik retorinė priemonė, pagrindusi teksto atsiradimą, nežinoma, tačiau sovietinėje spaudoje dažnai taikytas „dialogo“ – klausimų ir atsakymų – metodas) prašymą paaiškinti, kas yra sionizmas. Atsakymą pateikė iš Lietuvos kilęs telegramų agentūros ELTA direktoriaus pavaduotojas Leiba Šausas, kuris, pasitelkęs dichotomiją „savas-svetimas“, pabrėžė, kad sionizmas buvo „nacionalistinė ir klerikalinė žydų buržuazijos ideologija, JAV ir Anglijos imperialistų įrankis ardomojoje veikloje liaudies demokratijos šalyse“¹⁶⁶. Netrukus 1953 m. sausio 13 d. visuose SSRS laikraščiuose buvo paskelbtas naujienų agentūros „TASS“ komunikatas apie sovietinius lyderius nužudyti siekusių grupės gydytojų suėmimą¹⁶⁷.

Inkriminuotuose kaltinimuose buvo akcentuota, kad dauguma areštuotųjų buvo susiję su tarptautine žydų sionistine organizacija „Džoint“. Spaudoje kryptingai aiškinta, jog ši organizacija, prisidengusi materialinės pagalbos SSRS žydams teikimu, vykdė plačią „šnipinėjimo“, „teroristinę“ ir kitokią „ardomąją“ veiklą¹⁶⁸. Propagandą apie sionizmą, kaip galingesnę tarptautinį priešą „įkūnijusią“ grėsmę, sustiprino „antitalstybinis sąmokslininkų centro“ sutriuškinimas Čekoslovakijoje, apie kurį Lietuvos SSR visuomenei vis priminta, kaip apie nukreiptą išskirtinai prieš „sionistines šnipų organizacijas“¹⁶⁹. Tokiu būdu formuota nuomonė, kad iš pradžių „šnipai“ veikė satelitinėse liaudies respublikose, o vėliau „persimetė“ į SSRS, o „demaskuotas“ „gydytojų sąmokslas“ tapo iš esmės vienodo turinio straipsnių propagandine kliše¹⁷⁰.

¹⁶⁶ ŠAUSAS, L. Sionizmas – JAV ir Anglijos imperialistų agentūra. *Tiesa*, 1953, nr. 2 (2985), p. 3.

¹⁶⁷ TASS-ELTA. Gydytojų-kenkėjų grupės suėmimas. *Tiesa*, 1953, nr. 10 (2993), p. 4.

¹⁶⁸ Niekšiški šnipai ir žudikai, prisidengę profesorių-gydytojų kauke. *Tiesa*, nr. 11 (2994), p. 1; KARTENAS, D. Faktai apie „Džointą“. *Tiesa*, 1953, nr. 22 (3005), p. 2; Kas yra „Džointas“. *Tiesa*, 1953, nr. 50 (3033), p. 3–4.

¹⁶⁹ TASS. Klemento Gotvaldo kalba per radiją Naujųjų Metų proga. *Tiesa*, 1953, nr. 2 (2985), p. 4; KAPOČIUS, L. Naujas smūgis imperialistams. *Tiesa*, 1953, nr. 17 (3000), p. 3.

¹⁷⁰ Didi tarybinio patriotizmo jėga. *Tiesa*, 1953, nr. 13 (2996), p. 1; ALEKNAVIČIUS, V. Neišsenkamas idėjinio įkvėpimo šaltinis. *Tiesa*, 1953, nr. 13 (2996), p. 2; JONYNIENĖ, R. Tarybinio patriotizmo ugdymas istorijos pamokose. *Tiesa*, 1953, nr. 13 (2996), p. 2; Leninizmo triumfas. *Tiesa*, 1953, nr. 17 (3000), p. 1; Apie V. I. Lenino mirties XXIX metines: Dr. N. A. Michailovo pranešimas iškilmingame gedulo posėdyje Maskvoje. *Tiesa*, 1953, nr. 18 (3001), p. 2; MIEŽELAITIS, E. Ugdyti tarybinį patriotizmą, demaskuoti Amerikos-Anglijos karo kurstytojus. *Tiesa*, 1953, nr. 19 (3002), p. 2; LAIMUTIENĖ, A. Remtis vietos gyvenimo faktais. *Tiesa*, 1953, nr. 26 (3009), p. 3; BARKAUSKAS, A. Giliai studijuoti istorinius partijos XIX suvažiavimo dokumentus. *Tiesa*, 1953, nr. 27 (3010), p. 2; Su Stalino vardu. *Tiesa*, 1953, nr. 52 (3035), p. 1; MACEVIČIUS, J. Būk budrus! *Tiesa*, 1953, nr. 27 (3010), p. 2; MACIJAUSKAS, J. Mūsų tėvynės laisvės ir šlovės gynėja (ryšium su 25-osiomis metinėmis nuo draugo Stalino kalbos „Apie tris Raudonosios Armijos ypaty-

Visuomenė buvo pratinama prie propagandos apie „imperialistinių agentų pavojų“, o tam, kad neliktų abejojančiųjų grėsmė, buvo pasitelkiamos manipuliacijos visuomenės lūkesčiais. „Tiesoje“ dominavo optimistinės nuotaikos dėl Lietuvos „inkorporavimo“ į sovietinę sistemą, pasakota apie „laimėjimus“ įvairiuose ūkio sektoriuose, „kylančią tarybinės liaudies“ materialinę gerovę. Propagandiniai tekstai pasižymėjo emocionalia kalba, kurstė skaitytojo simpatijas, tačiau buvo paminima ir apie „laikinus sunkumus“, kurių atsiradimui paaiškinti totalitariniam režimui reikėjo pasitelkti vidinį priešą. Idiliškas vizijas nutraukdavo grėsmingų įvaizdžių nestokojusi retorika apie „pasislėpusius žudikus kenkėjus“. Kai visuomenė buvo įbauginta, sukurtas diskomforto diskursas, propaganda pradėjo „raminti“, kad imperialistinio pavojaus nebūtų, jei „tarybiniai piliečiai“ pasitiktų sovietine sistema¹⁷¹. Iš esmės tokio pobūdžio manipuliacijomis siekta įtarinėti vienas kitą, o budraus sovietinio piliečio etalonu tapo gydytoja Lidija Timašuk. Ji padėjo „atskleisti“ Maskvoje veikusių „gydytojų žudikų“ tinklą, o šiuo poelgiu „sužavėta liaudis“ iš visos Sovietų Sąjungos rašė jai laiškus ir kūrė eiles¹⁷². Tad nuolatiniai kartojimai apie budrumo reikšmę provokavo atmosferą, kurioje kiekvienas visuomenės narys galėjo tapti įtariamuoju, o šis abipusis gyventojų stebėjimas stipriai prisidėjo prie sovietinės sistemos Lietuvoje galios pamatų kūrimo¹⁷³. Be to, straipsnių ciklo, apie būtinybę SSRS piliečiams būti budriems, sąsajas su „gydytojų byla“ liudija 1953 m. vasario 12 d. „Tiesoje“ išspausdintas pranešimas. Jame pažymėta, kad „marksistinio-lenininio kadrų auklėjimo interesai reikalauja ryžtingai pagerinti visą mūsų partinę propagandą, pakelti jos idėjinį-teorinį lygį, kovoti prieš prisitaikėliškumą ir *talmudizmą* [išskirta mano – J. S.] [...]“¹⁷⁴. Viena vertus, „talmudizmas“ reiškia dogmų laikymąsi ir formalizmą, tačiau kartu tai buvo nuoroda į žydus. Nors raginimai kovoti su talmudizmu buvo pavieniai, bet teiginiai apie mistifikuotą žydų Talmudą ir žydams tarnaujančius nežydus („gojus“), „Tiesoje“ kartoti net

bes““). *Tiesa*, 1953, nr. 47 (3030), p. 2; Tarybinė armija. *Tiesa*, 1953, nr. 45 (3028), p. 1; MALIUKEVIČIUS, R. Knyga, demaskuojanti Vatikaną. *Tiesa*, 1953, nr. 49 (3032), p. 3; ROŠČINAS, S. Istorinė pergalė prie Stalingrado. *Tiesa*, 1953, nr. 27 (3010), p. 2.

¹⁷¹ BACHAROVAS, G. Nuolat kelti budrumą, stiprinti tarybų valstybę. *Tiesa*, 1953, nr. 15 (2998), p. 2; CHODJKOVAS, P. Leninizmas – pergalingoji kovos už komunizmą vėliava. *Tiesa*, 1953, nr. 16 (2999), p. 3; ŠARMAITIS, R. 29 metai be Lenino, draugui Stalinui vadovaujant, Lenino keliu. *Tiesa*, 1953, nr. 17 (3000), p. 2; Auklėti darbo žmones aukšto politinio budrumo dvasia. *Tiesa*, 1953, nr. 27 (3010), p. 1; DAUSA, V. Programinė didžiojo vado kalba. *Tiesa*, 1953, nr. 33 (3016), p. 2; Į naujas pergales komunizmo statyboje. *Tiesa*, 1953, nr. 41 (3024), p. 1; KAROSAS, J. Julijus Fučikas (Ryšium su 50 metų nuo gimimo). *Tiesa*, 1953, nr. 46 (3029), p. 3.

¹⁷² ČEČIOTKINA, O. Lidijos Timašuk paštas. *Tiesa*, 1953, nr. 45 (3028), p. 3; GRYBAS, V. Lidijai Timašuk. *Tiesa*, 1953, nr. 49 (3032), p. 2.

¹⁷³ KHARKHORDIN, O. *The Collective and the Individual in Russia: a Study of Practices*. Berkeley, Los Angeles, London, 1999, p. 110.

¹⁷⁴ Propaganda ir agitacija – partijos kovinis ideologinis ginklas. *Tiesa*, 1953, nr. 36 (3019), p. 1.

pasibaigus „gydytojų kenkėjų“ procesui¹⁷⁵, daliai skaitytojų galėjo kelti asociacijas apie „priešišką“ žydų veiklą.

Šamokslų teoriją apie „užsikonspiravusius sionistinius agentus“ turėjo patvirtinti „gydytojų kenkėjų“ byla lydėjusi kampanija prieš „demaskuotus“ valstybinio turto grobystojus, sabotажininkus, „fašistinius kenkėjus“. „Tiesoje“ publikuotos užuominos, kad sovietinio turto eikvotojai spekuliantai buvo tie patys „Vakarų siunčiami agentai sionistai“. Jie charakterizuoti kaip „niekingos visuomenės padugnės“ ir formuota nuostata, kad būtent sionistai kalti dėl ekonominių problemų. Ši propaganda prieš ekonominius nusikaltėlius prisidėjo ir prie bandymų atgrasyti SSRS žydus nuo žydiškos tapatybės, juolab, kaip minėta, 1948–1949 m. buvo uždarytos žydų kultūrinės įstaigos (pvz., ŽAK, Žydų muziejus Vilniuje), o sovietinis režimas bet kokius siekius atkurti žydiškas institucijas laikė menkaverčiais ir nepagrįstais. Tokia sovietinio režimo pozicija leido žydų nacionalinio ir kultūrinio gyvenimo siekius laikyti separatizmu, antivalstybiu, „buržuaziniu“ elgesiu. Todėl plėtotos kampanijos prieš „gydytojus kenkėjus“ kontekste pradėtas antrasis žydiškosios tapatybės naikavimo etapas, kurio metu bauginimo priemonėmis buvo siekiama atskirti žydus nuo jų bendruomenės, sunaikinti jų solidarumo jausmą. Šie bandymai atsispindi laikraščių straipsniuose, kuriuose tarp antivalstybine veikla kaltinamų asmenų buvo nemažai žydiškų pavardžių. Žydiškumas turėjo asocijuotis su kenksminga, „buržuazine“ veikla, o santykių palaikymas su antisovietine veikla įtariamais žydais galėjo reikšti potencialias neigiamas pasekmes. Šioje propagandinėje kampanijoje prieš „gydytojus kenkėjus“ ir sovietinio turto „eikvotojus“ išryškėjo sovietinė teisinės profilaktikos sistema, kai valstybė suteikė sau teisę imtis veiksmų ne tik prieš nusikaltusiuosius, bet ir prieš potencialius nusikaltėlius. Tokia „prevencija“ formavo priešišką visuomenės nusistatymą prieš žydus ir stiprino propagandinės „gydytojų kenkėjų“ bylos efektą. Vis dėlto, lyginant „Tiesos“ straipsnių stiliškumą su centrinės sovietinės spaudos organais, pažymėtina, kad Lietuvoje propaganda buvo nuosaikesnė ir ne tokia priešiška žydams. Pavyzdžiui, Rusijos SFSR arba Ukrainos SSR pagrindinėje spaudoje 1948–1953 m. žydai buvo vaizduojami kaip sugadinti, korumpuoti, vengiantys karinės tarnybos netgi pačiu sunkiausiu Sovietų Sąjungai laikotarpiu, t. y. Antrojo pasaulinio karo metais, asmenys. Kurstyti įvaizdžiai, kad žydai, išsiūsti į fronto linijas, kažkaip visada sugebėdavo atsidurti „užnugaryje“, jie nebuvo prisirišę prie gimtųjų žemių, buvo amžini klajokliai; žydai nenorėjo ir nesugebėjo dirbti, o jų ambicijos tebuvo lengvesnio gyvenimo siekis – „parazitai iš prigimties“¹⁷⁶. Sovietinėje spaudoje buvo perteikiami įvaizdžiai, kad kai tik žydai įsitvirtindavo naujoje darbo vietoje, tuoj pat įdarbindavo savo šeimos narius ar pažįstamus, palaikė nepotizmą. Jų atestatai būdavo įgyti netei-

¹⁷⁵ Partinę propagandą – į naujų uždavinių lygį. *Tiesa*, 1953, nr. 47 (3030), p. 1; Įveikti literatūros mokslo atsilikimą. *Tiesa*, 1953, nr. 135 (3118), p. 1.

¹⁷⁶ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 141–142.

sėtai, o sėkminga karjera buvo grindžiama apgaulėmis. Žydai buvo vaizduojami kaip išnaudotojai, profesionalūs sukčiai, manipuliuojantys oratoriai¹⁷⁷.

1953 m. sausio 20 d. „Tiesoje“ išspausdintas pirmasis tokio pobūdžio straipsnis, kuriame dėl asmeninės gerovės siekio žydai apkaltinti „sovietinės nuosavybės“ grobstymu ir antivalstybine veikla. Tuo metu Mėsos ir pieno pramonės ministerijos partiniame susirinkime apsvarstyti Komunistų partijos XIX suvažiavimo nutarimai, tačiau pranešėjai Beitelmanas, partinės organizacijos sekretorius Jonušas ir jo pavaduotojas Efronas neužsiminė apie stambius darbo trūkumus: „Ilgą laiką Kauno srities sviesto-sūrių tresto valdytoju dirbo Kantorovičius. Jis prileido šeimyniškumą darbe, [...] globodavo socialistinės nuosavybės grobstytojus“¹⁷⁸. Straipsnio autorius šias problemas susiejo su ministerijos vadovų „revoliucinio budrumo atbukimu“, dėl ko į vadovaujančias vietas prasiskverbė „buržuaziniai nacionalistai“. Neigiamas žydų įvaizdis palaikytas ir kitame, vasario 3 d., „Tiesos“ numeryje, kai pranešta apie „liaudį apgauldinėjusius“ teatrų tiekimo viršininką Lencnerį ir Zeidelmanienę, kurie pasisavindavo pjesių vertimams skirtus pinigus. Spaudoje pabrėžta, kad Meno reikalų valdyboje „susisuko gūžtą chaltūriška savanaudžių šeimynėlė, į kurių kišenes kasmet suplaukia žymi dalis lėšų“, o Meno reikalų valdyba su pavaduotoju Lupšicu nekovojo prieš šiuos trūkumus¹⁷⁹. Kryptinga propaganda tęsėsi vasario 5 d. straipsnyje, kai partinėje konferencijoje buvo kritikuotas įmonės direktorius Kaplanas. Pastarasis apkaltintas susidorojimu su įmonės trūkumus viešinusiais darbuotojais¹⁸⁰. Žydų tautybės asmenys buvo kaltinami dėl sabotažo – Vilniaus skaitiklių fabriko direktorius Lazarevičius ne-reagavo į darbo kritiką, o Statybos tresto inžinierius Izraelis įvardytas kaip atsakingas už tinkuotojams nepagamintus darbo įrankius¹⁸¹. Pateiktus kaltinimus sustiprino kovo 28 d. straipsnyje išreikštas susirūpinimas, kad Lenino rajono komitetas parodė „nerūpestingumą“ Pramonės kombinate ir todėl ilgą laiką veikė „privatininkai su partiniu bilietu“ Kemelmanas, Fišas ir Akermanas¹⁸². Pagrindiniu kaltininku įvardytas buvęs partinės organizacijos sekretorius Kremeris, kuris neva juos globojęs ir nuslėpęs vagystes. Neapykantos kurstymas prieš žydų tautybės asmenis nuosekliai didėjo, o propagandinis tonas pastebimai tapo agresyvesnis, kai pranešta apie „Lelijos“ fabriko ceche „sąmoningai“ mašinas gadinusį mechaniką Enburgą¹⁸³ ir apie buvusį stambų

¹⁷⁷ Ibid., p. 142.

¹⁷⁸ STASIUKĖNAS, J.; VISMANTAS, M. Kai nevystoma kritika ir trūksta budrumo. *Tiesa*, 1953, nr. 16 (2999), p. 2.

¹⁷⁹ PIVORIŪNAS, K.; RODA, D. Meno reikalų valdybos darbą – į naują uždavininį lygį. *Tiesa*, 1953, nr. 28 (3011), p. 3.

¹⁸⁰ JACENKO, A. Kaip įgyvendinamos kritinės komunistų pastabos ir pasiūlymai. *Tiesa*, 1953, nr. 30 (3013), p. 2.

¹⁸¹ KRASAUSKAS, P. Stalininės premijos laureatas I. Kutenkovas pas Kauno statybininkus. *Tiesa*, 1953, nr. 54 (3037), p. 1.

¹⁸² RUDIČ, K. Dar kartą apie savanaudžius. *Tiesa*, 1953, nr. 74 (3057), p. 3.

¹⁸³ ŽIČKYTĖ, R. Cecho viršininkas. *Tiesa*, 1953, nr. 39 (3022), p. 2.

verslininką Glazmaną, kuris „suklastojo“ dokumentus apie savo praeitį¹⁸⁴. Praeities slėpimas atsispindėjo ir kitame „Tiesos“ straipsnyje, kai rašyta apie „Gastronomo“ vedėju tapusį tarpukario Lietuvos stambų pirklių, „spekuliantą“ Giršovičių¹⁸⁵. Šio propagandinio ciklo prieš antivalstybinės veiklos vykdytojus metu „Tiesa“ priminė, kad dėl politinio budrumo stokos į prekybinius kadrus prasiskverbė „tarybinį turtą“ grobstę „buržuaziniai nacionalistai“ ir sionistai¹⁸⁶. Buvo pateiktas pavyzdys – sionistas Julius Izraelis, kuris, padedamas advokatūros partinės organizacijos sekretoriaus Abramovo, pateko į Komunistų partijos gretas. J. Izraelį užtarė partijos narys Vainbergas, o teigiamą charakteristiką parašė Kromas¹⁸⁷. Kita vertus, ne visuose tokio pobūdžio straipsniuose dominavo „žydiškos“ pavardės¹⁸⁸, o retkarčiais žydai buvo minimi ir tarp komunistinių „racionalizatorių“ pramonės sektoriuje (pvz., tekintojas Rabinovičius)¹⁸⁹. Tačiau svarbu tai, kad netiesioginis žydų kaltinimas antivalstybinėmis veikomis iki 1953 m. kovo pabaigos buvo nuoseklus, o propaganda formavo įvaizdį, kad žydai socialistinę prekybos sistemą paverė pasipelnymo šaltiniu.

Galima numanyti, kad siekiant išvengti antisemitinių neramumų socialinėse sferose, bent jau „Tiesos“ redakcija bandė retušuoti užuominas, jog propaganda nukreipta išskirtinai prieš žydus kaip tautinę grupę. Todėl skirtingai nei centriniuose SSRS spaudos puslapiuose, „Tiesoje“ buvo publikuojami straipsniai, kuriuose buvo smerkiami pogromai, su antisemitizmu nesistengę kovoti „veidmainiai-kenkėjai sionistai“¹⁹⁰, fašistinės antisemitinės organizacijos¹⁹¹; prisiminti žymūs revoliucionieriai žydai¹⁹²; akcentuota, kad teismo proceso Prahoje pagrindas nebuvo antisemitizmas¹⁹³, o instrumentalizuojant Holokaustą buvo kurtas pozityvus sovietinio režimo, kaip kovotojo prieš „sionistinius sąmokslininkus“, įvaizdis. Taip pat sionistai apkaltinti prisidėjus prie žydų žudynių per Antrąjį pasaulinį karą¹⁹⁴ ir pareikalauta Izraelio išduoti Jakobą

¹⁸⁴ Prieš žioplumą ir nerūpestingumą! *Tiesa*, 1953, nr. 42 (3025), p. 2.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ BIELIAUSKAS, F. Didingi pakitimai. *Tiesa*, 1953, nr. 44 (3027), p. 2.

¹⁸⁷ Budrumas – mūsų ginklas. *Tiesa*, 1953, nr. 73 (3056), p. 2.

¹⁸⁸ MATYČINAS, L. Gerinti darbą sudarant ir tikrinant kolektyvines sutartis. *Tiesa*, 1953, nr. 22 (3005), p. 2; MARCINKEVICIUS, J.; NAVICKAS, J. Kai įsigali nerūpestingumas ir žioplumas. *Tiesa*, 1953, nr. 26 (3009), p. 1; VISMANTAS, M. Ar taip reikia auklėti kadrus? *Tiesa*, 1953, nr. 31 (3014), p. 2; GRIGĖNAS, P.; ASTIKIS, J. Kodėl atsilieka Lazdijų rajonas? *Tiesa*, 1953, nr. 49 (3032), p. 3; ČIOSOVAS, V. Parinkti kadrus pagal politines ir dalykines savybes. *Tiesa*, 1953, nr. 80 (3063), p. 2.

¹⁸⁹ POŽĖRA, J. Komunistų ir nepartinių bloko kandidatai: novatoriai. *Tiesa*, 1953, nr. 28 (3011), p. 3.

¹⁹⁰ MITINAS, M. Sionistinė Amerikos imperializmo agentūra. *Tiesa*, 1953, nr. 47 (3030), p. 3–4.

¹⁹¹ KARTENAS, D. Op. cit.

¹⁹² GABRIŪNAITĖ, K. Pažinkime gimtąjį kraštą: Kaunas. *Tiesa*, 1953, nr. 26 (3009), p. 3.

¹⁹³ TASS. Čekoslovakijos vyriausybės nota Izraelio vyriausybei. *Tiesa*, 1953, nr. 33 (3016), p. 3.

¹⁹⁴ PUŠINIS, B. Sionistai – Amerikos ir Anglijos imperialistų agentai. *Tiesa*, 1953, nr. 71

Kozelčiką – žydą prižiūrėtoją (*kapo*), kuris „Osvencimo koncentracijos stovykloje dalyvavo žudant įkalintus žydus“¹⁹⁵. Taip buvo atskirti sionistai nuo lojalių Lietuvos SSR piliečių.

Nepaisant to, antisemitines nuostatas kursčiusi propaganda buvo sustiprinta feljetonais. Feljetonai laikytini vienais iš svarbiausių stalininės propagandos instrumentų. Juose, kaip ir ankstesniuose propagandiniuose tekstuose, rašyta apie antivalstybinėmis veiklomis užsiėmusius žydus, tačiau esminis skirtumas tas, kad feljetonuose buvo pasitelktos vaizdingesnės prieš žydus nukreiptos raiškos priemonės. Tokios stilistikos propaganda skirta aiškių atsakymų reikalaujančiai visuomenei, kuriai nepaliekta jokios erdvės klausimams bei niuansams. Sovietinėje propagandoje nebuvo jokių alternatyvų, neegzistavo kitokios nuomonės raiškos būdai, o patys feljetonai įvardyti aštriu ginklu už „politinio budrumo pakėlimą“, „veiksminga auklėjimo priemonę“¹⁹⁶. Vienas iš tokių pavyzdžių buvo feljetonas apie „kombinatorių Šliomą, Abelio sūnų“, prisidengusį lietuviška Radausko pavarde¹⁹⁷. Svarbu ir tai, kad po šiuo feljetonu tame pačiame laikraščio „Tiesa“ numeryje aiškinama apie „reakcinę sionizmo kilmę“¹⁹⁸. Galima prielaida, kad tai buvo sąmoningas propagandininkų sprendimas, siekiant išvengti skaitytojų abejonių į ką nukreipti priešiškus dël ekonominių problemų. Feljetonas tapo tam tikru rašymo ir mąstymo būdu, kai išjuokiančia kritika buvo ugdomas „liaudies“ nepakantumas, o prisidengiant kilniais tikslais („likviduoti valstybinio turto grobstytojus“) maskuotas priešiškus žydams.

Feljetonuose pratęsta tradicija tapusi propaganda apie neva demaskuotą „žydų sąmokslininkų tinklą“. Pavyzdžiui, 1953 m. vasario 15 d. buvo šaipomasi iš Mažeikių vartotojų kooperatyvų sąjungos pirmininko Gelferio, kuris į visas atsakingas ir naudingas pareigas paskyrė sau lojalius asmenis. Baudžiant Gelferį už lėšų pasisavinimą, jis buvo pašalintas iš pareigų, bet nepaisant to, jam buvo patikėtas Mažeikių vartotojų kooperatyvas su restoranais, bazėmis ir parduotuvėmis: „Į pagalbą jam iš Vilniaus atvyko jo senas bičiulis [...] Volmanas, žmogus, kaip sakoma, auksinių rankų. Jis tuoj buvo paskirtas Mažeikių rajono vartotojų kooperatyvo universalinės parduotuvės direktorium. Šie du bičiuliai ėmė dar energingiau „prekiauti““¹⁹⁹. Vasario 20 d. feljetone buvo minimas rajono vartotojų kooperatyvų sąjungos partinės organizacijos sekretorius Melamedas, kuris su Biržų rajono vartotojų kooperatyvo pirmininku Gėru buvo kaltinamas spekuliacija, neatsakingu pareigų vykdymu ir valstybinio turto eikvoji-

(3054), p. 3.

¹⁹⁵ TASS-ELTA. Izraelio vyriausybė atsisako išduoti karinį nusikaltėlį. *Tiesa*, 1953, nr. 52 (3035), p. 4.

¹⁹⁶ Prieš žioplumą ir nerūpestingumą, p. 2.; RODA, D. Feljetonas. *Tiesa*, 1953, nr. 52 (3035), p. 3.

¹⁹⁷ Feljetonas: Linksmasis vagis. *Tiesa*, 1953, nr. 47 (3030), p. 3.

¹⁹⁸ MITINAS, M. Op. cit.

¹⁹⁹ VARNAITIS, B.; KURTINĖNAS, A. Feljetonas: Po žioplų sparneliu. *Tiesa*, 1953, nr. 39 (3022), p. 2.

mu²⁰⁰. Tame pačiame feljetone rašyta, kad Biržų pirties direktorius per rajono vartotojų kooperatyve įsitačiusius spekuliantus gaudavo prekių, kurias pardavinėjo savo bute įrengtame „kromelyje“. Kovo 3 d. „Tiesoje“ buvo informuota apie laikraštyje „Kauno tiesa“ išspausdintą feljetoną, kuriame tėvas su sūnumi Lazaris ir Markas Lipovskiai kartu su pagalbininkais suklastojo vidurinės mokyklos baigimo atestatą, pardavinėjo neaiškų vandenį vietoj penicilino ir šitaip „marino“ ligonius²⁰¹. Pastarasis kaltinimas ypač svarbus „gydytojų kenkėjų“ bylos kontekste, nes kūrė pretekstą pradėti tyrimą dėl „žudikų su gydytojo kauke“ periferinio pavaldumo sovietinėje Lietuvoje.

Netrukus po 1953 m. sausio 13 d. pranešimo apie „gydytojų kenkėjų“ suėmimą Maskvoje tyrimas buvo pradėtas Lietuvos SSR Sveikatos apsaugos ministerijoje. Buvo inkriminuojami kaltinimai Vilniaus psichiatrinės ligoninės direktoriui neuropatologui Iljai Rubiņšteinui priklausius sionistinės organizacijos „Beitar“ vadovams „buržuazinės Lietuvos“ laikotarpiu²⁰². Tačiau „Tiesos“ propagandininkai pradėjo delsti ir aktyvesnio darbo vėl ėmėsi praėjus kiek daugiau nei dviem mėnesiams. Tuo metu iš esmės jau buvo pasibaigęs pagrindinis informacijos srautas SSRS centrinėje spaudoje apie „imperialistinius agentus“ ir budrumo svarbą, tačiau vis vien pradėtas kurti sovietinio antisemitizmo („gydytojų kenkėjų“ bylos) atvejis Lietuvos SSR. Kovo 24 d. „Tiesos“ redakciniame straipsnyje buvo rašoma, kad „Vakarų imperialistiniai“ pavojai pasiekė sovietinę Lietuvą, buvo pranešta apie ilgus metus veikusius sionistus, kurių likučiai kenkia socializmo statybai, nes slapta „atkūrinėja“ antisovietines organizacijas bei „skverbiasi“ į atsakingus postus²⁰³. Šis straipsnis reikšmingas tuo, kad jame pirmą kartą plačiai eksplikuotas sionizmo grėsmės įvaizdis Lietuvai, kuris iki tol konstruotas tarsi „svetimas“, kažkur toli esantis priešas, veikiau suvokiamas kaip grėšmingas, bet beasmenis „jis“. Be to, šio straipsnio autorius buvo Religinių kultūrų reikalų tarybos įgaliotinis Lietuvos SSR Bronius Pušinis. Praėjus vos kelioms dienoms, kovo 26 d., „Tiesa“ paskelbė apie „demasukuotą“ „gydytojų kenkėjų“ tinklą jau pačioje Lietuvos sveikatos apsaugos ministerijoje; jis susidėjo iš „lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų, sionistų, liaudies priešų, kaip Rubiņšteinas, Koganas ir kiti“²⁰⁴ (buvo išskirtos tik žydiškos pavardės).

Jau po J. Stalino mirties balandžio 2 d. straipsnyje palaikytas prieš Lietuvą nusiteikęs sionizmo įvaizdis, sionistus apkaltinus antisovietinės veiklos vykdymu: 1944 m. Kaune sukūrė savo centrą ir mėgino jį legalizuoti po „Žydų tautinio komiteto“ priedanga. Kaip pabrėžė publikacijos „Tiesoje“ autorius, „tarybinių žmonių budrumo dėka“ buvo sutriuškintas sionistų išvystytas „pogrindinis griaunamasis darbas“²⁰⁵. Prasidėjo serija kaltinimų antivalstybinėmis veikomis, nukreiptų išskirtinai prieš žy-

²⁰⁰ MINIOTAS, V. Feljetonas: Gėras ir kompanija. *Tiesa*, 1953, nr. 43 (3026), p. 3.

²⁰¹ RODA, D. Feljetonas. *Tiesa*, 1953, nr. 52 (3035), p. 3.

²⁰² BACHAROVAS, G. Op. cit.

²⁰³ PUŠINIS, B. Op. cit.

²⁰⁴ MOSKVINOVAS, A. Kaip akies vyzdį saugoti partijos vienybę. *Tiesa*, 1953, nr. 73 (3056), p. 2.

²⁰⁵ ŠARMAITIS, R. Sionistai – tarybinės liaudies priešų agentūra. *Tiesa*, 1953, nr. 78 (3061), p. 3.

dus: sionistų lyderiai Goldburas, Raichmanas, Lietuvos sveikatos apsaugos ministerijos darbuotojas Gefenas „susirišo“ su užsienio sionistų centru ir „ėmė organizuoti antisovietinę veiklą“; rašytojas H. Ošerovičius ir Poligrafijos pramonės tarnautojas Abromas Štukarevičius kaltinti pagalba Amerikos žvalgybos agentams ir nacionalistinės ideologijos skleidimu; Šiaulių juvelyrinės parduotuvės direktorius M. Chazenas, Kauno „Silvos“ fabriko direktorius Blochas buvo įtariami „darbo sabotavimu“ ir „liaudies“ turto grobstymu²⁰⁶. Klaipėdos valstybinės prekybos valdybos direktorius Arkadijus Lichtinšainas apkaltintas talkininkavimu „brokdariams“ ir neveiksminga kova gerinant parduodamų prekių kokybę²⁰⁷. Propaganda balansavo tarp kaltinimų „žydų buržuaziniams nacionalistams“ antivalstybine veikla ir abejonių žydų lojalumu sovietinei sistemai. Tačiau įsibėgėjusią „demaskavimo kampaniją“ staiga nutraukė balandžio 7 d. TASS pranešimas, kad „gydytojų byla“ buvo provokacija²⁰⁸.

Valstybės saugumo ministras Semionas Ignatjevas ir pavaduotojas Michailas Riuminas buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn dėl bylos suklastojimo. Trijų mėnesių kryptinga agresyvi propaganda turėjo tapti niekine, tačiau „Tiesos“ vedamajame straipsnyje pateikti paaiškinimai daugiau kėlė klausimų nei atsakymų: nebuvo atskleista visuomenei, ką demaskavo gydytoja L. Timašuk, iš kurios atimtas Lenino ordinas, kaip pavyko apgauti sovietinį režimą ar kas bus daroma su nusikaltimus pripažinusiais Kremliaus gydytojais žydais. Spaudoje liko nutylėta, kad „gydytojų kenkėjų“ byloje dominavo politiškai angažuotas antisemitizmas, bet apdairiai išreikštas abstraktus susirūpinimas dėl „nacionalinės nesantaikos kurstymo“. Sovietinis režimas dėl bylos sufabrikavimo apkaltino kelis asmenis, o viešus „gydytojų kenkėjų“ smerkimo aktus pakeitė „tarybinės liaudies pasitenkinimas, kad iškelti kaltinimai *sąžiningiems ir gerbiamiems* [išskirta mano – J. S.] veikėjams pasirodė melagingi“²⁰⁹. Anksčiau „gydytojų byla“ simbolizavo budrumo svarbą dėl „imperialistinių agentų“ kelto pavojaus, o „atskleidus“ provokaciją ji buvo pasitelkiama kaip įrodymas apie „priešų“ bandymus sukurstyti nacionalizmo apraiškas Lietuvos SSR²¹⁰.

Vėlesnėse „Tiesos“ publikacijose stengiasi pašalinti naratyvus apie „gydytojus kenkėjus“, antisisionistinio pobūdžio kaltinimai tapo lakoniškesni ir mažėjo jų reikšmė propagandinėse schemose²¹¹. Kita vertus, „Tiesos“ redakcija neskubėjo nutraukti kaltinimų ciklo prieš „antivalstybinę veiklą“ įtartus asmenis, nes tai galėjo reikšti politinių klaidų pripažinimą ir silpnintų totalitarinio režimo įvaizdį. Dėl šios priežasties, praėjus

²⁰⁶ Op. cit.

²⁰⁷ KATKUS, N. Nenuolaidžiauti brokdariams ir jų talkininkams. *Tiesa*, 1953, nr. 79 (3062), p. 3.

²⁰⁸ Tarybinis socialistinis teisėtumas yra neliečiamas. *Tiesa*, 1953, nr. 82 (3065), p. 1.

²⁰⁹ Op. cit.

²¹⁰ Tarybinė tautų draugystės ideologija. *Tiesa*, 1953, nr. 83 (3066), p. 1.

²¹¹ Mūsų galingoji socialistinė tėvynė. *Tiesa*, 1953, nr. 91 (3074), p. 1; NOSOVAS, A. TSKP – vadovaujanti ir vairuojanti tarybinės liaudies jėga. *Tiesa*, 1953, nr. 120 (3103), p. 3.

pusantro mėnesio po „provokacinės“ „gydytojų bylos“ atskleidimo, vėl pateikta negatyvi asociacija į žydus – 1953 m. gegužės 31 d. išspausdintame feljetone maisto prekių realizavimo kontoros viršininkas Goldbergas apkaltinas budrumo stoka²¹². Vis dėlto svarbu pažymėti, kad straipsnyje nepasikartojo įprastu tapęs scenarijus kaltinti žydus valstybinio turto pasisavinimu, kaip ir nebandyta perteikti galimų „šeimyninių spekuliacinių saitų“. Apsiribota konstatavimais, kad Goldbergas su pavaduotoju nepastebėjo valstybinės nuosavybės grobstymo viename iš sandėlių. Bent jau laikraščio „Tiesa“ redakcija tebebalansavo dėl propagandos, perteikiančios archetipinius žydų įvaizdžius, nes liepos pabaigoje išspausdintas vaizdingas antisemitinis siužetas apie spekuliantą Fišmaną – „mažytį vikrą žmogų su karpa ant nosies“²¹³. Rugpjūčio 16 d. vėl užsipultas Klaipėdos valstybinės prekybos direktorius A. Lichtinšainas, kurį neva „mažai jaudino“ neišvystytas maisto ir pramoninių prekių aprūpinimas į Palangą²¹⁴. Bet vis dėlto žydai nebebuvo išskiriami iš kitų sovietinių tautų ir atstatyta pusiausvyra „internacionalizuojant“ straipsnių veikėjus, nes jau 1953 m. rugsėjo 18 d. Koganas (žydai), Girčys (lietuvis) ir Mitenkovas (rusas) buvo apkaltinti spekuliacine veikla²¹⁵. Šitaip sovietinė sistema siekė užmaskuoti atsakomybę dėl sufalsifikuotos „gydytojų bylos“ ir paneigti bet kokias prielaidas dėl antisemitinės politikos egzistavimo Lietuvos SSR.

Sovietinis režimas kūrė tokią atmosferą, kurioje režimo sprendimai visais atvejais turėjo atrodyti teisingi, o visuomenė netiesiogiai skatinta įkūnyti „chameleoniškus“ gebėjimus prisitaikyti prie staiga pasikeitusių propagandinių „kintamųjų“. Todėl buvo bandoma įteigti požiūrį, kad vadovaujantys sluoksniai nebuvo kalti dėl kampanijos prieš „gydytojus kenkėjus“, o atsakyti privalėjo tik sovietinės sistemos „niekingos atplaišos“. Tačiau galima suabejoti, kad „nustatyti“ du asmenys, sugebėję apgauti patį Kremlių, įtikino visuomenę. „Gydytojų byla“ prisidėjo prie sisteminių lozungų rutinizavimo ir sovietinio režimo kompromitavimo. Šiai versijai pagrindą suteikia teisininko Aleksandro Štromo atsiminimai. Jis rašė, kad po 1953 m. balandžio mėn. sovietinės vyriausybės viešo pranešimo, kad areštuoti „gydytojai kenkėjai“ yra visiškai nekalti ir paleidžiami iš kalėjimo, jis „pergyveno didžiausią savo gyvenime idėjinį šoką“²¹⁶, o tą dieną jo „pažiūros į Sovietų Sąjungą galutinai susiformavo ir jau niekada iš esmės nebesikeitė“²¹⁷. Kita vertus, dalį visuomenės galėjo paveikti propagandininkų stimuliuojamos baimės, ir galbūt todėl paaiškinime apie „provokaciją“ nebuvo kreipiamas dėmesys detalėms. Esminė sovietinės propagandos funkcija buvo emocijų sužadiniimas – jos turėjo būti tie saitai tarp valdžios ir paklusnios „liaudies“. Pasinaudodama

²¹² ALEKSANDRAVIČIUS, J.; LINGIS, A. Feljetonas: Muilo burbulai. *Tiesa*, 1953, nr. 127 (3110), p. 2.

²¹³ FALKAUSKAS, L. Feljetonas: Visiems matant. *Tiesa*, 1953, nr. 174 (3157), p. 3.

²¹⁴ BULOTA, J. Feljetonas. Gintariname pajūryje. *Tiesa*, 1953, nr. 193 (3176), p. 3.

²¹⁵ MANOVAS, S. Feljetonas. Auksiniai skudurai. *Tiesa*, 1953, nr. 221 (3204), p. 2.

²¹⁶ Sutikčiau būti pasiuntiniu Maskvoje: pokalbis su Štromu. *Akiračiai*, 1984, nr. 4 (158), p. 7.

²¹⁷ *Ibid.*, p. 7–8.

propaganda, sovietinė valdžia siekė užtikrinti savo ideologinės linijos palaikymą, tad kampanija prieš „gydytojus kenkėjus“ paversta simuliakru visuomenei, kuriai sistema kryptingai formavo primityvius geopolitinės padėties aiškinimus, remdamasi klasikinė schema „savas-svetimas“. Buvo bandoma įtikinti gyventojus, kad dėl visų sovietinės sistemos problemų yra kaltas „imperialistinis“ Vakarų pasaulis.

II.

„Žydų klausimas“ sovietinėje Lietuvoje

Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra²¹⁸ buvo atsakinga už tai, kaip Kremliaus direktyvos bus vykdomos, ir iš esmės formavo oficialų požiūrį į Lietuvos SSR žydus. Atkūrus sovietinį režimą Lietuvoje vienas iš prioritetinių siekių buvo įtikinti visuomenę, kad tik naujoji valdžia sugebės įgyvendinti visų socialinių sluoksnių ir tautybių gyventojų lūkesčius. Bet kartu baimintasi, kad didesnis dėmesys žydų bendruomenės problemoms, nesąmoningai nutolins lietuvių palankumą valdžiai. Verta pažymėti, kad tokia laikysena buvo neatsiejama nuo galios pozicijos demonstravimo, t. y. siekiant įvaizdžio, kad sovietinė valdžia netaiko jokių nuolaidų žydams kaip tikslinei Trečiojo reichio genocidinės politikos grupei. Be to, buvo nerimaujama, kad žydų bendruomenės problemų išskyrimas gali kelti asociacijas apie Lietuvos SSR politinį elitą kaip „užvaldytą žydų“. Tad greitai sovietinio režimo palankumas atkuriant žydų bendruomenę Lietuvos SSR baigėsi. Demonstruoti jidiš kultūrą tapo sudėtinga, kaip ir atvirai reikšti „žydišką“ tapatybę. Bet vis dėlto žydų situacija sovietinėje Lietuvoje ir toliau laikyta palankesne nei likusioje SSRS, o toks dominuojantis vertinimas (tarp amžininkų ir atliktų studijų) remiasi statistiniais emigracijos duomenimis (pvz., XX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje čia buvo suteikta daugiau leidimų žydams emigruoti nei kito-

²¹⁸ Nomenklatūra skirstytina į partokratus, technokratus (gamybininkus) ir kultūrininkus (intelektualus). IVANAUSKAS, V. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius, 2011, p. 125–134.

se sovietinėse respublikose²¹⁹) ir LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus simpatijomis žydams. Tačiau problema ta, kad iki šiol nebuvo empirinių tyrimų, skirtų šio Lietuvos SSR lyderio ir jam artimų nomenklatūrininkų požiūrių analizei, ir nebandyta atsižvelgti į kitus veiksnius, galinčius teigti geresnes žydų gyvenimo sąlygas sovietinėje Lietuvoje: tautinės politikos bruožus, kampanijų prieš „valiutos spekuliantus“, sionizmą ir Izraelį atspindžius spaudoje, žydų įvaizdžio formavimą(si) per sovietmečiu spausdintą lietuvių grožinę literatūrą.

2.1. Lietuviškos nomenklatūros nuostatos žydų atžvilgiu

Kremliaus formuojamo „žydų klausimo“ rezonansas sovietinėse respublikose dažnai priklausė nuo vietinės nomenklatūros požiūrio. Remiantis amžininkų atsiminimais, linkstama iškelti LKP CK pirmojo sekretorius A. Sniečkaus personaliją kaip iš esmės vienintelį „saugiklį“, kuris neleido plisti antisemitizmui. Vis dėlto istoriografijoje tik epizodiškai bandyta atskleisti A. Sniečkaus²²⁰ ir P. Griškevičiaus²²¹) laikyseną žydų atžvilgiu, o kitų žymesnių partinės ir kultūrinės nomenklatūros veikėjų požiūris šiuo klausimu liko neanalizuotas.

Kritiškai derėtų vertinti būtent vadovaujančiojo sluoksnio (nomenklatūrinio elito), generavusio (arba selektyviai adaptavusio) nuostatas tam tikrų visuomeninių reiškinių (tarp jų ir antisemitizmo) atžvilgiu. Kitu atveju kritiškas visuomenės vertinimas skatintų svarstyti apie istoriškai susiklosčiusį lietuvių buitinių antisemitizmą, kuris yra kiek spekuliatyvus, nes tarsi kalba apie lietuvių tautos „prigimtinį antisemitizmą“. Žinoma, svarbu įvertinti tai, kad visa Lietuvos SSR inteligentija, rašytojai ir mokslininkai, visuomenės veikėjai stalininiais metais buvo įbauginti represijų, nors totalitarinio režimo sąlygomis būta pavienių režimo politikos žydų atžvilgiu kritikos požymių. 1949 m. vasario mėn. Maskvoje mikrobiologas, Mokslų akademijos narys Nikolajus Gamaleja parašė laišką J. Stalinui, kuriame protestavo dėl sustiprėjusio antisemitizmo Sovietų Sąjungoje. Laiške jis pažymėjo, kad neginčytini ir akivaizdūs požymiai liudija antisemitizmo kilimą ne „iš apačios“ ir ne iš masių, o „iš viršaus“, – N. Gamaleja aiškiai įvardijo, kad antisemitizmas kilo iš kai kurių asmenų, priklausiusių Komunistų partijos elitui²²². Po 1956 m. įvykusio XX Komunistų partijos suvažiavimo ir įvykių Lenkijos Liaudies Respublikoje bei Vengrijos Liaudies Respublikoje, pasigirdo atsargių balsų prieš antisemitizmą, pirmiausia palaikomų disidentų ir dalies sovietinės

²¹⁹ ALTSHULER, M. Who Are the “Refuseniks”? A Statistical and Demographic Analysis. *Soviet Jewish Affairs*, 1988, vol. 18, no. 1, p. 5.

²²⁰ TININIS, V. *33 metai valdžioje...*, p. 21, 23, 27, 30, 40, 47, 58, 88, 110, 232–234.

²²¹ TININIS, V. *Pirmtako šešėlyje...*, p. 45–46.

²²² Николай Гамалей. Письмо Сталину. In. ВАКСБЕРГ, А. *Из ада в рай и обратно. Еврейский вопрос по Ленину, Сталину и Солженицыну*. Москва, 2003, с. 344–346.

inteligentijos²²³. 1979 m. vasario mėn. profesorius M. Korostovcevas SSRS Mokslų akademijos suvažiavime kritikavo asmenis, kurie, anot jo, skleidė antisemitizmą sovietinėje spaudoje²²⁴. Tuo tarpu Lietuvos SSR atveju darytina prielaida, kad esminė inteligentijos abejingumą lėmusi priežastis buvo protestų prieš žydų diskriminaciją, socialinę ar nacionalinę neteisybę tradicijos nesusiformavimas²²⁵ bei egzistavusi lietuvių ir žydų koegzistencija²²⁶. Tačiau detalesni sovietinės Lietuvos nomenklatūros personalijų tyrimai atskleidžia, kad buvo tam tikrų skirtumų tarp oficialios pozicijos „žydų klausimu“ ir faktinės veiklos.

Partinei nomenklatūros grupei priklausęs LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus tarsi balansavo tarp Kremliaus direktyvų ir realių veiksmų žydų atžvilgiu. Stalininiu laikotarpiu pradėtos kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ metu ir valstybiniu mastu operuojant abejonėmis dėl „žydų lojalumo“, 1952 m. birželio 26 d. LKP Centro Komitete A. Sniečkus akcentavo, kad „žydų ir lietuvių buržuaziniai nacionalistai, prasisverkę į vadovaujančius postus, apsupdavo save reikiamais žmonėmis, grobstydavo valstybinį turtą, finansuodavo antitarybines grupes“²²⁷, o 1953 m. balandžio 4 d. LKP CK biuro posėdyje jis kritikavo tuos žydus komunistus, kurie buvo nepatenkinti Vilniaus ir Kauno žydų, „išėivių iš buržuazijos“, ištrėmimu²²⁸. Jo retorikoje atsispindėjo tradicinės antisisionistinės kampanijos klišės apie „sionizmo pavojų Sovietų Sąjungoje ir pasaulyje“, tačiau konkretaus veikimo sferoje „žydų klausimu“ jis išliko santūrus. Galbūt šį kontrastą paaiškintų tai, kad Lietuvos komunistų partijos archyviniai dokumentai, būdami pačios sovietinės sistemos produktas, persmelkti nutylėjimų, pagražinimų, tariamų socialistinių vertybinių pozicijų akcentavimo, menkai atskleidžia paties A. Sniečkaus požiūrį į žydų tautybės asmenis. Iš esmės sovietiniuose dokumentuose nėra (arba yra labai nedaug) erdvės nuomonei arba informacijai, kuria

²²³ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 233.

²²⁴ Ibid., p. 234.

²²⁵ Pavienių atvejų, kai lietuvių inteligentai protestavo prieš žydų diskriminaciją, būta tarpukario Lietuvoje. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse bendrame lietuvių ir Lietuvos žydų rašytojų vakare, kalbėdamas visos Lietuvių rašytojų draugijos vardu, Liudas Gira pareiškė, kad „lietuvio rašytojo plunksna nebuvo ir nėra mirkoma rasinės neapykantos nuoduose [...] lietuvių rašytojas vis tebėra lietuvių tautos, lietuvių liaudies sielos, nuo amžių pasižyminčios humaniškuoju tolerancingumu kaip žydams, taip ir visiems kitiems, reiškėjas“. *Apžvalga*, 1939 12 28.

²²⁶ Kita vertus, dar 1978 m. disidentas Tomas Venclova su kitu pagrindinio žydų laikraščio redaktoriumi sutarė, kad lietuvių ir žydų santykiai anuometinėje Lietuvoje iš esmės buvo geri, o jų interesai beveik visur sutampa, tačiau tuos santykius vis dar temdė 1940–1941 m. prisiminimai. VENCLOVA, T. Atsakymas A. Žuvintui. *Akiračiai*, 1978, nr. 4 (98), p. 7.

²²⁷ 1952 m. birželio 26 d. *LYA*, f. 1771, ap. 131, b. 24, l. 38.

²²⁸ 1950 m. vasario 24 d. LKP(b) CK biuro nutarimas „Dėl Vilniaus valstybinio universiteto marksizmo-leninizmo pagrindų dėstytojo Fridmano B. Ch“. Ištraukos iš B. Fridmano bylos. In *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 142.

remiantis galima užčiuopti asmenines vadovų pažiūras. Būtent todėl svarbu įvertinti amžininkų atsiminimus, leidžiančius susidaryti bent fragmentišką sovietinės Lietuvos lyderio poziciją „žydų klausimu“.

Lietuvos žydų atsiminimuose ne kartą aptinkamas liudijimas apie A. Sniečką, kuris padėdavo žydams. Urijus Levitanas pažymėjo, kad LKP CK pirmasis sekretorius pagelbėjo 1947 m. iš tremties grįžti jo seneliams²²⁹. I. Veisaitė prisiminė, kad A. Sniečkus jai suteikė galimybę 1968 m. ir 1971 m. aplankyti sergantį tėvą JAV. A. Sniečkus laidavo, kad I. Veisaitė nepabėgs, ir KGB prie jos nekibo. Jokių prašymų bendradarbiauti ir jokių ataskaitų nebuvo reikalaujama²³⁰. A. Sniečkus I. Veisaitei parašė laišką, kuriame buvo pasakyta (I. Veisaitė citavo iš atminties): „Jeigu nori važiuoti pas tėvą, tikrai tave išleisiu ir, kol aš gyvas, visada galėsi grįžti į Lietuvą. Tu nesi Aleksandras Štomas. Tačiau jeigu nori išvykti į Izraelį, tai mūsų santykiai nutrūks, nes ši valstybė – mūsų priešas“²³¹. A. Sniečkus, kuris pats komunistinio pagrindžio laikais slėpėsi pas G. Kanovičiaus tetą Fanią, po karo, atsidėkodamas už pagalbą, jos šeimai vienai iš pirmųjų suteikė leidimą emigruoti į Izraelį²³². D. Levino²³³ ir I. Veisaitės²³⁴ nuomone, kampanija prieš „kosmopolitizmą“ bei „gydytojų kenkėjų“ byla Lietuvos SSR praėjo daug švelniau nei kur nors kitur tuometinėje SSRS, ir to priežastis siejo pirmiausia su dideliu A. Sniečkaus nuopelnu, kuris apgynė žydus nuo pavojaus būti ištremtiems į tolimas SSRS sritis. I. Veisaitė tvirtino, kad LKP CK lyderis nebuvo antisemitas ir apskritai kiek galėdamas vengė kraštutinių. Dalija Epšteinaitė teigė, kad A. Sniečkus globojo Lietuvos žydus²³⁵.

Kitas požymis, perteikiantis pozityvesnį A. Sniečkaus požiūrį į žydus, buvo 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ojo dešimtmečio pradžioje jam adresuoti Lietuvos SSR žydų protesto laišakai dėl sovietinės diskriminacinės (nutautinimo) politikos. Juos pasirašiusieji nesibaimino LKP CK vadovo reakcijos ir tikėjosi paramos bei supratingumo. Kai 1968 m. vasario 15 d. A. Sniečkus gavo 26-ių Lietuvos SSR žydų inteligentų memorandumą, savo užrašuose jis pažymėjo: „žydų tautybės žmonės buvo atėję į CK prašyti išleidžiami į Izraelį“²³⁶. Memorandume buvo atkreiptas dėmesys, kad karo metu žuvusiems žydams nepastatyti paminklai nei Paneriuose, nei Kauno IX forte, kad buvo sugriautos žydų kapinės Jonavoje, o Vilniuje iš sunaikintų senųjų žydų kapinių (Užupyje) marmuro pastatytas paminklas Aleksandrui Puškinui. Autoriai pabrė-

²²⁹ Žydas ieško nuo holokausto jį išgelbėjusių lietuvių [interaktyvus]. 2008 05 08 [žiūrėta 2014 10 10]. Prieitis per internetą: <<https://www.alfa.lt/straipsnis/182092/zydas-iesko-nuo-holokausto-ji-isgelbejusiu-lietuviu>>.

²³⁰ ŠVEDAS, A. Op. cit., p. 39.

²³¹ Ibid., p. 252.

²³² OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 97.

²³³ LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 193

²³⁴ ŠVEDAS, A. Op. cit., p. 232.

²³⁵ EPŠTEINAITĖ, D. Gydytojų bylos Lietuvoje. *Brasta*, 2015, nr. 4, p. 44.

²³⁶ TININIS, V. *33 metai valdžioje...*, p. 235.

žė, kad net Rytprūsiuose vokiečiai nelietė žydų kapinių. „Mes nepageidaujami čia, bet mus laiko jėga“ – konstatuota memorandumė²³⁷. Po kurio laiko, rugpjūčio 30 d., jidiš kalba Izraelyje leistas laikraštis „Maariv“ išspausdino komentarą, kuriame pabrėžta, kad protestuojantys žydų inteligentai apeliavo į A. Sniečkaus palankų požiūrį žydų atžvilgiu: „Jis žinomas savo simpatijomis žydams. Nepriklausomoje Lietuvoje buvo aktyvus komunistiniame pagrindyje, kurio daugumą sudarė jauni žydų vaikinai ir merginos [...]. Pagrindyje jis susipažino su savo būsima žmona, religingos žydų šeimos dukterimi [...]. Dokumento autoriai žinojo apie Sniečkaus simpatijas žydams ir manė, kad jis įsiklausys į jų problemas. Bet, atrodo, komunistinės Lietuvos „bosas“ negali veikti pagal savo širdies balsą“²³⁸. „Žydų klausimas“ sovietinėje Lietuvoje atkreipė nemenką užsienio žiniasklaidos dėmesį, tad 1968 m. spalio 30 d. šis 26-ųjų Lietuvos SSR žydų laiškas buvo išspausdintas laikraščiuose „The New York Times“²³⁹, „The Washington Post“²⁴⁰ ir „Новое русское слово“ (liet. „Naujas rusų žodis“), o lapkričio 19–20 d. apie memorandumė išdėstytas problemas buvo pranešta per JAV radijo stotį „Amerikos balsas“. Komentuodamas šį 1968 m. paviešintą Lietuvos žydų skundą, teisininkas ir redaktorius Vincas Rastenis pažymėjo, kad į jį atsiliepė „keletas kitų nužydėjusių (menamai suinternacionalėjusių) Lietuvoje gyvenusių žydų, kurie skundo teigimus nuneigė, bet vargu ar ką nors įtikino, kad skundas buvo visai be pagrindo“²⁴¹. Tačiau sovietinė valdžia Lietuvoje, reaguodama į pateiktus skundus, 1969 m. sausio mėn. inicijavo aštuonis Lietuvos SSR nomenklatūrai priklausčius žydus parašyti laišką „Lietuvos žydų antitarybiniai šmeižtai“ į „The New York Times“. Tarp pasirašiusių buvo Vilniaus aukštosios partinės mokyklos katedros vedėjas Solomonas Atamukas, Lietuvos SSR Ministrų Tarybos juridinio skyriaus vedėjas Zalmenas Borkumas, Lietuvos SSR statybos ministro pavaduotojas Michailas Dulmanas, Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Kostas Glikas, Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjas Jokūbas Jacovskis, LKP CK inspektorius, SSRS didvyris Grigorijus Užpolis, pulkininkas, SSRS didvyris Vulfas Vilenskis ir „Tiesos“ redaktorius G. Zimanas. Pagrindinė laiško intencija buvo siekis pabrėžti sovietinėje Lietuvoje žydams sudarytas palankias socialinio ir kultūrinio gyvenimo sąlygas, akcentuota, kad žydai užima svarbias pareigas gamybos, švietimo ir mokslo, valstybinio ir visuomeninio gyvenimo srityse, o visus kaltinimus dėl diskriminacinės politikos reikėtų atmesti kaip nepagrįstus. Tačiau laikraštis šio laiško neišspausdino, tad publikacija pasirodė tik sovietiniame laikraštyje anglų

²³⁷ In *Еврей и еврейский народ. Петиции, письма и обращения евреев СССР*. Т. 1–2. (1968–1970 г.). Иерусалим, 1974.

²³⁸ TININIS, V. *33 metai valdžioje...*, p. 235–236.

²³⁹ SPIEGEL, I. Lithuanian Jews Seek Emigration. *The New York Times*. Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone, 1968 m. spalio 30 d. *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 159, l. 110.

²⁴⁰ EASTBROOK, R. H. Letter Contains Plea by Lithuanian Jews. *The Washington Post*. Op. cit.

²⁴¹ RASTENIS, V. Laisvė – tik numirti: gyvybės gynimas. *Akiračiai*, 1970, nr. 1 (15), p. 7.

kalba „Daily World“²⁴². Lietuvos žydai ir toliau kreipdavosi į A. Sniečkų ir ne tik dėl emigracinių suvaržymų, bet ir dėl apribojimų kultūros srityje. 1969 m. vasario 17 d. LKP CK pirmasis sekretorius užrašuose pasižymėjo susitikimą su Liaudies kūrybos žydų saviveiklos vedėju Leonidu Lurjė: „Buvo Lurija [...]. Skundėsi, kad jiems neleidžiama pasirodyti Kijeve, Minske [...]“²⁴³. Taip pat L. Lurjė išreiškė nerimą dėl reikalavimų į repertuarą įtraukti epizodus, kuriuose atsispindėtų „Izraelio agresija arabų atžvilgiu“. Šis L. Lurjė kreipimasis į A. Sniečkų nebuvo atsitiktinis. Palanki jo pozicija atspindi ir N. Lifšicaitės atsiminimuose. Jos norą dainuoti jidiš suprato ne tik lietuviai, su kuriais susipažino Filharmonijoje, Kultūros ministerijoje, bet ir dalis Komunistų partijos nomenklatūros – pirmiausia N. Lifšicaitė išskyrė A. Sniečkų²⁴⁴. Lietuvos SSR žydai tikėjosi iš LKP CK vadovo indėlio į teigiamus pokyčius žydų emigracijos (*alijos*) atžvilgiu ir, matydami jo santūresnę laikyseną, vis dažniau reikšdavo savo nepasitenkinimą bei rengdavo protestus priešais SSRS komunistų partijos Centro Komiteto rūmus Maskvoje ir Lietuvos vidaus reikalų ministerijos rūmus²⁴⁵. Tad 1971 m. rinkimuose į Lietuvos SSR Aukščiausiąją Tarybą LSSR AT Prezidiumas ir Centrinė rinkimų komisija gavo 23-ijų Lietuvos žydų, atsisakiusių balsuoti, pareiškimą. A. Sniečkus šią situaciją bandė švelninti keliais būdais. Pirmiausia rėmėsi LKP CK nutarimais, kuriuose buvo pasisakoma prieš žydų emigraciją. Taip pat buvo pasinaudota neviešais veiksmais, t. y., pasitelkus žinomus arba aukštas pareigas ėjusius etninės Lietuvos žydus, buvo stengiamasi įkalbėti žydų bendruomenę atsisakyti emigracinių aspiracijų²⁴⁶. Tais pačiais metais LKP CK sušaukė pasitarimą žydų emigracijos klausimu, į kurį pirmą kartą buvo pakviesti to meto visuomenei žinomi žydų kilmės Lietuvos SSR piliečiai ir sovietinės nomenklatūros darbuotojai (Solomonas Atamukas, Aronas Garonas, Jokūbas Jacovskis, Vulfas Vilenskis, Irmija Zaksas). Neabejotina, kad A. Sniečkus nepalaikė žydų emigracijos, kaip ir bet kurios kitos tautybės asmenų emigracijos iš SSRS, todėl pasitarimo metu LKP CK Propagandos skyriaus vedėjas Pranas Mišutis ir kiti primygtinai ragino „padėti partijai paveikti žydus, kad jie atsisakytų emigracijos, stotų spaudoje prieš emigraciją ir sionizmą“²⁴⁷.

²⁴² Lithuanian Jews anti-Soviet smears. *Daily World*, March 13, 1969.

²⁴³ TININIS, V. *33 metai valdžioje...*, p. 234.

²⁴⁴ RO’I, Y. Nehama Lifshitz: Symbol of the Jewish National Awakening. In *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*. Ed. by Y. RO’I, A. BEKER. New York, 1991, p. 169.

²⁴⁵ LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 194. Sovietinis režimas, siekdamas sutrukdėti žydų demonstracijas per 1972 m. gegužės mėn. įvykusį JAV prezidento Ričardo Niksono vizitą Sovietų Sąjungoje, griebėsi prevencinių priemonių. Staiga tarnauti į armiją buvo pašaukta dalis žydų aktyvistų ir neleista iš kitų SSRS miestų atvykti žydams į Maskvą. Rygoje, Vilniuje ir daugelyje kitų SSRS miestų KGB pareigūnai neįleisdavo žydų į lėktuvus, tarp miestinius autobusus bei traukinius ir taip stengėsi užkirsti kelią jiems atvykti į Maskvą, Leningradą ir Kijevą. KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 308.

²⁴⁶ TININIS, V. *33 metai valdžioje...*, p. 236.

²⁴⁷ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 349.

Žydų atstovai pabrėžė, kad būtina nutraukti antisemitinę propagandą, sudaryti sąlygas žydams plėtoti savo tautinę kultūrą ir visuomeninę veiklą. P. Mišutis pažadėjo atsižvelgti į kai kuriuos konkrečius pasiūlymus, tačiau vėliau konfidencialiai jiems paaiškino, kad SSKP CK savo politikos nekeis²⁴⁸. A. Sniečkus atsidūrė keblioje padėtyje, nes nebuvo linkęs konfliktuoti su Lietuvos žydų bendruomene, juolab kad sovietinės politikos nuostatos žydų kultūros, švietimo ir religijos srityje jam buvo gerai žinomos.

Kita vertus, A. Sniečkaus pernelyg akivaizdus palankumas žydams galėjo išprovokuoti tam tikros dalies Lietuvos SSR visuomenės nepasitenkinimą. Todėl siekdamas išvengti galimų antisemitinių incidentų, jis turėjo balansuoti tarp žydų bendruomenės ir kitų sovietinės Lietuvos visuomenės grupių pozicijų. Kad būta tam pagrindo, liudija 1968 m. lapkričio mėn. A. Sniečkui adresuotas laiškas, kuriame buvo išreikštas nepasitenkinimas dėl žydų inteligentijos nuogaštavimų: „Mūsų žydai skaičiuoja, kiek buvo pogromų Lietuvoje ir Ukrainoje, gaila, kad niekas nepateikia statistikos, kiek žydai taksistai apvagia mūsų žmones, kiek nusuka visokie mėsininkai, stikloriai, fotografai, laikrodininkai ir kt. [...] Neatsitiktinai drg. Sniečkui visi žydai intelektualai leidžia suprasti, kad jiems blogiau dabar negu fašistinės okupacijos metais“²⁴⁹. Panašių anoniminių antisemitinio turinio laiškų būta ir daugiau. Vienas iš tokio pobūdžio laiškų, datuojamas 1968 m. gruodžio 27 d., išreiškė reakciją į sustiprėjusią antisisionistinę propagandą spaudoje. Laiške po teiginio, kad „sionizmo sėklos nepraeis“, buvo kreiptasi į A. Sniečką: „Duokite tinkamą atkirtį sionistams. Lietuva per maža, kad joje galima būtų sukurti žydų autonominę sritį [...]. Vilniaus vykdomasis komitetas priėmė nutarimą apie monumėnto statybą Paneriuose. Kažin ar sugebėsime įtikti Izraelio rabinams? Ar nebūtų geriau šias lėšas nusiųsti 1,5 mln. arabų, ištremtų iš savo namų“²⁵⁰. Reikia pritarti V. Tininio nuomonei, kad A. Sniečkus buvo priverstas laikytis Kremliaus diktuojamo politinio kurso ir ragintas stiprinti kovą su „sionistine agentūra“²⁵¹, juolab kad Maskvą pasiekdavo žinios, jog Lietuvos SSR žydų protestai sukeldavo rezonansą Vakarų šalyse.

Vadovaudamasi Kremliaus nurodymais, LKP CK vadovybė XX a. 8-ojo dešimtmėčio pradžioje inicijavo keletą antisisionistinių nutarimų. Pirmasis priimtas 1970 m. gegužės 21 d. – „Dėl priemonių priešintis sionistinei propagandai ir sumažinti emigracines nuotaikas tarp žydų tautybės tarybinių piliečių“²⁵², o antrasis 1972 m. sausio 21 d. – „Dėl kai kurių priemonių sustiprinti kovą prieš sionizmą ir ideologines sionizmo diversijas“²⁵³. Rengiant pastarąjį nutarimą prisidėjo pats A. Sniečkus, LKP CK antrasis sekretorius V. Charazovas ir LKP spaudos sektoriaus darbuotojas, o nuo

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ 1968 m. lapkričio 30 d. *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 248, l. 13–14.

²⁵⁰ Lietuvos TSR Centro Komitetui, 1968 m. gruodžio 27 d. *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 248, l. 11.

²⁵¹ „[...] dėl kietakaktiško antisemitizmo, sklindančio iš Maskvos, ką nors daryti kitaip buvo neįmanoma“. TININIS, V. *33 metai valdžioje...*, p. 236–237.

²⁵² ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 349.

²⁵³ Ibid

1973 m. Valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto pirmininkas Juozas Nekrošius. Nutarime akcentuota, kad „pastaruoju metu suaktyvėjo sionistiškai nusiteikusių elementų veikla, kuri yra atvirai priešiška, antitarybinė“²⁵⁴. Buvo atkreiptas dėmesys, kad sionistai kursto žydus emigruoti į Izraelį, o kaip galimas atgrasymo būdas įvardytas internacionalinis „žydų auklėjimas“, antisisionistinės propagandos stiprinimas, įtraukiant į ją žydus, buvusius revoliucinio judėjimo dalyvius, 16-osios divizijos karius ir inteligentiją²⁵⁵. Taip pat LKP CK patvirtino priemonių planą, pagal kurį numatyta 1972 m. pirmajame ketvirtyje parengti spaudai tokius straipsnius: „Izraelis – didelis getas“, „Tarybinis žmogus turi vieną Tėvynę“, „JAV sionistų fiureris Kachane“ ir „Ką pasakoja grįžusieji iš Izraelio“²⁵⁶. 1972 m. vasario 1 d. SSKP CK priėmė nutarimą „Dėl papildomų priemonių kovoti prieš antitarybinę, antikomunistinę tarptautinio sionizmo veiklą“, o vasario 8 d. LKP CK patvirtino analogiško pobūdžio nutarimą, kurį parengė A. Sniečkus ir F. Strumilas²⁵⁷. Lietuvos SSR organizacijos ir žinybos, besirūpinusios užsienio reikalais, buvo įpareigosios „padėti APN [rus. *Агентство политических новостей* (Politinių naujienų agentūra) – J. S.] organizuoti užsienio spaudai žydų [...] veikėjų pareiškimus, smerkiančius sionizmo ideologiją ir praktiką [...]“²⁵⁸. Tarp asmenų, kuriems skirta ši užduotis, buvo S. Atamukas ir G. Zimas. Manoma, kad pasitelkus žydų kilmės Lietuvos SSR piliečius bus lengviau visuomenėje suformuoti nuostatą apie tariamą „žydų sionistų“ nusikalstamą antikomunistinę veiklą ir taip atgrasyti žydus nuo emigracinių aspiracijų.

Šis LKP CK lyderio siekis išlaikyti balansą tarp palankumo žydų atžvilgiu ir oficialios partinės linijos laikymosi verčia kelti klausimą, ar tai nėra A. Sniečkaus savarankiškesnės politikos sovietinėje Lietuvoje iliustracija, t. y. oficialiai jis laikėsi antisisionistinio ir prieš Izraelį nukreipto propagandinio kurso, varžė žydų kultūrinės, švietimo ir religinės institucijas, tačiau tuo pat metu didino žydų emigracines kvotas ir neutraliau vertino „žydų nacionalizmo“ apraiškas? Pavyzdžiui, kai 1969 m. SSKP CK vadovas L. Brežnevas sakytoje kalboje Sovietų Sąjungą apibūdino kaip visokeriopą arabų šalių rėmėją²⁵⁹, tokia pat pozicija atsispindėjo ir Lietuvos SSR Komunistų partijos bei Aukščiausiosios Tarybos retorikoje²⁶⁰. Tačiau A. Sniečkus gana santūriai

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ TININIS, V. 33 metai valdžioje..., p. 238.

²⁵⁷ Ibid.

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Už komunistų susitelkimo stiprinimą, už naują antiimperialistinės kovos pakilimą. TSKP delegacijos vadovo, TSKP CK Geberalinio sekretoriaus draugo L. Brežnevo kalba, pasakyta Tarptautiniame komunistų ir darbininkų partijų pasitarime Maskvoje 1969 metų birželio 7 d. *Komunistas*, 1969, nr. 7 (541), p. 29.

²⁶⁰ Tarybų Sąjungos Komunistų partijos Centro Komitetui, Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos ministrų Tarybai. *Komunistas*, 1970, nr. 8 (554), p. 7.

reaguodavo į Panerių memorialo lankymą, kuris vertintinas kaip parama žydų tapatybės stiprinimui. Iš Lietuvos kilęs Shmuelis Ben-Zvi atsiminimuose pažymėjo, kad jis buvo vienas iš organizatorių akcijos, kai 1971 m. 500 žmonių, prisisekę geltonas karaliaus Dovydo žvaigždes, iš Vilniaus nuėjo į žydų žudynių vietą Paneriuose²⁶¹. KGB darbuotojai ir milicininkai juos grįžtančius apsupo bei aštuonis išvežė į Lukiškių įkalinimo įstaigą. Areštinėje suimtuosius išlaikė dvi savaites, stengdamiesi inkriminuoti politinę bylą. Jos sudaryti, Sh. Ben-Zvi manymu, neleido A. Sniečkus. Išliko pasakojimas (legenda), kad tuometinis LKP CK lyderis trenkęs kumščiu į stalą ir pasakęs: kol jis galįs, tol Lietuvoje tokia byla prieš žydus nebus sudaryta²⁶². Tuo tarpu nuo 1969 m. iki 1983 m. 87 asmenims buvo surengta 60 teisminių procesų Sovietų Sąjungoje (Rusijos SFSR, Ukrainos SSR, Latvijos SSR, Moldavijos SSR, Gruzijos SSR, Tadžikijos SSR, Dagestano Autonominėje Respublikoje), bet nė vieno proceso nebūta Lietuvos SSR ir Baltarusijos SSR. Tarp inkriminuotų kaltinimų buvo tėvynės išdavystė, šnipinėjimas, lėktuvo pagrobimas, antisovietinė propaganda, disponavimas šaunamaisiais ginklais, atsisakymas tarnauti kariuomenėje, valstybės paslapčių išdavimas, chuliganizmas, parazitavimas, narkotinių medžiagų platinimas ir ekonominiai nusikaltimai²⁶³. Tačiau reali teisminių procesų paskirtis buvo kontroliuoti stiprėjusias sionistines tendencijas ir emigracines aspiracijas tarp SSRS žydų.

Pozityvių naratyvų apie A. Sniečkaus „filosemitizmą“ galima aptikti atsiminimuose. Juose jis vaizduojamas kaip tikras internacionalistas, nevertinantis žmonių pagal tautinę ar socialinę kilmę, o tik pagal nuveiktus darbus. Amžininkų atsiminimuose gana tolerantiška A. Sniečkaus laikysena „žydų klausimu“ siejama su ilgais darbo metais komunistiniame pogrindyje kartu su žydų kilmės asmenimis ir su tuo, kad abi jo žmonos (Marija Chodosaitė ir Mira Bordonaitė) taip pat buvo žydiškos kilmės. Remiantis LKP CK antrojo sekretoriaus (1967–1978 m.) V. Charazovo liudijimu, „daugelio to meto Lietuvos vadovų žmonos buvo žydės [...] tada taip buvo ir Rusijoje“²⁶⁴, todėl šis veiksnys tampa itin reikšmingas, tiriant Lietuvos SSR susidariusios palankios atmosferos SSRS žydams prielaidas. M. Bordonaitė prisiminė, kad sovietinio partinio ir saugumo aparato „valymo“ nuo įtartų užsienio žvalgybų „agentų“ metu provokatoriumi buvo įvardytas Giršas Melamedas, tačiau A. Sniečkus neskubėjo jo

²⁶¹ BEN-ZVI, SH. Lietuva buvo ir išlieka ypatinga vieta. Radijo „Izraelio balsas“ tarptautinės transliacijos direktorius kalba tarptautinėje konferencijoje Vilniuje „Totalitarizmas ir tolerancija. Laisvės išbandymas“ [interaktyvus]. 2011 12 21 [žiūrėta 2014 12 21]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-12-22-shmuel-ben-zvi-lietuva-buvo-ir-islieka-ypatinga-vieta/74157>>.

²⁶² KNIEŽAITĖ, M. Apie gimtinę Lietuvą – iš Izraelio [interaktyvus]. 2012 02 27 [žiūrėta 2015 02 05]. Prieitis per internetą: <<http://lzinios.lt/lzinios/lietuva/apie-gimtine-lietuva-is-izraelio/36526/>>.

²⁶³ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 258; ECKMAN, L. S. Op. cit., p. 70.

²⁶⁴ Valerijus Charazovas: „Aš partijos karys, kur siunčia – ten“. Interviu, p. 195.

nuteisti, nes anksčiau pats G. Melamedas padėjo jam pačiam išvengti arešto²⁶⁵. Panaši padėtis atsispindėjo tuomet, kai 1937 m. per pokalbį Maskvoje Kominterno vykdomasis komitetas išreiškė nepasitikėjimą daliai LKP veikėjų, o pačiam A. Sniečkui buvo pasiūlyta nutraukti ryšius su jais, t. y. „izoliuoti“ nuo partinio darbo²⁶⁶. A. Sniečkus aiškino kompromituojančią medžiagą pateikusiam Kominterno sekretoriui Michailui Triliseriui, jog „dirbau su šiais draugais dešimtmečius, kalėjime su jais maišą druskos suvalgiau, už kiekvieną iš jų buvau pasiryžęs galvą dėti“, tačiau jokie argumentai M. Triliserio neįtikino. Anot M. Bordonaitės, A. Sniečkui liūdniausia buvo dėl Iciko Meskupo, kurį įvardijo kaip talentingą žmogų, šaunų draugą, kilusį iš žydų varguomenės, kurį tėvas nusiuntė studijuoti į Telšių religinę seminariją. Bet kandidatas į rabinus atsisakė mokytis ješivoje, per tris mėnesius pasirengė gimnazijos baigimo egzaminams, juos išlaikė ir įstojo į Kauno universitetą. Ši I. Meskupo istorija iliustruoja sovietmečiu suformuotą pozityvaus „žydo bolševiko“ įvaizdį, kuris, atsisakęs tėvų religijos bei tradicijų, paliko savo štetlį ir įsitraukė į internacionalinį komunistinį judėjimą²⁶⁷. Vis dėlto A. Sniečkus priėmė sprendimą toliau dirbti su šiais asmenimis, ir, kaip vėliau paaiškėjo, toks sprendimas pasiteisino, o Kominterno vykdomasis komitetas pripažino LKP politinę liniją 1938–1940 m. laikotarpiu buvus teisingą. Svarbu atkreipti dėmesį, kad M. Bordonaitės atsiminimų knyga „Draugas Matas: Antaną Sniečkų prisiminus“ pateikia informaciją apie žydų kilmės komunistų svarbą A. Sniečkaus politinėje karjeroje, nors pati autorė vengė minėti tiek jų²⁶⁸, tiek savo sąsajas su žydiška kilme. Buvo tikrai konstatuota, kad A. Sniečkui jaunystėje politiškai padėjo subręsti „internacionaliniai ryšiai su rusų ir kitų tautybių jaunimu“²⁶⁹ – žydai

²⁶⁵ BORDONAITĖ, M. Op. cit., p. 90.

²⁶⁶ Ibid., p. 92–94.

²⁶⁷ Sovietinė vadovybė inicijavo propagandinių nebyliųjų kino filmų kūrimą, kuriuose buvo kritikuojamas ir carinis antisemitizmas. Vienas iš pirmųjų tokio pobūdžio filmų tapo režisieriaus Aleksandro Razumino „Draugas Abraomas“ („Товарищ Абрам“, 1919 m.). Prieitis per internetą: <<http://www.jewishfilm.org/Catalogue/films/comradeabram.htm>>. Filme pasakojama apie jauną žydą iš štetlio, išgyvenusio pogromus bei carinės Rusijos diskriminacinę politiką ir vėliau tapusio Raudonosios armijos komisarų. Filmas perteikė mintį, jog nesvarbu, iš kokio socialinio sluoksnio ateina žydai, bet Sovietų Rusijoje jie yra lygiateisiai visuomenės nariai. Tokie filmai kaip „Draugas Abraomas“, kuriuose yra pavaizduoti pogromai, buvo sukurti tam, kad keltų simpatijas žydams, ir tapo dominuojančios tendencijos idealizuoti žydus kovojant su antisemitizmu dalimi. Stalininiu laikotarpiu kino filmai, kuriuose buvo perteikiami su „žydų tema“ susiję aspektai, turėjo vieną bendrą bruožą – žydų herojus visada palieka savo štetlį ir prisijungia prie „laimingo ir klestinčio“ komunistinio gyvenimo. Pakeisdamas senąją aplinką ir įsitraukdamas į internacionalinio pasaulio kūrimą, žydas pamažu prarasdavo savo „žydiškosios“ tapatybės bruožus. Sovietų filmai dažnai sugretindavo bauginančią praeitį (pogromai ir štetlio skurdas) su „laiminga“ komunistine dabartimi.

²⁶⁸ BORDONAITĖ, M. Op. cit., p. 9, 36, 44, 52, 56, 75, 99.

²⁶⁹ Ibid., p. 31.

liko nutylėti. Panašiai M. Bordonaitė rašė apie Jacovskių šeimą, apie Marijos Jacovskienės, kuri įtraukė į revoliucinį judėjimą vyrą ir du vaikus, santykius su A. Sniečkumi, tačiau nieko neužsiminta apie šeimos „žydišką“ kilmę²⁷⁰. Rašydama apie savo tėvą, M. Bordonaitė paminėjo, kad jis ilgus metus dirbo Vilijampolėje (Slabadoje), turėjo mokyklą, o pats buvo labai tikintis žmogus²⁷¹. M. Bordonaitė, kuri padėjo Yetai Levitanienei išvykti į Izraelį²⁷², nutylėjo savo tėvo religiją, nors pažymėjo, kad A. Sniečkaus šeimoje buvo laikomasi katalikiškų tradicijų²⁷³.

A. Sniečkaus požiūrio į žydus tyrimą sunkina faktas, kad atsiminimams būdingas bandymas parodyti A. Sniečkaus „žmogišką“ veidą, paprastumą ir nuoširdumą, pateisinti jį kaip kolaborantą, kartu vis akcentuojant jo palankumą žydams. Sovietinės Lietuvos valstybinis ir partinis veikėjas Antanas Barkauskas pažymėjo, kad A. Sniečkus buvo „jautrus opiai žydų problemai“²⁷⁴. Anot jo, LKP CK pirmajam sekretoriui buvo apmaudu, kad „komunizmo priešai Markso idėjas laiko žydiškomis ir todėl svetimomis lietuvių tautos mąstysenai“²⁷⁵. Žurnalistas Jonas Januitis atsiminimuose perpasakojo A. Sniečkaus žodžius apie tai, kad tarpukario Lietuvoje, kai Komunistų partija veikė pogrindyje, žydai daugiausia ją materialiai paremdavo (pvz., skirdavo lėšų propagandinės literatūros leidybai)²⁷⁶. J. Januitis atkreipė dėmesį, kad Lietuvos kompartijos pogrindžio laikais dalies veikėjų ir pačių lyderių žmonos buvo žydės, nors „tai niekaip nesiderino su talmudiškosios toros principais“²⁷⁷. Memuarams apie A. Sniečką būdingas „doro, ryžtingo, nepasikėlusio į puikybę“ asmens romantizavimas. Galbūt šiam įvaizdžiui susiformuoti reikšmės turėjo tai, kad po jo mirties LKP CK pirmojo sekretoriaus pareigas ėjęs P. Griškevičius buvo lojalus Kremliai pasyvus kabinetinio vadovavimo stiliaus šalininkas, ir kad jam vadovaujant sovietinėje Lietuvoje didėjo korupcija, blogėjo gyventojų materialinė padėtis, stigo maisto produktų ir būtiniausių buitinių prekių. Be to, A. Sniečkus buvo mėgstamas dėl noro bendrauti su paprastais žmonėmis, dėl dažnų apsilankymų kolūkiuose ir įvairiose sueigose. Amžininkai tvirtina, kad A. Sniečką iš arti matė daugelis žmonių, todėl galėjo įsitikinti jo paprastumu, „savumu“, o tai savaime formavo teigiamas emocijas jo atžvilgiu²⁷⁸. Tai galėjo būti sąlygos, kurios padėjo plisti mitologijai apie A. Sniečką kaip buvusį rūpestingą Lietuvos SSR „šeimininką“, išdrįsusį pasipriešinti Kremliaus diktatui net ir „žydų klausimu“.

²⁷⁰ Ibid., p. 72.

²⁷¹ Ibid., p. 5.

²⁷² EPŠTEINAITĖ, D. Op. cit., p. 40.

²⁷³ Ibid., p. 14.

²⁷⁴ BARKAUSKAS, A. Taip, jis buvo sąžinės ir garbės riteris, p. 141.

²⁷⁵ Ibid.

²⁷⁶ JANUITIS, J. Op. cit., p. 107.

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ ĖMUŽIS, M. Antano Sniečkaus sovietinio partinio elito klanas 1944–1974 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 30, p. 136.

Kitas svarbus sovietinės Lietuvos partinės nomenklatūros veikėjas buvo P. Griškevičius, kuriam pradėjus vadovauti Lietuvos SSR (1974–1987 m.), LKP Centro Komite nustojo egzistuoti Komunistų partijos biuro sprendimams įtaką dariusi žydų komunistų grupė²⁷⁹. Archyvinuose dokumentuose ir atsiminimuose atsispindi ne P. Griškevičiaus nusistatymas (ar priešingai – simpatija) prieš žydų tautybės asmenis, o greičiau formalus SSKP CK politikos dėl žydų emigracijos ir sionizmo laikymasis. 1972 m. vasario 17 d. jo vadovaujamas LKP Vilniaus miesto komiteto biuras priėmė nutarimą „Dėl kai kurių priemonių stiprinant kovą su ideologine sionizmo diversija“. Jame pažymėta, kad „kai kurie asmenys, esantys sionizmo įtakoje, bando organizuoti masinį žydų išvykimą į Izraelį“²⁸⁰. Kadangi SSRS žydų emigracija diskreditavo totalitarinio režimo įvaizdį, P. Griškevičius privalėjo palaikyti kampaniją, pagal kurią žydų emigracija vaizduota kaip tarptautinio imperializmo ir sionizmo negatyvaus poveikio rezultatas, o žiniasklaida, švietimo ir kultūros įstaigos buvo įpareigosotos skleisti antisisionistinę propagandą. P. Griškevičius prašė Kremliaus įsteigti Lietuvoje visuomeninį antisisionistinį komitetą, kuris demaskuotų sionistus ir kryptingai aiškintų, kad Sovietų Sąjungoje gyventi geriau nei Vakaruose ar Izraelyje²⁸¹. Už tokio komiteto įsteigimą pasisakė G. Zimanas; tačiau Maskva šio prašymo nepatenkino.

Sovietinės Lietuvos partinėje nomenklatūroje išsiskiria Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko Justo Paleckio pozicija „žydų klausimu“. Dar 1972 m., dalyvaudamas Socialistinių šalių studijų ir dokumentacijos centro atidaryme Milane, jis tvirtino, kad visos sovietinės tautos yra vienodai gerbiamos ir neigė kaltinimus dėl žydų persekiojimo Sovietų Sąjungoje²⁸². Regis, J. Paleckio pozicija žydų atžvilgiu buvo nuosaiki, bet jis vis vien turėjo paklusti politinei konjunktūrai²⁸³. Šią versiją pagrindžia kampanijų prieš „kosmopolitus“ ir „gydytojus kenkėjus“ propagandiniame kontekste J. Paleckio parašyti apsakymai žurnalo „Pergalė“ Kritikos skyriaus vadovui J. Josadei. Pastarasis prisiminė: „[...] ir man pasidarė tamsu akyse. Du vaizdeliai iš geto gyvenimo. Nušiuirusi gatvelė. Alkani vaikučiai. Netoliese aidai šūviai. Riksmas... Žmonės išsigandę, bėga, skuba pasislėpti... Žydų ašaros, žydų kančios...“²⁸⁴ Kai J. Paleckis paprašė, kad šie tekstai būtų išspausdinti, J. Josadė svarstė: „Nejaugi Palec-

²⁷⁹ TININIS, V. *Pirmtako šešėlyje...*, p. 138.

²⁸⁰ LKP Vilniaus miesto komiteto biuro 1972 m. vasario 17 d. nutarimas „Dėl kai kurių priemonių stiprinant kovą su ideologine sionizmo diversija“. *LYA*, f. 3109, ap. 59, b. 3, l. 35.

²⁸¹ P. Griškevičiaus 1983 m. rugpjūčio 8 d. raštas SSKP CK dėl Lietuvos žydų emigracijos. *LYA*, f. 1771, ap. 261, b. 185, l. 21.

²⁸² Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto politiniai pranešimai. PRO MEMORIA, 1972 m. birželio 12 d. *LCVA*, f. 673, ap. 2, b. 222, l. 116.

²⁸³ Konjunktūra – tai specifinė įvykių arba aplinkybių kombinacija, kurią formuoja institucinis-ideologinis laukas ir valdžios grupių tarpusavio santykiai. IVANAUSKAS, V. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje...*, p. 449.

²⁸⁴ JOSADĖ, J. *Užtrenktos durys...*, p. 73.

kis toks naivuolis ir nesupranta, kad dabar tokios erezijos negalima spausdinti?“²⁸⁵. Jis įtarė, kad tai galėjo būti provokacija, tad apsakymų nutarė nespausdinti. Neaišku, kokių siekių vedinas J. Paleckis ėmėsi tokios iniciatyvos. Galbūt tai buvo jo paties vidinių įsitikinimų išraiška, poreikis kalbėti apie žydų genocidą, juolab dar 1943 m. savo užrašuose jis pasižymėjo: „Antanas Sniečkus visada mane vadina advokatu, nes dažniausiai ginu puolamuosius ir stengiuosi suprasti ir pateisinti kaltinamuosius“²⁸⁶. Neatmestina versija, kad tokiu būdu, pasitelkus jautrius Holokausto siužetus, buvo siekiama sumažinti kilusią įtampą tarp skirtingų tautinių grupių Lietuvos SSR. Kad ir kaip būtų, J. Paleckio palankumą žydams liudija ne vieno amžininko prisiminimai. Bella Shirin pasakojo, kad Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas padėjo jos šeimai emigruoti iš Lietuvos SSR²⁸⁷, ir tai įvyko dar prieš suaktyvėjant žydų emigraciniam procesams XX a. 8-uoju dešimtmėčiu. Kita iš Lietuvos kilusi žydaitė prisiminė, kad, tėvui susirgus sunkia liga, jo jaunystės draugas J. Paleckis stengėsi gauti jam leidimą išvykti gydytis į JAV. To įgyvendinti nepavyko, tačiau jis pats parūpino reikalingus vaistus iš Prancūzijos²⁸⁸. J. Paleckio draugiškas nuostatas žydų atžvilgiu atskleidžia ir Kauno getą išgyvenusios pianistės Nadeždos Dukstulskaitės palaikymas. Didėjant radijo transliacijų apimtims, intensyvėjo ir pianistės darbas, o N. Dukstulskaitės pavardė eterijoje ėmė nustelbti ne tik vietinių lietuvių atlikėjų, bet ir pasaulio klasikų vardus²⁸⁹. J. Januitis pasikvietė kadrų skyriaus darbuotą ir paragino N. Dukstulskaitę atleisti, tačiau pastaroji pasiskundė J. Paleckiui ir išlaikė *status quo*.

Kito svarbaus sovietinės Lietuvos partinės nomenklatūros veikėjo Algirdo Ferensos – SSKP CK darbuotojo, o nuo 1967 m. – LKP CK sekretoriaus, autoritetas buvo stiprus tiek tarp Lietuvos žydų, tiek tarp valdžios veikėjų²⁹⁰. Jis kartu su G. Zimanu buvo aukščiausius nomenklatūrinius postus užėmę žydų kilmės komunistai. A. Ferensas stengėsi viešai neminėti savo „žydiškos“ kilmės, tačiau padėjo emigruoti iš Lietuvos SSR kai kuriems žydams. Jo žmona Goda Ferensienė prisimena, kad žydai inteligentai prašydavo jos tarpininkauti, ir A. Ferensas, kuris gerai sutarė su Valstybės saugumo viršininku Juozu Petkevičiumi, padėjo iš Lietuvos SSR emigruoti Preisų ir Štarų šeimoms²⁹¹. Nors A. Ferensas padarė nomenklatūrinę karjerą, tačiau keltina prielaida, kad „žydiška“ kilmė galėjo tapti priežastimi, kodėl jam nebuvo skirti aukščiausi vadovaujantys postai. Pavyzdžiui, 1959 m. LSSR KGB pirmojo skyriaus viršininkas ir jo pavaduotojas buvo rusų tautybės saugumiečiai, nemokėję lietuvių kalbos

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ LIPSKIS, S. Op. cit., p. 186.

²⁸⁷ Bellos Shirin atsiminimai.

²⁸⁸ Moteris, g. 1948 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“...

²⁸⁹ JANUITIS, J. Op. cit., p. 267–268.

²⁹⁰ V. Charazovo melsvasis sąsiuvinis, p. 89–140.

²⁹¹ FERENSIENĖ, G. Op. cit., p. 23.

ir neišmanę lietuvių emigracijos klausimų, todėl skyriaus viršininko pavaduotojo pareigoms eiti buvo numatytas VLKJS CK sekretorius A. Ferensas²⁹², bet dėl nežinomų priežasčių jis nebuvo paskirtas.

Sovietų Lietuvos partinio nomenklatūros veikėjo A. Barkausko memuaruose atsispindi ideologinis „žydų klausimo“ aiškinimas: „ne, pagal tautybes žmonių niekuomet neskirsčiau, tarp mano senų ir naujų pažįstamų bei draugų – lietuviai, lenkai, žydai, rusai, vokiečiai totoriai“²⁹³. Tai galima paaiškinti autorių (buvusių partinių nomenklatūrininkų) siekiu vaizduoti save kaip dorus Lietuvos komunistinius veikėjus. Tas pats A. Barkauskas savo atsiminimuose įžeidžiai sureagavo į 1989 m. sausio mėn. „Švyturio“ žurnale išspausdintą Peisacho Freidheimo straipsnį „Tiltas į pasitikėjimą“. Straipsnyje buvo minimas 1971 m. vykęs LKP Kauno miesto komiteto sušauktas komunistų žydų pasitarimas, kuriame A. Barkauskas kaltintas dėl netinkamo poelgio. Pastarasis prisiminė, kad A. Sniečkui paskambino Kauno miesto komiteto sekretorius Kazimieras Lengvinas ir kvietė atvykti į tradicinį mitingą IX forto aukoms pagerbti. Buvo minima trisdešimties metų sukaktis, kai 1941 m. spalio 28 d. nacistai įvykdė vadinamąją „Didžiąją akciją“ – sušaudė Kauno geto kalinius²⁹⁴. K. Lengvinas pasiskundė, kad tą kartą žydų tautybės žmonės norėjo daryti atskirą mitingą, nes tarp nužudytųjų buvę vien žydai, bet jam buvo atsakyta²⁹⁵. A. Barkauskas pabrėžė, kad „CK buvo griežtai nusistatęs prieš bet kokią žmonių – ir gyvųjų, ir mirusiųjų – skirstymą pagal tautybes“²⁹⁶. Todėl atvykęs į Kauną jis kartu su K. Lengvinu įtikinėjo: „nereikia atsisakyti ilgametės tradicijos, kai į buvusių ikikarinių politinių kalinių ir karo metais nukankintų, nužudytų žmonių atminimą ateina kas nori, neišskiriant jų pagal tautybę. Juk tarp politinių kalinių buvo ir lietuviai, ir žydai, lenkai, rusai. Visi jie žmoniškai sugyveno, mokė, rėmė vienas kitą“²⁹⁷. Kiek kitokia istorija atsispindi P. Freidheimo atsiminimuose. Jis teigia, kad A. Barkauskas, baugindamas sionistų provokacija, uždraudė žydams minėti 30-ąsias žydų žudynių metines IX forte, nes nužudytųjų nelaikė „tarybiniais aktyvistais“²⁹⁸. Žinoma, problemiška nustatyti, kuris iš jų yra teisus, tačiau atsižvelgiant, kad tuose pačiuose A. Barkausko atsiminimuose nėra aiškumo dėl požiūrio į tikslinę nacistų genocidinės politikos grupę ir dominuoja polinkis „internacionalizuoti“ aukas, galima numanyti, kad tiesa buvo P. Freidheimo pusėje. Šiai prielaidai stimulą suteikia ir paties A. Barkausko teiginiai, kad Osvencimo koncentracijos stovykla „savo krosnyse milijonais rijusi žydų ir kitų tautybių žmones“²⁹⁹, o Trečiajame reiche „lietuviai bus

²⁹² KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1959 m. rugsėjo 22 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *LYA*, f. 1771, ap. 205, b. 8, l. 33.

²⁹³ BARKAUSKAS, A. *Laikmečio įkaltai*, p. 77.

²⁹⁴ *Ibid.*, p. 327.

²⁹⁵ *Ibid.*

²⁹⁶ *Ibid.*, p. 327–328.

²⁹⁷ *Ibid.*, p. 328.

²⁹⁸ FREIDHEIMAS, P. Tiltas į pasitikėjimą. *Švyturys*, 1989, nr. 1 (961), p. 14.

²⁹⁹ *Ibid.*, p. 87.

ypač griežtai sijojami, dauguma jų išsiunčiama kitur juodiems darbams, kol išnyks nuo žemės paviršiaus. Panašiai kaip žydai³⁰⁰. Kita vertus, tarsi susipratęs po reakcijos į P. Freidheimo straipsnį, A. Barkauskas jau atsakingiau ir jautriau rašė, kad „skaudžiai išgyvenau milijonų žydų kančias ir žūtį, tarp kurių buvo ir manieji pažįstami, gedėjau, prakeikiau inkvizitorius, reiškiau užuojautą išlikusiems, artimiesiems“³⁰¹. Galiausiai jautrias emocijas pakeitė pasididžiavimas, kad anuomet sovietinėje Lietuvoje ir taip rizikuodavo dėl žydų, „vaikščiodavo skustuvo asmenimis“³⁰², todėl tebeegzistavo žydų dainų ir šokių ansamblis, kuris gastroliuodavo po SSRS. A. Barkauskas akcentavo, kad partiniai kolegos teiraudavosi, kaip jiems pavyksta išlaikyti šitokį unikumą, mat į Maskvą vis plaukė reikalavimai jį uždrausti³⁰³. Be to, A. Barkausko atsiminimuose atsispindi nuostata, kad jo dėka pavyko išsaugoti veikiančią Kauno sinagogą.

Be sovietinės Lietuvos partinių veikėjų pažiūrų „žydų klausimu“, svarbus ir kultūrininkų (pirmiausia vadovujančias pozicijas įvairiose kultūrinėse įstaigose, leidinių redakcijose užėmusių asmenų, taip pat rašytojų ir menininkų) požiūrio tyrimas. Ši sovietinės visuomenės valdžios grupė ne tik atliko žinių, kultūros vertybių sklaidą, bet ir išlaikė privilegijuotą padėtį visuomenėje, formuodama ir viešindama įvairius ideologinius diskursus³⁰⁴. Kultūrininkų pozicijos žydų atžvilgiu svarbios dėl to, kad, būdami atsakingi už ideologinių nuostatų pateikimą ir interpretavimą, sklaidą visuomenėje, vizualizavimą įvairiomis meninės raiškos priemonėmis ir formomis, priartinant ideologiją prie sovietinės kasdienybės, jie neišvengiamai dalyvavo visuomenės indoktrinavimo procesuose³⁰⁵.

1971 m. vasario mėn. įvykęs LKP CK pasitarimas dėl antisisionistinės kampanijos gairių tapo posūkio tašku, kai Lietuvos SSR viešajame politiniame-ideologiniame diskurse pradėjo ryškėti atsakingas pareigas nomenklatūroje užėmusių žydų kilmės asmenų reikšta kritika sionizmui ir žydų emigracijai, o ypač išsiskyrė kultūrinės nomenklatūros atstovo G. Zimano figūra. Jis, kaip ir A. Ferensas, buvo žydų kilmės komunistai, tačiau G. Zimanas buvo aktyvus antisisionistinės kampanijos ideologas, ir iš esmės nėra aptikta duomenų, kurie liudytų jo paramą žydų tautiniams siekiams³⁰⁶. Atkreiptinas dėmesys, kad po XX Komunistų partijos suvažiavimo pasmerkus J. Stalino asmens kultą, G. Zimanas neteko partinių postų ir buvo praktiškai nušalintas nuo politinės veiklos. Jo personalija vėl iškilo tuomet, kai Lietuvos SSR buvo suintensyvinama antisisionistinė kampanija

³⁰⁰ Ibid., p. 119.

³⁰¹ Ibid., p. 328–329.

³⁰² Ibid., p. 329.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ VERDERY, K. *National ideology under Socialism. Identity and Cultural politics in Ceausescu's Romania*. Los Angeles, 1991, p. 14–15.

³⁰⁵ IVANAUSKAS, V. Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuoju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis. *Politologija*, 2010, nr. 4 (60), p. 53.

³⁰⁶ Kita vertus, tarpukario Lietuvoje jis išvertė aštuonis Šolom Aleichemo apsakymus į lietuvių kalbą, iš kurių keturi buvo įtraukti į jo vertimų knygą „Žydų rašytojų apysakos“ – Kaunas, 1938. Knygą inicijavo žydų savaitraštis „Apžvalga“.

po 1967 m. įvykusio Šešių dienų karo. Tada ir prirėkė Lietuvos SSR žydų, sutikusių pasirašyti laiškus prieš Izraelio premjerės G. Meir politiką, pasaulinį sionizmą ir žydų emigracijos iš SSRS skatinimą. Lietuvoje tokių sovietinei sistemai parankių žydų buvo sunku rasti, todėl buvo „ištrauktas“ kontroversiškai lietuvių ir žydų vertinamas G. Zimanas³⁰⁷. E. Finkelšteinas svarstė, kad galbūt G. Zimanas, „tasai „internacionalistas“, laikė savo veiklą, „smaugiant žydų tautinį sąjūdį, antraeilu reikalu, palyginus su veikla praeityje“, tačiau jis, atrodo, susitaikė su „pažeminimu“ ir naujoje srityje demonstravo nemenką aktyvumą³⁰⁸. Jo politinės nuostatos žydų atžvilgiu buvo parankios SSRS vadovaujantiems partokratiniais sluoksniams, nes jis nepripažino žydų teisės emigruoti iš SSRS. Todėl, manytina, neatsitiktinai rašytojo ir žurnalisto Vytauto Radaičio atsiminimuose G. Zimanas vaizduotas kaip „dažnai pagrindinis griežtų idėjinių nuosprendžių įkvėpėjas ir redaktorius“³⁰⁹. Jis dalyvaudavo įvairiose sąjunginėse ir tarptautinėse konferencijose, kuriose remdavo SSRS antisizionistinę politiką, sovietinėje ir užsienio spaudoje aktyviai pasisakydavo prieš sionizmą ir neigė antisemitizmo egzistavimą Sovietų Sąjungoje. G. Zimano požiūris sutapo su tokia pat ideologine linija, kurios laikėsi centriniai oficialiniai SSRS laikraščiai „Правда“ ir „Известия“ dėl „žydų klausimo Sovietų Sąjungoje kaip išpušto muilo burbulo“³¹⁰.

1970 m. rugsėjo 10 d. laikraštyje „The Washington Post“ buvo išspausdintas G. Zimano laiškas „Soviet official rebuts Anti-Semitism charge“ (liet. „Sovietinis pareigūnas atmeta kaltinimus dėl antisemitizmo“), kuris buvo tarsi atsakas į birželio 28 d. tame pačiame laikraštyje pasirodžiusį žurnalisto Abrahamo Brumbergo straipsnį „Russia Creating Zionists“ (liet. „Rusija kuria sionistus“). A. Brumbergas pažymėjo, kad sionizmas buvo reakcija į antisemitizmą, kuris, anot jo, „karaliavo SSRS“³¹¹. Tam paprieštaravo G. Zimanas – jis teigė, kad apie 60 000 sovietinių piliečių žydų yra Sovietų Sąjungos mokslininkai³¹². G. Zimanas rašė, kad „mūsų žmonės kovojo ir visada kovos prieš sionizmą, bet ne prieš žydus, ne prieš žydų kultūrą kaip tokią ir ne prieš Izraelį ir jo gyventojus“, nes, anot jo, tik socializmas naikina nacionalizmą ir nacionalinės neapykantos formas³¹³. Be to, pasak G. Zimano, būtent antisemitizmas paskatino sionistinį judėjimą³¹⁴, ir tuo bandyta paneigti teiginius apie valstybinį antisemitizmą Sovietų Sąjungoje. Į šį laišką buvo sureaguota, ir tų pačių metų rugsėjo 15 d. „The

³⁰⁷ Apie antisizionizmą, sovietizaciją, atominę jėgą: pokalbis su Finkelšteinu, p. 8.

³⁰⁸ Ibid.

³⁰⁹ RADAITIS, V. Op. cit., p. 313.

³¹⁰ U. S. Backs Resolution on Soviet Jewry. By Dusko Doder, 1971 m. lapkričio 15 d. *LCVA*, f. 658, ap. 2, b. 165, l. 262.

³¹¹ Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone. PRO MEMORIA. Nr. 1303, 1970 m. rugsėjo 10 d. *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 163, l. 52.

³¹² Ibid., l. 53.

³¹³ Ibid., l. 52.

³¹⁴ Переписка с партийными и советскими органами Лит. ССР по основным вопросам деятельности, 1971 m. birželio 23 d. *LCVA*, f. R-522, ap. 2, b. 107, l. 52.

Washington Post“ išspausdino straipsnį „Reply to Soviet Official“, kuriame buvo rašyta apie antisemitizmo ir antisionizmo sąsajas, o straipsnio pagrindine idėja tapo G. Zimano teiginių apie „žydų nacionalizmą“ interpretavimas kaip įrodymas, kad nėra skirtumo tarp sovietinės antisionistinės kampanijos ir Rusijos imperijos pogromų³¹⁵.

Galima daryti prielaidą, kad G. Zimano aktyvumas buvo tarsi pabėgimas iš etninėmis kategorijomis paremto „savas–svetimas“ skirstymo, kuriame žydiška kilmė galėjo tapti kliūtimi, siekiant nomenklatūrinės karjeros. G. Zimano retorikoje atsispindėjo sovietinis tapatumas, o jis pats laikėsi kietos partinės linijos, buvo atsidavęs komunistinei ideologijai, todėl neatsitiktinai 1983–1985 m. tapo narys sąjunginiu lygiu veikusio Tarybinio visuomeninio antisionistinio komiteto, į kurį bandė užverbuoti daugiau žydų. Vis dėlto su G. Zimanu bendradarbiauti buvo atsisakoma, ir jis liko vienas pats atstovauti Lietuvos SSR žydams.

Dar vienas kultūrinės nomenklatūros atstovas, kurio pasisakymuose ir tekstuose atsispindi požiūris į žydus, buvo 1947–1975 m. ir 1980–1990 m. Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas rašytojas Juozas Baltušis. Jo rašytame dienoraštyje nėra aiškios pozicijos „žydų klausimu“. J. Baltušis gerbė kai kurias žydų asmenybes, bet kartu nepraleisdavo progos pasitelkti antisemitinių įvaizdžių. Pavyzdžiui, 1978 m. gruodžio 8 d. jis rašė, kad mirė buvusi Izraelio premjerė G. Meir, sulaukusi 80 metų: „Įdomi tai moteris: vyriškos valios, neįtikėtina stipraus proto, sionistinė iki plaukų šaknų, nepriylgstamo gabumo valstybinė mąstytoja, diplomatė“³¹⁶. Kai 1978 m. spalio 2 d. mirė žydų kilmės pianistė N. Dukstulskaitė, J. Baltušis prisiminė, kad tarpukario Lietuvoje „spauda plačiai rašė apie ją kaip apie neįtikėtiną gamtos stebuklą, rečiausio talento muzikę“³¹⁷. Jis laikė ją gabia, talentinga ir jautriai užsiminė, kad metai, „praleisti geto vokiečių okupacijos metais, artimųjų netekimas, išgyvenimai palaužė ją. Ėmė silpti kaip muzikė“³¹⁸. Tiek G. Meir, tiek N. Dukstulskaitės atvejais atsispindi J. Baltušio pagarba talentui arba tvirtoms moralinėms vertybėms, o tai patvirtina ir jo podukros Dagnės Jaškevičiūtės prisiminimai. Anot jos, J. Baltušis iš aukšto žvelgė į eilinius žmones, nepasiekusius tokių karjeros aukštumų kaip jis pats³¹⁹. Tačiau kitas J. Baltušio įrašas dienoraštyje apie rašytoją Ilją Erenburgą atskleidžia kitokį požiūrį į žydus. Jis, pabrėždamas I. Erenburgo žydišką kilmę, pasitelkė biblines užuominas apie „žydų išdavystę“: „Irgi žydas, tačiau savo žmogiškos vertės nepraradęs, už trupinį aukso nepardavęs sąžinės [...]“³²⁰. Sakinio semantiniai akcentai suponuoja prielaidą, kad J. Baltušis laikė I. Erenburgą „normaliu žmogumi“, nepaisant to, kad jis žydas. J. Baltušio pašiepiantis nusistatymas žydų atžvilgiu įžvelgtinas atsiminimuose apie žymaus pianisto Komaroco žmoną: „[...] pusiau

³¹⁵ Ibid., l. 64.

³¹⁶ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. gruodžio 1 d. – 1979 m. vasario 28 d., p. 110.

³¹⁷ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. spalio 1 d. – lapkričio 30 d., p. 106.

³¹⁸ Ibid.

³¹⁹ JAŠKEVIČIŪTĖ, D. Op. cit., p. 150.

³²⁰ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. spalio d. – lapkričio 30 d., p. 116.

žydiškos tautybės, artimai bendraujanti su rašytojais, pirmiausia, žinoma, žydų kilmės. Tokie jau jie yra [...] niekad nepamiršta savo nacionalinės priklausomybės“³²¹. J. Baltušio prieštaringas, antisemitinių konotacijų turintis požiūris į žydus atsispindi atsiminimuose rašytojo G. Kanovičiaus, kuriam nebuvo skirta Lietuvos SSR valstybinė premija už trilogiją „Žvakės vėjyje“ (1986 m.). Premijos komisijos narys ir Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojas J. Baltušis pareiškė: „Draugai! Regis, premija – nacionalinė, ji įsteigta ne žydams, juk dar ne visi mūsiškiai gavo...“³²² (kitokie J. Baltušio žodžiai atsispindi vėlesniame G. Kanovičiaus tekste, bet esmė nesikeičia: „Dar ne visi lietuvių rašytojai apdovanoti, tai kodėl turėtume premijuoti žydą“³²³). Anot G. Kanovičiaus, „liaudies“ rašytojas J. Baltušis šia viena fraze palenkė į savo pusę komisiją. Galbūt toji ypatybė, jog G. Kanovičiaus kūryboje neretai Lietuva buvo vaizduojama tik kaip fizinė Rusijos imperijos vieta, o apie lietuvius mažai užsiminta, darė įtaką lietuviams netapatinti G. Kanovičiaus kūrinių su lietuvių kultūra. Taip pat neatmestinas variantas, kad šitaip J. Baltušis pataikavo Kremliaus nusistatymui prieš žydiškos tapatybės stiprėjimą, nes baiminosi netekti savo nomenklatūrinių privilegijų. Kad ir kaip būtų, pateiktuose J. Baltušio teiginiuose (žinoma, nesant posėdžio stenogramos, išlieka autentiškumo klausimas) G. Kanovičius vaizduojamas kaip žydas, kuris yra svetimas lietuvių literatūrinei tradicijai. Darytina prielaida, kad premijos skyrimo komisijai panašių abejonių kilo ir tuomet, kai 1965 m. Icchoko Mero romanas „Lygiosios trunka akimirka“ (1963 m.) buvo pristatytas Respublikinei premijai, tačiau jos negavo. Kaip spėjo pats I. Meras, taip įvyko dėl dviejų priežasčių – dėl to, kad knyga labai išsiskyrė iš kitų to meto knygų ir kad autorius – žydas³²⁴. Vis dėlto, skirtingai nuo dviprasmiško J. Baltušio požiūrio į žydus aptartais atvejais, G. Zimano atžvilgiu jis buvo atvirai priešiškas – pastarajam negailėta negatyvių epitetų. 1979 m. sausio 15 d. J. Baltušis dienoraštyje pasižymėjo, kad dalyvavo poeto Teofilio Tilvyčio 75-ojo gimimo metinių minėjime: „[...] be kita ko, pasakiau, jog iki šiol negaliu sau atleisti, kad buvau nedėmesingas poetui, kas jį ypatingai riejo ir edė, diskriminavo ir ignoravo. Nepasakiau, kas, tačiau klausytojai, be rods, suprato, kad turėjau galvoje vis tą patį sionistinį persmirdėlį Zimaną ir Mieželaitį, keršijusį Tilvyčiui už kritines pastabas“³²⁵. Tokie patys įžeidūs žodžiai adresuoti G. Zimanui pakartoti 1979 m. vasario 9 d., kai J. Baltušis išskyrė rašytoją Nikolajų Tichonovą už tai, kad apgynė Justiną Marcinkevičių „nuo persmirdėlio G. Zimano puolimų“³²⁶, ir 1987 m. liepos 15 d., kai jį išvadino „žydeliuku“³²⁷. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį,

³²¹ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio (1987 m. liepa), p. 124.

³²² KANOVIČIUS, G. Štrichai autoportretui. *Šiaurės Atėnai* [interaktyvus].

³²³ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 141.

³²⁴ MAČIANSKAITĖ, L. Atrandant Icchoką Merą. In *Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*. Sud. L. MAČIANSKAITĖ, S. VILIMAITĖ. Vilnius, 2009, p. 11.

³²⁵ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. gruodžio 1 d. – 1979 m. vasario 28 d., p. 121.

³²⁶ Ibid., p. 129.

³²⁷ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio (1987 m. liepa), p. 118.

kad G. Zimano personalija tarp Lietuvos SSR nomenklatūros veikėjų neretai sukeldavo neigiamų nuostatų, todėl J. Baltušio priešišką retoriką G. Zimano atžvilgiu nebūtų korektiška vienareikšmiškai susieti su priešišku žydams. Pavyzdžiui, rašytojas Romualdas Lankauskas G. Zimaną vadino „didžiuoju marksizmo-leninizmo šamanu“, kuris daugelį metų terorizavo Lietuvos inteligentiją³²⁸, žurnalistas Jonas Čekys jį įvardijo kaip ištikimąjį stalinizmo pakaliką, „vyriausiąjį tautų draugystės apologetą“³²⁹, kuris „laisvai su tautų draugystės kuoka švaistėsi“³³⁰, ir netgi G. Zimano žmona prisistatinėjo kaip „to baisiojo Zimano, redaktoriaus, žmona“³³¹.

Šiame kontekste išskirtina kultūrinio nomenklatūrininko, LKP CK nario, kultūros ministro Lionginio Šepetio pozicija žydų atžvilgiu. Jo memuaruose gausu pozityvių santykių su žydais pavyzdžių, o vienas svarbiausių – apie choro „Ažuoliukas“ vadovą Hermaną Perelšteiną. L. Šepetys pažymėjo, kad į jį kreipėsi H. Perelšteinas ir paprašė pritarimo, paramos bei politinio pasitikėjimo puoselėti vilčiai Lietuvoje įkurti berniukų chorą³³². Choras buvo sukurtas, o kai 1979 m. H. Perelšteinas išvyko gyventi į JAV, parašė L. Šepetui atsisveikinimo laišką, kuriame išreiškė dėkingumą už rūpestį „Ažuoliuku“³³³. Reaguodamas į šį laišką, L. Šepetys akcentavo: „graušiuos, kad gal ne visada laiku pakišau jam savo petį“³³⁴. Vis dėlto galima suabejoti L. Šepetio jautrumu H. Perelšteinui ir tai traktuoti paprasčiausiu bandymu suformuoti įvaizdį, kad jis buvo rūpestingas žydų atžvilgiu ir neturėjo jokių išankstinių nuostatų. Abejones kursto tai, kad pačioje L. Šepetio knygoje pirminių šaltinių kopijų tik keletas, tarp kurių buvo būtent šis H. Perelšteino laiškas. Be to, palankias savo nuostatas „žydų klausimu“ formavo ir tuomet, kai pabrėžė spaudęs Glavlito vadovybę, kad rašytojui I. Merui išvykus į Izraelį, jo pavardė liktų Lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje³³⁵. L. Šepetys atsiminimuose siekė pabrėžti ir savo asmeninį indėlį į Lietuvos žydų bendruomenės atkūrimą. Rašydamas apie Sąjūdžio laikotarpį, prisiminė, kad istorikas S. Atamukas rėmėsis jo 1987 m. lapkričio 13 d. išsakytais žodžiais: „laikas surasti deramą vietą žydų kultūros palikimui“ Lietuvos dailininkų sąjungos suvažiavime, ir, kad pats iškėlė Lietuvos žydų kultūros draugijos kūrimo klausimą³³⁶. L. Šepetys savo palankaus nusistatymo žydams naratyvą išplėtė prisimindamas E. Zingerio padėką už leidimą surengti Kaune XVIII–XX a. žydų dailės parodą, o nedalyvavimą ją atidarant

³²⁸ LANKAUSKAS, R. Ilgas ir sunkus vieno netikusio autoriaus auklėjimas. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 106.

³²⁹ ČEKYS, J. Leidykla ideologizuotos visuomenės sistemoje. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 261.

³³⁰ Ibid., p. 239.

³³¹ BALTAKIS, A. Op. cit., p. 139.

³³² ŠEPETYS, L. Op. cit., p. 53.

³³³ Ibid., p. 55–56.

³³⁴ Ibid., p. 54.

³³⁵ Ibid., p. 233.

³³⁶ Ibid., p. 292.

argumentavo „jautriomis simpatijomis“: „dar slėgė nuolatiniai „žydų klausimo“ rebusai. Juk dar neseniai buvo nekrektiška sakyti „žydas“, tik „žydų tautos“ žmogus. Galima laisvai atidengti Rusijos žydai I. Levitanui paminklą jo gimtinėje Kybartuose ir neleidžiami užrašai jidiš kalba Kauno IX forte, kuriame daugiausia nužudyta būtent šia kalba kalbėjusių žmonių. Šių paradoksų nesupratau nei aš, nei galėjau jų paaiškinti apsilankiusiam žymiam Lietuvos dailininkui N. Arbitblatui“³³⁷.

Publikuoti sovietinės partinės ir kultūrinės nomenklatūros atsiminimai apie žydus, kurių ypač pagausėjo po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, leidžia susidaryti fragmentišką vaizdą apie politinę aplinką, kurioje vyko Lietuvos SSR žydų gyvenimas. Abejonių atsiminimuose pateiktų teiginių autentiškumu kelia autorių polinkis formuoti ne tik „filosemitinį“ A. Sniečkaus įvaizdį, bet ir patiems pabrėžti savo simpatijas žydams. Neatsižvelgiant į tai, galima konstruoti, kad Lietuvos SSR partinėje ir kultūrinėje nomenklatūroje būta įvairių nusistatymo „žydų klausimu“ formų. Kita vertus, darytina prielaida, kad palankią sovietinės Lietuvos terpę žydams formavo už sovietinės kontrolės ribų egzistavusios kultūrininkų srovės: 1) pripažinimo sulaukę intelektualai, menininkai, mokslininkai, pasižymėję talentu, atvėrusiu kelius sėkmingai karjerai, tačiau gana nuosaikiai bendravę su komunistine valdžia, ir tie, kurie 2) buvo valdžios struktūrose ir – nors priklausę nomenklatūrai – išsiskyrę talentu ir turėjo visuomenės ar mokslo bendruomenės pripažinimą (daliniai komformistai)³³⁸. Pavyzdžiui, leidimas spausdinti I. Mero kūrybą sietinas su Jono Lapašinsko, žurnalo „Jaunimo gretos“ vyriausiojo redaktoriaus, pastangomis. Pirmųjų autobiografinių I. Mero apsakymų XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje niekas nesiėmė spausdinti, tačiau J. Lapašinskas pats nuėjo į LKP CK ir gavo leidimą. Kai du apsakymai buvo išspausdinti, buvo „legalizuoti“ ir kiti kūriniai žydų tematika³³⁹. Ona Šimaitė, pirmoji lietuvių, tapusi pasaulio tautų teisuole, kai perskaitė I. Mero apsakymą „Geltonas lopas“ (1960 m.), parašė jautrų, kūrybinį polėkį palaikantį laišką „Vagos“ leidyklos redaktorei Taidai Devėnaitei, o pastaroji ėmėsi iniciatyvos perrašyti laiško ištrauką ir anonimiškai išsiuntė pačiam I. Merui³⁴⁰. G. Kanovičiaus kūrybos sklaidą palaikė sovietinėje Lietuvoje pripažinti rašytojai ir poetai Justinas Marcinkevičius, Algimantas Baltakis (su kuriuo buvo ilgamečiai kaimynai³⁴¹), Alfonsas Maldonis, Vytautas Rimkevičius, Saulius Šaltenis³⁴², o M. Petuchauskui, kaip teatro kritikui, palaikymą ne kartą reiškė E. Mieželaitis³⁴³. Jo – įtakingo kultūrinės nomenklatūros

³³⁷ Ibid., p. 293.

³³⁸ IVANAUSKAS, V. Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuoju sovietmečiu Lietuvoje..., p. 58–59.

³³⁹ MAČIAUSKAITĖ, L. Op. cit., p. 9.

³⁴⁰ Onos Šimaitės laiškas Icchokui Merui, 1960 m. rugsėjo 27 d. In *Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*. Sud. L. MAČIAUSKAITĖ, S. VILIMAITĖ. Vilnius, 2009, p. 81–82.

³⁴¹ BALTAKIS, A. Op. cit., p. 308.

³⁴² OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 185.

³⁴³ PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 57.

atstovo ir poeto – parama buvo svarbi ir sovietmečiu atsikuriantiems žydų meno kolektyvams. Kaip pažymėjo M. Petuchauskas, tokiame viešame pilietiniame žingsniui anuomet ryžosi nedaugelis garsių meno žmonių³⁴⁴. Niekur kitur Sovietų Sąjungoje nebuvo galima išversti H. Ošerovičiaus, kurį E. Mieželaitis įvardijo Lietuvos žydų poezijos lakštینگala³⁴⁵, dramos ir suvaidinti scenoje – Lietuvos SSR ją pastatė režisierius Juozas Miltinis³⁴⁶. Pasak G. Kanovičiaus, jeigu ne Lietuva, būtų likęs vienos knygos autoriumi, nes čia buvo didesnių galimybių spausdintis³⁴⁷. Režisierius Povilas Gaidys statė spektaklius pagal G. Kanovičiaus pjeses. Pavyzdžiui, spektaklyje pagal pjesę „Kaip jums sekasi, pramušgalviai?“ veikiantys asmenys buvo žydas ir katalikų kunigas – herojai, kurių sovietinėje scenoje nebuvo įprasta rodyti. Pjesėje „Ilgas mirusiųjų gyvenimas“ vienas iš personažų buvo žydas Rapolas Čarnas, paprastas žmogus, kepėjas, kuris prisijungė prie komunarų kompanijos³⁴⁸. Interviu metu paklausus P. Gaidžio, ar buvo nuorodų, kokių siužetų spektaklyje „Ilgas mirusiųjų gyvenimas“ reikėtų vengti, ką akcentuoti ir kokios žiūrovų reakcijos sulaukė, atsakė, kad jis galėjo laisvai režisuoti spektaklį. Pasak režisieriaus, spektaklyje buvo akcentuojami paprasti, žmogiški dalykai, ir būtent dėl to „Ilgas mirusiųjų gyvenimas“ sulaukė palankios publikos reakcijos³⁴⁹. P. Gaidžiui nuostabą sukėlė disertacijos autoriaus pasakymas, kad Sovietų Sąjungoje buvo vengiama su „žydų klausimu“ susijusių temų. Anot jo, pastarosios buvo netgi proteguojamos³⁵⁰. G. Kanovičius Lietuvos kino studijoje buvo priskiriamas prie prozininkų, kurie, vyraujant stipriam idėjų ir scenarijų stygiui, galėjo greitai parašyti profesionalų kino scenarijų, – tokie scenaristai kino studijoje buvo vadinami „budėtojais“, „gelbėtojais“ ir „gaisrininkais“³⁵¹. G. Kanovičius ilgus metus priklausė kino studijos scenaristų kolegijai, dėl savo kilmės ir lietuvių kalbos mokėjimo buvo savas (gerbiamas ir vertinamas) tarp Lietuvos SSR inteligentų. Taip pat Lietuvos mokslų akademijoje ilgus metus dirbo M. Petuchauskas, kuris, sukūręs pirmą mokslinį menotyros centrą, turėjo nemenką autoritetą tarp lietuvių inteligentų, nors ir teko pačiam patirti išpuolius dėl savo žydiškos kilmės³⁵². Pavyzdžiui, Lietuvos teatro istorikas Vytautas Maknys norėjo, kad apie lietuvių teatrą rašytų

³⁴⁴ Ibid.

³⁴⁵ Ibid., p. 58.

³⁴⁶ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 204.

³⁴⁷ Grigorijus Kanovičius: „Gyvenimas realiaame ir prisiminimų pasaulyuose – didelė laimė“ [interaktyvus]. 1979 m. „Vaga“ išleido trilogiją „Žvakės vėjyje (rusų kalba). G. Kanovičius svarstė, kad faktas, jog žymaus sovietinio rašytojo Anatolijaus Rybakovo knygoje „Тяжелый песок“ (liet. „Sunkus smėlis“, 1978 m.) buvo minimi žydai, lėmė tai, kad leidykla „Советский писатель“ (liet. „Sovietinis rašytojas“) ją išleido po trejų metų (1982 m.).

³⁴⁸ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 159, 161.

³⁴⁹ Povilo Gaidžio atsiminimai.

³⁵⁰ Ibid.

³⁵¹ TAPINAS, L. Op. cit., p. 322.

³⁵² PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 23–24.

lietuviai, tačiau, anot M. Petuchausko, daugumai teatro žmonių nekliudė jo kilmė³⁵³. Kitas G. Kanovičiui artimas režisierius Vytautas Žalakevičius vertino jo parašytus scenarijus, žavėjosi romanais apie žydų gyvenimą Lietuvoje³⁵⁴, tačiau, remiantis žurnalisto Laimono Tapino liudijimu, buvo atvejis, kai V. Žalakevičius pareikalavo į rengiamą scenarijų įtraukti antisemitinę repliką apie žydą palūkininką: „Eina, matai, mūsų Kristų nukryžiuavęs!“ Tam pasipriešino G. Kanovičius, kuris išvelgė V. Žalakevičiaus žodžiuose antisemitinių gaidų, nors, pasak to paties L. Tapino, V. Žalakevičius niekada nebuvo antisemitas³⁵⁵. Kai kurių buitinio antisemitizmo pavyzdžių atsispindi ir aktorės Monikos Mironaitės žodžiuose: „Ji elgiasi kaip žydai, kurie visada gina savo tautiečius, ir jeigu jos tautietis būtų kaltas, jinai vis tiek gintų saviškį“³⁵⁶. Tačiau remiantis aktorės dukros D. Jaškevičiūtės atsiminimais, šiuos teiginius ji išsakė pasikarščiavusi, nors tokių emocijomis paremtų M. Mironaitės pasisakymų būta ir daugiau: Kauno dramos teatro kieme sutikusi M. Petuchauską ji netikėtai paklausė: „Tai ką, dabar patekau į jūsų masonų ložės nemalonę ir, matyt, ilgam?“ Aktorė buvo pasipiktinusi teatrologės I. Veisaitės straipsnio apie spektaklį „Vyšnių sodas“ kritinėmis pastabomis, skirtomis jos vaidmeniui³⁵⁷. Šie keli buitinio antisemitizmo pavyzdžiai įgalina tik hipotetiškai spręsti apie individualias kultūrininkų (inteligentų) nuostatas žydų atžvilgiu, tačiau iš esmės galima teigti, kad stiprus ar tuo labiau ideologizuotas priešiškus žydams tarp kultūrininkų neegzistavo.

Palankesnis nei kitose sovietinėse respublikose Lietuvos SSR nomenklatūros požiūris „žydų klausimu“ išryškėjo *perestroikos* laikotarpiu. Lietuvoje atsikurianti žydų bendruomenė, kuri daugiau nei keturis dešimtmečius iš esmės neturėjo jokių „žydiškų“ institucijų, sulaukė paramos iš Lietuvos SSR valdžios. Žydų meno kolektyvų steigimas „atšilimo“ ir ankstyvuojų „stagnacijos“ laikotarpiais priklausė nuo centrinės valdžios sutikimo, o žydų veikla, inicijuota SSKP CK, vadovaujamo M. Gorbačiovo, atrodo labiau priklausoma nuo vietos iniciatyvos ir požiūrio į atviresnę centrinių valdžios institucijų politiką³⁵⁸. Pavyzdžiui, neretai būdavo apsiribojama tik teisinio statuso suteikimu (registracija) kuriamoms SSRS žydų organizacijoms³⁵⁹, o patalpų ir finansavimo problemos nebuvo sprendžiamos. Maskvos žydų kultūros ir švietimo draugija buvo įsteigta privačiame bute, o Maskvos jaunimo centras žydų kultūros studijoms ir sklaidai buvo tik įregistruotas miesto Komjaunimo komitete³⁶⁰. Tuo tarpu sovietinėje Lietuvoje susiformavus Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, kuris reprezentavosi tautinių mažumų glo-

³⁵³ Ibid., p. 80.

³⁵⁴ TAPINAS, L. Op. cit., p. 322.

³⁵⁵ Ibid., p. 324.

³⁵⁶ JAŠKEVIČIŪTĖ, D. Op. cit., p. 213.

³⁵⁷ PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 152.

³⁵⁸ HIRSZOWICZ, L. A note on the New RSFSR law on religion. *East European Jewish Affairs*, 1990, vol. 20, no. 2, p. 41–42.

³⁵⁹ A Document by Mikhail Chlenov. *A Voice in the Wilderness*. Moscow, May 1989. *Soviet Jewish Affairs*, 1989, vol. 19, no. 2, p. 49.

³⁶⁰ Ibid.

bėju, žydų kultūrinių organizacijų padėtis vis gerėjo. Žydų bendruomenės atstovai buvo pakviesti dalyvauti Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime, kuris vyko 1988 m. spalio 22–23 d. Suvažiavimo metu buvo priimtas nutarimas dėl nacionalinių santykių, kuriame teigiama, kad Sąjūdis „sveikina ir remia Lietuvos tautinių mažumų siekius išsaugoti ir puoselėti savo tautinę savimonę bei kultūrinę tradicijas“³⁶¹. Vis dėlto Sąjūdžio retorikoje atsispindėjo dėmesys ir empatija represijoms prieš lietuvius, o pasisakymai dėl žydų padėties buvo gana formalūs. Nors buvo pradėta vykdyti aktyvi istorijos revizija, atkuriami institutai, teiktas dėmesys lietuvių kultūros ir istorijos paminklų atgaivinimui, Baltijos respublikose inicijuotas Molotovo-Ribentropo pakto aptarimas ir paskelbta stalininių aukų atminimo diena, tačiau sovietinėje Lietuvoje nebuvo oficialiai išreikštas susirūpinimas nacistų ir jų kolaborantų išžudytiems žydams. Taip pat nebuvo priimtas joks teisės aktas, pasmerkiantis J. Stalino inspiruotą žydų persekiojimą, žydų kultūros paveldo likvidavimą, vykdytą kryptingą antisisionistinę ir prieš Izraelį nukreiptą propagandą, formavusią priešišką žydams atmosferą.

Keltina versija, kad žydams pozityvesnę Lietuvos SSR atmosferą lėmė ir tai, kad tarpukario Lietuvoje autoritarinis valdymas iki 1940 m. iš esmės neprieštaravo žydų kultūrinei bei švietimo raiškai. Stiprėjo žydų ir lietuvių abipusis pažinimas, kurį ypač skatino tokios asmenybės kaip Danielius Dolskis. Jis, Vilniuje gimęs žydų kilmės Lietuvos estrados pradininkas, taikydamas užsienio šlagerius tarpukario Lietuvos scenai, kūriniams suteikė lietuvišką turinį bei dvasią³⁶² ir tapo itin populiarius tarp lietuvių³⁶³. Tad galima numanyti, kad sugyvenimo patirtis galbūt turėjo normalizuoti lietuvių ir žydų santykius bei lemti kritiškesnę Lietuvos SSR nomenklatūros požiūrį į sovietinės sistemos kurstomą nusistatymą žydų atžvilgiu. Šiai prielaidai stimulą suteikia ir faktas, kad toji sovietinės Lietuvos inteligentija, kuri formavo kultūrinį ir meninį lauką, buvo iš esmės aukštos kultūros ir moralės žmonės, tarp kurių neegzistavo antisemitizmas. Taip pat svarbu pažymėti, kad lietuvių inteligentija, skirtingai nei Maskvos inteligentija, nepriklausė valdančiajam elitui, ir nemenka jų dalis buvo kažkuo nepatenkinta dėl sovietinės valdžios. Tuo tarpu kitokia situacija susiklostė tarp Maskvos kūrybinio elito – formavosi nacionalistiniai, antisemitiniai sluoksniai. Apie tai yra užsiminęs E. Miežėlaitis: „Aš daug galvojau apie tai. Man neseniai į rankas pakliuvo

³⁶¹ Rezoliucija Nr. 6. Dėl nacionalinių santykių. In *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*. Vilnius, 1990, p. 223.

³⁶² D. Dolskio dainos tapo tarpukario Lietuvos estrados klasika: „Palangos jūroj“, „Leisk man“, „Lietuvaitė“, „Su armonika į Braziliją“, „Aš myliu vasaros rugiagėles“, „Onyte, einam su manim pašokti“, „Elyt, tu meili“.

³⁶³ Žurnalistas ir dramaturgas Augustinas Gričius rašė: „Atvažiavo pas mus svetimšalis, svetimtautis artistas [...]. Lietuvių kalba ir talentu įsigijo didelę ir pastovią auditoriją, o savo asmeniškais ypatumais, savo švelnumu ir dideliu taktu įsigijo lietuviuose daug draugų. Tas atsibastėlis virto labai savas. Kaip vešlus medis jis per trumpą laiką mūsų žemėj įleido gilius šaknis. [...] Dolskis ilgai neišdils iš mūsų atminties“. GRICIUS, A. Dolskis mirė. *Lietuvos aidas*, 1931, nr. 277 (1355), p. 6.

Maskvos rašytojų organizacijos leidinukas su visais jos narių adresais ir telefonais. Pasižiūrėjau, didesnė pusė narių – žydai. Ir patys įdomiausi, talentingiausi rašytojai. O juk panaši padėtis ir kituose menuose – teatre, muzikoje. Tai nelengva suvirškinti“³⁶⁴. Todėl galima išvada, kad būtent aukšto lygio žydų rašytojų dominavimas maskviečių kūrybinėje inteligentijoje lėmė didesnę žydams priešišką atmosferą Maskvoje negu sovietinės Lietuvos miestuose.

2.2. Lietuvos žydai sovietinės tautinės politikos kontekste: tarp bandymų sovietizuoti ir antisemitizmo

Tautinė politika Sovietų Sąjungoje buvo vienas svarbesnių veiksnių sklandžiam totalitarinės sistemos funkcionavimui. Buvo skiriamas dėmesys tautinės politikos formavimui, siekiant užtikrinti „internacionalinę tautų draugystę“, tačiau žydų atžvilgiu šioje politikoje išvengiama specifinių motyvų. Sovietinis režimas bet kokią kritiką dėl žydų diskriminacijos bandė atremti formaliais argumentais, kad vyksta natūralūs žydų nutautėjimo procesai, o prieš juos, kaip ir prieš kitas tautas, nėra priešiško. Kita vertus, šiuos procesus veikė sisteminis nusistatymas, kai, remiantis rašytojo G. Kanovičiaus žodžiais, „žydų pasaulis, žydų istorija buvo lyg tabu“³⁶⁵. Iš esmės apie žydus ir jų tradicijas buvo kalbama tik privačiose sovietinės visuomenės terpėse (buitiniu lygmeniu). Skirtingai negu lietuvių, lenkų ar rusų atvejais, nesant valstybinio palaikymo vystyti žydų kultūros ir švietimo institucijas, žydiškos tapatybės išlaikymui Lietuvos SSR kilo pavojus. Tokia tautinė politika vertė žydus savo tapatybę orientuoti dominuojančių (palaikomų) tapatybių sovietinėse respublikose linkme.

Vis dėlto sovietinė tautinė politika žydų bendruomenės atžvilgiu stokojo kryptingumo. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, Lietuvos valdžia palankiai žiūrėjo į žydų tapatumo išsaugojimą, tačiau po karo išryškėjo stalininio režimo siekiai nutautinti žydus. Pereinamuoju SSRS valdžios pasikeitimo laikotarpiu – 1953–1955 m. – „gydytojų kenkėjų“ byla nutraukta, iš kalėjimų ir Gulago kartu su politiniais kaliniais buvo paleista nemažai žydų, o režimas vis rečiau visuomenę kontroliavo represinėmis priemonėmis. Sovietinė propaganda nustojo spausdinti antisemitinio turinio straipsnius, pagerėjo sąlygos judėjų religinei praktikai. Tie žydai, kurie buvo pašalinti iš savo užimamų pareigų kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ metu, pamažu grįžo į savo darbo vietas. Buvo atnaujinti SSRS ir Izraelio tarpvalstybiniai santykiai³⁶⁶. Šie pokyčiai sietini su sovietinio režimo pastangomis įveikti vidaus sunkumus – liberalių nuotaikų plitimą tarp inteligentijos ir stiprėjančią disidentinį judėjimą. Nors 1956 m. N. Chruščiovas, kalbėdamas XX SSKP CK suvažiavime, nepaminėjo stalininiais me-

³⁶⁴ PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 58.

³⁶⁵ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 174.

³⁶⁶ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 217.

tais vykdyto žydų kultūros ir švietimo slopinimo bei sufalsifikuotos „gydytojų kenkėjų“ bylos, tačiau liberalesnės tendencijos atsispindėjo ir „žydų klausimu“, o daugelio SSRS žydų nuomone, švelnesnio režimo požiūrio į žydiškąją tapatybę priežastimi tapo 1957 m. rugpjūčio mėn. Maskvoje surengtas tarptautinis jaunimo festivalis. Tuo metu vyko susitikimai su jaunais izraeliečiais, platinta informacija ir propagandinė medžiaga apie Izraelį (Izraelio vėliavos, pašto ženklai ir kt.), kuri buvo ypač populiari, įvyko bendrų koncertų viešuose renginiuose, o ryšiai tarp SSRS žydų bendruomenės ir Izraelio ambasados suteikė materialinį ir vertybinį pagrindą sustiprėti sionistiniam judėjimui Sovietų Sąjungoje. Tačiau pozityvesni tautinės politikos žydų atžvilgiu bruožai buvo epizodiniai, o diskriminavimo tendencijų su nežymiais pokyčiais išliko iki pat Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veiklos, kuri iš esmės pakeitė požiūrį į tautinius santykius. Išskirtinos trys pagrindinės sritys, kurios parodo diskriminacinę politiką prieš žydiškąją tapatybę: politika, susijusi su įvairiomis žydų atminties vietomis, antijudaistinė propaganda ir nuostatos žydų švietimo bei kultūros atžvilgiu.

Žydiško tapatumo diskriminaciją Lietuvoje atspindinti sovietinė politika dėl žydų atminties vietų³⁶⁷ nėra vienareikšmiškai vertinama, bent jau pirmais pokario metais, kai žydų organizacijos reikšė susirūpinimą dėl žydų kapinių išsaugojimo. 1947 m. Žydų antifašistinis komitetas (ŽAK) informavo A. Sniečką apie gautą telegramą iš tarptautinio žydų kongreso Niujorke, joje skelbta: „Žydų aplinka sunerimusi dėl pranešimo, kad Lietuvos valdžia nusprendė sunaikinti istorines žydų kapines Vilniuje. Prašau jūsų patarpininkauti derybose su sovietų valdžia kapinių išsaugojimo, kaip brangaus paminklo žydams visame pasaulyje“³⁶⁸. ŽAK telegramoje akcentuota, kad užsienio žydų bendruomenės Vilniaus žydų senąsias kapines, kuriose palaidoti Vilniaus Gaono Elijaus Ben Solomon Kremerio palaikai, vertina kaip pasaulio žydų kultūrinį paveldą. A. Sniečkus pavedė šį klausimą išspręsti Vilniaus vykdomajam

³⁶⁷ Disertacijoje nėra teikiamas dėmesys Holokausto atminties raidai sovietinėje Lietuvoje, kuri yra dalis šiame poskyryje tiriamo objekto (sovietinė tautinė politika žydų atžvilgiu). Tai jau yra detalai ištyrinėta istoriko H. Vitkaus. VITKUS, H. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas = The Use of the Holocaust Memory in Soviet Lithuania: an Ideological Aspect. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis = The Holocaust in the Eastern and Western European States Occupied by the Nazis: Studies and Memory*. Red. koleg. pirm. V. VAREIKIS. Kaunas, 2017, p. 123–136, 297–310; VITKUS, H. Holokausto atminties problema ir jos poveikis lietuvių ir žydų santykiams. In *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*. Sud. J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2010, p. 275–308; VITKUS, H. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008; VITKUS, H. Memorialinių vietų veiksnys holokausto atminimo kultūroje: sampratos gairės ir tyrimo metodai. *Genocidas ir rezistencija*, 2006, nr. 1 (19), p. 86–115; VITKUS, H. Istorinė atmintis ir holokaustas: problemos samprata. *Genocidas ir rezistencija*, 2005, nr. 1 (17), p. 51–64.

³⁶⁸ Секретарю ЦК Коммунистической партии Литовской ССР. 1947 m. lapkričio 6 d. *LYA*, f. 1771, ap. 11, b. 274, l. 1.

komitetui, kuris reikalui ištirti suformavo komisiją. Nėra aišku, kokie motyvai lėmė greitą reakciją dėl žydų kapinių klausimo, tačiau svarbu atsižvelgti, kad karo metais ŽAK paskirtis buvo gauti pasaulio žydų finansinę paramą karui prieš nacistinį režimą, o karui pasibaigus šis komitetas turėjo padėti formuoti pozityvų SSRS žydų gyvenimo įvaizdį Vakarų šalyse. Sudaryta komisija nustatė, kada senosios žydų kapinės buvo įsteigtos (1487 m.), kur jos tiksliai buvo lokalizuojamos, kada buvo uždarytos (1831 m.), buvo konstatuotas laipsniškas jų nykimas. Taip pat buvo nustatyta, kad per paskutinius 20–25 metus buvo pastatyta naujų antkapių iš plytų ir į juos įmūrytos senosios epitafinės lentos su užrašais ir ornamentais, išlikusiais iš XVIII–XIX a. Detaliai buvo aprašyta, kad nauji antkapiniai paminklai buvo padaryti primityviai iš surinktų senų ir daugiausia naujų plytų, aptinkuoti ir jokios istorinės-meninės vertės neturi; nacistų okupacijos metais kapinės buvo smarkiai nuniokotos, išliko tik nedidelė dalis paminklų, medžiai iškirsti, pusė tvoros išgriauta, ir tuo metu kapinės buvo visiškai neprižiūrimos ir nesaugomos³⁶⁹. Viena vertus, šis tyrimas liudija Lietuvos SSR nomenklatūros palankų požiūrį į žydų tapatumo išsaugojimą, tačiau tam tikri požymiai verčia abejoti sudarytos komisijos objektyvumu. Generaliniame Vilniaus miesto plane dar iki ŽAK skundo (1947 m.) buvo numatyta pastatyti vienintelį mieste stadioną, galėsiantį priimti 25 000 žiūrovų, kuris apėmė ir kapinių teritoriją. Tuometinis stadionas, anot Vilniaus vykdomojo komiteto paaiškinimo, buvo per mažas sporto kompleksui. Plėtimasis pietų kryptimi, t. y. apimant žydų kapines, o ne kitomis kryptimis, buvo argumentuotas tuo, jog šiaurės ir rytų kryptimis stadionas ribojasi su jau pastatytais namais³⁷⁰. Vykdomojo komiteto išvadose pažymėta, kad vykdyti projektiniai darbai dėl stadiono rekonstrukcijos ir padidinimo laikyti pirmaeiliais uždaviniais, bet likusios vertingos memorialinės lentos ir plytos gali būti pernešamos į kitas kapines (pvz., Antakalnio) arba, remiantis sudarytos komisijos siūlymu, surinktos į vieną išskirtą aikštelę būsimame parke ir apšodintos aukštais želdiniais³⁷¹. Užsienio žydams daugiausia susirūpinimo kėlė kapinėse buvęs rūsys, kuriame buvo palaidotas Vilniaus Gaonas. Rūsys buvo pusiau sunaikintas, pastatytas iš naujų plytų, gelžbetoninių blokų ir, kaip pažymėjo atlikto tyrimo autoriai, šis pastatas istorinės-meninės vertės neturėjo³⁷². Taip pat akte paminėta, kad Ger Cedeko³⁷³ kapas, tapęs religingų žydų lankymo vieta, buvo sunaikintas³⁷⁴. Komisijos pateikto tyrimo išvadų formuluotės leidžia teigti, kad iš esmės nebuvo gilinamasi į faktines aplinkybes, kurios keltų abejonių dėl

³⁶⁹ АКТ Комиссии по обследованию старого Еврейского кладбища, 1947 m. gruodžio 15 d. *ЛЯ*, f. 1771, ap. 11, b. 274, l. 13.

³⁷⁰ Секретарю ЦК КП(б) Литвы тов. Снечкусу, 1948 m. sausis. *ЛЯ*, f. 1771, ap. 11, b. 274, l. 10.

³⁷¹ Ibid., l. 11.

³⁷² Ibid.

³⁷³ Anot legendos, grafas Valentinas Potockis konvertavosi į judėjų tikėjimą, o atsisakęs sugrįžti į krikščionybę, buvo gyvas sudegintas.

³⁷⁴ Секретарю ЦК КП(б) Литвы тов. Снечкусу..., l. 11.

sporto komplekso statybų būtinybės, nors pats žydų kongresas bandė apeliuoti moraliniais kriterijais dėl kapinių išsaugojimo, nes jose palaidota svarbi žydams asmenybė Vilniaus Gaonas³⁷⁵. Vis dėlto, remiantis Vilniaus vykdomojo komiteto 1948 m. spalio 15 d. sprendimu, 1955 m. kapinės buvo sunaikintos. Kapinių teritorijoje buvę palaidojimai buvo pašalinti statant plaukimo baseiną, o 1971 m. – Vilniaus sporto rūmus ir tiesiant inžinerines komunikacijas.

Tam tikras moralinis nejautrumas ir abejinga valdžios reakcija žydų atminties vietų atžvilgiu atsispindi ir Religinių kultų reikalų tarybos (RKRT) prie SSRS Ministrų Tarybos (MT) įgaliotinio Lietuvos SSR B. Pušinio 1954 m. gegužės 31 d. ataskaitoje, kurioje atkreiptas dėmesys į niokojamas žydų kapines Kaune³⁷⁶ (pats B. Pušinis „gydytojų kėkėjų“ bylos metu spaudoje rašė apie „sionistines agentūras“³⁷⁷). Kauno žydų religinės bendruomenės prašymu, jis atsakė, kad 1952 m. Kauno miesto vykdomajam komitetui uždarius žydų centrinės kapines Žaliakalnyje, buvo pradėti grobstyti marmuriniai paminklai. 1954 m. balandžio 27 d. žydų kapinėse buvo nuversta apie 500 marmurinių paminklų. Nors prasidėjo tyrimo veiksmai, tačiau niekas baudžiamojon atsakomybėn nebuvo patrauktas. B. Pušinis akcentavo, kad krikščionių kapinėse atsiranda vis daugiau šių marmurinių paminklų, o „ant vieno išvirkščioje pusėje yra užsilikęs užrašas „Rachil“, nors priešakyje jau iškaltas kryžius ir kitas vardas užrašytas“³⁷⁸. Anot B. Pušinio, 1952 m. Kauno miesto vykdomasis komitetas išskyrė žydams kapines Aleksote, tačiau ten gyvenusiam rusų tautybės pulkininkui nepatiko toks sprendimas ir jis savavališkai užtvėrė kelią į kapines 2 metrų aukščio tvora. Panašu, kad B. Pušiniui rūpėjo išsaugoti žydų kapines, tačiau į visus prašymus žodžiu ir raštu Kauno vykdomasis komitetas nekreipė dėmesio, ir šis faktas kėlė Kauno žydų pasipiktinimą. B. Pušinis taip pat pažymėjo, kad dar 1952 m. Panemunėje, Kauno miesto vykdomojo komiteto nutarimu, buvo uždarytos žydų kapinės, o iš ten pradėjus vežti žvyrą ir smėlį, atkastus žmonių kaulus kai kurie žmonės surinkdavo ir parduodavo skudurų supirkėjams³⁷⁹.

Nepaisant visų bandymų atkreipti dėmesį į niokojamas žydų kapines, sovietinės Lietuvos valdžios požiūris nekito. 1965 m. Šiaulių miesto vykdomajame komitete buvo priimtas sprendimas perkelti žydų palaikus iš vienos kapinių į kitas, buvusių kapinių teritoriją išlyginti, užsodinti medžiais, o likusius paminklus nurinkti ir panaudoti skaldos gamybai³⁸⁰. 1972 m. Kauno senosiose žydų kapinėse buvo sudau-

³⁷⁵ Перевод с еврейского „Найе Пресса“. Виленский Гаон. К 150 летию со дня его смерти, 1947 m. spalio 1 d. *LYA*, f. 1771, ap. 11, b. 274, l. 2–5.

³⁷⁶ LKP Centro Komiteto sekretoriui drg. Sniečkui, 1954 m. gegužės 31 d. *LCVA*, f. R-181, ap. 2, b. 31, l. 128.

³⁷⁷ PUŠINIS, B. Sionistai – Amerikos ir Anglijos imperialistų agentai, p. 3.

³⁷⁸ LKP Centro Komiteto sekretoriui drg. Sniečkui.

³⁷⁹ Ibid.

³⁸⁰ Dėl palaikų perkėlimo iš likviduojamų kapinių Smėlio gatvėje (buv. liuteronų) ir dalinai likviduojamų kapinių Žalgirio gatvėje (buv. žydų), 1965 m. birželio 8 d. *ŠRVA*, f. 49, ap. 1, b. 257, l. 15.

žyti antkapiai, kuriuos atstatė grupė žydų, – apie šį atvejį buvo sukurtas filmas. Tuo metu sovietinėje Lietuvoje lankęsis Sh. Hirshas dėl filmo kopijos išgabenimo į užsienį buvo iškviestas į KGB. Matyt, siekdamas išsisukti nuo galimų nemalonumų, jis Lietuvos SSR saugumui teigė, kad antkapinių paminklų daužymas buvo ne Lietuvos antisemitų, o sionistų provokatorių darbas³⁸¹. Radikaliu Sh. Hirsho teigimu, Kaune po karo lietuvių antisemitams nebelikus ką grobstyti iš žydų turėto turto, jie pradėjo naikinti žydų kapines ir masines žydų žudynių vietas³⁸². Dėl žydų kapinių išsaugojimo jis kelis kartus kreipėsi į Kauno miesto vykdomąjį komitetą ir Lietuvos SSR laikraščius „Tiesa“³⁸³ bei „Советская Литва“³⁸⁴, tačiau jokių valdžios institucijų sprendimų nebuvo sulaukta. Be to, Sh. Hirshas atkreipė dėmesį į masinių žudynių vietas Šiaulių rajono Kužių miške, kuriame nacistai ir lietuvių kolaborantai 1941 m. vasarą nužudė apie 8 000 Šiaulių miesto ir apskrities žydų. Žudynių vietoje buvo suniokoti aptvėrimai, matėsi iškastas griovys, aplink kurį „gulėjo mūsų nužudytų brolių ir seserų kaulai, o aplink mėtėsi jų batai“³⁸⁵. Reaguodamas į 1976 m. gautą informaciją, kad žydų kapinės Palangoje yra sunaikintos, Sh. Hirshas apsilankė jose ir rado sudaužytus antkapius, išniekintus kapus, išmėtytus kaulus. Kadangi Maskvos disidentai į šią problemą atkreipė valdžios dėmesį, Sh. Hirshas nusprendė kreiptis į Palangos bažnyčios kunigą su prašymu pamokslo metu paraginti neliesti kitoms religijoms priklausančių kapinių. 1977 m. Sh. Hirshas vėl lankėsi Palangoje, tačiau senųjų žydų kapinių neberado, paminklai buvo sunaikinti. Tokiu būdu sovietinės valdžios organai „išsprendė“ žydų kapinių klausimą Palangoje. Vis dėlto pateikti pavyzdžiai apie kai kurių žydų palaidojimo vietų būklę Lietuvoje neleidžia tvirtinti, kad visais atvejais jų naikinimas buvo sąmoningos žydų nutautinimo politikos rezultatas. Tačiau jie rodo valdžios institucijų abejingumą ir moralinę nejautrą, nes aktyvių bandymų išsaugoti žydiškos tapatybės atminties vietas nebuvo, ir tokia situacija iš esmės liko nepakitusi visą sovietinį laikotarpį.

Antras požymis, atspindintis sovietinės sistemos siekį nutautinti žydus, buvo ateistinė propaganda. Sovietinėje marksistinėje ideologijoje religija laikyta atgyvena ir reiškiniu, su kuriuo būtina kovoti. Ir šioje kovoje ryškėjo prieš judaizmą taikytos išskirtinės priemonės.

Besibaigiant Antrajam pasauliniam karui, 1944 m. RKRT prie SSRS MT nurodė nesiimti jokių priemonių prieš neįregistruotas žydų religines bendruomenes, ir raginta

³⁸¹ Ibid.

³⁸² HIRSH, SH. State and Popular Anti-Semitism in Soviet Lithuania. In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 103.

³⁸³ Kovotojų atminimo būkime verti! Laiškų apžvalga. *Tiesa*, 1964, nr. 40 (6392), p. 4

³⁸⁴ С хозяйской озабоченностью: почта „Советской Литвы“ за неделю. *Советская Литва*, 1971, no. 218 (8597), c. 2.

³⁸⁵ HIRSH, SH. Op. cit., p. 104.

tik stebėti jų veiklą³⁸⁶. Tuo metu RKRT MT pranešimuose apie žydų religines bendruomenes dominavo konstatuojamojo pobūdžio informacija³⁸⁷, o 1946 m. Vilniaus žydų religinė bendruomenė buvo įregistruota³⁸⁸. Viena vertus, sovietinėje Lietuvoje vyko nacistų nusavinto dalies žydų religinio turto grąžinimas žydų religinei bendruomenei, kita vertus, iš valdžios institucijų pasigirdo siūlymų žydams apleisti sinagogą Kaune³⁸⁹. Svarbu pažymėti, kad aktyvi veikla, nukreipta prieš žydų religines bendruomenes, buvo inspiruojama paties RKRT prie MT įgaliotinio B. Pušinio. Jis nepaisė tikinčiųjų prašymų įregistruoti bendruomenes ir jas vertino kaip „veikiančias nelegaliai“, kol pagaliau 1952 m. pabaigoje pradėjo jų likvidavimo procedūrą. Pažymėtina, kad J. Stalino mirtis nesustabdė B. Pušinio iniciatyvų ir jis toliau siūlė Lietuvos SSR valdžios institucijoms imtis „ryžtingų priemonių, kad galop padarius galą nelegaliam žydų religininkų veikimui“, o dėl judėjų švenčių neatvykusius į darbą žydus patraukti administracinėmis atsakomybėmis³⁹⁰. Svarbu tai, kad RKRT prie SSRS MT pirmininkas Igoris Polianskis bandė pristabdyti B. Pušinio antijudaistinę kampaniją ir jam nurodė tik stebėti žydų maldos namų veiklą, informuoti Lietuvos SSR vadovaujančiąsias institucijas, tačiau nesiimti jokių konkrečių priemonių, o terminą „nelegali tikinčiųjų grupė“ oficialiuose raštuose perkvalifikuoti į „neregistruota tikinčiųjų grupė“³⁹¹. Tačiau B. Pušinis nesiskubino reaguoti į nurodymus ir toliau darė spaudimą, kad būtų uždarytos nelegaliai veikiančios žydų religinės bendruomenės Lietuvoje. Susidaro įspūdis, kad būtent jis buvo atsakingas už žydų religinio gyvenimo suvaržymus pirmaisiais pokario metais. Bet vis dėlto svarbu paminėti, kad nepaisant antisemitinės politikos 1948–1953 m. laikotarpiu, tiek Lietuvos SSR, tiek visoje SSRS judaizmo atžvilgiu buvo vykdoma gana nuosaiki politika. Nebuvo išleista nė viena antijudaistinė knyga ar išspausdintas tokio pobūdžio straipsnis³⁹². Galbūt tai paaiškintų faktas, kad 1948–1949 m. likvidavus žydų institucijas, Sovietų Sąjungoje žydų religinės bendruomenės liko vienintelės žydus reprezentuojančios institucijos, o jų uždarymas būtų sukompromitavęs sovietinę valdžią Vakarų valstybėse.

Situacija pradėjo keistis „atšilimo“ laikotarpiu, tai buvo susiję su N. Chruščiovo vykdyta ateistine politika. 1958 m. lapkričio mėn. SSKP CK rezoliucija numatė pradėti aktyvią ateistinę kampaniją³⁹³. Tai sukėlė sovietinės propagandos bangą prieš re-

³⁸⁶ LAUKAITYTĖ, R. Op. cit., p. 299.

³⁸⁷ Registracijos raštas. 1944 m. spalio 21 d. *LCVA*, f. R-181, ap. 2, b. 173, l. 7.

³⁸⁸ Religinių reikalų tarybos prie TSRS LKP įgaliotinio LTSR 1946 m. kovo 16 d. išduotas pažymėjimas.

³⁸⁹ Religinės bendruomenės registracijos pažymėjimas. 1946 m. kovo 16 d. *LCVA*, f. R-181, ap. 2, b. 173, l. 15; LAUKAITYTĖ, R. Op. cit., p. 297.

³⁹⁰ *Ibid.*, p. 299.

³⁹¹ *Ibid.*

³⁹² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 207.

³⁹³ BOCIURKIŲ, B. Church-State Relations in the USSR. In *Religion and the Soviet State*. Ed. by M. HAYWARD, W. C. FLETCHER. London, 1969, p. 96–97.

ligines institucijas bei dvasininkus dėl neva vykdomų sovietinių įstatymų pažeidimų skleidžiant tikėjimą ir dėl „kenksmingos“ įtakos visuomenei. Sovietinė ateistinė propaganda tvirtino, kad religija yra atgyvena ir praeities reliktas. Tačiau iš tiesų, ribojant kitas išraiškos formas, religija tapo vienu iš būdų SSRS tautoms palaikyti savo tapatybę, ir būtent todėl sovietinė kontrolės sistema, matydama potencialų pavojų, pradėjo vykdyti tokią griežtą ateistinę kampaniją. Sovietinė propaganda kritikavo judaizmą kaip religiją ir kaip socialinę doktriną. Šis priešiškus buvo palaikomas ateistinės propagandos kontekste, tad nemaža dalis žydų manė, kad jie galėjo likti nepalieti sisteminio nusistatymo, jei atsisakys religijos praktikos³⁹⁴. Vis dėlto bendra antireliginė propaganda nepaaiškina, kodėl jos metu išskirtinis dėmesys buvo teikiamas judaizmui. Ko gero, atsakymas sietinas su tuo, kad XX a. 6-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje sinagoga tapo ne tik kulto, bet ir vieninteliu legaliai egzistuojančiu centru, kuriame galėdavo susiburti tiek religingi, tiek sekuliarūs žydai. Kaip prisiminė Simonas Dovidavičius, sinagogoje būdavo diskutuojama apie gyvenimą, aptariami emigracijos klausimai ir kt.³⁹⁵. Sinagogos padėjo palaikyti glaudesnę ryšį ir išsaugoti žydų tapatumo jausmą, kurį stiprino susitikimai su Izraelio žydais bei kitais asmenimis iš išorinio pasaulio (turistais iš užsienio, religinėmis delegacijomis, Izraelio ambasados darbuotojais). Tokie susibūrimai kėlė režimui įtarimą ir kliudė vykdyti žydų nutautinimo politiką. Sinagogos reikšmę ne vien kaip religinio centro Lietuvos SSR žydams liudija 1956 m. rudenį įvykusi Sueco krizė, kai švenčių metu Vilniaus sinagogos lankytojų antplūdis buvo toks didelis, kad jie užpildė ne tik visus pastatus ir kiemą, bet ir užtvėrė gatvę, trukdydami transporto eismui³⁹⁶. RKRT įgaliotinis Justas Rugienis, reaguodamas į žydų minią Vilniaus sinagogoje, 1957 m. spalio 7 d. pranešime tvirtino, kad tai buvo susiję su simpatijų Izraeliui pareiškimu karo su Egiptu išvakarėse, o baigėsi dėl to, kad „imperialistinės Izraelio valstybės užmačios patyrė krachą“ ir „miesto tikintieji žydai nuleido galvas“³⁹⁷. Vis dėlto J. Rugienis pernelyg ribotai vertino sinagogos lankymą, nes 1958 m. švenčių metu Vilniaus sinagogą aplankė apie 30 000 žmonių, kurie paaukojo 37 000 rublių (1957 m. buvo surinkta 7 000 rublių). Sinagogos imtos vertinti kaip institucijos, kuriose skleidžiamas „žydų nacionalizmas“, stiprinęs jų lojalumą „svetimai“ Izraelio valstybei. Pamažu susiklostė situacija, kai intensyvesniais antijudaistinės kampanijos laikotarpiais Lietuvos SSR žydų religinės praktikos egzistavo trimis lygmenimis: 1) specialiai tuo tikslu pastatytoje sinagogoje; 2) mažuose maldos namuose, dažniausiai įrengtuose privačiuose būstuose; 3) laikinose maldos grupėse (minjanas – dešimt suaugusių vyrų), kurios rinkdavosi privačiuose namuose.

³⁹⁴ GILISON, J. M. Op. cit., p. 11.

³⁹⁵ Simono Dovidavičiaus atsiminimai.

³⁹⁶ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 87.

³⁹⁷ J. Rugienio pranešimas 1957 m. liepos 7 d. *LCVA*, f. R-181, ap. 3, b. 49, l. 14, 47.

Sovietų Sąjungoje sinagogos buvo pradėtos masiškai uždarinėti pagal parengtą scenarijų³⁹⁸: pirmiausia spaudoje pasirodydavo laiškų ir straipsnių, kuriuose buvo reiškiamas susirūpinimas dėl sinagogose neva vykdomų kriminalinių veikų, spekuliacinių sandorių, slaptų Izraelio agentų susitikimų su SSRS žydais (pvz., dėl sionistinės propagandos platinimo); paskui spaudoje buvo viešinami skaitytojų prašymai (ko gero, tai tebuvo retorinė priemonė, turėjusi tapti pretekstu tęsti veiksmus) likviduoti sinagogas kaip „antivalstybinio sąmokslų lizdus“ arba „girtuoklių ir nusikaltėlių buveines“³⁹⁹; galiausiai vietiniams valdžios organams neva nelikdavo kito pasirinkimo kaip tik reaguoti į „liaudies“ nerimą ir uždaryti sinagogas⁴⁰⁰. Sinagogos religiniai tarnautojai buvo sutapatinti su „pinigų garbintojais“, kurie, siekdami pelno, dangstosi religija, ritualinėmis laidojimo, gyvulių skerdimo, macų kepimo ir kitomis judaistinėmis tradicijomis. Būtent tokių motyvų aptinkama 1961 m. Baltarusijos SSR laikraštyje išspausdintame straipsnyje „Pinigai! Tai yra Minsko žydų religinės bendruomenės ir jų pagalbininkų Dievas“⁴⁰¹, o antijudaistinė propaganda, kad „judaizmas užmuša meilę sovietinei tėvynei“⁴⁰², perteikia neva esminį judaizmo bruožą – judaizmo išpažintojai nėra lojalūs „sovietinei tėvynei“. 1961 m. spalio mėn. buvo nuteisti Maskvos ir Leningrado sinagogų vadovai už tariamą šnipinėjimą ir bendradarbiavimą su Izraelio saugumo struktūromis⁴⁰³. Sovietų Lietuvoje ne pagrindinėje oficiozinėje, o provincijos spaudoje, kartota panaši praktika, kad gyventojai skundėsi kaimynų žydų atliekamomis kulto apeigomis ir prašė uždaryti butuose nelegaliai veikusius maldos namus. Tai motyvuota nerimu, kad mažame kambaryje po keletą valandų išbūnantys žmonės prineša nešvarumų, nebelieka kuo kvėpuoti ir sukuria antisanitarines sąlygas⁴⁰⁴. Vis dėlto tokie skundai netapo kryptingi ir apsiribota vienetiniais atvejais. Kita vertus, po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje išlikusios sinagogos buvo paverčiamos sandėliais (Jurbarko, Švėkšnojė), gaisrinėmis (Palangoje), sporto salėmis ar kino teatrais (Žemaičių Naumiestyje) ir nė viena nebuvo paskelbta valstybiniu architektūros paminklu, nors katalikų bažnyčios buvo valstybės saugomos ir išlaikomos. Todėl neatsitiktinai tokia religijos suvaržymo politika „žydų klausimu“ išprovokavo žydų organizacijų JAV reakciją. Spaudoje buvo skelbiami pareiškimai, kad Sovietų Sąjunga neužtikrina tokių sąlygų maldos procesui vykti, kokias turėjo kitos tautinės grupės.

³⁹⁸ Šis scenarijus priminė panašias praktikas, kurios taikytos Sovietų Sąjungoje dar XX a. 3-iajame dešimtmetyje.

³⁹⁹ SHAPIRO, L. Op. cit., p. 82.

⁴⁰⁰ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 290.

⁴⁰¹ *Минская правда*, 4 апреля 1961.

⁴⁰² KOREY, W. *Soviet Law and the Jews*, p. 74.

⁴⁰³ KOZODOY, N. Historical Afterword on Soviet Jewry. In E. WIESEL. *The Jews of Silence: a Personal report on Soviet Jewry*. London, 1966, p. 113–114.

⁴⁰⁴ ANTANAVIČIUS, J. Po religijos priedanga. *Raudonoji vėliava*, 1959, nr. 206 (1638), p. 2, 4.

Išreikštas susirūpinimas, kad tuo metu, kai bažnyčios remontuojamos, sinagogos yra uždarinėjamos⁴⁰⁵.

Kitą judaizmo, kaip religijos, diskriminavimo požymį rodo suvaržymas kepti macus. Apie 1957 m. pasirodė pirmieji tokie ribojimai Charkove⁴⁰⁶, o iki 1962 m. šis draudimas faktiškai įsigaliojo visoje SSRS⁴⁰⁷. Kepyklos, kurios veikė sinagogų patalpose, buvo uždarytos, o valstybinės atsisakė kepti macus⁴⁰⁸. Šios kampanijos prieš macų kepimą metu 1963 m. liepos mėn. Maskvoje buvo nuteisti ir įkalinti keturi žydų tautybės SSRS piliečiai, o spaudoje „macų kepėjai“ buvo siejami su „pavojingiausiais komunizmo priešais“ – Izraeliu ir sionizmu⁴⁰⁹. Daugelis žydų buvo priversti slapta kepti macus, o šią veiklą atskleidus, būdavo pateikiami kaltinimai vertimusi neteisėta prekyba ir taikytos administracinės nuobaudos⁴¹⁰. Siuntinius su macais iš užsienio (daugiausia iš JAV, Izraelio ir Didžiosios Britanijos) gaunantys žydai buvo verčiami grąžinti juos atgal ir rašyti viešus laiškus prieš tokius „provokacinius veiksmus“⁴¹¹. Tačiau sovietinėje Lietuvoje macai be trikdžių buvo kepami Vilniaus sinagogoje, jų įsigyti atvažiuodavo pirkėjai iš kitų sovietinių respublikų⁴¹². Yra liudijimų, kad kovo–balandžio mėn. macai buvo parduodami ir iš „po prekystalio“ Kauno turguje, tačiau nėra aišku, ar macai buvo atvežami iš Vilniaus ir čia perparduodami, ar tai buvo namudinės veiklos recidyvas. Bet kuriuo atveju už nesankcionuotą prekybą maisto, kaip ir kitais valstybės „monopolizuotais“ (pvz., tekstilės) gaminiais galima buvo sulaukti administracinių nuobaudų. Be to, sovietinė valdžia, įžvelgusi materialinę naudą iš macų kepimo, nutarė tuo pasinaudoti. 1973 m. rugsėjo 25–26 d. vykusiamе pasitarime dėl ateistinio auklėjimo RKRT įgaliotinis Lietuvos SSR Kazimieras Tumėnas savo pranešime pažymėjo, kad žydai gaudavo nemenkas pajamas už parduodamus ritualiniams tikslams skirtus macus, tad pasiūlė dalį pinigų panaudoti „turiems reikalams“⁴¹³, t. y. taikos arba paminklų apsaugos fondams.

Svarbus faktas, liudijantis išskirtinį sovietinės ateistinės politikos dėmesį žydų religijai, yra antijudaistinės literatūros publikavimas vietinėmis kalbomis. Ukrainos SSR

⁴⁰⁵ 17 U.S. Jewish groups accuse Soviets in U.N. *The Washington Post*. Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone. 1961 m. sausio 11 d. LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1365, l. 16.

⁴⁰⁶ DECTER, M. Op. cit., p. 100.

⁴⁰⁷ KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 46.

⁴⁰⁸ SHAPIRO, L. Op. cit., p. 86.

⁴⁰⁹ Ibid., p. 87.

⁴¹⁰ *Jews in Eastern Europe*, 1963, vol. 2, no. 3, p. 26.

⁴¹¹ *Известия*, 21 марта 1964; *Правда востока*, 17 марта 1969; *Советская Молдавия*, 26 марта 1964.

⁴¹² OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 82.

⁴¹³ Miestų ir rajonų darbo žmonių deputatų tarybų vykdomųjų komitetų pirmininkų pavaduotojų ir respublikinių įstaigų bei žinybų atstovų pasitarimo, įvykusio 1973 m. rugsėjo 25–26 dienomis, ateistinio auklėjimo ir religinių kultų įstatymų laikymosi kontrolės klausimais medžiaga, *LYA*, f. K-1, ap. B/n-1, b. 295, l. 27.

ir Moldavijos SSR antijudaistinė literatūra buvo spausdinama ukrainiečių ir moldavų kalbomis, nors tik 3 proc. Ukrainos žydų ir 1 proc. Moldavijos žydų laikė jas gimtosiomis⁴¹⁴. Bibliografinė analizė atskleidė, kad nuo 1958 m. iki 1967 m. publikuotų knygų ir bukletų, kuriuose buvo kritikuojamas judaizmas, skaičius sudarė 9 proc. visų ateistinės propagandos darbų⁴¹⁵. Tuo metu žydai sudarė 1 proc. SSRS gyventojų, tačiau antijudaistinių knygų tiražas buvo septynis kartus didesnis nei tų, kuriose buvo kritikuojamas islamas, ir du kartus didesnis už tų, kuriose ateistinė propaganda buvo nukreipta prieš krikščionių religiją⁴¹⁶. Kitoms SSRS egzistavusioms konfesijoms buvo leidžiama ribotai spausdinti religinę literatūrą, tačiau judaizmo atveju tai buvo draudžiama. Pavyzdžiui, Šventasis Raštas hebrajų kalba nebuvo spausdintas Sovietų Sąjungoje nuo pat XX a. 3-ojo dešimtmečio pabaigos ir tik 1957 m. 3 000 egzempliorių tiražu pirmą kartą buvo išleista *Siddur* (maldos knyga). 1968 m. pasirodė pakartotinis 5 000 egz. jos leidimas⁴¹⁷. Tačiau 1957 m. 50 000 egz. tiražu buvo išleista Rusijos ortodoksų bažnyčios Biblija, 1958 m. 1 000 egz. tiražu išspausdinta baptistų Biblija, o dar tais pačiais metais 9 000 egz. tiražu musulmonams buvo išspausdintas Koranas⁴¹⁸. Tuo tarpu 1965 m. lietuvių kalba Lietuvos SSR buvo išleista tik G. Livšico knyga „Judaizmo kilmė ir reakcinė esmė“⁴¹⁹. Šiame leidinyje judaizmo religijoje dominuojanti išrinktosios tautos samprata buvo įterpta į sionistinį kontekstą, Tora ir Talmudas pateikti kaip rasizmo ir neapykantos kitoms religijoms šaltinis. Judaizmo religijos principai buvo iškraipyti ir vulgarizuoti bei susieti su antisovietine veikla. Šioje G. Livšico knygoje judaizmui diskredituoti panaudotas „buržuazinės nacionalinės“ sionistų partijos, su kuria neva glaudžiai bendradarbiavo rabinai, įvaizdis.

Specifinis sovietinės antijudaistinės propagandos bruožas tapo sąmokslų teorijoms būdingos retorikos pasitelkimas. Judaizmas buvo vaizduojamas kaip glaudžiais ryšiais sujungtas su sionizmu, „imperializmu“, žydų bankininkais ir „Vakarų kapitalizmu“. Nemaža dalis prieš judaizmą nukreiptos propagandos formavo įvaizdį, kad žydų religija yra pavojingiausia ir reakcingiausia iš visų Sovietų Sąjungoje egzistavusių konfesijų⁴²⁰. Spauldoje žydų religija buvo vaizduojama kaip primitivi, barbariška prietarų išraiška, jai būdingos neigiamos savybės. Nors iš pirmo žvilgsnio tokią antijudaistinę retoriką galima įvardyti įprasta sovietinės ateistinės propagandos priemone, tačiau ji skyrėsi lyginant su požiūriu į kitas konfesijas. Pirmiausia antijudaistinė propaganda

⁴¹⁴ ROTHENBERG, J. *Judaism in the Soviet Union: A "Second Class" Religion?* Washington, D.C., 1971, p. 8–9.

⁴¹⁵ PINKUS, B.; GREENBAUM, A. A.; ALTSHULER, M.; KOHEN, Y. Y. *Russian Publications on Jews and Judaism in the Soviet Union, 1917-1967. Bibliography.* Jerusalem, 1970, p. XII.

⁴¹⁶ KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 45.

⁴¹⁷ Ibid., p. 42.

⁴¹⁸ Ibid., p. 41.

⁴¹⁹ LIVŠICAS, G. Op. cit.

⁴²⁰ ROTHENBERG, J. *Judaism in the Soviet Union...*, p. 9–10.

buvo sutelkta ne į teologinę religijos kritiką, o į konkrečius žydiškosios tapatybės elementus. Tik propagandoje prieš judaizmą buvo pasitelkiami apibendrinti kaltinimai žydams dėl neva patriotizmo stokos, nelojalumo sovietinei sistemai ir ardomosios veiklos. Žydų išskyrimo faktą perteikia ir tai, kad netikintys lietuviai, rusai, armėnai ar gruzinai nesijautė įtraukti į propagandos akiratį, kai buvo puolama jų tautos religija ir jos atstovai⁴²¹. Tuo tarpu sovietinė antijudaistinė propaganda buvo jaučiama ir tarp sekuliarių žydų, kai tekstuose ir karikatūrose buvo naudojami archetipiniai žydų įvaizdžiai. Be to, prieš žydų religiją nukreiptų straipsnių skaičius „atšilimo“ laikotarpiu augo kasmet – nuo 40 straipsnių 1960 m. iki 73 1961 m., 72 1962 m., 57 1963 m. ir 72 1964 m.⁴²² Jei palyginsime šiuos skaičius su paskelbtais visais su ateistine propaganda susijusiais straipsniais (1960 m. – 460, 1961 m. – 345, 1962 m. – 447, 1963 m. – 439, 1964 m. – 429⁴²³), tai paaiškės, kad 15–20 proc. visų ateistinių straipsnių sovietinėje spaudoje buvo nukreipta prieš judaizmą, o ne prieš pagrindines Sovietų Sąjungoje dominavusias konfesijas – stačiatikybę, katalikybę ir islamą.

SSKP CK pradėjus vadovauti L. Brežnevui, prieš judaizmą nukreipta propaganda buvo sušvelninta. 1965 m. išspausdinti 37 antijudaistiniai straipsniai, o 1966 m. – 29⁴²⁴. Antijudaistinė propaganda sovietinėje Lietuvoje nebuvo vykdoma taip aktyviai kaip prieš Katalikų bažnyčią. Susidaro įspūdis, kad tai nebuvo sankcionuojama partinių nomenklatūros sluoksnių, o 1980 m. RKRT prie SSRS MT įgaliotinis Lietuvos SSR Petras Anilionis tvirtino, kad kiekviena religinė bendruomenė turi savo maldos namus ir reikiamą kulto inventorių⁴²⁵. Buvo aiškinama, kad kalbos apie religijos laisvės nebuvimą sovietinėje Lietuvoje yra netiesa, nes kas metai buvo leidžiami judėjiški kalendoriai, o kulto tarnai galėjo nevaržomi atlikti religines apeigas tikinčiųjų butuose. P. Anilionis teigė, kad Lietuvos SSR įvairių konfesijų maldos namai veikė kiekvieną dieną, ir tikintieji galėjo juose lankytis, jokių apribojimų šiuo reikalu nebuvo, nes, anot jo, religija yra kiekvieno asmeninis reikalas⁴²⁶. Tačiau liko nutylėtas faktas, kad nors dar 1973 m. Lietuvoje egzistavusios dvi žydų religinės bendruomenės ir turėjo sinagogas, bet jos veikė be pagrindinių „kulto tarnų“⁴²⁷. Tokia situacija išliko ir 1984 m. – rabinų vis dar nebuvo, o religines apeigas atlikdavo patys tikintieji⁴²⁸.

⁴²¹ DECTER, M. Op. cit., p. 53.

⁴²² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 287.

⁴²³ Ibid.

⁴²⁴ Ibid., p. 293.

⁴²⁵ Apie religiją ir bažnyčią Lietuvoje. *Akiračiai*, 1980, nr. 5 (119), p. 4.

⁴²⁶ Ibid., p. 5.

⁴²⁷ Miestų ir rajonų darbo žmonių deputatų tarybų vykdomųjų komitetų pirmininkų pavaduotojų ir respublikinių įstaigų bei žinybų atstovų pasitarimo, įvykusio 1973 m. rugsėjo 25–26 dienomis, ateistinio auklėjimo ir religinių kultų įstatymų laikymosi kontrolės klausimais medžiaga, l. 21.

⁴²⁸ Informacija. Apie religijos ir bažnyčios padėtį Lietuvos TSR 1984 m. sausio 1 dienai. *Akiračiai*, 1985, nr. 7 (171), p. 11.

Trečias sovietinio režimo vykdytos žydus nutautinančios politikos bruožas atspindėjo kultūros ir švietimo srityse. Šis nusistatymas nebuvo nuoseklus, nes dar pirmaisiais pokario metais Aba Kovnerio, Abraomo Suckeverio ir Benjamino Bludzo iniciatyva, padedant Raudonosios armijos medicinos tarnybos papulkininkui Josifui Rebelskiui, buvo įsteigti žydų našlaičiams skirti vaikų namai Vilniuje ir Kaune⁴²⁹, o apie žydų pradžios mokyklos ir vaikų namų įsteigimą pranešta spaudoje⁴³⁰. Kaune veikusioje prieglaudoje dirbo žinoma jidiš pedagogė Helena Hatzkeles, kartu su kitais mokytojais surinkusi beglobius vaikus, kurių tėvus nužudė nacistai⁴³¹. Vienoje iš Kaune veikusių mokyklų susikūrė žydų ansamblis⁴³². Būta bandymų sudaryti sąlygas atkurti jidiš mokyklų tinklą, o nuo 1944 m. Vilniuje veikė Žydų muziejus, tapęs pirmąja pokario žydų institucija, subūrusia žydų karius, partizanus bei Holokaustą išgyvenusiuosius⁴³³. Žydų tapatybei palaikyti Sovietų Lietuvoje ypač reikšmingi tapo organizuoti literatūros vakarai, kuriuose buvo kalbama apie žydus ir nuolat akcentuojama „vokiškųjų okupantų žala“. 1945 m. sausio 21 d. Vilniuje buvo surengtas pirmas viešas žydų sekcijos prie Lietuvos SSR Tarybinių rašytojų sąjungos literatūros ir meno vakaras, kuriame kūrinis skaitė žydų rašytojai Jokūbas Josadė, Mejeris Elinas, Hiršas Ošerovičius, Šmerelis Kačerginskis ir buvo klausomasi per karą žuvusių žydų rašytojų kūrinių. Po mėnesio panašus žydų literatūros ir meno vakaras suorganizuotas Kaune⁴³⁴, o tų pačių metų kovo 11 d. į Lietuvą iš Maskvos atvyko SSRS rašytojas Perecas Markišas – buvo surengtas jo kūrybos vakaras jidiš kalba, sulaukęs didelio pasisekimo. Šių žydišką tapatybę puoselėjančių renginių sėkmė sietina su tuo, kad Lietuvos žydų kultūros veikėjai glaudžiai bendradarbiavo su savo kolegomis Maskvoje ir kitais žydų bendruomenių centrais visoje Sovietų Sąjungoje⁴³⁵, o sovietinio režimo nusistatymas „žydų klausimu“ tuo metu dar nebuvo išryškėjęs. Pozityvūs pokyčiai žydų kultūros ir švietimo kontekstuose iš esmės tęsėsi iki kampanijos prieš „kosmopolitizmą“, kai sustiprėjo sisteminis priešiškus SSRS žydams.

Žvelgiant į įvykių eigą 1948 m. antroje pusėje, panašu, kad spalio arba lapkričio mėn. aukščiausiuose sovietų valdžios sluoksniuose buvo priimtas sprendimas likviduoti žydų tapatybę palaikiusias institucijas. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1949 m. birželio 10 d. nutarimu, buvo likviduotas Žydų muziejus ir žydų mokykla Vilniuje, o Kauno žydų mokykla, tapusi paskutine tokio tipo įstaiga, veikusia visoje Sovietų Sąjungoje, buvo uždaryta pačiame kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ įkarštyje –

⁴²⁹ LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 191

⁴³⁰ VISMANTAS, M. Ir žydų vaikai atgavo teisę į mokslą. *Tiesa*, 1944, nr. 78 (139), p. 5.

⁴³¹ *Ibid.*, p. 89.

⁴³² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 194.

⁴³³ FISHMAN, D. E. *Embers Plucked from the Fire: the Rescue of Jewish Cultural Treasures in Vilna*. New York, 1996, p. 11.

⁴³⁴ IVANAUSKAS, V. Lietuvos žydų rašytojų trajektorijos sovietmečiu: tarp pritapimo respublikoje ir dalyvavimo imperijoje. *Colloquia*, 2016, nr. 35, p. 96.

⁴³⁵ LEVIN, D. *Baltic Jews under the Soviets 1940-1946*, p. 331.

1950 m. Iki 1953 m. visos žydų institucijos Lietuvoje (išskyrus sinagogas Kaune ir Vilniuje) nustojo veikti.

Situacija pasikeitė po J. Stalino mirties ir prasidėjus „atšilimo“ laikotarpiui. Tuo metu atviras antisemitizmas, kaip ir žydų visuomenę apėmusi baimė, kuri apogėjų pasiekė kampanijos prieš „gydytojus kenkėjus“ metu, pradėjo silpti. Politinis „atšilimas“ paskatino žydų kultūrinę ir švietimo veiklą, o išlikę archyviniai dokumentai liudija, kad sovietinės Lietuvos valdžiai buvo žinoma apie brendusį tarp žydų nepasitenkinimą kultūrinio gyvenimo suvaržymu. 1956 m. Valstybinės filharmonijos simfoninio orkestro smuikininkas Berelis Cesarkas laiške, skirtame LKP CK, rašė, jog masinė tendencija išvažiuoti į Izraelį vyksta dėl žydų kultūros diskriminacijos. Taip pat buvo konstatuota, kad emigracinėms nuotaikoms didelę įtaką darė informacija apie stalininiais metais vykdytą žydų kultūros diskriminacinę politiką ne „Berijos klikos“, o Sovietų Sąjungos Komunistų partijos iniciatyva⁴³⁶. Todėl žydų nepalankaus požiūrio sovietinio režimo atžvilgiu prevencijai siūlyta vesti aiškinamąjį darbą apie sovietinę politiką per spaudą gimtąja kalba, jidiš kalba transliuojant radijo laidas, Vilniuje leidžiant žydų laikraštį arba LKP CK laikraštį „Tiesa“ jidiš kalba, įsteigiant žydų biblioteką, teatro susivienijimą, chorą, dramos būrelių ir mokant jidiš⁴³⁷. Netrukus 1956 m. entuziastų pastangomis oficialiai buvo įkurtas Lietuvos SSR žydų dainų ir šokių ansamblis „Anachnu kan“ (liet. „Mes esame čia“), į kurį susibūrė daugiau kaip šimtas žmonių, norėjusių puoselėti žydų kultūrą ir mokytis hebrajų kalbos⁴³⁸. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos patalpose buvo atidarytas knygų skyrius jidiš ir hebrajų kalbomis. 1960 m. Profsąjungų rūmuose Vilniuje įsikūrė Žydų liaudies teatras. 1971 m. dainininkas Jakovas Magidas įkūrė žydų dainų ansamblį „Fajerlach“ (liet. „Žiburiai“), kuris 1973 m. susijungė su žydų šokių trupe.

Žydų ansamblį ir mėgėjišką Žydų liaudies teatrą entuziastingai sutiko Lietuvos žydų bendruomenė. Sėkmingiausias teatro spektaklis „Freylakhs“, skirtas XXII Komunistų partijos suvažiavimui, buvo parodytas Rygoje ir Vilniuje⁴³⁹. 1963 m. rugpjūčio mėn. pirmasis po Antrojo pasaulinio karo žydų muzikos ir jidiš dainų koncertas surengtas Palangoje. Programoje skambėjo tradicinės žydų dainos, chasidų melodijos ir anuometinių SSRS žydų kompozitorių kūriniai⁴⁴⁰. Į žydų šokių ansamblio, mėgėjų teatro pasirodymus Druskininkuose ir Palangoje vasaromis suvažiuodavo nemažai žydų ir iš kitų sovietinių respublikų – neretai būdavo pilnos žiūrovų salės. Būta atvejų,

⁴³⁶ Informacija LKP CK apie žydų klausimą Sovietų Sąjungoje ir žydų kultūros ugdymą. 1956 m. gegužės 12 d. In *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*, p. 226.

⁴³⁷ Ibid., p. 227.

⁴³⁸ KNIEŽAITĖ, M. Op. cit; TININIS, V. *33 metai valdžioje...*, p. 234.

⁴³⁹ BRUMBERG, J. *Sovyetish Heymland. In The Unredeemed: Anti-Semitism in the Soviet Union*. Ed. by R. I. RUBIN. Chicago, 1968, p. 90.

⁴⁴⁰ Lithuanian Jews Hear First Concert of Yiddish Songs Since Joining USSR [interaktyvus]. 1963 08 08 [žiūrėta 2017 11 13]. Prieitis per internetą: <<https://www.jta.org/1963/08/08/archive/lithuanian-jews-hear-first-concert-of-yiddish-songs-since-joining-ussr>>.

kai sovietinė žiniasklaida paskelbdavo, pavyzdžiui, kad Vilniaus žydų teatras surengė 450 pasirodymų, kuriuos aplankė 500 000 žiūrovų⁴⁴¹. Tačiau teatro profesinis lygis buvo gana žemas (pvz., Žydų liaudies teatre vaidino žymus ano meto moteriškų drabužių siuvėjas Giršas Šarfšteinas), o tarp aktorių tebuvo keletas profesionalų⁴⁴².

Nors susidaro įspūdis, kad sovietinėje Lietuvoje buvo didesnės galimybės plėtoti žydų kultūrą, tačiau viešas žydiškos tapatybės demonstravimas liko atsargus. Žydų kultūros tyrinėtoja Larisa Lempertienė pažymėjo, kad sąjunginiu lygiu buvo legalių „nišinių“ erdvių kalbėti apie žydų istoriją, reikštis jidiš kultūros srityse, tačiau tą daryti platesniu mastu buvo rizikinga⁴⁴³. Sovietų Sąjungoje „žydų tema“ buvo tarsi slepiama, iš esmės nebeliko oficialių žydų kultūrinių organizacijų, o anot Izraelio žurnalisto ir jidiš muzikos populiarintojo Šlomo Gromono, apie žydų kultūrą SSRS nebuvo galima net pasakyti, kad iš jos liko vieni griuvėsiai⁴⁴⁴. Todėl tik pagrindinių vaidinimų *purimšpilių metu* buvo prisimenama reali žydų padėtis, ir tai tapo tarsi viena iš protesto prieš valdžios nusistatymą žydų atžvilgiu formų, o atlikėjai ir žiūrovai neretai buvo valstybės saugumo persekiojami⁴⁴⁵. Būta ir pavienių atvejų, kai žydų kultūrinio gyvenimo diskriminavimas prisidėjo prie organizuoto Lietuvos žydų priešiško sovietiniam režimui raiškos – 1951 m. rugpjūčio 10 d. Lietuvos SSR saugumo pažymoje akcentuota, kad Vilniaus Eidukevičiaus vardo odos fabrike veikė „žydų nacionalistų“ grupė, kuri reiškė nepasitenkinimą sovietų valdžios antisemitizmu kultūros srityje, tad užsiėmė gamybos sabotazu⁴⁴⁶. Sovietmečiu nebuvo tiriama žydų istorija, nebuvo jokių objektyvių diskusijų žydų istorijos ar tradicijų temomis⁴⁴⁷, terminas *žydas* tapo pejoratyviniu. Susitelkta tik į dominuojančios lietuvių tautos kultūros tyrimus, nors mažos apimties karaimų istorijos tyrimai vyko (pvz., Romualdas Firkowiczius ir Vytautas Raudeliūnas⁴⁴⁸ padėjo pagrindus karaimų teisinės padėties LDK tyrimams ir taip bent

⁴⁴¹ HIRSZOWICZ, L. Jewish Cultural Life in the USSR – a Survey. *Soviet Jewish Affairs*, 1977, vol. 7, no. 2, p. 16.

⁴⁴² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 279. Vis dėlto oficialūs skaičiai yra perdėti, nors nemažai žydų plūdo į šiuos renginius, netgi tie žydai, kurie nemokėjo jidiš.

⁴⁴³ IVANAUSKAS, V. *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai „tautų draugystės“ imperijoje*. Vilnius, 2015, p. 344.

⁴⁴⁴ Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos laida „Kultūrų kryžkelė. Menora“ [interaktyvus]. 2017 10 05 [žiūrėta 2017 10 07]. Prieitis per internetą: <http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013676455/kulturu_kryzkele_menora_2017_10_05ntchamos_lifsicaites_90_metu_jubiliejus#wowzaplaystart=0&wowzaplayduration=879000>.

⁴⁴⁵ LEMPERT, L. „Pas žydus atėjo šviesa ir džiaugsmas“: Purim šventė [interaktyvus]. 2015 03 04 [žiūrėta 2015 03 04]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2015-03-04-pas-zydus-atejo-sviesa-ir-dziaugsmas-purim-svente/128177>>.

⁴⁴⁶ LSSR MGB pažyma apie padėtį Vilniaus Eidukevičiaus vardo odos fabrike, 1951 m. rugpjūčio 10 d. *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 105, l. 168–174.

⁴⁴⁷ FRIEDGUT, T. H. *Rejection and Rebellion...*, p. 12.

⁴⁴⁸ RAUDELIŪNAS, V.; FIRKOVIČIUS, R. Teisinė karaimų padėtis Lietuvoje (XIV–XVI-II a.). In *Socialistinė teisė*. 1975, nr. 4, p. 48–53. Kiti Romualdo Firkovičiaus darbai buvo

iš dalies pratęsė karaimikos studijų tradiciją). Sovietinis režimas trynė žydų individualios sąmonės etninio, nacionalinio ar religinio turinio tapatybės elementus, o pasak G. Kanovičiaus, „žydų nutautinimas buvo ne šiurkštus, ne piktom priemonėm vykdomas, ne prievarta, o greičiau dvasinis: kad žydai kuo mažiau gautų dvasinio peno“⁴⁴⁹. Todėl šios veikusios žydų kultūrinės trupės tebuvo bandymai išlaikyti „žydiškumą“ ir greičiau atliko „internacionalinę funkciją“, t. y. valdžios institucijos siekė pasitelkti žydų kūrybines grupes propagandai ir jas instruoduodavo parengti kokį nors žydų kultūrinį gyvenimą Sovietų Sąjungoje reprezentuojantį pasirodymą. Galima nuspėti, kad tokie renginiai laikyti svariausiu kontrargumentu Vakarų šalių kaltinimams dėl SSRS žydų diskriminacijos. Šią prielaidą patvirtina ir „stagnacinio“ laikotarpio pabaigoje (1984 m.) sovietinio disidento E. Finkelšteino išsakyta pastaba, kad jokios žydų religinės bendruomenės Sovietų Sąjungoje nebuvo, o tas faktas, kad jidiš kalba neuždrausta, nieko nekeičia, kadangi nebuvo galimybės studijuoti nei jidiš, nei hebrajų kalbų: niekur nebuvo mokyklų, spaudos, literatūros ir teatro jidiš kalba, neskaitant reklaminių pavyzdžių, skirtų užsieniečiams klaidinti⁴⁵⁰. Pavyzdžiui, tik 1959 m. Sovietų Sąjungoje buvo išleista pirmoji jidiš knyga (autorius Šolom Aleichemas), o vėliau dar keturios. Šie leidiniai turėjau daugiau reikšmės užsienio rinkai, nes juos įsigyti Lietuvos SSR buvo gana sudėtinga, tačiau jų visada buvo galima rasti sovietiniuose knygynuose už SSRS ribų⁴⁵¹. Kita vertus, jidiš knygų leidyba buvo susijusi su 1959 m. minėtomis 100-osiomis jidiš rašytojo Š. Aleichemo gimimo metinėmis, apie kurias sovietinėje spaudoje rašyta su dideliu patosu⁴⁵². Šia proga valdžia suteikė leidimus gana dideliui skaičiui jidiš koncertų, tarp kurių buvo Emanuelio Kaminkos ir Emilio Gurvičiaus pasirodymai. Š. Aleichemas sovietmečiu buvo paverstas vienu iš ideologijos įrankių, kuriuo taip pat bandyta atremti Vakarų valstybių kaltinimus dėl SSRS žydų diskriminacinės politikos – 1984 m. netgi viešai pranešta apie Antisisionistinio tarybinės visuomenės komiteto prezidiumo posėdyje rengimąsi minėti Š. Aleichemo 125-ąsias gimimo metines⁴⁵³. Sovietinei propagandai Š. Aleichemas ideologiškai buvo parankus, nes jo kūrybai buvo būdingas realizmas, įvairialypis žydų gyvenimas Rusijoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, o jidiš literatūrą pats rašytojas laikė „liaudies“ literatūra⁴⁵⁴.

skirti karaimų bendruomenės paveldui: FIRKOVIČIUS, R. Karaimika Lietuvoje. *Muziejai ir paminklai*, 1968, nr. 12, p. 24–28; FIRKOVIČIUS, R. Karaimų medžiaginės kultūros elementai Lietuvos miesteliuose. *Miestelis: LTSR liaudies buities muziejaus metodinė medžiaga*. Sud. E. J. MORKŪNAS. 1986, p. 43–49.

⁴⁴⁹ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 206.

⁴⁵⁰ Apie antisizionizmą, sovietizaciją, atominę jėgą: pokalbis su Finkelšteinu, p. 8.

⁴⁵¹ GOLDBERG, B. Z. Op. cit., p. 270.

⁴⁵² BŪTĖNAS, J. Didysis realistas Šolom-Aleichemas. *Tiesa*, 1959, nr. 50 (4877), p. 3.

⁴⁵³ „[...] Šolom Aleichemas nenuilstamai kovojo už realizmą literatūroje. Savo knygų puslapiuose rašytojas ragino stiprinti internacionalinę darbo žmonių vienybę“. TASS-ELTA. Antisisionistinio komiteto prezidiumo posėdis. *Tiesa*, 1984, nr. 52 (12471), p. 3.

⁴⁵⁴ ZINGERIS, E. ...Jokių titulų, tik Šolom Aleichemas. In Š. ALEICHEMAS. *Apysakos*. Vil-

Sovietinės sistemos Lietuvoje siekį reprezentuoti egzistavusį žydų kultūrinį gyvenimą perteikia 1970 m. gegužės mėn. laikraštyje „The New York Times“ išspausdintas straipsnis, kuriame svarstyta apie Artimųjų Rytų konflikto fone išleistą piešinių katalogą, vaizduojantį Izraelio ir žydų folkloro scenas⁴⁵⁵. Šiuos darbus parengė tapytojas iš Vilniaus, o 3 000 egz. tiražu išspausdino Lietuvos SSR leidykla. Kataloge pateikti tekstai buvo parašyti anglų, rusų ir lietuvių kalbomis, ir tai rodo, kad jis buvo skirtas užsienio auditorijai. Piešiniuose pavaizduotos scenos iš viduramžių Vilniaus gatvių ir kiemų – buvusio žydų gyvenimo centro. Kaip pažymėjo straipsnio autorius, 20 000 žydų, tuo metu gyvenusių Vilniuje, geriau pažino savo paveldą negu tie, kurie gyveno didesniuose SSRS miestuose. Piešinių katalogas tapo tarsi maža galimybe pažinti žydų istoriją, o Lietuvos SSR buvo palankiausia erdvė SSRS, kaip žydus nediskriminuojančios šalies, įvaizdžio kūrimo procese. Lyginant su kitomis sovietinėmis respublikomis, čia buvo tolerantiškesnė atmosfera žydų atžvilgiu, gatvėse buvo galima drąsiai kalbėti jidiš ir egzistavo meno kolektyvai. Be to, ir Vakarų spaudoje buvo rašoma, kad Lietuvoje antisemitizmo nebuvo ir žydams buvo palankesnės sąlygos gyventi⁴⁵⁶.

Kaune gimusi Filharmonijos dainininkė Nechama Lifšicaitė 1959 m. ir 1960 m. buvo išsiųsta į užsienį taip pat siekiant parodyti Vakarų šalims, kad Sovietų Sąjungoje jidiš kultūra nėra varžoma. Koncertiniai turai surengti Prancūzijoje, Belgijoje, Austrijoje, išleistos dvi jos dainų įrašų plokštelės (1960 m. ir 1961 m.)⁴⁵⁷. Vis dėlto jos dainos turėjo reikšmę žydų tapatybės sklaidai, o remiantis S. Atamuko žodžiais, „tiek Lietuvoje, tiek plačiojoje sąjungoje Nechama Lifšicaitė skleidė savo kultūros ištroškusiems žydams svaiginantį tautinį ir dvasinį peną. Nechamos dainos išreiškė giliausius Tarybų Sąjungos žydų išgyvenimus ir lūkesčius, jos sukrėsdavo ir sudvasindavo“⁴⁵⁸. Be to, vienas pirmųjų Lietuvos televizijos muzikinių filmų buvo sukurtas apie ją, kaip apie jidiš dainų atlikėją. Pati N. Lifšicaitė prisiminė: „mane tai mobilizavo – niekas manęs nevertė, pati partizanavau! Kur tik nedainavau. Dukart pavyko pabuvoti Paryžiuje. Ten sutikau izraeliečių. Ten pat sutvirtėjo ryšiai su Izraelio pasiuntinybe. Po šių susitikimų kilo didžiulis noras padėti Izraeliui, buvau pasiryžusi bet kam“⁴⁵⁹. Kijeve

nius, 1987, p. 424.

⁴⁵⁵ SHABAD, T. Soviet Publishes Works of Jewish Artist. *The New York Times*. Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone. PRO MEMORIA. 1970 m. gegužės 3 d. *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 1378, l. 23.

⁴⁵⁶ Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone. PRO MEMORIA. 1990 m. vasario 22 d. *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 73, l. 89.

⁴⁵⁷ Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos laida „Kultūrų kryžkelė. Menora“ [interaktyvus]. 2017 10 05 [žiūrėta 2017 10 07]. Prieitis per internetą: <http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013676455/kulturu_kryzkele_menora_2017_10_05ntchamos_lifsicaites_90_metu_jubiliejus#wowzaplaystart=0&wowzaplayduration=879000>.

⁴⁵⁸ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 322.

⁴⁵⁹ Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos laida „Kultūrų kryžkelė. Menora“ [interaktyvus]. 2017 10 05 [žiūrėta 2017 10 07].

N. Lifšicaitė buvo pakviesta į susitikimą su Komunistų partijos komiteto nariais, kurie nurodė, kad jos koncertų turinys buvo netinkamas sovietinei realybei: repertuare pasigesta ne tik dainų apie „sputnikus“, bet ir ištarų, kad žydams buvo svetimas praieities nostalgijos jausmas, nes jie išaugo sovietinėje kultūroje⁴⁶⁰. Po N. Lifšicaitės pirmojo pasirodymo Kijeve jai nebuvo leidžiama atlikti savo įprastos programos ilgiau nei pusę metų, ji buvo įpareigota repertuarą sudaryti tik iš sovietinių dainų lietuvių, rusų ir jidiš kalbomis. Kultūros ministras Nikolajus Michailovas informavo visas sovietines respublikas, kad dainininkės pasirodymai turi būti uždrausti, nes jos repertuaras „sionistiškas“, „nacionalistinis“ ir „dekadentinis“, tad daro „neigiamą poveikį sovietiniams piliečiams“⁴⁶¹. Dažniausiai jai nebuvo lengva gauti leidimą koncertuoti miestuose, kuriuose gyveno didelė žydų populiacija (pvz., Kijeve ar Odesoje). Būta versijų, kad sovietų valdžia siekė jos koncertus rengti tuose miestuose, kuriuose žydai sudarė nedidelę gyventojų dalį ir tuo Vakarų pasauliui parodyti, kad Sovietų Sąjungoje iš esmės nėra žydų kultūros poreikio⁴⁶². N. Lifšicaitė spėjo, kad galbūt poreikio jos koncertams nebuvo Vilniuje, kur žydai viešai kalbėjo jidiš ir namuose dainavo hebrajiškas dainas, tačiau daugumai SSRS žydų jos dainos buvo atradimas. Todėl neuostabu, kad nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio vidurio N. Lifšicaitė tapo vienu iš SSRS žydų kovos už teisę grįžti į istorinę tėvynę Izraelį simboliu (1969 m. dainininkei Lietuvos SSR valdžia suteikė leidimą emigruoti).

Nepaisant to, kad egzistavo keletas simbolinių žydų kultūros židinių, sovietinėje Lietuvoje nebuvo nė vienos jidiš ar hebrajų mokyklos, nors 1962 m. SSRS ratifikavo UNESCO konvenciją „Prieš diskriminaciją švietimo srityje“, įpareigojusią pripažinti nedominuojančių tautinių grupių teises į švietimą⁴⁶³. Sovietinė valdžia teisinosi žydų tautybės asmenų asimiliacija (akultūracija) ir poreikio tokio pobūdžio mokykloms nebuvimu. Dar 1956 m. N. Chruščiovas Prancūzijos parlamentinei socialistų delegacijai pabrėžė, kad žydų asimiliacija Sovietų Sąjungoje yra tokia, kad įkūrus jidiš mokyklas tik nedidelė žydų dalis jas lankytų⁴⁶⁴. Tačiau šis N. Chruščiovo argumentas dėl per menko žydų moksleivių skaičiaus, kad būtų kuriamos mokyklos, nepaaiškina, kodėl nebuvo suformuotos jidiš ar hebrajų klasės. Abejonių kelia, kad tokiuose miestuose kaip Vilnius ir Kaunas nebūtų atsiradę jidiš ar hebrajų kalba norėjusių mokytis moksleivių. Tai patvirtina sovietinėje Lietuvoje gyvenusios Natalijos Heifetz pasakojimas: „[...] už hebrajų kalbos dėstymą sovietmečiu žmogus galėjo būti pasodintas į kalėjimą. Aš pati turiu tokios patirties. Kai aš buvau moksleivė, jaučiau, kad man reikia judaizmo žinių. Pirmiausia norėjau pradėti nuo hebrajų kalbos, kurios nemokėjau – tėvai jau nemokė. Kartu su keliais kitais mokiniais pasamdėme seną hebrajų kalbos

⁴⁶⁰ RO’I, Y. Nehama Lifshitz: Symbol of the Jewish National Awakening, p. 172.

⁴⁶¹ Ibid.

⁴⁶² Ibid., p. 173.

⁴⁶³ KOZODOY, N. Op. cit., p. 108–109.

⁴⁶⁴ KOREY, W. Soviet Law and the Jews, p. 68.

mokytoją – 90-metį kaunietį. Jis sutiko važiuoti dukart per savaitę į Vilnių ir mokyti mus. Už šias pamokas neėmė nė kapeikos. Jam buvo laimė, kad mes norime grįžti prie šaknų. Bet kažkas pranešė KGB ir jis buvo suimtas. Paskutinę minutę jį vis dėlto išleido, matyt, bijodami skandalo: žmogus buvo senas, ligotas... Mes, nenorėdami tęsti nemalonumų jam, nebesimokėme“⁴⁶⁵.

Kitu žydų tapatybės šaltiniu tapo iš Lietuvos kilusių žydų rašytojų kūryba. Būtent žydų nutautinimo procesai, vykę sovietinėje Lietuvoje, turėjo įtakos G. Kanovičiaus pasirinkimui rašyti žydų tema: „Kai pradėjau savo romanų sagą, aš visiškai sąmoningai galvojau, kad mano rašymas turėtų pirmiausia įkvėpti tuos žmones [žydus – J. S.], kurie yra visiškai paliegėliai tautiniu atžvilgiu“⁴⁶⁶. Jo knygos supažindino skaitytojus su žydų tradicijomis, kultūra, atskleidė žydų gyvenimą miesteliuose Rusijos imperijoje. G. Kanovičius kartu su lietuviškai rašiusiu I. Meru buvo vieninteliai Sovietų Sąjungoje, grožinę literatūrą kūrę žydų tematika⁴⁶⁷. Anot G. Kanovičiaus, rašyti apie žydus sovietmečiu, kai antisemitizmas buvo beveik „valstybinė religija – kelias, grįstas aštriais akmenimis“⁴⁶⁸. Todėl neatsitiktinai egzistavo tam tikros kvotos, kurios galbūt turėjo neutralizuoti tiek vidines (SSRS žydų), tiek išorines (užsienio organizacijų) pretenzijas dėl varžomos žydų kultūros. Šią prielaidą kursto G. Kanovičiaus patirtis, kad nusiuntęs romaną „Kvailių ašaros ir maldos“ į Maskvos žurnalą „Дружба народов“ (liet. „Tautų draugystė“), po kurio laiko jis gavo atsakymą: „Žydiškos literatūros planą mes jau įvykdėme – Kalinovskajos „O šeštadieni!“ (rus. „О суббота!“)⁴⁶⁹. Tačiau svarbu pabrėžti, kad nors nemaža dalis Sovietų Sąjungoje gyvenusių žydų nebuvo linkę domėtis literatūra apie žydus, slėpė savo „žydiškumą“, gyveno lyg be tautybės, skaitė tik rusiškai, „buvo žalia publika šitos temos atžvilgiu“, sovietinėje Lietuvoje daug žydų mokėjo jidiš, o Š. Aleichemą skaitė originalo kalba⁴⁷⁰. Tai patvirtina ir 1959 m. atlikto gyventojų surašymo duomenys, kad, nepaisant SSRS vykdytos prieš

⁴⁶⁵ MIKALČIŪTĖ-URBONĖ, R. Pasakojimas apie dvi žydų sinagogas Vilniuje: abi sugebėjo išlikti istorinių įvykių mėsmaļėje [interaktyvus]. 2017 02 11 [2017 02 11]. Prieitis per internetą: <<https://www.15min.lt/pasaulis-kiseneje/naujiena/per-lietuva/pasakojimas-apie-dvi-zydu-sinagogas-vilniuje-abi-sugebejo-islukti-istoriniu-ivykiu-mesmaleje-642-748068>>.

⁴⁶⁶ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 201.

⁴⁶⁷ Grigorijus Kanovičius. Mes visi esam išeiviai iš miestelio [interaktyvus]. 2015 04 09 [žiūrėta 2015 04 09]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-06-16-grigorijus-kanovicus-mes-visi-esam-iseiviai-is-miestelio/118848>>.

⁴⁶⁸ Grigorijus Kanovičius: „Gyvenimas realiaime ir prisiminimų pasaulyuose – didelė laimė“ [interaktyvus]. 2015 02 02 [žiūrėta 2015 02 04]. Prieitis per internetą: <<https://www.15min.lt/naujiena/kultura/literatura/grigorijus-kanovicus-gyvenimas-realiaime-ir-prisiminimu-pasaulyuose-didele-laime-286-482235#ixzz3QjB6y5bQ>>.

⁴⁶⁹ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 214.

⁴⁷⁰ Ibid., p. 203.

žydus nukreiptos tautinės politikos, Vilniuje iš 17 000 žydų, sudariusių 7 proc. miesto gyventojų⁴⁷¹, 69 proc. jų jidiš laikė gimtąja kalba⁴⁷².

Be sovietinės žydų nutautinimo politikos, žydų tapatybės nykimui reikšmės turėjo ir faktas, kad žydų tautinė mažuma buvo labiausiai urbanizuota iš visų SSRS tautų (95 proc. gyveno miestuose)⁴⁷³. Tuo tarpu sovietinėje Lietuvoje XX a. 8-ajame dešimtmetyje žydų tautybės asmenys sudarė 0,8 proc. visų gyventojų⁴⁷⁴, jie nebuvo geografiškai išsisklaidę, o susitelkę daugiausia Vilniuje. Taip pat svarbu išskirti mišrias santuokas ir polinkį keisti žydišką tapatybę liudijančius vardus – 1960–1968 m. Vilniuje, Rygoje ir Taline apie 90 proc. mišrioje santuokose gimusių vaikų buvo suteikiama nežydo tėvo arba mamos tautybė⁴⁷⁵, o išduodant dokumentus buvo keičiami žydiški vardai į rusiškus (pvz., iš Rachelė į Raja)⁴⁷⁶. Iš Plungės kilęs Jakovas Bunka teigė, kad diasporoje žydai nebuvo apsaugoti nuo antisemitizmo ir kitų persekiojimų⁴⁷⁷, ir galbūt šitaip Lietuvos SSR žydai siekė apsaugoti save ir savo vaikus. Tokių poreikių galėjo skatinti ir 1970 m. atliktas SSRS gyventojų surašymas, kai surašinėtojai buvo specialiai instruktuoti įrašyti tokią tautybę, kokią nurodys pats pilietis: žydų tautybę deklaravusių skaičius pakito nuo 2 268 000 (1959 m.) iki 2 151 000 (1970 m.)⁴⁷⁸ (žydų sumažėjo 117 000 – 5,2 proc.)⁴⁷⁹. Be to, galima nuspėti, kad ši baimė dėl buitinio antisemitizmo, susipynusio su sovietinės sistemos nusistatymu žydu atžvilgiu, tapo dar viena žydų tapatybės nykimo priežastimi. Amžininkų atsiminimuose aiškiai diferencijuojasi tie, kurie skyrė dėmesio žydiškoms tradicijoms, ir tie, kurie neskyrė: 1) vienose žydų šeimose augę asmenys žinojo, kad yra žydai, jų tėvai laikėsi tradicijų, visada šventė žydiškas šventes⁴⁸⁰; „susirinkdavom per žydiškas šventes, svarbiausia – per Paschą“⁴⁸¹; „namie pas mus švėsdavo žydų šventes. [...] tai Pesach ir Roše-Šana“⁴⁸²; „[...] namuose švėsdavom. Velykas, Jeroše šenai, Kipur ir kitas. Švėsdavom namie, uždaram šeimyniniam rate. Kiekviena šeima sau. Kažkur buvo žmonės, kurie iškepėdavo macų, pusiau pogrindžio sąlygomis, juos išvežiodavo – visi nusipirkdavo ir visi turėdavo“⁴⁸³; „Mūsų šeima nebuvo religinga, bet tradicijų laikė-

⁴⁷¹ KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 173.

⁴⁷² IVANAUSKAS, V. Lietuvos žydų rašytojų trajektorijos sovietmečiu, p. 102.

⁴⁷³ KOREY, W. *Soviet Law and the Jews*, p. 64.

⁴⁷⁴ SIPAVIČIENĖ, A. Historical Overview of International Migration Development in Lithuania. In *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. Vilnius, 1995, p. 100.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, p. 167.

⁴⁷⁶ OGINSKAITĖ, R. *Op. cit.*, p. 81.

⁴⁷⁷ Plungės žydų istorija [interaktyvus], [žiūrėta 2017 12 14]. Prieitis per internetą: <<http://jbfund.lt/istorija/plunges-zydu-istorija/>>.

⁴⁷⁸ KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 167.

⁴⁷⁹ Statistiniams pokyčiams daryti įtaką galėjo ir žydų emigracijos iš SSRS veiksnys.

⁴⁸⁰ Moteris, g. 1949 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁴⁸¹ Moteris, g. 1946 m. (Izraelis).

⁴⁸² Moteris, g. 1942 m. (Izraelis).

⁴⁸³ Vyras, g. 1938 m. (Izraelis).

mės. Visos tos šventės – žydiški nauji metai, Jom Kipur – teismo diena, pascha – būdavo švenčiamos [...]“⁴⁸⁴. 2) Kiti amžininkai priešingai – nepuoselėjo žydiškų tradicijų: Tel Avive gyvenančio iš Lietuvos kilusio Izraelio valstybinio radijo direktoriaus Sh. Ben-Zvi šeimoje kalbėta rusiškai ir nebuvo auklėjimo pagal žydiškas tradicijas⁴⁸⁵; „macus pirkdavom ir valgydavom ištisus metus [...]. Kaip saulėgrąžas. Nešvėsdavom nei žydiškų naujų metų, nei Velykų. Niekada. Ir nebuvom labai religingi, ypač mama [...]. Jos jau ir tėvas nebuvo labai religingas“⁴⁸⁶; „[...] šabo nešvenčiau. Ir teismo dieną nepasnikaudavau. Kartais užeidavau į sinagogą – bet tai tiesiog praleisti laiko“⁴⁸⁷. F. Brancovskaja pažymėjo, kad ji su šeima sovietmečiu nesilaikė žydiškų tradicijų, bet bendravo jidiš kalba⁴⁸⁸. Žydų šeimose puoselėjamos tradicijos iš esmės tapo pagrindine priemone žydiškai tapatybei išlikti. Uždraudus arba apribojus viešą visuomeninę ir kultūrinę veiklą, judaistines praktikas, žydų tapatybę puoselėjantis bendravimas galėjo vykti tik per šeimų šventes, draugiškus susitikimus namuose, švenčiant tradicines žydų šventes, vestuves, gimtadienius ir kt.⁴⁸⁹

Sovietinės valdžios Lietuvoje susirūpinimo žydų tapatumo naikinimu požymių pastebima tik *perestroikos* metu, kai atsirado liberalių pokyčių žydų kultūros, švietimo ir religinėje sferose. Tačiau politikos pokyčius žydų atžvilgiu lėmė ir pragmatiniai interesai – M. Gorbačiovas siekė Izraelio ir pasaulio žydų organizacijų palankumo, nes jas laikė įtakingomis Vakarų valstybių vyriausybių pozicijų formuotojomis, o be to, norėta sumažinti SSRS žydų nacionalistines ir emigracines aspiracijas. 1988 m. Lietuvos SSR KGB parengė pažymą, kad Lietuvoje gyvena apie 10 000 žydų, pateikė per paskutinius metus emigravusių bei planuojančių išvykti žydų statistinius duomenis ir išreiškė susirūpinimą, kad užsienio sionistų organizacijos naudojas tarp-tautiniais pašto kanalais, kurstančiais emigracines nuotaikas, skiepijančiais religinį fanatizmą ir raginančiais kurti grupes, kurios gyvenamojoje teritorijoje tyrinėtų žydų kultūrą ir kalbą⁴⁹⁰. Sovietinėje sistemoje egzistavo nuostata, kad visos nesovietinės organizacijos yra iš esmės įtartinos, o ryšiai su užsienio piliečiais susiję su šnipinėjimu. Todėl keltina prielaida, kad sovietinis režimas, matydamas negalėsiantis išvengti užsienio organizacijų įtakos, pats ėmėsi didesnę dėmesį skirti (ar bent jau kurti tokį įvaizdį) siekiui išsaugoti žydų tapatybę. Galbūt todėl 1987 m. gegužės mėn. Lietuvoje

⁴⁸⁴ Moteris (3), g. 1946 m. (Izraelis).

⁴⁸⁵ KNIEŽAITĖ, M. Op. cit.

⁴⁸⁶ Vyras, g. 1942 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁴⁸⁷ Vyras, g. 1948 m. (Izraelis).

⁴⁸⁸ WOOLFSON, SH. *Holocaust Legacy in Post-Soviet Lithuania: People, Places and Objects*. London, 2014, p. 113.

⁴⁸⁹ GERŠELIS, R. Gyvenimas, kuris buvo, yra ir bus. *Klaipėda*, 1999, nr. 282 (15626), p. 5.

⁴⁹⁰ ANUŠAUSKAS, A. KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus viršininko pplk. V. Šiaudinio 1988 m. vasario 1 d. pažyma apie užsienio emigrantų ir kitų antisovietinių centrų veiklą prieš Lietuvos SSR. *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 2 (4), p. 132.

įsteigtas Kultūros fondas, kurio vienas iš uždavinių buvo susijęs su nedominuojančių tautinių grupių kultūrinės veiklos skatinimu⁴⁹¹, o tų pačių metų rugpjūčio 22 d. SSKP CK priėmė nutarimą „Dėl darbo įveikiant dalies tarybinių gyventojų siekimo išvykti į užsienį nuolat gyventi tendenciją, stiprinant informacinę ir propagandinę veiklą tarp tėvynainių bei tarybinių piliečių užsienyje“⁴⁹². Nutarime numatyta, kad tose SSRS vietose, kur sutelktai gyvena žydai, vokiečiai ar kitos tautinės grupės, svarbu rūpintis jų kultūrine ir švietimo raiška, įkurti tautinės kultūros židinius, profesionalius ir saviveiklinius meno kolektyvus. Spauldoje tuometinis Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedros aspirantas Emanuelis Zingeris citavo pirmąjį žydų laikraštį lietuvių kalba „Mūsų garsas“: „nuo senų senovės yra išlikusi lietuvių ir žydų draugystės tendencija“; taip pat pabrėžta, jog pagrindinis leidinio tikslas buvo „kultūros plotmėje artinti dvi tautas“, ir smerktas antisemitizmas, kuris įvardytas kaip „labai pavojinga Lietuvai liga“⁴⁹³. 1988 m. LKP CK nutarime pažymėta, kad žydai sudaro 0,4 proc. Lietuvos SSR gyventojų, o „[...] partiniai ir tarybiniai organai imasi priemonių, užtikrinančių nacionalinių grupių, įvairių tautybių atstovų kalbinius ir kultūrinius interesus, švietimo, knygų leidybos, spaudos, meno saviveiklos srityje [...]“⁴⁹⁴. Iš esmės per visą sovietinės okupacijos laikotarpį tai buvo pirmasis valdžios viešai išreikštas susirūpinimas, kad svarbu kovoti su mėginimais įžeisti žydų, kaip ir kitų tautinių grupių, jausmus⁴⁹⁵. Tai paskatino LKP CK plačiau aptarti nedominuojančių tautinių grupių problemas, o 1987 m. gruodžio 2 d. prie Lietuvos kultūros fondo buvo įkurta devynių žmonių iniciatyvinė grupė žydų visuomeniniam ir kultūriniam gyvenimui atkurti, kuri 1988 m. birželio mėn. tapo Lietuvos žydų kultūros draugija⁴⁹⁶.

Nepaisant *perestroikos* metais pradėto rodyti dėmesio žydų tapatybės išsaugojimui, buvo sudėtinga atkurti tai, ką sovietinis režimas sunaikino. 1990 m. G. Kanovičius interviu metu apibendrino prieš SSRS žydus vykdytą nutautinimo politiką: „per pastaruosius 30 metų sovietinė imperija padarė viską, kad išmuštų žydams bet kokią pasitikėjimą ateitimi“⁴⁹⁷. Tad Lietuvos SSR žydai, nors ir buvo veikiami švelnesnės sovietinės nutautinimo politikos nei kitose sovietinėse respublikose ir turėjo nežymias tapatybės raiškos galimybes ar talentingų pavienių žydišką identitetą puoselėjančių

⁴⁹¹ LAURINAVIČIUS, Č.; SIRUTAVIČIUS, V. Op. cit., p. 46–47.

⁴⁹² ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 358.

⁴⁹³ ZINGERIS, E. „Mūsų garsas“ ir Juozas Herbačiauskas. *Gimtas kraštas*, 1987, nr. 23 (1057), p. 6.

⁴⁹⁴ Lietuvos Komunistų partijos CK nutarimas „Dėl Lietuvos TSR teritorijoje gyvenančių nacionalinių grupių visuomeninio politinio aktyvumo tolesnio vystymo ir geresnio jų turėtų interesų ir poreikių kalbos ir kultūros srityje tenkinimo“. *Komunistas*, 1988, nr. 5 (767), p. 3.

⁴⁹⁵ Ibid., p. 4.

⁴⁹⁶ ATAMUKAS, S. Šiuolaikinė Lietuvos žydų bendruomenė: jos visuomeninė-kultūrinė veikla 1987–2004 m. *Akiračiai*, 2005, nr. 1 (365), p. 5.

⁴⁹⁷ V. Katilius kalbina rašytoją G. Kanovičių. Žydai bėga iš Lietuvos. Nelaimės nuojauta? *Gimtas kraštas*, 1990, nr. 27 (1216), p. 1.

asmenybių, tačiau iki 1987 m. jie patyrė persekiojimus ir ribojimus religijos, kultūros bei švietimo srityse.

2.3. Žydų įvaizdžio formavimas(is) lietuvių grožinėje literatūroje

Vienas iš šaltinių, prisidėjęs formuojant žydų įvaizdį Lietuvos SSR viešajame dis-kurse, buvo sovietmečiu išleisti lietuvių grožinės literatūros kūriniai. Grožinė literatūra buvo svarbi kaip dalis sovietinės komunikacijos priemonių, viešosios informacijos sklaidos šaltinių, darančių poveikį visuomenei, formuojančių sovietinio žmogaus pa-žiūras. Nors Sovietų Sąjungoje leidžiami kūriniai buvo cenzūruojami, žydų įvaizdis grožiniuose tekstuose dažnai buvo šaržuotas, iškreiptai perteikė lietuvių ir žydų santy-kių vertinimą. Todėl svarbu išanalizuoti, ar išlikę archyviniai dokumentai ir sovietinės Lietuvos cenzūros tekstų redakcijos rodo, kad praeities simboliams ir vaizdiniams, su-sijusiems su žydų įvaizdžiu grožinėje literatūroje, buvo teikiamas ypatingas statusas; ar galėjo antisemitinius archetipus adaptavusių tekstų kuriamas diskursas palaikyti žydų įvaizdžio perdavimą iš kartos į kartą.

Dalios Cidzikaitės tyrime nagrinėtos žydų įvaizdžio reprezentacijos pokarinėje lietuvių prozoje⁴⁹⁸, bet nebandyta kelti probleminių klausimų dėl tokių tekstų cenzū-ravimo ar poveikio visuomenei. B. Pinkus teigia, kad apie 1946 m. Sovietų Sąjungoje dėl naujų politinių poslinkių ir baimės rašytojai kartu su spaudos darbuotojais buvo priversti nutraukti publikuoti tekstus, kuriuose būtų teigiamai vaizduojami žydai⁴⁹⁹. Pasak jo, nors atviras antisemitizmas nebuvo paplitęs literatūros kūrinuose, iš tikrųjų buvo skirtingai rašoma apie Holokaustą ir žydų herojiškumą⁵⁰⁰. Tuo tarpu Lietuvoje toks vertinimas nebūtų tikslus, nes stokoja niuansuoto grožinės literatūros tyrimo, atsižvelgiant į skirtingų (periferinių) sovietinių respublikų specifiką.

Sovietinėje visuomenėje su žydais susijusių nuostatų, vaizdinių formavimo(si) iš kartos į kartą tęstinumas buvo veikiamas įvairių šaltinių – nuo individualių patirčių ir gaudų, iki laikraščiuose kurstomo antisemitizmo ar mokyklų programose numa-tytos grožinės literatūros. Istorikas M. Friedbergas pažymi, kad anuomet „liaudis“ buvo linkusi labiau pasikliauti literatūra negu paprastai tikimasi, nes literatūra dažnai buvo priimama kaip gyvenimiškas modelis, nusakantis skaitytojo asmeninį elgesį ir pažiūras⁵⁰¹. Anot istorikės I. Tsigelman, grožinė literatūra turėjo didžiausią emocinį poveikį SSRS piliečiui⁵⁰². Žinoma, toje pačioje kultūrinėje aplinkoje visuomet esama

⁴⁹⁸ CIDZIKAITĖ, D. Žydo įvaizdis pokarinėje lietuvių prozoje. *Acta litteraria comparativa*, 2006, vol. 2, p. 63–72.

⁴⁹⁹ PINKUS, B. *The Soviet Government and the Jews...*, p. 265.

⁵⁰⁰ Ibid., p. 394; AINSZTEIN, R. Op. cit., p. 67.

⁵⁰¹ FRIEDBERG, M. *The Jew in Post-Stalin Soviet Literature*, p. 2–3.

⁵⁰² TSIGELMAN, Y. Anti-Semitism in Soviet Publications (Belles Lettres and Feature Sto-ries). In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREE-

prielaidų skirtingoms praeities įvaizdžių interpretacijoms, juolab tekstų pateikiamą informaciją kiekvieno individo sąmonė priima savaip. Ypač tai pasakytina apie tuos praeities vaizdinius, kurie tebėra aktualūs gyviems liudininkams, nes jie yra susiję su jų pačių išgyventa patirtimi. Atsižvelgiant į tai, pažymėtina, kad tekstų poveikio galimybės daug priklauso nuo to, koks santykis yra nustatomas su visuomenėje jau funkcionuojančiomis praeities traktuotėmis. Empiriniai tyrimai rodo, kad žmonės pasikliauja savo atmintimi tokiu mastu, kad sunkiai priima praeities simbolių ir vaizdinių interpretacijas, kurios radikaliai prieštarauja jų pačių gyvenimo laikotarpiu susiformavusiai patirčiai⁵⁰³. Vis dėlto iki Holokausto didžioji lietuvių visuomenės dalis naudojosi istoriškai susiklosčiusiais ekonominiais ir socialiniais ryšiais su žydais, kurie formavosi „savo-svetimo“ kategorijas įtvirtinančių archetipų pagrindu, kas neretai atsispindi ir sovietmečiu perleistoje literatūroje. Kiekvieno skaitytojo santykis su tam tikra tekstų perduodama žinia skirtingas, bet galima teigti, jog daliai lietuvių visuomenės literatūroje atsispindėję žydų įvaizdžiai ir stereotipai formavo tam tikrus vertinimo modelius, pavyzdžiui, šaipytis iš žydų yra „norma“. Kad būta tam pagrindo, liudija 1950 m. Lietuvos SSR gimusi žydų kilmės respondentė, kurios atmintyje išliko antisemitizmo atvejis iš mokyklos laikų. Pamokos metu buvo nagrinėjamas Žemaitės apsakymas „Marti“, kuriame buvo vaizduojamas žydas Irša. Vienas bendraklasis ėmė iš jos šaipytis, o kitą kartą buvo išvadinta „žydų kiaule“⁵⁰⁴. Šis incidentas įvyko tarp moksleivių, tačiau neatmestina versija, kad grožinė literatūra palaikė „kitų“ (žydų) grupės „tapatybės paveikslą“ (tautinį įvaizdį), kurstomą netgi įvairių socialinių (buitinių) situacijų, ir tam tikruose lietuvių visuomenės sluoksniuose. Tautiniu įvaizdžiu laikytina dinamiška ir struktūruota idėjų, prasmų, suvokinių bei vaizdinių, kuriais vienos individų grupės (pvz., lietuviai) vadovaujasi suvokdamos kitų individų grupių (žydų) ypatybes, visuma. Taigi įvaizdis gali būti suvokiamas kaip kolektyvinės tapatybės kultūrinių, socialinių-ekonominių ir politinių nuostatų projekcija, turinti tam tikrą neigiamą arba teigiamą emocinį atspalvį bei siekianti inspiruoti konkrečias vienos tautinės kolektyvinės tapatybės grupės reakcijas ir elgsenas kitos tautinės grupės atžvilgiu. Todėl nepaisant to, kad literatūros, kaip socialinės tikrovės atspindžio, vertinimas yra klaidingas, tačiau tai nepaneigia galimybės, kad įvaizdžiai, stereotipai, net jei jie yra tik meniniai vaizdai, galėjo turėti realių padarinių, apibrėžiant vienos tautinės grupės požiūrį į kitą⁵⁰⁵. Grožinėje literatūroje atsispindėję žydų įvaizdžiai

DMAN. New York, 1984, p. 52.

⁵⁰³ Plg. SAFRONOVAS, V. Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 340.

⁵⁰⁴ Moteris, g. 1950 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁵⁰⁵ GROSSBERG, L.; WARTELLA, E.; WHITNEY, D. CH. *Media Making: Mas Media in a Popular Culture*. London, 1998, p. 221–224.

palaikė kolektyvinės atminties vaizdinius, kurie formavo dalies lietuvių visuomenės nuostatas žydų atžvilgiu. Literatūros perteikiamus įvaizdžius ir stereotipus stiprino tai, kad kai kuriuose Lietuvos SSR visuomenės sluoksniuose (ypač kilusiuose iš provincijos, valstietiškos sanklodos) tokia literatūra veikė kaip lengvai suprantamas žinių šaltinis (socialinis dokumentas) – nors literatūra kuria išskirtinai tekstinę realybę, bet reprezentuoja galimybę pažinti pasaulį⁵⁰⁶.

Nuostatas žydų atžvilgiu formavo ir Lietuvos SSR leidžiami istorijos vadovėliai. Vidurinės mokyklos švietimo proceso ypatumas yra tai, kad mokyklinio amžiaus vaikų kritinis mąstymas dar nėra susiformavęs, todėl įgalina mokinio istorinę sąmonę išivaizduoti kaip savotišką „baltą popieriaus lapą“, kuris sugeria pamokose siūlomą istorinės praeities interpretaciją, priimdamas ją kaip duotybę⁵⁰⁷. Todėl *kitų* tautos ir savęs paties vaizdinys priklauso nuo to, kaip vaikystėje buvo mokoma istorijos⁵⁰⁸. Tačiau, kaip pažymėjo R. Kostanian, „žydų temos“ nebuvo vidurinių ir aukštųjų mokyklų vadovėliuose, tad jaunimas nebežinojo apie žydų indėlį Lietuvos istorijoje, moksle ar kultūroje. Sovietmečiu tai buvo laikoma tabu⁵⁰⁹. Vadovėliuose iš esmės egzistavo tik trys temos, kurių kontekste buvo užsimenama apie žydus: 1) „kapitalizmo vystymosi“ procesai Lietuvoje; 2) „nacionalistinė“, „oportunistinė“ žydų darbininkų partija „Bundas“; 3) nacistų ir jų kolaborantų Lietuvoje vykdytos „taikių tarybinių piliečių“ žudynės⁵¹⁰. Susidaro įspūdis, kad buvo vengiama minėti žydus, tarsi pats žodis buvo „nepadorus“, o Lietuvos SSR vadovėliuose vyravusi žydų vaizdavimo specifika nesiskyrė nuo padėties kitose sovietinėse respublikose. SSRS vadovėliuose žydai buvo

⁵⁰⁶ NEUMANN, B. The Literary Representation of Memory. In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Ed. by A. ERLI, A. NÜNNING. Berlin, 2008, p. 333–334.

⁵⁰⁷ OSTROVSKAJA, T. Baltarusių istorinės atminties genealogija ir mokyklinio švietimo praktikos. In *Istorijos politikos modeliai ir kryptys: Europos Sąjungos, Lenkijos, Rusijos ir Baltarusijos istorijos politika*. Vilnius, 2014, p. 225.

⁵⁰⁸ ФЕРРО, М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. Москва, 1992, с. 8.

⁵⁰⁹ KOSTANIAN, R. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. Vyr. red. D. EPŠTEINAITĖ. *Žydų muziejus. Almanachas*. Vilnius, 2001, p. 14.

⁵¹⁰ JURGINIS, J. Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms. Kaunas, 1957; BERLINSKIENĖ, A.; GAIGALAITĖ, A.; JURGINIS, J.; PILKAUSKAS, Z. Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei. Kaunas, 1966; BERCHINAS, I.; FEDOSOVAS, I. TSRS istorija. Mokymo priemonė IX–X klasei. Kaunas, 1976; BENDŽIUS, A. et al. Lietuvos TSR istorijos chrestomatija. Knyga mokytojams. Kaunas, 1985; JURGINIS, J.; MERKYS, V. Lietuvos TSR istorija VII–IX klasei. Kaunas, 1973; GAIGALAITĖ, A.; ŽEPKAITĖ, R. Lietuvos TSR istorija X–XI klasei. Kaunas, 1969; POTIOMKINAS, P. et al. TSRS istorija (1938–1976). Vadovėlis X–XI klasei. Kaunas, 1978; LESNIKOVAS, M. P. et al. Naujųjų amžių istorija. T. 1. Vilnius, 1955; NEČKINA, M.; LEIBENGRUBAS, P. TSRS istorija. Vadovėlis VII klasei. Kaunas, 1978.

beveik nematomi tiek Rusijos, tiek ir pasaulio istorijos kontekstuose⁵¹¹. Nerašyta apie judėjų civilizaciją, neužsiminta apie žydų kultūrą, antisemitizmą Rusijos imperijoje ir nacistinėje Vokietijoje, stengiasi nutylėti Izraelio valstybės pavadinimą ar juolab žydų žudynes Antrojo pasaulinio karo metais⁵¹². Šiuolaikinės žydų istorijos tyrimų kontekste reikšmingesnė buvo tik 1971 m. išspausdinta XVIII–XIX a. žydų raštijos kolekcija Gruzijos SSR⁵¹³ ir 1981 m. Česlovo Panavo studija apie bolševikų kovą prieš Bundą⁵¹⁴.

Grožinės literatūros specifika ir spausdinimo dažnumas kito kartu su politiniais procesais SSKP CK. Stalininiais metais žydiškos tematikos kūriniai buvo nepageidautini⁵¹⁵. Tuo metu susiformavusį nepakantumą jidiš kultūrai ir apskritai žydams iliustruoja kaltinimai poetui H. Ošerovičiui, kuris esą Kryme rengė nusileidimo takus amerikiečių strateginės paskirties aviacijai⁵¹⁶. Laikotarpis nuo 1953 m. turėjo savo „atšilimo“ ir „atšalimo“ etapus, kurie darė įtaką žydų vaizdavimui literatūroje. Nuosaukesnis sovietinio režimo Lietuvoje požūris į spausdintą literatūrą su žydų įvaizdžiais atsispindi atėjus į valdžią N. Chruščiovui. Sovietiniai cenzoriai sąmoningai dėjo pastangas varžyti bet kokias užuominas, susijusias su žydais⁵¹⁷, dėl ideologinių motyvų buvo ribojamas senųjų folkloro žanrų apie žydus spausdinimas⁵¹⁸. Kaip pažymėjo literatūros, kino ir televizijos kritikas Levas Aninskis, sovietmečiu žodžio „žydas“ vengė visi: antisemitai, būdami ištikimi marksistinei dogmai, jo gėdijosi, o kitiems šis žodis atrodė „provokuojamai įžeidus“⁵¹⁹, bet žydų tema liko „pusiau uždrausta“. Lietuvių grožinėje literatūroje dažnai buvo cenzūros praleidžiami žydus vaizduojantys kūriniai. Tokių tekstų daugiausia spausdinta XX a. 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje ir tai sietina su režimo naujo lyderio komandos įsitvirtinimu, kai kurį laiką buvo junta mas tam tikras, nors ir ne taip pastebimas, ideologinės cenzūros sušvelnėjimas.

Žydų ir lietuvių santykiai apibūdintini katalikiškoje aplinkoje įsitvirtinusia nuostata „nesibroliauti, bet ir nepersekioti“, kuri stebima iki Antrojo pasaulinio karo. To laikotarpio spausdintoje literatūroje žydai dažnai buvo marginalizuojami ir atliko tam tikro simbolinio tarpininko vaidmenį, kuris kūrė ir palaikė viešojoje erdvėje neigiamas žydų įvaizdžio asociacijas. Iš esmės analogiški epizodai atsispindi ir sovietmečiu

⁵¹¹ KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 85.

⁵¹² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 282–283.

⁵¹³ Ibid.

⁵¹⁴ PANAVALAS, Č. *Bolševikų kova su Bundo oportunistine teorija ir politika, 1903–1917*. Vilnius, 1981.

⁵¹⁵ IVANAUSKAS, V. *Įrėmintą tapatybę...*, p. 342.

⁵¹⁶ KANOVIČIUS, G. Štrichai autoportretui. *Šiaurės Atėnai* [interaktyvus].

⁵¹⁷ FRIEDBERG, M. *The Jew in Post-Stalin Soviet Literature*, p. 58.

⁵¹⁸ ANGLICKIENĖ, L. Žydas pasakojamojoje tautosakoje. *Liaudies kultūra*, 1996, nr. 5, p. 48–52.

⁵¹⁹ ANINSKIS, L. Pasaulis laikosi? In *Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*. Sud. L. MACIANSKAITĖ, S. VILIMAITĖ. Vilnius, 2009, p. 267.

perleistuose Motijaus Valančiaus⁵²⁰ ar Vinco Kudirkos⁵²¹ kūrinuose. Juose per binarines opozicijas „savas“ *versus* „svetimas“ išskiriami lietuviai kaip dominuojantys kitų tautinių grupių atžvilgiu. Dauguma žydo personažą „įsileidusių“ tekstų apsiriboja vien fragmentišku jo pristatymu, jis buvo šabloniškas ir nuspėjamas – jokių netikėtumų. Paprastai žydas yra bevardis, kuriamas kuklaus ir blankaus veikėjo įvaizdis, todėl tekstuose jo funkcija tapo simbolinė, nepatraukianti didesnio skaitytojo dėmesio. Tokiam žydo įvaizdžiui nusakyti taikomas „abstraktaus žydo“ apibūdinimas. Retais atvejais jam suteikta galimybė įsitraukti į dialogą, dažniausiai jis yra tylusis kitų personažų šešėlis ir naratyve figūruoja tik kaip viena iš aplinkos detalių. Tam reikšmės turėjo lietuvių etnografija ir tautosaka, kur žydai kaip personažai buvo gana populiarūs: nuo įvairiausių pasakojimų apie juos iki fizinio įsikūnijimo, pavyzdžiui, Užgavėnių kaukėse ar Velyknakčio apeigose – jose žydai vaizduoti kaip svetimi ir „kitokie“, neretai siekiant sukelti komiško ar baugumo efektus⁵²². Kaip stilizuotas literatūrinis personažas žydas lietuvių literatūroje pasirodo tik Vinco Krėvės-Mickevičiaus apsakyme „Silkės“⁵²³, bet ir ten jis vaizduojamas kaip atskiras, lietuviams nesuprantamas „pasaulis“, keliantis juoką ir norą pasišaipyti.

Sovietmečiu perleisti lietuvių grožinės literatūros tekstai apie žydų gyvenimą Rusijos imperijoje ar tarpukario Lietuvoje atskleidžia gana tipišką, daugumai Lietuvos miestelių ir kaimų būdingą vaizdą: taikų kaimynišką kultūriškai „svetimų“ tautinių grupių sugyvenimą, ekonominius ryšius, asmeninį bendravimą. Galima pažymėti, kad pasakojimuose išreikštas požiūris į žydus yra apibendrinantis, neindividualizuotas, išskiriant juos visų pirma kaip nepersonalizuotą „kitokią“ grupę. Depersonalizaciją kai kurie tyrinėtojai laiko švelnia „kitų“ grupių dehumanizacijos forma⁵²⁴. Todėl pagrindinis tekstuose egzistavusių antisemitinių įvaizdžių šaltinis buvo „kitų“ grupių papročių skirtingumo, keistumo perteikimas. Literatūroje atsispindėjo žydų menkumas, nevalingumas bei išlaikomas atstumas tarp lietuvių ir žydų abipusio pažinimo⁵²⁵. Lietuvių grožinė literatūra, ypač atstovaujanti lietuvių tautinio atgimimo laikotarpį, mitologizavo tautines dorybes (t. y. lietuvių kuklumą, katalikiškas vertybes), o lietuviams svetimus įkūnijo lenkai ir žydai. Šią žinią perteikė žymi dalis literatūros, kur

⁵²⁰ VALANČIUS, M. *Palangos Juzė*. Vilnius, 1965, p. 15–16, 24, 30, 39, 42, 47, 52, 54, 61, 75, 86, 89, 143, 145, 205; VALANČIUS, M. Pasakojimai Antano tretininko. *Raštai*. T. 1. Vilnius, 1972, p. 394, 399; VALANČIUS, M. Žemaičių vyskupystė. *Raštai*. T. 2. Vilnius, 1972, p. 382, 395.

⁵²¹ KUDIRKA, V. *Raštai*. T. 1. Vilnius, 1989, p. 57, 65–66, 82–88, 162, 167, 175, 177–179, 201–203.

⁵²² ANGLICKIENĖ, L. Svetimas, bet neblogai pažįstamas: žydo įvaizdis lietuvių liaudies kultūroje. *Darbai ir dienos*, 2003, nr. 34, p. 213–234.

⁵²³ KRĖVĖ, V. Op. cit.

⁵²⁴ BILLIG, M. Henri Taifel's "Cognitive aspects of prejudice" and the psychology of bigotry. *British Journal of Social Psychology*, 2002, vol. 41, no. 2, p. 178.

⁵²⁵ SAVICKIS, J. Marutės vargai. *Novelės*. Vilnius, 1967.

žydai naudojosi lietuvių naivumu ir juos išnaudojo, o žydas palūkininkas, besipelnantis iš lietuvių valstiečių, ir žydas smuklininkas tapo dažna XIX a. grožinės literatūros socialinio kraštovaizdžio dalimi. Žydai valdė smukles, nuomojo jas iš kilmingųjų, o Lietuvos SSR perleistuose tekstuose žydai paversti valstiečius ginančios retorikos taikiniais. Smuklė buvo žydų ir krikščionių koegzistencijos centras, bet žydams smuklininkams taikyti ne ekonominiai, o griežčiausi moraliniai kriterijai, primetama lietuvių tautos „girdytojų“ kaltė. Tokio pobūdžio dominuojantys tekstai galėjo turėti įtakos tam tikrai Lietuvos SSR visuomenės daliai palaikyti buitinių antisemitizmą. Šią prielaidą dėl literatūroje perteikiamo neigiamo žydų įvaizdžio palaiko 1968 m. Lietuvos SSR žydų kreipimasis į LKP CK pirmąjį sekretorių A. Sniečkų dėl savaitraštyje „Kalba Vilnius“ išspausdinto kraštotyrininko Stasio Skrodenio straipsnio apie Užgavėnės⁵²⁶. Laiško autoriai nerimavo dėl antisemitinių įvaizdžių ir pažymėjo, kad straipsnis buvo „kruopščiai išpešiotas ir atsargiai atrinktas iš lietuvių klasikų kūrybos [Liudviko Adomo Jucevičiaus, Motiejaus Valančiaus, Julijos Žymantienės-Žemaitės – J. S.] citatų, parodančių žydus kaip tradicinį pašaipos objektą“⁵²⁷. Kreipimesi išreikštas susirūpinimas, kad tokie tekstai padeda vietinei judofobijai, nes „skaitant peršasi mintis, kad tyčiotis iš žydų – sena lietuvių liaudies „tradicija““.

Lietuvių autorių sovietmečiu perleistuose grožinės literatūros tekstuose retai galima surasti neutralų ar pozityvų žydų paveikslą. Ambivalentiškas, bet turintis ir gerų, sektinų savybių, jis aptinkamas Juozo Tumo-Vaižganto, Jurgio Savickio, Gabrielės Petkevičaitės-Bitės bei Lietuvos ir Lenkijos poeto Adomo Mickevičiaus kūrinuose. J. Savickio novelėje „Ponia de Savinji“ su susižavėjimu rašyta apie žydaitę⁵²⁸, o novelėje „Kova“ atsispindėjo pozityvus žydų tradicijų ir religijos vertinimas⁵²⁹. G. Petkevičaitė-Bitė žydus vaizdavo teigiamai, beveik visada kaip nuskriaustus, užuojautos ir supratimo reikalaujančius individus, turinčius teisę į savą gyvenimą, emocijas bei palaikymą. Rašytojos tekstuose atsispindėjo įtampą tarp žydų ir lietuvių mažinantys siužetai, aktyviai smerkti Rusijos imperijoje vykdyti pogromai⁵³⁰, o romane „Ad astra“ žydai lietuviams katalikams pateikti kaip pavyzdys⁵³¹. A. Mickevičiaus kūrinys „Ponas Tadas“⁵³² sukurtas Jankelio personažas buvo „savas“, besidalijantis bendrais vargais, džiaugsmiais ir patriotiškai nusiteikęs. Vis dėlto tokio pobūdžio tekstai buvo išimties žydų įvaizdžius perteikusiame grožinėje literatūroje.

⁵²⁶ SKRODENIS, S. Žiema, žiema, bėk iš kiemo. *Kalba Vilnius*, 1968, nr. 7, p. 14.

⁵²⁷ Lietuvos žydai kaltina partiją vis didėjančiu antisemitizmu. *Naujienos*, nr. 265, p. 1. Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone. PRO MEMORIA. 1968 m. lapkričio 8 d. LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1365, l. 69.

⁵²⁸ SAVICKIS, J. *Ponia de Savinji. Novelės*. Vilnius, 1967.

⁵²⁹ SAVICKIS, J. *Kova. Novelės*. Vilnius, 1967.

⁵³⁰ PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Pasikalbėjimai*, p. 58, 61, 151

⁵³¹ PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Ad astra*, p. 48.

⁵³² MICKEVIČIUS, A. Op. cit.

Žydų kitoniškumo eksponavimas tapo viena iš XIX a. pabaigoje lietuvių tapatybę turėjusių kurti priemonių, atsispindėjusi ir sovietmečiu perleistuose tekstuose. Todėl darytina prielaida, kad, pasitelkę lietuvių tautiniam atgimimui būdingus tekstus, sovietiniai cenzoriai laikėsi nuomonės, kad sovietizuojant Lietuvą įmanoma suderinti du principus – naujos sovietinės sistemos sukūrimą ir tautinės, lietuviškos kultūros plėtojimą. Grožinė literatūra vaidino tam tikrą lietuviškos tapatybės vertinimą, reikšmių „saugojimo“ arba palaikymo vaidmenį. Tokia „sulietuvinta“ sovietinė Lietuva ne tik būtų buvusi priimtinesnė dominuojančiai – lietuvių – tautai, bet ir sustiprinusi valdžios teisėtumo regimybę. Tad spėtina, kad toji aplinkybė, jog sovietmečiu perleistuose lietuvių etnokultūrą puoselėjančiuose kūriniuose buvo minimi žydai ar „praslysdavo“ koks antisemitinis stereotipas, tebuvo „šalutinis efektas“ tokios politikos, kuri tam tikru masu toleravo / skatino lietuvių etnokultūrą. Pavyzdžiui, 1948 m. sovietinei cenzūrai neįtikėjo Maironio eilėraščio „Lietuva – didvyrių žemė“ posmelis, kurio nuspręsta neskelbti: „Mums platybių reikalauja / Bočių sienos, jų vardai / Bet viduj šeimininkauja / Lenkai, žydai ir gudai“. 1955 m. LKP CK mokslo ir kultūros skyriaus vedėjas Jonas Zinkus siekė išvengti antisemitinių nuorodų ir dėl šios priežasties stengėsi pašalinti iš literatūros bet kokius neigiamą žydų įvaizdį kurstančius siužetus. Šiuo klausimu A. Sniečkui adresuotame rašte pažymėjo, kad lietuvių liaudies dainų trijų tomų rinkinio, kuriame figūravo lietuvių folkloro medžiaga, įvadiniame straipsnyje „nėra skelbiamų dainų gilios analizės, yra nemažai neteisingų ir prieštarų teiginių, netikslių formuluočių“⁵³³. Anot rašto autoriaus, atitinkami komentarai pirmiausia buvo būtini dainoms, kuriose vaizduota „žydų tautybės pirklių gobšumas ir lupikautojai“, nes baimintasi, kad tarp skaitytojų, nežinančių tos istorinės aplinkos, kurioje jie atsirado, gali kilti nuostaba⁵³⁴.

1949 m. Lietuvių literatūros instituto direktorius Kostas Korsakas kėlė uždavinį, „kaip neutralizuoti atskiruose mūsų praeities literatūros veikaluose randamas buržuazines, tarybinei pasaulėžiūrai priešingas pažiūras, kaip apeiti juose klerikalines ir nacionalistines tendencijas, žodžiu, kaip pateikti tuos veikalus, neretai klasiškus mūsų literatūroje, be žalos tarybiniam skaitytojui“⁵³⁵. Pavyzdžiui, leidžiant Žemaitės „Raštus“, K. Korsakas siūlė komentuose paaiškinti, kad rašytoja, neigiamai vertindama lenkus, turėjo omenyje ne visą lenkų tautą, o bajoriją. Anot P. Jevsejevo, K. Korsakas nustatė kitapus tekstinio turinio slypėjusią „neatsargią“ („nacionalistinę“) visuomeninę laikyseną⁵³⁶. Todėl antilenkiškumą kaip neatitikusį sovietinio internacionalizmo principų

⁵³³ 1955 m. liepos mėn. LKP CK mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo J. Zinkaus raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl ideologinių klaidų leidžiant kultūrinį palikimą. In *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*, p. 217.

⁵³⁴ Ibid.

⁵³⁵ KORSAKAS, K. *Literatūra ir kritika*. Vilnius, 1949, p. 25–26.

⁵³⁶ JEVSEJEVAS, P. Ezopo kalba: Turinio nušalinimas, visuomeninė stereotipija, tekstinė esatis. In *Sovietmečio kultūros tyrimai: aktualijos ir perspektyvos* (Acta Academiae Artium Vilmensis, nr. 73). Sud. M. ŽVIRBLYTĖ. Vilnius, 2014, p. 149–150.

K. Korsakas pateikė, tačiau neišsakė kritinių pastabų Žemaitės tekstuose atsispindėjusiam antisemitizmui. Kita vertus, kaip liudija 1956 m. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos Žemaitės „Raštų“ redakcinės komisijos posėdžio protokolas, Juozas Žiugžda pasipiktino dėl apsakymo „Antanas Jankus“, kuris buvo „silpnas ideologiniu atžvilgiu“ bei „visokių niekų pilnas“, ir pirmiausia išskyrė antisemitizmą⁵³⁷. Komisijos narys Jurgis Tornau nenorėjo sutikti su J. Žiugžda, pasak jo, Žemaitės apsakyme sunku ieškoti antisemitizmo. K. Korsakas pasiūlė, kad kūrinį derėtų papildyti pastabomis „apie žemą literatūrinį lygį“ ir „netolerantišką kitų tautybių traktavimą“⁵³⁸. Žemaitės tekstas neatitiko reikalaujamo internacionalizmo principo, todėl buvo taisomas ir interpretuojamas iš naujo. Buvo nuspręsta iš apsakos „Juokai“ išbraukti posakį „Vienoje smuklėje nebuvau, nes uždaryta... žydas nusiraitė“⁵³⁹. Cenzoriai siūlė išskirti prasmes, kurių pats tekstas tiesiogiai nesiūlė. To reikėjo, siekiant suderinti Žemaitės tekstą su vyraujančio diskurso reikalaujama internacionalizmu ir palaikyti Žemaitės, kaip pažangios rašytojos, kuriai svetimas „buržuazinis nacionalizmas“, vaizdinį.

Panaši padėtis buvo sudarant Antano Klemento poezijos rinkinį. Jonas Pilypaitis, leidyklos „Vaga“ redaktorius, rašė, kad 1972 m. turėjo galimybę išleisti „Versmių“ serijoje A. Klemento kūrybą. Sudarytojas V. Vanagas leidyklai pristatė visus lietuviškus jo tekstus, tačiau tuometinė komisija, nors ir neprieštaravo publikavimui, visų jų neišleido. Buvo daroma atranka: išimta nemažai epigramų, tarp kurių buvo ir tos, kuriose neigiamai kalbama apie kitataučius: „Tas žyds, kurs daugel žmogeliui susuko [...] Jodams per balą, lig kaklo įsmuko“. Svarbu pažymėti, kad ne tik apie žydus, bet ir apie kitas tautas nebuvo priimtini neigiami pasakymai: „Pamesk tą juokingą senų dienų būdą: Neapkenč dideliai, žinok, pono gudai“⁵⁴⁰. Nebuvo galima minėti „lenkelio“, „žydėlio“, „ruselio“, nes priesaga *-elis-* laikyta kaip turinti menkinančią konotaciją. Nutarta atsisakyti epigramų, kuriose „blogai“ atsiliepta apie „kitataučius“⁵⁴¹. Ko gero, panašių svarstymų vyko ir prieš 1969 m. išleidžiant Mykolo Lietuvio, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) publicisto ir diplomato, apie 1550 m. sukurta traktatą

⁵³⁷ Valstybinės grožinės literatūros leidyklos Žemaitės „Raštų“ redakcinės komisijos posėdžio, įvykusio 1956 m. lapkričio 21 d. protokolas. In *Rašytojas ir cenzūra*, p. 495.

⁵³⁸ Ibid., p. 496.

⁵³⁹ Ibid., p. 502.

⁵⁴⁰ PILYPAITIS, J. Rožės ir miškai. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 343.

⁵⁴¹ Tačiau pastebima, kad deminutyvinis žodis „žydėlis“ nevisada vertinamas kaip paniekiantis. Pavyzdžiui, Mykolas Biržiška rašė, kad lietuvių kaimiečių žodžiai „parka“, „žydparkis“, „žydpalaikis“ buvo užgaulūs, tačiau pats žodis *žydas* neturėjo nieko bendra su rusų *žyd*. Anot jo, *žydėlis* buvo susijęs su prietelingu (draugišku) kaimyniniu nusistatymu, šiltesniu jausmu, ir būtent toks žydas vaizduojamas Antano Vilkutaičio pjesėje „Amerika partyje“. Žydas Faibčikas „parodo ne teigiamą, bet natūralų ir gyvą žydėlį, be kurio negali išsiversti jo rankose atsidūręs sodietis“. BIRŽIŠKA, M. *Lietuvių tautos kelias į naująją gyvenimą*. T. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*. Los Angeles, 1952, p. 36–38.

„Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“, nes šio teksto dalis apie žydų (*pelsima gens Judaica*) grėsmę krikščionims, žydų sukčiavimą ir ištvirtimą nebuvo išversta į lietuvių kalbą⁵⁴². Taip pat 1972 m. išleistuose M. Valančiaus raštuose buvo pašalinti skyreliai apie žydus, kurie sukčiauja bei apgaudinėja, ir vengrus, kurie vagia⁵⁴³. Vengrija buvo sovietinio bloko narė, o apie sąjungininkes buvo rašoma *aut bene, aut nihil*⁵⁴⁴. Kita vertus, šiems Lietuvos SSR cenzorių darbo metodams priešinga pozicija įžvelgiama 1953 m. vasario 24 d. LKP CK Literatūros ir meno skyriaus pažymoje, kurioje išreikštas susirūpinimas dėl rašytojo Nikolajaus Gogolio raštų vertimo į lietuvių kalbą ideologinių klaidų. Per atliktą patikrinimą paaiškėjo, jog į N. Gogolio raštų vienatomį buvo įtraukta apysaka „Tarasas Bulba“, kurioje leidyklos darbuotojai savavališkai sutrumpino ir iš esmės iškraipė autoriaus pateiktą lupikautojo Jankelio socialinę charakteristiką. Pažymėta, kad iš visos pastraipos, atspindėjusios Jankelio lupikiškos veiklos socialinį įvertinimą, paliktos tik šios eilutės: „Šitas žydas buvo žinomas Jankelis. Jis čia atsidūrė kaip nuomininkas ir karčiamininkas“. O tęsinys pastraipos apie tai, jog „po truputį į savo rankas suėmė visus aplinkinius ponus ir šlėktas, po truputį iščiulpė beveik visus pinigus ir labai sureikšmino savo žydišką buvimą toje šalyje. Trijų mylių į visas puses atstumu neliko tvarkingos nė vienos trobos: viskas griuvo ir kriošo, viskas prageriama, ir liko neturtas bei skurdas; kaip po gaisro ar maro ištuštėjo visas kraštas. Ir jei Jankelis būtų ten pagyvenęs dešimt metų, tai jis tikriausiai būtų ištuštinęs ir visą vaivadiją“, buvo išbrauktas⁵⁴⁵. Galima nuspėti, kad cenzorių pastabos turėjo įtakos neigiamam žydų įvaizdžiui lietuvių grožinėje literatūroje išlikti, tačiau buvo įvesta praktika, kai tekstų įvaduose siekta paaiškinti, jog lietuvių folklore susiformavęs neigiamas žydų įvaizdis yra „buržuazinio nacionalizmo“ ir jam neva būdingo antisemitizmo, kaip „ikirevoliucinių-buržuazinių“ santykių, rezultatas. Taip lietuvių folkloras turėjo būti adaptuotas prie sovietinės politikos reikalavimų.

Šią prielaidą patvirtina 1967 m. G. Petkevičaitės-Bitės išleisto publicistinių straipsnių rinkinio „Pasikalbėjimai“ prologas, kurį parašė istorikas Juozas Jurginis. Nemenką teksto dalį užėmė aiškinimai apie lietuvių nacionalizmą ir vieną iš jo požymių – antisemitizmą. J. Jurginis pabrėžė, kad lietuvių tautinio atgimimo metu šalia patriotizmo atsirado nacionalizmas, kurio esmę sudarė tautos vienybės vardu „klasinės taikos“ skelbimas ir vienos tautybės žmonių kurstymas prieš kitas. Anot jo, G. Petkevičaitė-Bitė nepasuko nacionalizmo keliu, o vienas iš tai liudijančių bruožų

⁵⁴² LIETUVIS, M. Op. cit., p. 2, 92.

⁵⁴³ VALANČIUS, M. *Raštai*. T. 2, p. 545.

⁵⁴⁴ VAREIKIS, V. Istorijos vaidmuo Lietuvos istorijoje. *Akiračiai*, 1997, nr. 5 (289), p. 13.

⁵⁴⁵ LKP CK literatūros ir meno skyriaus vedėjo pavaduotojo J. Zinkaus ir LKP CK propagandos ir agitacijos skyriaus leidyklų ir žurnalų sektoriaus vedėjo V. Zenkevičiaus pažyma LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie N. Gogolio raštų vertimo į lietuvių kalbą ideologines klaidas. 1953 m. vasario 24 d. In *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*, p. 190.

buvo rašytojos kova prieš caro valdžios vykdytą žydų diskriminaciją ir neapykantos kurstymą. J. Jurginio prologe jaučiamas siekis neutralizuoti įtampas tarp lietuvių ir žydų, juolab pabrėžtas G. Petkevičaitės-Bitės raginimas „neklausyti kurstymų prieš tuos žmones, kurie drauge su lietuviais buvo skriaudžiami, varžomi, o Rusijos imperijoje niekas nebuvo taip persekiojami kaip žydai“. J. Jurginio perteikta idėja, kad tik abipusiu pažinimu galima išvengti įtampos židinių, nes „niekas taip kelio neskina prie žmonių susiartinimo kaip pažinimas viens kito“⁵⁴⁶.

1967 m. perleistame Jono Goštauto knygos „Ponas Teisėjaitis, arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją“ prologe autorius įvardytas „pažangiosios visuomeninės minties Lietuvoje atstovu“, bet jo tekste gausu neigiamų žydų įvaizdžių atspindžių. Kita vertus, iš karto po kaltinimų žydų smuklininkams, kurie neva pripratino lietuvių valstiečius prie degtinės, pateikta nuoroda į paaiškinimą: „Pelną iš degtinės varymo ir pardavinėjimo sėmėsi feodalai žemvaldžiai. Jiems daugiausia ir tenka atsakomybė už girtavimo paplitimą liaudyje“⁵⁴⁷. Knygos pratarinėje rašyta, kad tekste aiškinančiasias nuorodas pateikė pats autorius⁵⁴⁸, tačiau lyginant su 1839 m. leidimu šiame siužete jokių nuorodų nerasta.

1971 m. išleistoje Kajetono Aleknavičiaus eilių rinktinėje gausu prieš žydus nukreiptų pasakymų⁵⁴⁹, bet įvade literatūrologas V. Vanagas pabrėžė, kad savo eilių siužetams autorius panaudoja anekdotiškų situacijų, žmonėms suteikia komiškų ypatybių, nestokoja drastiškos frazės, tačiau juokas nėra piktas. Šitaip tarsi bandyta pabrėžti, kodėl poezijos perteikiamų neigiamų žydų įvaizdžių nederėtų laikyti rimtais, nors daugiau alternatyvų nepateikiama, – „kitoks“ arba „normalaus“ žydo portretas neegzistavo.

1973 m. buvo išspausdinti Vinco Pietario „Rinktiniai raštai“, kuriuose randama nutrauktų minčių bei ženklų „[...]“. Kaip redaktorius aiškina įvade, „apsakymuose rašytojas neišvengė primityvaus antisemitizmo bei šovinizmo“⁵⁵⁰. Taip cenzoriai bandė „apsaugoti“ skaitytojus nuo neigiamo žydų įvaizdžio, galėjusio kurstyti antisemitines nuostatas visuomenėje.

Sovietmečiu perleistų grožinės literatūros darbų analizė liudija, kad nevisada redaktoriai retušuodavo antisemitinius siužetus arba įvade paaiškindavo priešišumą žydams. Pavyzdžiui, 1959 m. išleistuose literato ir kraštotyrininko L. A. Jucevičiaus raštuose minimi „sukčiai prekeiviai žydai“, Žemaitijos karčemas „apsėdę nevalyvi žydai“, mieli, bet „rėksmingi žydeliai“ ir etc.⁵⁵¹. Panašus atvejis pastebimas 1965 m. išleistuose prozininko Mikalojaus Katkaus raštuose, kuriuose pateikiama archetipinių žydo įvaizdžių (pvz., kromininkas žydas, lobstantis iš vargstančiųjų, „žydas derasi

⁵⁴⁶ Ibid., p. 364.

⁵⁴⁷ GOŠTAUTAS, J. Op. cit., p. 27.

⁵⁴⁸ Ibid., p. 4.

⁵⁴⁹ ALEKNAVIČIUS, K. *Kikilis laibakojis*. Vilnius, 1971, p. 32, 62, 66, 71, 79.

⁵⁵⁰ PIETARIS, V. Op. cit., p. 14.

⁵⁵¹ JUCEVIČIUS, L. A. *Raštai*. Vilnius, 1959, p. 188, 373, 377, 386, 414.

žydiškai“)⁵⁵². Vis dėlto darytina prielaida, kad tokį M. Katkaus raštų leidėjų pasirinkimą lėmė tai, kad, be neigiamų žydo įvaizdžių, būta ir pozityvių teiginių apie gerąjį kromininką Leibą, kuris taikiai sugyveno su lietuviais. Kita vertus, tas tekste numanomas „žydo gerumas“ atsiskleidžia jo nuolankumu ir polinkiu nusižeminti prieš lietuvius.

Sovietmečiu perleistos lietuvių grožinės literatūros pavyzdžiai leidžia tvirtinti, kad Lietuvos SSR cenzorių veikla dėl žydų įvaizdžių atspindžių tekstuose nėra vienareikšmiškai vertintina. Tačiau tam tikras tendencijas galima konstatuoti.

Sovietmečiu perleistuose lietuvių grožinės literatūros tekstuose (daugiausia iš tautinio atgimimo laikotarpio) dominavo pejoratyvinį žydų įvaizdį kurstantys siužetai, bet sovietmečiu lietuvių autorių kūryba, nors ir atspindėjo ankstesnį nepalankų nusistatymą žydų atžvilgiu⁵⁵³, tačiau tapo įvairesnė. Joje žydai pamažu tapo lietuvių literatūros visaverčiais, nors ne itin populiariais, personažais, be to, buvo pradėta rašyti apie Holokaustą. J. Marcinkevičiaus poemoje „Kraujas ir pelenai“⁵⁵⁴ užsimenama apie Kauno IX forto ir Panerių žudynes, atskiri Holokausto siužetai plėtojami Jono Avyžiaus romane „Sodybų tuštėjimo metas“⁵⁵⁵, Antano Jonyno apsakyme „Šuliny“⁵⁵⁶, Juditos Vaičiūnaitės, Vytauto Bložės, Jono Juškaicio, Ievos Simonaitytės⁵⁵⁷, Balio Sruogos⁵⁵⁸ kūryboje. Taip pat su Holokaustu susijusių siužetų aptinkama Mykolo Sluckio novelėse „Adomo obuolys“⁵⁵⁹ ir „Laiptai į dangų“⁵⁶⁰. 1962 m. spalio mėn. A. Sniečkui adresuotose LKP CK nario Vytauto Lukoševičiaus pastabose apie ideologinius ir estetinius trūkumus mene ir literatūroje M. Sluckis buvo apkaltintas polinkiu „nuslęsti į kosmopolitizmą, o ne internacionalizmo aukštumas“⁵⁶¹, tačiau viename „Laiptai į dangų“ epizodų ūkininkas Indriūnas, lygindamas sovietinę ir nacistinę okupacijas Lietuvoje, sako, kad nacistai tik žydus skriaudė, bet ne lietuvius, o jo žmona atkerta: „Argi jie nėra žmonės?“⁵⁶² Negatyvių reakcijų sulaukė ir V. Palčinskaitė, kai jos eilėraštyje „Bateliai Osvencime“ buvo atsisakyta publikuoti laikraštyje „Tiesa“. Jai

⁵⁵² KATKUS, M. Kaimo žydai kromininkai. *Raštai*. Vilnius, 1965, p. 226–230.

⁵⁵³ SIMONAITYTĖ, I. *Gretimos istorijėlės*, p. 50; SRUOGA, B. *Apyaušrio dalia*, p. 17, 21.

⁵⁵⁴ MARCINKEVČIUS, J. *Kraujas ir pelenai*. Vilnius, 1960.

⁵⁵⁵ AVYŽIUS, J. *Sodybų tuštėjimo metas*. Vilnius, 1977.

⁵⁵⁶ JONYNAS, A. *Šuliny*. Vilnius, 1982. Pirmą kartą apsakymo ištraukos publikuotos žurnale „Pergalė“.

⁵⁵⁷ SIMONAITYTĖ, I. *Paskutinė Kūnelio kelionė*. Vilnius, 1971, p. 37.

⁵⁵⁸ SRUOGA, B. *Dievų miškas*, p. 411–412, 415–421, 422–430.

⁵⁵⁹ SLUCKIS, M. *Adomo obuolys*. Vilnius, 1973.

⁵⁶⁰ SLUCKIS, M. *Laiptai į dangų*. Vilnius, 1963.

⁵⁶¹ 1962 m. spalio 12 d. LKP CK nario V. Lukoševičiaus pastabos apie ideologinius ir estetinius trūkumus meno ir literatūros kūriniuose. In *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*, p. 306. Keltina versija, jog šie kaltinimai M. Sluckiui suveikė kaip sovietinės sistemos „lojalumo egzaminas“, nes vėliau pasirodė jo rašytas patetinis straipsnis, šlovinantis komunizmą. SLUCKIS, M. Mūsų Leninas. *Komunistas*, 1965, nr. 4 (490), p. 1–4.

⁵⁶² SLUCKIS, M. *Laiptai į dangų*, p. 424.

buvo paaiškinta, kad esą negalima apibendrintai gedėti dėl visų žuvusiųjų krematori-
umuose, nes tarp jų buvę ne vien dorų žmonių, o ir vagių bei kitokių nusikaltėlių⁵⁶³.
Nepaisant to, kad nors sovietinėje Lietuvoje Holokausto tema ideologiškai buvo ne-
paranki ir stengtasi jos vengti, tačiau egzistavo dviprasmybių. Tai rodo faktas, kad
atmestasis V. Palčinskaitės eilėraštis buvo išspausdintas, išverstas į užsienio kalbas ir
sulaukė tarptautinio įvertinimo. Priešinga situacija atsispindi J. Juškaičio pasakojime,
anot kurio, už eilėraščių „Dovydo žvaigždė“ (vėliau pervadintas „Per šaudymą“) „buvo
pakišta į panosę tokia kumštis, jog ir man, kaip Šveikui, ji kvepėjo grabu...“, o išlei-
džiant kūrybos rinktinę teko šio eilėraščio atsisakyti⁵⁶⁴.

Išskirtinas J. Baltušio kūrinys „Parduotos vasaros“, kuriame žydai išlieka sceno-
grafiniu elementu, tarsi kažkur „stoviniuojantys“, „šnekantys nesuprantama kalba“⁵⁶⁵,
iš kurių šaipytis bei mušti yra savaime suprantamas dalykas⁵⁶⁶. Tačiau dera pažymėti,
kad autorius siekė parodyti socialiai atsilikusią tarpukario Lietuvą, o antisemitiniai
siužetai buvo viena iš priemonių tam perteikti. J. Baltušis dėmesį atkreipė į vargingą
žydo socialinį portretą, kuriam rodyta nepagarba aiškinta tuo, kad „žydas durnas“. Tekste
gausu archetipinių žydo įvaizdžių⁵⁶⁷, krikščionis lietuvis kupinas agresijos ir
nepakantumo⁵⁶⁸, o žydas vaizduojamas kaip naivus geradarys. Galima numanyti, kad
J. Baltušis, šaržuodamas žydų ir lietuvių santykių vaizdinius, sąmojingai šaipėsi iš
abipusio pažinimo stokos, be to, kai kuriuose epizoduose iš karto po agresyvesnės
retorikos sekė raginimai neliesti žydų, t. y. nedera žydų paversti „atpirkimo ožiais“⁵⁶⁹:
„Mes žydų nemušam. Nėra tokios mados Lietuvoje!“⁵⁷⁰ Vis dėlto novelių rinkinyje
„Parduotos vasaros“ kurtas ne „standartinis“, o fatališko nevykėlio žydo portretas,
kuris „gimė tam, kad jam nesisektų“, o tokio įvaizdžio vedinių ir siužetų apstu lie-
tuvių literatūroje ir folklore, tad J. Baltušis tarsi atkartoją lietuvių tautinio atgimimo
tekstams būdingą retoriką. Nepaisant to, autorius įvedė naują lietuvių literatūroje ne-
sutiktą lietuvių ir žydų santykių siužetą, kai žydas pavaizduotas išmintingu mediato-
riumi tarp konfliktuojančių katalikų⁵⁷¹. Panašių žydus vaizduojančių meninės raiškos
priemonių pasitelkta ir kitame J. Baltušio kūrinyje „Sakmė apie Južą“⁵⁷². Tačiau Ko-
nelis – žydas prekeivis – vienas iš nedaugelio žmonių, su kuriais teksto herojus Juza
pagarbiai bendrauja, įsigydamas jo krautuvėlėje ūkiui būtinų prekių. Kaip vėliau pa-

⁵⁶³ PALČINSKAITĖ, V. Op. cit., p. 33.

⁵⁶⁴ JUŠKAITIS, J. Nuotykių literatūros mašinų skyriuje. In *Rašytojas ir cenzūra*, p. 73, 75.

⁵⁶⁵ BALTUŠIS, J. *Parduotos vasaros*, p. 73.

⁵⁶⁶ Ibid., p. 100.

⁵⁶⁷ Ibid., p. 101.

⁵⁶⁸ Ibid., p. 101–102, 112–113.

⁵⁶⁹ Ibid., p. 353.

⁵⁷⁰ Ibid.

⁵⁷¹ Ibid., p. 149.

⁵⁷² BALTUŠIS, J. *Sakmė apie Južą*.

aiškėja, toks elgesys sietinas su Juzos nesėkmingu bandymu paslėpti jo šeimą nacistų okupacijos metais.

Taip pat iš tyrinėtų sovietmečių rašytų tekstų išskirtinas 1967 m. išleistas Vytauto Petkevičiaus romanas „Apie duoną, meilę ir šautuvą“, kuriame žydaitė buvo viena iš pagrindinių romano veikėjų. Kitaip nei kituose lietuvių grožinės literatūros kūriniuose, ji tapo „pilnaverte“ veikėja, turėjusia vardą. Iš esmės ji paversta tuo pozityviuoju personažu, įkūnijusiu patrauklias moralines nuostatas, žmogiškąjį orumą ir socialinio teisingumo poreikį. Viena knygos siužete pagrindinis kūrinio veikėjas prisimena, kad lydint žydaitę namo pastaroji „šnekėjo apie getą, žuvusius tėvus, pasakojo apie kažkokį nuostabų globėją, o man buvo nepatogu, kad ji žydaitė. Aš ne nacionalistas, bet vis dėlto...“⁵⁷³ Ši ištrauka perteikia žinią, kad archetipai nėra racionaliai paaiškinami, jie kuroja mitus ir padeda sukurti neegzistuojantį, emocijomis grįstą regimybų pasaulį.

Svarbu atkreipti dėmesį, kad sovietinei sistemai tam tikru mastu buvo naudinga išlaikyti semantinius žydų įvaizdžius, kai literatūroje žydai išnaudoti režimui nepriimtinioms („ydingoms“) socialinėms ir ekonominėms problemoms perteikti. Būtent tai iliustruoja G. Šolochovo-Siniavskio romanas „Neramus amžius“ (1963 m.), kurio vertimas į lietuvių kalbą buvo išspausdintas 1966 m.⁵⁷⁴ Šiame romane aptinkamas stileiva spekuliantas Leopoldas Bražinskis, kurio semantinės įvaizdžio detalės skatina numanyti, kad jis buvo žydų kilmės: „Jo suglebusiame, atsikišusiame veide su ilga nosimi spindėjo slaptas džiūgavimas“⁵⁷⁵. Kūrinio pagrindinė idėja buvo perteikti žinią, kad tai negatyvus veikėjas, kuris sovietinius piliečius veda iš doros kelio. Iš esmės analogiška idėja atsispindi J. Marcinkevičiaus apysakoje „Pušis, kuri juokėsi“⁵⁷⁶. Kūrinys vaizduoja kelių jaunų vilniečių, kurie neva „pasuko klystkeliais“ – ėmė skaityti ir diskutuoti apie „reakcinius Vakarų filosofus“ – grupę. Anot T. Venclovos, KGB pateikė J. Marcinkevičiui asmenų, tarp kurių buvo A. Štomas ir T. Venclova, tardymo protokolus tam, kad „jis duotų pamoką paklydėliams“⁵⁷⁷. Vienas iš tų neigiamų veikėjų buvo A. Štomo personaliją įkūnijantis jaunas advokatas, „neišsenkančios energijos žmogus“, Alanas Gocvingeris⁵⁷⁸.

Nepaisant sovietinės cenzūros Lietuvoje galimų bandymų balansuoti tarp poreikio vengti neigiamų žydų įvaizdžių grožinėje literatūroje arba tam tikrais tikslais instrumentalizuoti žydų įvaizdžius (pateikti lietuvių kūrybos autentiškumą arba „socialines ydas“), vis dėlto dominavo ryški tendencija vengti minėti žydus. G. Kanovičius prisiminė, kad cenzoriai braukdavo sakinį „pakalbėkim kaip žydas su žydu“ ir perrašydami

⁵⁷³ PETKEVIČIUS, V. *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 36.

⁵⁷⁴ ŠOLOCHOVAS-SINIAVSKIS, G. *Neramus amžius*. Vilnius, 1966.

⁵⁷⁵ Ibid., p. 298.

⁵⁷⁶ MARCINKEVICH, J. *Pušis, kuri juokėsi*. Vilnius, 1961.

⁵⁷⁷ VENCLOVA, T. Dėl vieno skandalo. *Šiaurės Atėnai*, 1991, nr. 11, p. 4.

⁵⁷⁸ MARCINKEVICH, J. *Pušis, kuri juokėsi*, p. 39.

vo „pakalbėkim kaip žmogus su žmogum“⁵⁷⁹. Iškalbingas H. Ošerovičiaus pasakymas dėl galimybių rašyti žydų tema sovietmečiu: „apie žydus jau seniai viskas parašyta Tanachyje [...]. Kalbėti ir rašyti apie žydus nereikia nei rusiškai, nei lietuviškai. Apie žydus dabar reikia sukandus dantis tylėti“⁵⁸⁰. Šiai versijai pagrindą suteikia ir J. Baltušio dienoraščio 1983 m. vasario 23 d. įrašas apie tai, kad atidėjo į šalį skaitytą D. Melnikovo ir L. Čiornajaus knygą „Nusikaltėlių fiureris“: „Nuobodu, nūdna. Iš visko matyti: abu autoriai – žydų tautybės. Iš tolo vengia bet kur prasitarti vardą: žydas“⁵⁸¹. Sovietų Sąjungoje valdžia nebuvo suinteresuota viešinti kūrybos „žydiška“ tematika, o pasak rašytojo I. Mero, žydų personažas, kaip ir Holokausto aliuozijos, literatūroje buvo ne tik nepageidautinos, bet ir uždraustos temos⁵⁸². Tačiau pats I. Meras tapo pirmuoju SSRS rašytoju, kuris atvirai rašė žydų tema. Jo tekstuose atsispindėjo ne tik Holokausto tematika, lietuvių ir žydų santykiai, bet pateko ir siužetų iš stalininiu laikotarpiu vykusios „gydytojų kenkėjų“ kampanijos: „Ar skaitei laikraštį? – „Skaičiau. [...]“. – „Jie gydė didžiausius žmones, pačiame Kremliuje“. – „Juokai čia, pokštai kažkokie... Nesupranti, kas nutiko...“⁵⁸³ I. Mero sovietmečiu išleistuose fikciniuose naratyvuose dažnai bandyta paneigti negatyvius įvaizdžius: žydai vaizduoti kaip nuoširdžiai tikintys ir dori žmonės, padedantys lietuviams. Jo kūryboje lietuvių kultūrinė tikrovė perteikta kaip neatskiriama nuo „žydiškumo“. Be to, 1965 m. vykusiam ketvirtajame Rašytojų suvažiavime I. Meras buvo giriamas už humanistinių kūrinių „Lygiosios trunks akimirka“, kuriame sukurta erdvė žydų geto istorijai⁵⁸⁴, nors po 1967 m. įvykusio Šešių dienų karo redaktorius reikalavo integruoti pasisakymus prieš Izraelį į romaną „Mėnulio savaitė“⁵⁸⁵. Tuo tarpu G. Kanovičiaus kūryboje iš esmės nebuvo rašoma apie sovietmetį, o apie praeitį, kuri po Lietuvos okupacijos beveik išnyko. Jo kūryboje taip pat buvo aprašomi žydai, ne kaip epizodiniai teksto dalyviai, gyvenę lietuvių kultūros terpėje, bet kaip atskira kultūrinė ir tautinė grupė.

Nepaisant to, kad sovietmečiu dalis Lietuvos žydų turėjo galimybę rašyti grožinę literatūrą žydų tema, vis dėlto išleistuose tekstuose metai iš metų dominavo tie patys lietuvių ir žydų santykių vaizdiniai. Be to, kaip rodo tyrimas, neretai sovietiniams cenzoriams neimponuodavo bet kokie sukurti žydų įvaizdžiai, tačiau nemažai antisemitinių siužetų tekstuose išliko. Tai sietina su režimo vykdytos politikos nuoseklumo stoka (egzistavusiomis dviprasmybėmis) arba pačių Lietuvos SSR cenzorių kiek laisvesniu požiūriu į tekstų redakcijas ir poreikiu išlaikyti lietuvių kultūros autentiškumą. Tas dviprasmybes rodo rusų režisierius Vladimiras Menšovo nuostaba, sužinojus,

⁵⁷⁹ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 215.

⁵⁸⁰ KANOVIČIUS, G. Štrichai autoportretui. *Šiaurės Atėnai* [interaktyvus].

⁵⁸¹ BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1983 m., p. 127.

⁵⁸² BUKELIENĖ, E. N. *Tarp rašytojo ir skaitytojo*. Vilnius, 2006, p. 60–61.

⁵⁸³ MERAS, I. *Lygiosios trunks akimirka; Ant ko laikosi pasaulis*. Vilnius, 1968, p. 244, 246.

⁵⁸⁴ Plg. IVANAUSKAS, V. *Įrėmintą tapatybę...*, p. 149.

⁵⁸⁵ MERAS, I.; KELERTIENĖ, V. Op. cit., p. 21.

kad Lietuvoje leidžiamos knygos apie žydus⁵⁸⁶. Viena vertus, sovietmečiu literatūrinis kanonas turėjo paklusti marksizmo doktrinai, kuri vadovavosi „tautų draugystės“ principu. Tačiau tuo pat metu galima numanyti, kad siekta „liaudies“ paramos, tad neišvengiamai teko inkorporuoti ir dalį lietuviškam tautiniam atgimimui⁵⁸⁷ būdingos simbolikos. Todėl tekstai, nors formavo iškreiptus žydų bei žydų ir lietuvių santykių įvaizdžius, populiarino „reakcinį“ folklorą (buitinį antisemitizmą), buvo naudingi sovietiniams cenzoriams išlaikyti lietuvių etnokultūrinius bruožus. Be to, grožinė lietuvių literatūra tarsi suteikė pagrindą nukreipti dėmesį nuo Vakarų kultūros. Tokia pozicija įvardytina „izoliacionizmu“, o sovietinei sistemai tai buvo ypač paranku. Tuo tarpu kitose SSRS respublikose cenzūros procesai pasižymėjo didesniu kategoriškumu tiek iš esmės nespausdinant kūrinių, kuriuose būtų žydų (pvz., Sovietų Sąjungoje XX a. 6-ajame dešimtmetyje lietuvių kalba išėjo vienintelė knyga apie žydus – Aleksandros Bruštein „Kelias eina į tolį“⁵⁸⁸, kurioje autorė rašė apie savo vaikystę Vilniuje, savo protėvius, šeimą), tiek ir laikantis griežtos cenzūros principų. Pastarąją situaciją perteikia T. Venclovos atsiminimai apie vieną sovietinio biologo parašytą monografiją „Kolonijiniai polipai“. Tyrimo autorius nunešė rankraštį į leidyklą ir netrukus gavo laišką iš redaktoriaus: „Jūsų monografija moksliniu požiūriu yra neabejotamai vertinga, tačiau jos pavadinimas ideologiškai netikslus. Per pastaruosius dešimtmečius imperializmo kolonijinė sistema galutinai sužlugo. Todėl terminas kolonijinis įžeidžia tautas, išsivadavusias iš imperialistinės priespaudos. Siūlome pavadinti knygą „Besivystantys polipai““⁵⁸⁹. Anot T. Venclovos, Sovietų Sąjungoje tam tikri žodžiai, terminai, sakiniai ir tikrovės sritys priklausė „draudžiamai zonai“: „Ne tik neleistina, bet stačiai nepadoru spausdinti kai kurias grafemų, žodžių ar idėjų kombinacijas. Visi turi žinoti, kad tos kombinacijos įžeidžia tautas, išsivadavusias iš imperialistinės priespaudos, arba draugingos valstybės vadą, arba savąją liaudį, arba tiesiog yra neskoningos. O tai, kas nespausdinama, tarytum liaujasi egzistavę – ar bent pereina į žemesnįjį egzistencijos lygmenį, į nežalingą fantomų karalystę“⁵⁹⁰. Būtent tai, kad nespausdinamos temos išnyksta sovietinio režimo sąlygomis, taikytina žydų temos sovietinėje grožinėje literatūroje atžvilgiu. Tačiau sovietinės Lietuvos rašytojams buvo leidžiama kiek daugiau nei kitose sovietinėse respublikose, todėl tai galėjo lemti žydų įvaizdžių gausą spausdintoje grožinėje lietuvių literatūroje.

⁵⁸⁶ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 215.

⁵⁸⁷ XIX a. tautinio atgimimo laikotarpiu žydų kitoniškumo eksponavimas tapo viena iš lietuviškos tapatybės kūrimo ir bendrų vizijų generavimo darbu turėjusių priemonių arba, perfrazuojant rašytoją Umberto Eco, tuo metu priešo įvaizdis buvo svarbus žinojimui apie save, savęs identifikacijai, nes tai buvo būtini elementai kuriant savivertę ir savigarbą: „kai nėra priešo – jį reikia sukurti“. ECO, U. *Sukurti priešą ir kiti proginiai rašiniai*. Vilnius, 2011, p. 12.

⁵⁸⁸ BRUŠTEIN, A. *Kelias eina į tolį...* Vilnius, 1958.

⁵⁸⁹ VENCLOVA, T. Žaidimas su cenzoriumi. *Akiračiai*, 1984, nr. 2 (156), p. 16.

⁵⁹⁰ Ibid.

2.4. „Valiutininkų byla“ ir jos refleksija sovietinėje Lietuvoje 1962 metais

Prasidėjus „atšilimo“ laikotarpiui, antiizraeliška propaganda Sovietų Lietuvoje aprimo, tačiau netrukus suintensyvinta kova prieš „ekonominius nusikaltėlius“. Joje nemenką vaidmenį suvaidino antisemitizmo veiksnys, užmaskuotas propagandiniais motyvais prieš sionizmą ir judaizmą. Ši kampanija kulminaciją pasiekė XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje, kai Lietuvos SSR ir kitų sovietinių respublikų spaudoje pradėti skelbti straipsniai, aprašantys teisminius procesus prieš „valiutos spekuliantus“.

Dar iki „valiutininkų bylų“ stalininiais metais ir ypač „gydytojų kenkėjų“ bylos metu spaudoje kreiptas nemenkas dėmesys į ekonominius nusikaltimus, tačiau pereinamuoju laikotarpiu, nuo 1953 m. iki 1956 m., propaganda prieš ekonominius nusikaltimus prarado savo politinį turinį ir jai buvo skiriama vis mažiau viešumo. 1954–1957 m. retkarčiais žiniasklaidoje buvo pranešama apie teisminius procesus prieš ekonominius nusikaltėlius, nors antisemitiniai motyvai iš straipsnių buvo pašalinti. Pavyzdžiui, sovietinės Lietuvos spaudoje viešų kaltinimų spekuliantams pasitaikydavo dar antiizraeliškos propagandos kontekste po Sueco krizės. 1956 m. universalinių prekių spekuliacijomis įtarti žydų kilmės asmenys R. ir S. Dogmanai, J. Fedorovič, Razbitnova⁵⁹¹, bet pačiuose kaltinimuose antisemitiniai įvaizdžiai nebuvo akcentuojami, o apsiribota tiek žydiškų, tiek lietuviškų bei slaviškų pavardžių paminėjimu. Pamažu inkriminuojami kaltinimai spekuliantams tapo sunkesni, o situacija pradėjo keistis 1958 m., kai sovietinis režimas inspiravo aktyvią ateistinę kampaniją. Tuo metu spaudos pranešimuose apie ekonominius nusikaltimus vis dažniau atsirasdavo antisemitinių intencijų, kai eskaluojami kaltinimai susiliedavo su judaistinių tradicijų pašiepimu. Tai matyti 1959 m. laikraštyje „Raudonoji vėliava“ išspausdintame straipsnyje, kuriame pateikti kaltinimai dėl spekuliacinio valstybės išskirtu žemės plotu mirusiesiems laidoti žydų kapinėse: „nelegalus rabinas“ Abelovičius, kuris, prisidengdamas darbu spaudos platinimo kioske, kartu su kitu rabinu Sosneriu disponavo teise už mirusių žydų palaidojimą reikalauti užmokesčio – iš pradžių 800 rublių, o vėliau nusileido iki 600 rublių⁵⁹². 1961 m. balandžio mėn. „Raudonoji vėliava“ paskelbė publikaciją apie Josifą Giršą, Judelį Markų ir jų nusikaltamų veikų „pasekėjus“ N. Koganą, M. Orlovičių, D. Koreivienę. Šioje publikacijoje pasitelktos manipuliacinės propagandinės priemonės, ateistinius kampanijos motyvus prieš judaizmą supynusios su antisizionizmu, antivalstybine veikla, žydų paramos organizacijų siuntomis ir spekuliacine veikla. Faktas, kad neapsiribota vien žydiškų pavardžių paminėjimu, o pasitelkta gausesnių depersonalizuotų semantinių žydų įvaizdžių, vertintinas kaip prieš žydus nukreiptos neapykantos kurstymas: „šie dovydai, dinermanai“, „markai, giršai ir kiti į juos panašūs“⁵⁹³. „Liaudžiai“ propagandinių žydų įvaizdžių klišių

⁵⁹¹ MOCKUS, R. Spekuliacijos piktžolės. *Tiesa*, 1956, nr. 176 (4085), p. 2.

⁵⁹² ANTANAVIČIUS, J. Po religijos priedanga. *Raudonoji vėliava*, 1959, nr. 206 (1638), p. 2, 4.

⁵⁹³ GARDELIS, F. Kaip gauti rublį, jo neuždirbus. *Raudonoji vėliava*, 1961, nr. 81 (2029), p. 2.

efektą galėjo pakurstyti ir iškalbina straipsnio baigiamoji pastraipa, kuria tarsi netiesiogiai raginta auklėti žydus: „Tikėsimės, kad jų darbo draugai, kaimynai primins jiems apie tai ir vieną kartą sutramdys vis labiau išulėjančius siuntinių maldautojus, darančius gėdą mūsų miestui, turinčiam tokias šaunias revoliucines tradicijas“⁵⁹⁴. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį, kad šio straipsnio pagrindinis tikslas sietinas su totalitarinio režimo poreikiu kontroliuoti SSRS piliečių gaunamus siuntinius – ryšių su užsieniu suvaržymu (plačiau žr.: „Lietuvos SSR KGB veikla prieš sionistinių idėjų sklaidą ir Izraelį“), o kaltinimai ekonominiais nusikaltimais (prekių spekuliacijomis) buvo tik priemonė „liaudies“ nepasitenkinimui sužadinti. Kita vertus, tokie grėsmingesni, konkrečiai prieš žydus nukreipti kaltinimai buvo būdingesni provincijos spaudai (pvz., Šiauliuose leistam laikraščiu „Raudonoji vėliava“), o centrinėje oficialiojoje Lietuvos SSR spaudoje (pvz., „Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“) apsiribota neutraliosio turinio straipsniais.

Situacija pasikeitė 1961–1962 m. laikotarpiu, kai ekonominiams nusikaltėliams taikyta baudžiamoji atsakomybė pakito iš gana nuosaikios į radikalią – 1961 m. gegužės 5 d. dekretu buvo nustatyta mirties bausmė už spekuliaciją valiutinėmis vertybėmis. Kaip tik nuo minėtųjų metų iki pat 1964 m. Sovietų Sąjungoje vyko teismo procesai prieš valiutos spekuliantus. Pagrindiniai kaltinimai byloje buvo siejami su savavališka gamyba naudojant pavogtas arba neteisėtai įsigytas medžiagas ir jų realizavimu juodojoje rinkoje, valstybinio turto vagystėmis, prekyba brangakmeniais ir užsienio valiuta, kyšininkavimu; dokumentų ar ataskaitų klastojimu.

Egzistuoja oficialūs sovietinės nomenklatūros pasisakymai, kai kurie iš jų paties N. Chruščiovo, kuriuose tvirtinta, kad ekonominiai teisminiai procesai nebuvo nukreipti prieš žydus. Tačiau statistiniai duomenys byloja, kad nuo 1961 m. iki 1964 m. žydų tautybės SSRS piliečiai dominavo tarp nuteistųjų už ekonominius nusikaltimus. 1961 m. įvyko 34 tokie tyrimai, o 1962 m. – 112. Piko metais tapo 1963 m. – 145 tyrimai, o 1964 m. žymėjo kampanijos prieš ekonominius nusikaltimus lėtėjimą – 109⁵⁹⁵. Ekonominiais nusikaltimais įtarti žydai dirbo buhalteriais, parduotuvių inventoriaus apskaitininkais bei tarpininkais. Tad atsižvelgiant į tai, kad daugumą valiutos spekuliantų sudarė žydų kilmės SSRS piliečiai, ši byla įvardytina kaip sovietinio režimo antisemitinių nuostatų išraiška.

Spekuliacijai valiuta akstiną suteikė rublio kurso su JAV doleriu konvertavimas. Oficialus rublio ir dolerio kursas XX a. 6-ajame dešimtmetyje buvo 1:4, o po 1961 m. pinigų reformos nukrito iki 90 kapeikų už dolerį⁵⁹⁶. Nustatytas valstybinis valiutos kursas buvo neparankus į SSRS atvykusiems užsienio turistams, kurie „juodojoje rin-

⁵⁹⁴ Ibid.

⁵⁹⁵ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 228.

⁵⁹⁶ Archive of Bank of Russia. Prieitis per internetą: <<https://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjct7JliNnbAhXFVywKHaAgAqIQFggnMAA&url=https%3A%2F%2Fwww.cbr.ru%2FContent%2FDocument%2FFile%2F41420%2FUSD.xls&usq=AOvVaw0YKA4Ju7wqxSxi7Zjz2Ujk>>.

koje“ už dolerį gaudavo iki 10 rublių. Neretai turistai valiutą išleisdavo įsigydami laikrodžius „Komandirskije“ ar fotoaparatus „Zenit“, kurie vakariečių buvo vertinami ir dėl kokybės, ir kaip suvenyrai. Valiutos prekybininkų iš užsieniečių supirkti doleriai buvo perparduodami SSRS piliečiams, ketinusiems išvykti į užsienį. Jiems buvo galima įsigyti valiutos oficialiu kursu tik už 30 rublių (apie 33,33 dolerių). Šios pinigų sumos neužtekdavo, norint nusipirkti vakarietiško rūbų ar elektroninių prietaisų, tad pasinaudodavo valiutos spekuliantų paslaugomis. Tokiomis aplinkybėmis susiformavo specifinis nelegalus prekybos valiuta socialinis tinklas.

„Valiutos spekuliantų“ persekiojimas Lietuvos SSR prasidėjo 1961 m. pradžioje ir koreliavo su visoje Sovietų Sąjungoje vykusia kampanija prieš „ekonominius nusikaltėlius“. Šios bylos vyko trijuose didžiuosiuose miestuose – Klaipėdoje, Kaune⁵⁹⁷ ir Vilniuje⁵⁹⁸. Klaipėdos procese susitelkta į lietuvių katalikų dvasininkus, jame atspindėję valiutinių operacijų pažeidimai nebuvo esminiai, bet susiję su keliais asmenimis, kurie buvo teisiami Vilniaus „valiutininkų“ byloje. Tuo tarpu Kauno ir Vilniaus bylose teisiamieji buvo vien žydų tautybės asmenys, o esminis skirtumas tarp šių bylų buvo tas, kad tik sostinėje vykęs procesas buvo paviešintas spaudoje.

Vilniaus „valiutininkų“ teismo procesas vyko nuo 1962 m. sausio 30 d. iki kovo 22 d. Lietuvos SSR Aukščiausiąjame teisme buvo teisiami aštuoni žydų tautybės asmenys, kuriems pateikti oficialūs kaltinimai valiutinių operacijų taisyklių pažeidimu ir spekuliacija valiuta bei valiutinėmis vertybėmis. Buvo nutarta, kad ši byla bus nagrinėjama atvirame teismo posėdyje radiofikuotame KGB F. Dzeržinskio vardo klube, o teismo procesui nušviesti laikraščiuose ir žurnaluose buvo sudaryta speciali ELTOS korespondentų grupė⁵⁹⁹. Vilniaus miesto fabrikuose buvo išdalinti pakvietimai aktyviausiems gamybos sektoriaus darbuotojams ir visuomenininkams. Remiantis 1961 m. rugpjūčio 1 d. paskelbtu įsaku „Dėl valstybinio ir visuomeninio turto grobstymo ypač plačiu mastu“⁶⁰⁰, vien 1962 m. Sovietų Sąjungoje mirties bausmė už spekuliaciją valiuta buvo skirta 84 asmenims, tarp kurių buvo 45 su žydų kilme sieti SSRS piliečiai⁶⁰¹. Procentine išraiška nuteistų žydų buvo 54 proc., tačiau fiksuojama atvejų, jog kai kuriose vietovėse žydai sudarė iki 80 proc.⁶⁰². 1962 m. kovo 22 d. buvo

⁵⁹⁷ Cukerman Moisej Chakelio, g. 1902 m. Kauno m., ir kiti (iš viso 8 žmonės). Baudžiamoji byla. Iš viso 13 tomų. Pradėta – 1961 m. rugsėjo 11 d. Baigta – 1965 m. spalio 12 d. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47338/3.

⁵⁹⁸ Reznickaja Basia Chaimovna, g. 1909 m. Marijampolės m., ir kiti (iš viso 8 žmonės). Iš viso 17 tomų. Pradėta – 1961 m. sausio 28 d. Baigta – 1990 m. lapkričio 9 d. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47300/3.

⁵⁹⁹ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 333.

⁶⁰⁰ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas*. Vilnius, 1961, p. 35–36.

⁶⁰¹ PINKUS, B. *The Soviet Government and the Jews 1948-1967...*, p. 204.

⁶⁰² *Anti-Semitism in the Soviet Union. Hearings before the Committee on Un-American Activities House of Representatives. Ninetieth Congress, Second Session*. Washington, D.C., 1969, p. 2224.

paskelbtas nuosprendis Vilniaus „valiutos spekuliantų“ byloje ir mirties bausmė skirta Aronui Reznickiui, Michailui Rabinovičiui, Fiodorui Kaminerui, o Basiai Reznickajai mirties bausmė pakeista į 15 metų įkalinimą, tačiau 1969 m. rugsėjo 24 d. jai suteikta malonė ir bausmė sumažinta iki 10 metų⁶⁰³.

Vilniaus „valiutininkų byla“ sukėlė platų atgarsį Vakarų valstybėse. 1962 m. balandžio 17 d. Prancūzijos laikraštis „Le Progrès“ akcentavo, jog „Vilniaus Tribunolo nutarimu įvykdyta mirties bausmė 3 Lietuvos izraelitams „spekuliantams“, bei pabrėžė, kad šis įvykis inspiravo neramumus Sovietų Sąjungos žydų bendruomenėje⁶⁰⁴. Kitas Prancūzijos laikraštis „Le Monde“ tą pačių metų balandžio 18 d. konstatavo, jog SSRS žydai bijo, „kad jie netaptų atpirkimo ožiais dėl siaučiančio Sovietų Sąjungoje maisto produktų trūkumo [...]“⁶⁰⁵. Vis dėlto užsienio spaudoje išsakyta „valiutininkų bylų“ priežastis nėra tiksli. Viena vertus, sovietinė vadovybė buvo suinteresuota numalšinti socialines įtampas po nenusisėkusių N. Chruščiovo inspiruotų reformų žemės ūkyje, kariuomenėje, pramonėje, finansų srityje (1961 m. rublio reforma) ir nukreipti visuomenės nepasitenkinimą prieš žydus. Juolab dar 7-ojo dešimtmečio pradžioje fiksuojamas sovietinės ideologijos pakilimo laikotarpis, kai 1961 m. SSKP XXII suvažiavime buvo priimta komunizmo programa, pabrėžusi komunistinės dorovės klausimus, jų svarbą, nustatyta, jog 1970 m. SSRS turi pralenkti JAV pramonės produkcijos vienam gyventojui kiekiu bei 1980 m. sukurti komunistinę visuomenę, kurioje būtų patenkinti visų SSRS piliečių dvasiniai ir materialiniai poreikiai⁶⁰⁶. SSKP CK pirmasis sekretorius N. Chruščiovas siekė pagerinti ekonominę padėtį, nes spekuliacija ir nelegali ekonominė veikla disonavo su minėtais ideologiniais lozungais, tad šiam tikslui įgyvendinti viena iš priemonių buvo kova su ekonominiais nusikaltimais, kurių kategorijai buvo priskirtas valiutos perpardavinėjimas ir spekuliacija. Režimui buvo reikalingas „idėjinis-politinis“ priešas, ypač nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio, kai KGB skyrė vis daugiau dėmesio saugumo užtikrinimo profilaktikai ir viešąją nuomonę formuojantiems metodams⁶⁰⁷. Pradėta propagandinė kampanija prieš „valiutos spekuliantus“ prisidėjo ir kuriant naujojo „sovietinio žmogaus“ tapatumo ritualus, kuriais siekta sužadinti bendras žmonių jausenas tariamiems priešams, įtikinti socialistinio pasaulio teisingumu. Svarbi priežastis buvo ir sovietinio režimo abejonės dėl žydų lojalumo, kurias sužadino dar 1957 m. vykęs pasaulio jaunimo suvažiavimas Maskvoje, kai SSRS žydai demonstravo savo nacionalinę identifikaciją su Izraelio delegacija⁶⁰⁸. Keltina versija,

⁶⁰³ Reznickaja Basia Chaimovna gim. 1909 m. Marijampolės m. ir kiti (viso 8 žmonės), l. 334–336, 400, 500.

⁶⁰⁴ Lietuva-lietuviai ir Baltijos kraštai Prancūzijos spaudoje. Nr. 7. *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 214, l. 80.

⁶⁰⁵ *Ibid.*, l. 81.

⁶⁰⁶ *TSKP XXII suvažiavimo medžiaga*. Vilnius, 1962.

⁶⁰⁷ BURINSKAITĖ, K. Slaptosios tarnybos vieta totalitarinėje SSRS. *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, nr. 22, p. 131.

⁶⁰⁸ HOFFMAN, B. N. *Jewish Hearts: A Study of Dynamic Ethnicity in the United States and the Soviet Union*. New York, 2001, p. 37–38.

kad todėl kampanijoje prieš „valiutos spekuliantus“ atspindėjo siekiai slopinti žydų nacionalines (sionistines) aspiracijas ir išreikštas žydų institucijų, palaikiusių kontaktus su užsieniu, nepageidavimas Sovietų Sąjungoje. Vis dėlto esminis „valiutininkų bylų“ motyvas buvo susijęs su pačia sovietine ideologija, t. y. siekiu nukreipti visuomenės dėmesį nuo pamatinės ekonominių nusikaltimų problemos – nuo korupcijos, kuri egzistavo visuose partiniuose lygmenyse. Valdantysis elitas negalėjo leisti tokiems nusikaltimams tapti masiškais, todėl bandė sustiprinti parodomųjų teismų efektą pasitelkęs antisemitizmą. SSRS žydai „paaukoti“ valstybiniais interesais, nes spekuliacija valiuta laikyta „ydingo“ kapitalistinio pasaulio dalimi, o žydų įvaizdis parankiausiai „ikūnijo“ stereotipą apie kapitalizmui „būdingą godumą“. Propaganda sufleravo, kad žydai turi ryšių Vakarų valstybėse, todėl valiutinės operacijos galėjo būti natūralus „žydiškumo“ simbolis. Šią užduotį palengvino tai, kad dar XX a. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje sovietiniai ideologiniai institutai suformavo ir kryptingai palaikė sionizmo, kaip „Vakarų imperializmo įrankio, skleidžiančio nacionalistinę ideologiją“, įvaizdį, o žydų tautybės piliečiai buvo persekiojami kaip „buržuaziniai elementai“. Sovietinei visuomenei tokia nuoroda galėjo sufleruoti: žydai yra „kosmopolitai“, turintys ryšių Vakarų valstybėse, tad ir valiutinės operacijos yra natūralus jų verslas, nes giminės, t. y. „kosmopolitai“ iš Vakarų, suinteresuoti tokiomis spekuliacijomis. Sąsajų „nustatymą“ lengvino ir tai, kad apie turtingus užsienyje gyvenančių žydų giminaičius spaudoje retkarčiais vis priminta⁶⁰⁹. Taigi sovietiniam piliečiui po „apsivalymo nuo kosmopolitų ir sionistų“ 1948–1953 m., galėjo būti lengviau susieti sisteminius „priešiškus elementus“ su žydais. Tad keltina versija, kad tokia logika galėjo prisidėti prie „valiutininkų“ tapatybės „atskleidimo“.

Sovietinei sistemai maskuoti antisemitizmą buvo būtina, nes kitaip „fašizmą nugalėjusi valstybė“ būtų pasirodžiusi kaip persekiotoja tos pačios grupės, kurią tikslingai žudė nacistai ir jų kolaborantai (šį faktą SSRS oficialiajame istoriniame naratyve retu savo ideologema, kad nuo „hitlerinių žvėriškų nusikaltimų nukentėjo visa tarybinė liaudis“)⁶¹⁰. Todėl, siekiant nesukompromituoti SSRS įvaizdžio, straipsniuose apie valiutos spekuliantus žodžio „žydai“ nebuvo, tačiau buvo pasitelktos kompleksinės žydų įvaizdžio asociacijos. Šitaip buvo pasiekiamas didesnis ažiotžas, nes žmogus atsakymą „randa pats“, o propaganda, apeliuodama į tam tikrus individo įpročius, lūkesčius bei moralę, atliko suflerio vaidmenį identifikuojant „valiutininkų“ etninę kilmę. Tas faktas, jog kasdien į procesą Aukščiausiąjame teisme susirinkdavo apie 400 žmonių, o dar nemažai būriuodavosi lauke⁶¹¹, rodo, kad sovietinei propagandai iš dalies pavyko pasiekti nemenką ažiotžą Lietuvos SSR visuomenėje.

⁶⁰⁹ GARDELIS, F. Op. cit., p. 2.

⁶¹⁰ VITKUS, H. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*, p. 120.

⁶¹¹ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 333.

Jau pasibaigus Vilniaus „valiutininkų bylai“, 1962 m. birželio mėn., „The New York Times“ išspausdino interviu su „Tiesos“ vyriausiuoju redaktoriumi G. Zimanu⁶¹², kuris laikėsi pozicijos, kad visi kaltinimai dėl antisemitinio „valiutininkų bylų“ pobūdžio buvo nepagrįsti. Anot G. Zimano, žydai tradiciškai asocijavosi su prekyba, tad neturėtų stebinti faktas, kad jie sudarė ženklią „spekulantų“ dalį. Svarbi ypatybė, kad G. Zimanas buvo žydų kilmės, tad jo pasisakymais siekta įtikinti Vakarų šalių opinią, kad oficialus antisemitizmas neegzistuoja ir žmogaus teisės Sovietų Sąjungoje nepažeidinėjamos. Tačiau taip pat svarbu pažymėti, jog sovietinės propagandos apie „valiutos spekuliantus“ asociatyvų efektą visuomenėje žadino tai, kad Lietuvos SSR žydai įsitvirtindavo reikšmingose ekonominėse sferose. Pavyzdžiui, Klaipėdos Prekybos valdyboje ir uosto sandėliuose svarbias pareigas užėmė žydai (A. Lichtinšainas, I. Šatelis, Blochas), o Vilniuje veikusiame viešbutyje „Draugystė“ už sandėlį buvo atsakingas Ch. Gurvičius, anot G. Ferensienės, „išprusęs, guvus žydelis, žinantis visų svarbių žmonių skonį, jų polinkius“⁶¹³.

Antisemitinių nuostatų nėra užfiksuota Vilniaus „valiutos spekuliantų“ baudžiamosiose bylose esančiuose apklausos protokoluose, surinktuose įkalčiuose. Tačiau kitokia situacija atsispindėjo oficiozinėje Lietuvos SSR spaudoje, kuri pasižymėjo latentinio priešiško žydams kurstymu. Straipsniuose apie Vilniaus „valiutos spekuliantus“ kaltinami žydai buvo pavaizduoti kaip asmenys, kurių vienintelis Dievas buvo auksas, gebėję apsuksiai manipuliuoti dorais sovietiniais piliečiais. Jie įvardyti „aukso veršio garbintojais“⁶¹⁴, o tai buvo propagandininkų „raktažodis“, siejęs teisiamuosius su žydiška kilme. Viena vertus, ši biblinė parafrazė buvo nuolat vartojama ateistinės propagandos, kuri buvo nukreipta prieš judaizmą, tačiau taip pat atsikartojo plačioje kampanijoje prieš ekonominius nusikaltimus kitose sovietinėse respublikose. Pastaroji atstumianti, odiozinė frazė sovietų propagandoje niekada nebuvo vartojama prieš nežydus, tačiau tapo standartine priemone propagandininkų retorinių įrankių arsenale⁶¹⁵. Tai palaikė archetipinį žydų ir aukso „neišskiriamo tandemą“ įvaizdį, kurį stiprino Lietuvos SSR viešajame diskurse sklidę gandai apie pasiturinčius žydus: „Algirdas Ferensas vedė turtingo žydo našlę su butu, automobiliu ir krūva aukso“⁶¹⁶; choro „Ažuoliukas“ vadovas Hermanas Perelšteinas neva turėjęs pilną lagaminą sidabro, o prieš jam emigruojant iš SSRS Vilniaus žydai sunešė savo auksą, nes tikėjosi, kad nusipelnusio artisto muitinėje niekas netikrins⁶¹⁷. Taip pat svarbūs „žydo kapitalisto“

⁶¹² Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone. PRO MEMORIA, 1962. *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 144, l. 198.

⁶¹³ FERENSIENĖ, G. Op. cit., p. 73.

⁶¹⁴ JANKAUSKAS, P. Nusikaltėliai prisipažįsta. *Tiesa*, 1962, nr. 27 (5771), p. 4.

⁶¹⁵ DECTER, M. Op. cit., p. 107.

⁶¹⁶ FERENSIENĖ, G. Op. cit., p. 73.

⁶¹⁷ JAKELAITIS, V. *Hermanas Perelšteinas. Trys ištrėmimai ir gyvenimo prasmė*. Vilnius, 1994, p. 66.

įvaizdį pakurstę veiksniai buvo neretai sovietinėje Lietuvoje publikuojami straipsniai⁶¹⁸ ir knygos⁶¹⁹ apie Rokfelerių šeimą, kurios „rankose visos Amerikos turtai“.

Pranešimai spaudoje buvo skirti ne tam, kad suteiktų informacijos apie teismo proceso eigą, o skaitytojo nuostatoms formuoti pateikiamų įvykių atžvilgiu. Pasitelkiant „Tiesos“ straipsnius buvo netiesiogiai kurstyta versija, kad žydai buvo „kriminalių kartelių“ įkvėpėjai, todėl pirmiausia būtina likviduoti juos kaip ekonominių problemų šaltinius. Propaganda, nestokodama vaizdingų epitetų, pranešinėjo apie „niekšiškus spekuliantus“, stengtasi nepalikti abejonių, kad jie padarė rimtus antivalstybinius nusikaltimus, kurie nesunkiai įžvelgiami net jų veiduose bei manierose. Be to, teismo procesus nušviečiantys straipsniai turėjo veikti ir kaip prevencija, juolab buvo tiesiogiai nurodyta, kad ši byla turi būti gera pamoka tiems, kurie „dar yra nusikaltimų kelyje“⁶²⁰.

Propagandoje naudoti feljetonai, subjektyvūs vertinimai, paryškinti paradoksais ir sarkazmu. Pavyzdžiui, straipsnyje „Godumo vergai“ pabrėžta, jog „veidmainiški teisiamųjų išsisukinėjimai visiškai beprasmiški. Iš juodo baltu netapsi“⁶²¹, o kito „Sukčių suraizgytas kamuolys išnarpliotas“ – autorius teigė, kad „teismui vis aiškesnis tampa veidas tų parazitų, kurie padarė sunkius nusikaltimus [...]“⁶²². Atkreiptinas dėmesys, kad feljetoniškas stilius yra taikytinas nerimto turinio darbuose, tačiau laikraštyje „Tiesa“ su dehumanizuotu pasitenkinimu perteiktas mirties bausmės skyrimas už valstybinius nusikaltimus – „valiutos spekuliacijas“.

Straipsnių konstrukcijos pasižymėjo nekintamumu, juose buvo aprašomi kaltinamųjų padaryti nusikaltimai, tačiau tautybė ir religija nebuvo aiškiai nurodoma. „Tiesoje“ projektuotas įvaizdis, kad žydai buvo doro sovietinio piliečio demoralizacijos šaltinis, o kaltinamųjų individualios charakteristikos netiesiogiai buvo susietos su jų etnine kilme. Šis metodas skatino skaitytojus priimti pateikiamą medžiagą, kuri turėjo atlikti mąstymo sužadino vaidmenį dėl „valiutininkų tapatybės“⁶²³. Lietuvių visuomenėje žydai tradiciškai asocijavosi su prekyba ir apsukrumu, todėl, remiantis kompleksinėmis žydo – „gudraus spekulianto“ – įvaizdžio detalėmis, propaganda „sufleravo“ ryšį tarp valiutos spekuliantų ir „žydų kilmės“. Propaganda, perteikusi žydų įvaizdžio detales, buvo sustiprinama pseudo-eiliuotomis formomis: „Aukso ir

⁶¹⁸ ZIMANAS, G. Rokfelerio sūnaus vestuvės. *Tiesa*, 1959, nr. 251 (5078), p. 5.

⁶¹⁹ ZIMANAS, G. *Ką aš mačiau Amerikoje: kelionės įspūdžiai*. Vilnius, 1960.

⁶²⁰ JANKAUSKAS, P. Pavėluota atgaila. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 33 (5777), p. 3.

⁶²¹ JANKAUSKAS, P. Godumo vergai. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 28 (5772), p. 4.

⁶²² JANKAUSKAS, P. Sukčių suraizgytas kamuolys išnarpliotas. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 31 (5775), p. 3.

⁶²³ ORŽEKAUSKAS, P.; ŠIMANAUSKAS, S. Informacinio psichologinio poveikio atskiriems individams bei jų grupėms metodai ir jų taikymas politikos procesuose. *Viešoji politika ir administravimas*, 2005, nr. 13, p. 104.

deimantų blizgesys, lengvai įgytų pinigų šlamesys, užtemdė Rabinovičiaus akis“⁶²⁴. Šitaip, manytina, buvo tikimasi pasiekti didesnę propagandinį efektą, nes individas atsakymą dėl „valiutininkų kilmės“ „randa pats“, o propaganda, apeliuodama į tam tikro individo įpročius, lūkesčius ir moralę, vaidina tik pagalbinį vaidmenį.

Propaganda kurstė įvaizdį, kad žydai iš esmės buvo antisocialūs, nes jų vertybės prasilenkė su sovietinės visuomenės pagrindais. Palaikytos nuostatos, kad žydai nebuvo lojalūs „sovietinei tėvynei“ ir apeliuojant į sovietinio piliečio, kaip dorą, sąžiningą žmogaus, jausmus buvo rašoma, kad kaltinamieji „kaip parazitai, gyvendami iš kitų darbo ir nieko neduodami visuomenei, jie ilgą laiką apiplėšinėjo mūsų liaudį, kiekvieną iš mūsų“; „jie padaro didžiulę žalą šaliai, liaudžiai, kiekvienam tarybiniam žmogui“⁶²⁵. „Valiutininkai“ vaizduoti nesąžiningais ir linkusiais apsaugoti tik „savų“ žydų interesus. Dėl to galima numanyti, kad neatsitiktinai Vilniaus „valiutininkų“ byloje teisiamuosius gynė advokatas pavarde Izraelis⁶²⁶.

Straipsnių stilistikai buvo būdingas įsakomasis tonas, ką patvirtina antraštės „Valiutos spekuliantai – liaudies priešai“⁶²⁷ arba „Melagiai, sukčiai, išsigimėliai“⁶²⁸. Įprotis paklusti įsakymui yra viena iš įtikinėjimo prielaidų ir tuo pasinaudojo sovietiniai propagandininkai, siekę pavaizduoti „žydišką“ „valiutininkų“ kilmę. Įsakymo fenomenas ypač sustiprėja masėse, kurios reikalauja aiškių, suprantamų, priimtinių paliepiimų⁶²⁹. Įsakymas padeda išvengti detalizavimo ar nusikaltimų aplinkybių aiškinimo. Tačiau siekiant išvengti visuomenės abejonių, teisiamiesiems buvo inkriminuojamas „liaudies priešų“ įvaizdis⁶³⁰. Šitaip buvo „pagyvinamas“ kaltinimų rimtumas su nuoroda į vykusias represijas stalininiu laikotarpiu. Abejojantiems buvo primenama, kad nepritariantieji režimo raidos „kintamiesiems“ rizikuoja tapti „atskirtaisiais“.

Lyginant kampanijas prieš „ekonominius nusikaltėlius“ tarp skirtingų SSRS miestų, pastebėta, kad centriniuose SSRS spaudos puslapiuose buvo įsigalėjusi praktika prie kaltinamųjų slaviškų vardų pridėti ankstesnius „žydišką skambesį“ turėjusius vardus⁶³¹. Paminėtina, jog analogiški metodai buvo taikomi propagandinių kampanijų prieš „kosmopolitus“ ir „gydytojus kenkėjus“ metu, nes SSRS žydai, siekdami išvengti potencialios diskriminacijos, keitė „žydišką kilmę“ liudijusias pavardes. Lie-

⁶²⁴ JANKAUSKAS, P. Prokuroras reikalauja griežtai nubausti valiutininkus. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 32 (5776), p. 3.

⁶²⁵ JANKAUSKAS, P. Valiutos spekuliantai – liaudies priešai. Baudžiamoji byla Nr. 93. *Tiesa*, 1962, nr. 25 (5769), p. 4.

⁶²⁶ JANKAUSKAS, P. Valiutos spekuliantai kaltinamųjų suole. *Tiesa*, 1962, nr. 26 (5770), p. 4.

⁶²⁷ JANKAUSKAS, Valiutos spekuliantai – liaudies priešai, p. 4.

⁶²⁸ JANKAUSKAS, P. Melagiai, sukčiai, išsigimėliai. *Tiesa*, 1962, nr. 30 (5774), p. 3.

⁶²⁹ MAŽEIKIS, G. *Propaganda*. Šiauliai, 2006, p. 32.

⁶³⁰ JANKAUSKAS, P. Valiutos spekuliantai – liaudies priešai, p. 4.

⁶³¹ TARTAKOWER, A. The Jewish Problem in the Soviet Union. *Jewish Social Studies*, 1971, vol. 33, no. 4, p. 294.

tuvos SSR atveju taip nebuvo daroma, būta mažiau nuorodų į žydus ir mažiau kurstyta agresija nei, pavyzdžiui, Baltarusijos SSR, kur „valiutininkų bylos“ metu buvo spausdinamos antisemitinio pobūdžio karikatūros⁶³². Be to, teisminis procesas Lvove prasidėjo iš esmės tuo pačiu metu kaip ir Vilniuje, tačiau laikraštis „Львовская правда“ pasižymėjo didesniu aktyvumu kurstant antisemitizmą. Lvovo sinagoga buvo vaizduojama kaip neteisėtų sandorių centras, o nusikaltėlių lyderiu buvo įvardytas ritualinis gyvulių skerdikas (šochetas) Kontorovičius, kuris po „religijos priedanga“ prekiaavo judėjų šventėms skirtu vynu⁶³³. Pagrindinis šio teismo tikslas buvo susieti sinagogą ir jos lyderius su spekuliacijomis valiuta bei auksu, kol galiausiai Kontorovičius ir jo bendrininkai, priklausę sinagogos žydų tarybai, buvo nuteisti mirties bausme.

Kitas teisminį procesą sovietinėje Lietuvoje išskiriantis bruožas buvo tas, kad Frunzės mieste Kirgizijos SSR vykusiam teismui vadovavo ne vietinis Aukščiausiasis teismas, bet SSRS Aukščiausiasis teismas⁶³⁴. Sovietinėje Lietuvoje teisminį procesą vedė tik vietiniai teisiniai organai, be to, svarbu atkreipti dėmesį, kad, skirtingai nei Lvovo „valiutininkų bylos“ atveju, Lietuvos SSR propagandininkų pagrindinis tikslas nebuvo perteikti sąsajas tarp žydų ir spekuliacijų. Laikraštyje „Tiesa“ dažniausiai apsiribota deklaratyviais teiginiais apie spekuliacijų žalą valstybei, „cinizmo kupinus“ teisiamuosius ir sovietinio piliečio budrumo svarbą. Tuo tarpu Lvovo atveju teisminis procesas buvo „užastrinamas“ pranešimais, pavyzdžiui, apie muštynes sukėlusį kandidatą į sinagogos kantorius pareigas⁶³⁵. Taip pat tiek Lvovo, tiek Frunzės „valiutininkų bylų“ atvejais straipsniuose buvo tvirtinama, kad sinagoga buvo vieta, iš kurios auksas ir užsienio valiuta buvo eksportuojami į užsienį, o neapykanta angažuota propaganda kulinaciją pasiekė tuomet, kai pradėti publikuoti prieš judaizmo išpažinimą nusiteikusių skaitytojų laišakai. Ar jie tikrai egzistavo, ar tebuvo retorinė priemonė, pagrindžianti teksto atsiradimą, nežinoma, tačiau laiškuose atsispindėjo skaitytojų susirūpinimas, kad, pavyzdžiui, Lvovo sinagoga buvo „Amerikos imperialistinės politikos“ rėmėja. Nuogąstauta, kad joje lankėsi Izraelio ambasados darbuotojai, kurie perdavinėdavo propagandinę informaciją iš Izraelio, o skaitytojai pateikė išvadas, kad imperializmas pavojingas ir patiems žydams, todėl būtina sinagogą uždaryti⁶³⁶. Analogiškai kaltinimai atsispindėjo Frunzėje, kur akcentuoti teisiamųjų santykiai su turistais ir bankais Vakaruose – bandyta perteikti jų „nelojalumą“ sovietinei sistemai. Tuo tarpu Vilniaus „valiutininkų“ atveju pagrindinis straipsnis, kuris siejo „valiutininkus“ su sinagogose vykdomomis potencialiai nusikalstamomis veikomis, išspausdintas tik likus kelioms dienoms iki viešo bylos nagrinėjimo. Pastarasis straipsnis, pavadintas „Sionizmas –

⁶³² *The Jews of Russia: from the Czars to the Present*. Detroit, 1969, p. 45.

⁶³³ Economic Crimes in the Soviet Union. *Journal of the International Commission of Jurists*, 1964, vol. 5, no. 2, p. 37.

⁶³⁴ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 228.

⁶³⁵ Economic Crimes in the Soviet Union, p. 38.

⁶³⁶ *Ibid.*, p. 38–39.

kaukė šnipams“⁶³⁷, išryškintas dideliu šriftu, turėjo atkreipti skaitytojų dėmesį, o jame pasikartoję Lvovo ir Frunzės teisminių procesų scenarijus, kad Izraelio diplomatai naudojo sinagogas susitikimams su jiems reikalingais žmonėmis šnipinėjimo instrukcijoms perdavinėti. Sionistai ir Izraelio slaptosios tarnybos kaltinti, kad po sinagogos priedanga platino antisovietinę bei sionistinę literatūrą ir siekė šnipinėjimui užverbuoti naivius žydų tautybės piliečius. Tačiau Lietuvos SSR spaudos analizė liudija, kad antisizionistinis vektorius joje buvo simbolinis ir grėsmė buvo perteikiama kaip nuasmeninta, „kažkur kitur, ne šalia“ esanti problema. Šiame straipsnyje atsispindėjo nuostatos dėl sionizmo grėsmės centriniuose SSRS miestuose ir formuota kolektyvinė nuomonė apie būtinybę visuomenei būti budriai ir pasirengusiai priimti galimus naujus sovietinės sistemos raidos etapus – netrukus prasidėjusią kampaniją prieš Vilniaus „valiutos spekuliantus“. Keltina versija, kad sąmokslų teorija apie sinagogas, kaip antisovietinės veiklos „forpostą“, tapo šabloniniu propagandos darbuotojų darbo įrankiu. Kita vertus, Vilniaus „valiutininkų“ atveju vienintelę teisiamųjų sąsają su sinagoga perteikė inkriminuoti kaltinimai sutuoktiniams Basiai ir Aronui Reznickiams dėl bendradarbiavimo su rabinu, kuris „ne tik gerai žinojo apie jų tamsius darbus, bet ir buvo vyriausiasis arbitras“ sprendžiant įvairias tarpusavio rietenas⁶³⁸.

Propaganda apie Vilniaus „valiutos spekuliantus“ buvo skirta aiškių atsakymų reikalaujančiai visuomenei ir nepaliko jokios erdvės klausimams bei niuansams. Propagandoje nebuvo jokių alternatyvų, neegzistavo kitokios nuomonės. Sovietinė propaganda pasitelkė folklorizuotą žydo įvaizdį (žydas prekybininkas, „gudrus spekuliantas“) arba kitaip – kompleksines žydų įvaizdžio asociacijas kaip psichologinį veikimo principą, perduodant informaciją, turinčią aiškią ir konkrečią loginę seką bei skatinančią identifikuoti propagandininkų brukamą „valiutininkų“ tapatybę. Kadangi sovietinei vadovybei buvo svarbu aktualizuoti kovos prieš ekonominius nusikaltimus svarbą ir baimintis, kad ši propagandinė kampanija netaptų viena iš daugelio „sąsų“, rutinizuotų visuomenės auklėjimo priemonių, buvo pasitelktas antisemitizmas. Sovietinė propaganda apie „valiutos spekuliantus“ kurstė antisemitizmą per kuriamas abstrakcijas, pasitelkus semantinius žydų įvaizdžius.

Pasibaigus Vilniaus „valiutininkų“ bylai, Lietuvos SSR spaudoje, bent jau centrinėje, aprimo propaganda su archetipiniais žydų įvaizdžiais. Kitokia situacija atsispindėjo regioninėje spaudoje, kur vis dar rašyta apie valstybinio turto grobstytojus, besinaudojančius savo tarnybine padėtimi. Straipsnių stilistika iš esmės atkartota tokia pati, kokia buvo taikyta „gydytojų kenkėjų“ bylos metu, po Sueco krizės ir iki 1962 m. prasidėjusių „valiutininkų bylų“. Šiuose straipsniuose apie valiutines vertybes nerašyta, bet, pavyzdžiui, 1962 m. liepos mėn. Abelis Mejerovičius, Šiauliuose dirbęs „Elnio“ kombinato juchtinės avalynės cecho meistras, apkaltintas valstybinio

⁶³⁷ ERLICHAS, N. Sionizmas – kaukė šnipams. *Tiesa*, 1962, nr. 23 (5767), p. 5.

⁶³⁸ JANKAUSKAS, P. Valiutos spekuliantai – liaudies priešai, p. 4.

turto grobstymu ir spekuliacija⁶³⁹. Esminis šio straipsnio skirtumas nuo kitų, su Vilniaus „valiutininkų byla“ susijusių, straipsnių buvo tas, kad jame iš esmės nebuvo teikiamas dėmesys semantinėms žydų įvaizdžio detalėms, o apsiribota tik žydiškų pavardžių paminėjimu tarp kitų tautinių grupių, nesusitelkiant į nuoseklia, konkrečiai tik teisiamųjų žydų kritiką.

1965 m. N. Chruščiova pašalinus iš SSKP CK generalinio sekretoriaus pareigų, naujas Kremliaus lyderis nusprendė, kad nebeturėtų būti viešinami teismai prieš ekonominius nusikaltimus Sovietų Sąjungoje. Tačiau tai nereiškė, kad tokie procesai buvo nutraukti. Skirtumas tik tas, kad jiems buvo skiriama vis mažiau viešumos ir nebebuvo taikoma mirties baudmės už „valiutinių operacijų“ pažeidimus.

2.5. Antisionistinės ir antiizraeliškos propagandos specifika sovietinės Lietuvos spaudoje

Po J. Stalino mirties antisemitizmas Sovietų Lietuvoje aprimo ir spaudoje iš esmės nebeliko neapykantą žydams kurstančios propagandos. Tokia situacija tęsėsi iki 1956 m., kai pašlijo Izraelio ir Sovietų Sąjungos santykiai, o Lietuvos SSR spaudoje pradėti vis dažniau publikuoti antiizraeliški straipsniai, kuriuose epizodiškai buvo kritikuojamas sionizmas.

Propagandai prieš Izraelį įtaką darė XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje pradėjusios formotis pagrindinės gairės SSRS politikos žydų emigracijos atžvilgiu. 1956 m. gegužės mėn. Prancūzijos socialistų partijos delegacija apsilankė SSRS ir susitiko su Kremliaus elito atstovais. Tarp daugelio iškeltų klausimų buvo SSRS žydų padėtis, antisemitizmas ir Artimųjų Rytų konfliktas. N. Chruščiovas, atsakydamas į klausimą, ar žydai gali aplankyti Izraelį ar ten emigruoti, pabrėžė: „Leiskite man išsakyti tiesą – mes neskatiname tokių vizitų [...]. Mes prieštarausime joms [kelionėms į Izraelį – *J. S.*], nes JAV reakcionieriai manipuliuoja Izraeliu, todėl būtų gana lengva inicijuoti provokacijas ir šnipinėti per Izraelį. Šaltojo karo liekanos nustatė mūsų ypatingą poziciją prieš Izraelį. Tikimės, kad ši nuostata yra laikina ir praeis“⁶⁴⁰. Kita vertus, 1954–1964 m. iš SSRS į Izraelį emigravo tik 1 452 asmenys, o nuo 1957 m. iki 1960 m. – 224⁶⁴¹, bet šie menki emigraciniai procesai sukūrė neproporcingai triukšmingą propagandinę kampaniją spaudoje ir sovietinių lyderių pareiškimuose. Todėl 1957 m. liepos mėn. N. Chruščiovas, reaguodamas į JAV kairiųjų organizacijos „For a Lasting Peace“ delegacijos pastabas dėl emigracijos apribojimo, ir toliau kalbėjo apie

⁶³⁹ PETRAUSKAS, J. Firma „A. Mejerovičius ir 19“ bankrutavo: valstybinio turto grobstytojai griežtai nubausti. *Raudonoji vėliava*, 1962, nr. 135 (2342), p. 3.

⁶⁴⁰ PINKUS, B. The Emigration of National Minorities from the USSR in the Post-Stalin Era, p. 11–12.

⁶⁴¹ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 251.

„potencialų“ Izraelio pavojų: „Sovietų Sąjunga neleidžia niekam išvykti iš šalies, bet tikrai ateis diena, kai kiekvienam rusui ar žydui bus leista išvykti iš šalies, ir tada kiekvienas žydas, norintis vykti į Izraelį, galės tai padaryti. Tuo pat metu mes nenorime, kad aplankęs savo artimuosius žydas taptų savo šalies išdaviku, nes yra žinoma, kad Amerikos žvalgyba ne kartą pasinaudojo tais žydais, kurie pabėgo iš savo šalies, o tai nėra naudinga SSRS saugumui“⁶⁴². Pamažu prieš Izraelį nukreipta propaganda įsitvirtino centrinėje SSRS spaudoje, ji tapo nuožmesnė, o antiizraeliško turinio straipsniuose vis dažniau pasigirdavo antisionistinė retorika.

Tačiau kiek kitokie sovietinio režimo siekiai buvo perteikiami Lietuvos SSR spaudoje, kur nuo 1956 m. iki 1964 m. antiizraeliškos propagandos stilistika buvo formalesnė, nebūta tendencingų bandymų sumažinti žydų emigracines aspiracijas, o antisisionistinė propagandinė linija buvo epizodinė ir menkai išvystyta. Pavyzdžiui, 1956 m. TASS pranešimuose akcentuota vis agresyvesnė „ekspansionistinė“ Izraelio politika arabų šalių atžvilgiu⁶⁴³, kariniai Izraelio susidūrimai su Egiptu⁶⁴⁴ bei Jordanija⁶⁴⁵. Esmingas Lietuvos SSR propagandos bruožas buvo tas, kad Izraelio politiką kritikuojanči retorika buvo gana nuosaiki, bet situacija pasikeitė gilėjant Sueco krizei, kai Izraelio kariuomenė įsiveržė į Egiptą⁶⁴⁶. Nuo tada nuosekliai pradėta Egiptą vaizduoti kaip Izraelio agresijos auką, o patį Izraelį kartu su Didžiąja Britanija ir Prancūzija

⁶⁴² PINKUS, B. The Emigration of National Minorities from the USSR in the Post-Stalin Era, p. 12.

⁶⁴³ TASS. Izraelio parlamente. *Tiesa*, 1956, nr. 10 (3919), p. 4; TASS. Sirijos-Jordanijos komunikatas. *Tiesa*, 1956, nr. 87 (3996), p. 4.

⁶⁴⁴ TASS. Egipto laikraščiai apie naują Izraelio kariuomenės įvykdytą ginkluotą užpuolimą. *Tiesa*, 1956, nr. 11 (3920), p. 4; TASS. Didelis ginkluotas susirėmimas Egipto-Izraelio pasienyje. *Tiesa*, 1956, nr. 83 (3992), p. 4; TASS-ELTA. Izraelio lėktuvai pažeidė Egipto oro erdvę. *Tiesa*, 1956, nr. 131 (4040), p. 4; TASS-ELTA. Izraelio šarvuočiai apšaudė Egipto teritoriją. *Tiesa*, 1956, nr. 133 (4042), p. 4.

⁶⁴⁵ TASS. Izraelio patrulis pažeidė Jordanijos sieną. *Tiesa*, 1956, nr. 21 (3930), p. 4; TASS-ELTA. Pasienio susirėmimas tarp Izraelio ir Jordanijos. *Tiesa*, 1956, nr. 214 (4123), p. 4; TASS-ELTA. Izraelis pažeidžia susitarimą dėl paliaubų su Jordanija. *Tiesa*, 1956, nr. 239 (4148), p. 4; TASS-ELTA. Izraelio kariuomenė užpuolė Jordanijos armijos pozicijas. *Tiesa*, 1956, nr. 240 (4149), p. 4; TASS-ELTA. SNO Saugumo taryboje. *Tiesa*, 1956, nr. 248 (4157), p. 3.

⁶⁴⁶ TASS-ELTA. Izraelio kariuomenė įsiveržė į Egiptą. *Tiesa*, 1956, nr. 256 (4165), p. 4; Tarybinės vyriausybės pareiškimas dėl ginkluotos agresijos prieš Egiptą. *Tiesa*, 1956, nr. 257 (4166), p. 1; SNO Saugumo taryboje. *Tiesa*, 1956, nr. 257 (4166), p. 3; Šalin rankas nuo Egipto! *Tiesa*, 1956, nr. 259 (4168), p. 1; TASS-ELTA. Karo veiksmai Egipte. *Tiesa*, 1956, nr. 261 (4170), p. 4; Nutraukti agresiją prieš Egiptą! *Tiesa*, 1956, nr. 262 (4171), p. 4; Draugo J. Paleckio kalba. *Tiesa*, 1956, nr. 263 (4172), p. 2; TASS-ELTA. Mėginimai atitraukti dėmesį nuo imperialistinės agresijos prieš Egiptą. *Tiesa*, 1956, nr. 263 (4172), p. 4; Padaryti galą agresijai prieš Egiptą! *Tiesa*, 1956, nr. 265 (4174), p. 1; Nedelsiant išvesti iš Egipto agresorių ginkluotąsias pajėgas. *Tiesa*, 1956, nr. 271 (4180), p. 4.

smerkiamą tiek Lietuvos SSR gyventojų⁶⁴⁷, tiek ir viso pasaulio⁶⁴⁸. SSRS ir Izraelio santykiai blogėjo, kol galiausiai kritinį tašką pasiekė 1956 m. lapkričio 7 d. viešai paskelbus SSRS Ministrų Tarybos Pirmininko Nikolajaus Bulganino laišką Izraelio Ministrui Pirmininkui Davidui Ben Gurionui, kuriame siūlyta nutraukti Izraelio agresiją prieš Egiptą ir ketinta atšaukti SSRS ambasadorių Tel Avive⁶⁴⁹.

Pasibaigus kariniams veiksams tarp Izraelio ir Egipto, antiizraeliška propaganda Lietuvos SSR spaudoje šiek tiek aprimo, bet toliau palaikytas agresyvus Izraelio įvaizdis, kad su arabais elgiamasi kaip su „nevisaverčiais piliečiais“, pažeidinėjami paliaubų susitarimai ir SNO rezoliucijos dėl kariuomenės išvedimo⁶⁵⁰. Panaši retorika prieš Izraelį tęsėsi iki pat 1964 m., bet ne taip intensyviai. Buvo susitelkta į Izraelio „provokacinę“ politiką prieš arabus⁶⁵¹, vidines Izraelio politines intrigas⁶⁵² ir Izraelio, kaip JAV, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos „imperializmo įrankio“ Artimuosiuose Rytuose, vaizdavimą⁶⁵³.

⁶⁴⁷ Šalin rankas nuo Egipto! Darbo žmonių protesto mitingai Vilniuje. *Tiesa*, 1956, nr. 261 (4170), p. 1 Lietuvos darbo žmonės griežtai smerkia imperialistinius agresorius. *Tiesa*, 1956, nr. 264 (4173), p. 1; Tarybiniai žmonės griežtai smerkia agresorių kėslus. *Tiesa*, 1956, nr. 266 (4175), p. 1.

⁶⁴⁸ Viešojo viso pasaulio nuomonė vieningai ir griežtai smerkia Anglijos-Prancūzijos ir Izraelio grobikišką užpuolimą prieš Egiptą. *Tiesa*, 1956, nr. 259 (4168), p. 4; Pasaulio visuomenė vieningai remia Egiptą jo kovoje prieš Anglijos-Prancūzijos ir Izraelio grobikus. *Tiesa*, 1956, nr. 260 (4169), p. 4.

⁶⁴⁹ TSRS Ministrų Tarybos Pirmininko N. A. Bulganino laiškas Izraelio Ministrui Pirmininkui Ben Gurionui. *Tiesa*, 1956, nr. 262 (4171), p. 3.

⁶⁵⁰ TASS-ELTA. SNO Generalinės asamblėjos XI sesija. *Tiesa*, 1956, nr. 299 (4208), p. 4; TASS-ELTA. Okupantai-izraeliečiai turi išeiti iš Egipto. *Tiesa*, 1956, nr. 302 (4211), p. 3; TASS-ELTA. Jordanijos-Izraelio paliaubų komisijos nutarimas. *Tiesa*, 1957, nr. 6 (4220), p. 3; TASS-ELTA. JAV kursto agresyvius Izraelio siekimus. *Tiesa*, 1957, nr. 12 (4226), p. 3; Izraelis turi tuojau pat išvesti savo kariuomenę iš Egipto. *Tiesa*, 1957, nr. 26 (4240), p. 3; TASS-ELTA. SNO Generalinės asamblėjos XI sesijoje. *Tiesa*, 1957, nr. 55 (4269), p. 3; TASS-ELTA. Izraelio kariuomenė išvedama iš Egipto teritorijos. *Tiesa*, 1957, nr. 57 (4271), p. 4.

⁶⁵¹ TASS-ELTA. Nusikalstami Izraelio kariuomenės veiksmai Sinajaus pusiasalyje. *Tiesa*, 1957, nr. 24 (4238), p. 3; TASS-ELTA. Nauji Izraelio agresijos aktai prieš Egiptą. *Tiesa*, 1957, nr. 130 (4344), p. 3; TASS-ELTA. Saudo Arabijos skundas Suvenytųjų Nacijų Organizacijai prieš Izraelį. *Tiesa*, 1957, nr. 149 (4363), p. 3; TASS-ELTA. Sirijos pasienyje telkiama Izraelio kariuomenė. *Tiesa*, 1957, nr. 153 (4367), p. 3; TASS-ELTA. Izraelis ir toliau vykdo provokacijas. *Tiesa*, 1957, nr. 169 (4383), p. 4; TASS-ELTA. Ruošiamą agresiją prieš Siriją. *Tiesa*, 1957, nr. 210 (4424), p. 1; TASS-ELTA. Izraelio kariuomenės provokacija Sirijos pasienyje. *Tiesa*, 1957, nr. 216 (4430), p. 3; TASS-ELTA. Izraelio kariuomenė telkiama arabų valstybių pasienyje. *Tiesa*, 1959, nr. 18 (4845), p. 4; TASS-ELTA. Izraelio valdžios organai žaidžia pavojingą žaidimą. *Tiesa*, 1959, nr. 78 (4905), p. 4.

⁶⁵² TASS-ELTA. Izraelio spauda apie reakcijos intrigas šalyje. *Tiesa*, 1959, nr. 5 (4832), p. 4.

⁶⁵³ TASS-ELTA. Izraelio kompartijos politinio biuro rezoliucija. *Tiesa*, 1957, nr. 4 (4218), p. 4; TASS-ELTA. Izraelio Ministro Pirmininko prapažinimas. *Tiesa*, 1957, nr. 12 (4226),

Sovietinės prieš Izraelį nukreiptos propagandos procese buvo susirūpinta dėl SSRS žydų tapatumo stiprinimo. 1956 m. lapkričio mėn. „Tiesos“ straipsnyje rašyta apie Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Chemijos fakulteto studentus Faicelsoną ir Šapiro, kurie neva buvo „nacionalistinės ideologijos atgyvenų paveikti, kad jie reikiamai nesupranta kruvinos imperialistų agresijos prieš Egipto liaudį esmės“⁶⁵⁴. Straipsnio idėja buvo perteikti ideologinio auklėjimo svarbą, ugdyti „sovietinį patriotizmą“, tačiau tai nesustabdė žydų, ir pamažu emigracinės aspiracijos aktyvėjo. Tam nemenką įtaką darė 1956 m. rudenį prasidėję Izraelio kariniai veiksmai prieš Egiptą, paskatinę lėšų rinkimą Izraelio gynybos fondui (tuo laikotarpiu nemažai žydų buriuodavosi prie Vilniaus sinagogos), ir jau minėtas 1957 m. vasarą (nuo liepos 28 d. iki rugpjūčio 12 d.) Maskvoje surengtas Tarptautinis jaunimo festivalis, kuriame dalyvavusi Izraelio delegacija sukėlė nemenką entuziazmą tarp SSRS žydų. Šiam renginiui atminti buvo išleista knyga, kurios autoriai – žymūs Lietuvos SSR nomenklatūrininkai – tuometiniai LLKJS CK sekretorius A. Ferensas ir laikraščio „Komjaunimo tiesa“ redaktorius A. Laurinčiukas⁶⁵⁵. Knygoje Izraelio delegacijai iš esmės nebuvo skirtas dėmesys, tik tarsi formaliai laikantis Kremliaus ideologinio užsienio politikos kurso užsiminta apie Sueco kanale dirbusį jauną egiptietį, kuris „su šurpu pasakojo apie čia vykusį Anglijos, Prancūzijos ir Izraelio imperialistų išprovokuotą karą“ ir dėkojo Sovietų Sąjungai už išreikštą poziciją, apgynusią egiptiečių nacionalinę nepriklausomybę⁶⁵⁶.

Koncentruotas pagrindinio Lietuvos SSR oficiozinio laikraščio „Tiesa“ tyrimas leidžia daryti išvadą, kad 1956–1964 m. antiizraeliška propaganda atspindėjo geopolitines aktualijas Artimuosiuose Rytuose, reikšta moralinė ir politinė parama arabų šalims, bet nutylėtas SSRS karinių išteklių tiekimas. Prieš Izraelį nukreipta propaganda stokojo nuoseklumo ir nebuvo nuožmi, o antisisionistinė propagandinė linija, skirtingai nei centriniuose SSRS laikraščiuose, sovietinėje Lietuvoje „atšilimo“ laikotarpiu iš esmės neegzistavo. Spaudoje apsiribota gana nuoseklia, tačiau formalia antiizraeliška propaganda, o kaip tai iliustruojantis faktas spausdintos karikatūros, kurios neperteikė nuorodų į žydus (pvz., nebuvo spausdinamos šešiakampės karaliaus Dovydo žvaigždės⁶⁵⁷, o 1957 m. Lietuvos SSR Glavlito ataskaitoje buvo pripažinta cenzorių budrumo stoka, nes satyros ir humoro žurnalo „Šluota“ 23-iajame numeryje išspausdinta

p. 4; TASS-ELTA. Bet kuri nuolaida Izraeliui reiškia nuolaidą agresoriui. *Tiesa*, 1957, nr. 25 (4239), p. 3; TASS-ELTA. Izraelio parlamente. *Tiesa*, 1957, nr. 80 (4294), p. 3; TASS-ELTA. Egipto žurnalistas apie naująjį Amerikos samokso planą prieš Siriją. *Tiesa*, 1957, nr. 218 (4432), p. 1; TASS-ELTA. Ko Pino atvyko į Izraelį? *Tiesa*, 1959, nr. 19 (4846), p. 4.

⁶⁵⁴ TRAKYMAS, A.; KEINYS, S.; BALSYS, A.; AKSTINAS, B. Studentai ir jų auklėjimas. *Tiesa*, 1956, nr. 270 (4179), p. 2.

⁶⁵⁵ FERENSAS, A.; LAURINČIUKAS, A. *Šeštasis pasaulinis*. Vilnius, 1958.

⁶⁵⁶ Ibid., p. 52.

⁶⁵⁷ *Tiesa*, 1956, nr. 270 (4179), p. 2.

karikatūra apie žydus, vaizduojanti juos kaip lupikautojus⁶⁵⁸). Tačiau visiškai kitokia situacija atsispindėjo centrinėje SSRS spaudoje, kur 1957 m. rugpjūčio mėn. antiizraeliška propaganda pasiekė piką. Tuo metu prasidėjo nepalaujama „demaskavimo“ kampanija prieš Izraelio diplomatus Sovietų Sąjungoje⁶⁵⁹, o spaudos ir radijo kampanija buvo sutelkta į antisisionistinę propagandą, kuri neva suklaidino kai kuriuos sovietinius piliečius ir įtikino juos išvykti į Izraelį⁶⁶⁰. Spaudoje pasirodė daugybė straipsnių su tokiomis antraštėmis: „Ašaros rojuje“, „Mes brangiai sumokėjome už savo klaidą“, „Svetima žemė“, „Tiesa apie „Pažadėtąją žemę““⁶⁶¹. Buvo pradėti publikuoti Izraeliu nusivylusių žydų emigrantų laišakai – prašymai sugrįžti į „socialistinę tėvynę“, kaltinti sionistai dėl melagingos propagandos apie „žydų rojų“ Palestinoje ir apgailestauta dėl klaidingo pasirinkimo emigruoti iš SSRS. Tokio pobūdžio laišakai buvo pavieniai ir šabloniški, perspausdinti iš kitų SSRS periodinių leidinių, pvz., „Труд“⁶⁶², Sovietų Lietuvos spaudoje, nors retkarčiais publikuoti ir į Vilnių iš Izraelio grįžusių žydų prisiminimai apie sionistų skleidžiamą melą, rojų „Pažadėtoje žemėje“, „kapitalizmo šlykštumus“ ar sunkias gyvenimo sąlygas⁶⁶³. Tačiau iš esmės kritika nukreipta tik į Izraelį, o antisisionistiniai motyvai neperteikė antisemitinių įvaizdžių.

Nepaisant nuolankesnės antiizraeliškos propagandos sovietinės Lietuvos spaudoje, N. Chruščiovo vadovavimo SSKP CK laikotarpiu pasikartoję stalininių metų propaganda apie neva „kenkėjiškus“ SSRS darbuotojus žydiškais pavardėmis. Pavyzdžiui, 1956 m. liepos mėn. rašyta apie „Pergalės“ turbinų gamyklos direktorių Kacevmaną, kuris ignoravo pastabas dėl prastos gaminių kokybės⁶⁶⁴; rugpjūčio mėn. – apie Kauno siuvimo-trikotazo kombinato direktorių Livšicą, kuris atleistas dėl blogos kokybės gaminių⁶⁶⁵; kiek vėliau spalio mėn. – apie Lietuvos SSR Miestų ir kaimų statybos ministro pavaduotoją Izraelį, kuris apsilankęs Vievio rajono kolūkyje žadėjo pastatyti reikalingus ūkinius pastatus, bet galiausiai žodžio netesėjo⁶⁶⁶; 1957 m. – apie brokdarius Glikmaną⁶⁶⁷ ir Bitmaną⁶⁶⁸; 1959 m. – apie Vilniaus statybos tresto

⁶⁵⁸ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1957 m. *LYA*, f. 1771, ap. 193, b. 9, l. 67.

⁶⁵⁹ *Правда*, 22 сентября 1957.

⁶⁶⁰ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 248.

⁶⁶¹ *Ibid.*, p. 251.

⁶⁶² Sionistinės propagandos apgauti. *Tiesa*, 1959, nr. 128 (4955), p. 3.

⁶⁶³ LEIBOŠICAS, L.; LEIBOŠICAS, S. 592 dienos Izraelyje. *Tiesa*, 1959, nr. 131 (4958), p. 4–5.

⁶⁶⁴ KRASAUSKAS, P. Gelžbetoninis brokas. *Tiesa*, 1956, nr. 166 (4075), p. 2.

⁶⁶⁵ „Brokdariai pramkombine“. *Tiesa*, 1956, nr. 187 (4096), p. 3.

⁶⁶⁶ Nevykusios paslaugos. *Tiesa*, 1956, nr. 246 (4155), p. 3.

⁶⁶⁷ ALIŠAUSKAS, H.; BARONAS, S.; ŠEPETYS, A. Kaip kovoti prieš broką ir brokdarius. *Tiesa*, 1957, nr. 200 (4414), p. 2.

⁶⁶⁸ MAURUKAS, V.; KRASAUSKAS, P. Kaip kovoti prieš broką ir brokdarius. *Tiesa*, 1957, nr. 214 (4428), p. 2.

vyriausiąją mechaniką Z. Epšteiną, kuris sumaišė ataskaitas⁶⁶⁹. Būta ir literatūrinių miniatiūrų (feljetonų), pavyzdžiui, apie Fiodorą Cheificą, kuris save laikė „nomenklatūriniu darbuotoju“ ir norėjo dirbti tik vadovaujantį (kabinetinį) darbą⁶⁷⁰. Vis dėlto reikia atsižvelgti, kad vien žydiškos pavardės nedominavo Lietuvos SSR spaudoje ir jos minėtos kartu su lietuviškomis bei slaviškomis pavardėmis, o Akmenės cemento malimo cecho meistras Elzbergas buvo pagirtas už gamybos padidinimą⁶⁷¹, už rūpestį darbuotojais išskirtas cecho meistras Jefimas Kantoras⁶⁷². Taip pat buvo publikuojami straipsniai apie žymius Lietuvos žydus, pavyzdžiui, pianistą Lazarį Bermaną⁶⁷³, gydytoją Lazarį Gutmaną⁶⁷⁴, smuikininką Leonidą Koganą⁶⁷⁵ arba viešintos jautrios Holokaustą išgyvenusių žydų istorijos (vilniečio gydytojo Georgijaus Ivanterio⁶⁷⁶).

Visiškai kitokia situacija atsispindėjo SSRS spaudos puslapiuose, kuriuose buvo ypač populiarūs feljetonai. Juose neretai žydai vaizduoti kaip riboto intelekto, veidmainiai, nesąžiningi, pasirenkę sukčiauti ir daryti piktadarystes, kad gautų materialinę naudą (pvz., geresnį būstą, lengvesnį ir geriau apmokamą darbą, diplomą ir kt.)⁶⁷⁷. Feljetonuose buvo eksploatuojamos socialinės blogybės – žydai sieti su dykaduoniavimu, karinės tarnybos vengimu. Ir nepaisant to, kad straipsniuose nebuvo perteikiamas akivaizdus antisemitizmas, rasiniai motyvai bei retkarčiais pasitaikantys sovietinių tautų draugystės lozungai, tačiau pati teksto stilistika kurstė priešišką žydams. Straipsniai rašyti su neslepiaamu sarkazmu, pasitenkinimu ir keršto jausmu dėl padarytų klaidų, kurstė įvaizdį, kad tik žydai dalyvavo antivalstybinėse veikose. Verta pabrėžti, kad neretai pasitaikydavo atvejų, kai žydiški vardai apibūdindavo bloguosius, o slaviški – geruosius SSRS piliečius. Ši propaganda buvo lydimą grasinimų, sionistų aktyvistų suėmimų ir bet kokio žydo, kuris buvo įtariamas ryšiais su Izraelio ambasada, persekiojimo. Be to, kiekvienas pranešimas, kuris pasirodydavo Vakaruose apie masinę SSRS žydų emigraciją į Izraelį, buvo nedelsiant užginčijamas ir, kaip liudija 1959 m. kovo 2 d. laikraštyje „Правда“ išspausdintas straipsnis, įvardytas paprasčiausia sąmokslų teorija, neva siekusia pakenkti SSRS ir arabų šalių draugystei⁶⁷⁸.

Sulig L. Brežnevo SSKP CK vadovavimo pradžia (1964 m.) įvyko politinių-ideologinių pokyčių, t. y. po destalinizacijos procesų ir N. Chruščiovo sąlyginio „atšilimo“

⁶⁶⁹ SIRUSAS, A.; LAGUNAVIČIUS, A. Kodėl nedirba mechanizmai. *Tiesa*, 1959, nr. 36 (4863), p. 2.

⁶⁷⁰ JAKŠTONIS, B.; AKSTINAS, B. Nomenklatūriniai bajorai. *Tiesa*, 1957, nr. 65 (4279), p. 4.

⁶⁷¹ MARKEVIČIUS, V. Už cemento gamybos padidinimą. *Tiesa*, 1956, nr. 291 (4200), p. 2.

⁶⁷² ŠINKŪNAITĖ, J. Delegatė. *Tiesa*, 1959, nr. 22 (4849), p. 2.

⁶⁷³ ŽIŪRAITIS, K. Pianisto L. Bermano koncertas. *Tiesa*, 1957, nr. 9 (4223), p. 4.

⁶⁷⁴ Prof. L. Gutmanas. *Tiesa*, 1957, nr. 31 (4245), p. 4.

⁶⁷⁵ ŽIŪRAITIS, K. Leonido Kogano koncertai. *Tiesa*, 1959, nr. 104 (4931), p. 3.

⁶⁷⁶ KOROLIOVA, A. Žmogus Nr. 177531. *Tiesa*, 1959, nr. 239 (5066), p. 4.

⁶⁷⁷ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 223.

⁶⁷⁸ *Правда*, 2 марта 1959.

atsinaujino griežtesnis spaudimas laikytis Kremliaus ideologinės linijos. Vadinamasis „stagnacinis“ laikotarpis buvo ankstesnių dviejų Kremliaus lyderių (J. Stalino ir N. Chruščiovo) politikos žydų atžvilgiu kombinacija, bet prasidėjo gana pozityviais bruožais. Kadangi pagerėjo Sovietų Sąjungos ir Izraelio santykiai, vis mažiau spausdinta antisisionistinio-antiizraeliško turinio straipsnių, jų stilistika tapo neutralesnė⁶⁷⁹, tuo tarpu sovietinės Lietuvos atveju oficiozinėje spaudoje neliko apskritai nei antisisionistinės, nei prieš Izraelį nukreiptos retorikos. Be to, 1965 m. liepos mėn., po 30 metų pertraukos, sovietinės spaudos puslapiuose buvo išspausdintas viešas antisemitizmą kritikuojantis straipsnis, kai SSRS Ministrų Tarybos Pirmininkas Aleksejus Kosyginas Rygoje vykusiame mitinge pasmerkė „nacionalizmo, šovinizmo, rasizmo, antisemitizmo apraiškas“ kaip „visiškai svetimas ir prieštaraujantis mūsų [SSRS piliečių – J. S.] pasaulėžiūrai“⁶⁸⁰ („Tiesoje“ išspausdintoje A. Kosygino kalboje ši ištrauka buvo ištrinta⁶⁸¹). Vis dėlto režimas, kurdamas piarą apie griežtą SSRS nusistatymą antisemitizmo atžvilgiu, nepadarė nieko, kad išnaikintų įvairiuose visuomenės sluoksniuose egzistavusį antisemitizmą, todėl problemiška būtų atsakyti, ar antisisionistinės ir antiizraeliškos propagandos pokyčiai signalizavo pastangas neutralizuoti Sovietų Sąjungos, kaip valstybinio antisemitizmo kurstytojos, įvaizdį, ypač po 1961–1965 m. vykusios kovos prieš ekonominius nusikaltėlius, ar tai buvo paprasčiausias bandymas nukreipti SSRS žydų įtampas dėl emigracinių suvaržymų. Esminga pabrėžti ir tai, kad propagandinio diskurso kismui įtaką darė SSRS vadovaujančiojo elito persitvarkymas bei iš dalies Izraelio Ministro Pirmininko pakeitimas – D. Ben Gurioną, kurį sovietai laikė antisovietškai nusistačiusiu, pakeitė ne toks radikalus Levi Eshkolū⁶⁸². Tačiau svarbiausias pereinamojo laikotarpio (nuo 1964 m. iki 1967 m.) požymis buvo tas, kad sovietinė vadovybė pradėjo persvarstyti emigracijos iš SSRS klausimą ir nusprendė leidimą išvykti suteikti ribotam skaičiui SSRS piliečių. Emigrantų į Izraelį vis daugėjo – nuo 891 asmens 1965 m. iki 2 046 asmenų 1966 m., o 1967 m. pirmojoje pusėje iš SSRS emigravo 1 406 žydai⁶⁸³. 1966 m. gruodžio mėn. A. Kosyginas parengė oficialų pranešimą, kuriame užtikrino, kad leidimas emigruoti bus išduotas visiems SSRS piliečiams, kurie norės susijungti su savo šeimomis užsienyje. Pranešimas buvo išspausdintas sovietiniuose laikraščiuose⁶⁸⁴, o SSRS žydai tai traktavo oficialiu leidimu nevaržomai emigracijai. Todėl galima konstatuoti, kad 1965–1967 m. laikotarpiui buvo būdingas sąlyginis SSRS ir Izraelio santykių pagerėjimas, dėl to sovietinė vadovybė iš esmės nebeturėjo realaus preteksto palaikyti nusistatymą spaudoje prieš

⁶⁷⁹ *Литературная газета*, 25 февраля 1965.

⁶⁸⁰ KOREY, W. Soviet Law and the Jews, p. 81.

⁶⁸¹ Draugo A. Kosygino kalba. *Tiesa*, 1965, nr. 167 (6826), p. 4–5.

⁶⁸² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 253.

⁶⁸³ *Ibid.*, p. 252.

⁶⁸⁴ A. Kosygino spaudos konferencija diplomatinės spaudos asociacijoje. *Tiesa*, 1966, nr. 283 (7250), p. 5.

sionizmą bei Izraelį. Tačiau padėtis stipriai pasikeitė, kai po 1967 m. birželio mėn. įvykusio Šešių dienų karo prasidėjo kryptinga antisisionistinė ir agresyvi prieš Izraelio valstybę nukreipta propagandinė kampanija.

Per 14 metų laikotarpį nuo J. Stalino mirties (1953 m.) iki Šešių dienų karo antisisionistinei propagandai buvo skirta palyginti menka erdvė Lietuvos SSR spaudoje. Nauja prieš sionizmą nukreipta propaganda pasižymėjo tuo, kad įgijo kampanijos statusą, t. y. tapo sutelkta ir smarkia sovietinių propagandininkų veikla. Antisisionistinė ir antiizraeliška kampanija buvo reiškiny, kurį sudarė kompleksas priežasčių, todėl paieška vienos išskirtinės priežasties gali sukurti klaidingą sovietinės politikos „žydų klausimu“ vertinimą. Vis dėlto esminės priežastys buvo susijusios su SSRS geopolitiniais interesais Artimuosiuose Rytuose ir su siekiais suvaržyti žydų emigraciją. Po Šešių dienų karo tarp Izraelio ir arabų koalicijos naujas antisisionistinis kursas tapo orientuotas į užsienio politikos ir įtakos sferų kontekstą. SSRS kartu su satelitinėmis arabų valstybėmis nepavyko Jungtinėse Tautose priversti Izraelį atsitraukti iš okupuotų teritorijų, todėl dėl pralaimėjimo Šešių dienų kare buvo reikalingas „atpirkimo ožys“, kuris sustiprintų autoritetą tarptautinėje arenoje. Maža Izraelio valstybė buvo per menkas subjektas, kurį pavyktų paversti esmine nesėkmingos politikos Artimuosiuose Rytuose priežastimi ir neutralizuoti galimas įtampas. „Priešas“ turėjo būti pristatytas kaip paslėptos, galingos ir klaidingos tarptautinės jėgos, susijusios su Izraeliu. Todėl „pasaulinis sionizmas“ tapo ideologine maskuote, simbolizavusia „priešą“. Kita antisisionistinės kampanijos priežastis buvo tokia pati kaip ir ankstesniu „atšilimo“ laikotarpiu, t. y. sovietinis režimas siekė sumažinti žydų emigracines aspiracijas, kurios dėl masiškumo ir sutelkto Vakarų pasaulio dėmesio kompromitavo pozityvų komunistinio pasaulio įvaizdį, siekiamą daryti tarptautinei opinijai⁶⁸⁵, bei dirgino kitų SSRS tautų poreikį emigruoti. Šešių dienų karas sužadino SSRS žydų tapatybės jausmą, euforines nuotaikas, todėl pradėtos dėti kryptingos pastangos tuometinės Izraelio vyriausybės poziciją žydų atžvilgiu apibūdinti išskirtinai kaip sionistų interesus kursyti emigracinį judėjimą⁶⁸⁶. Buvo sukurtas įvaizdis, kad žydai paveikti „pragaištingos imperialistinės, sionistinės propagandos“, kuri orientuota tik į sovietinių piliečių žydų grupę⁶⁸⁷. Istorškai susiklostė, kad kuo daugiau žydai netekdavo savo nacionalinės saviraiškos galimybių, tuo didesnė tapo Izraelio, kaip tam tikro „žydų klausimo“ sprendimo simbolio, reikšmė. Izraelis krizių laikotarpiais ikūnijo jausmą, kad žydai nėra izoliuoti, nes turi paramą už SSRS ribų. Tai nemenką efektą turėjo žydų kartai,

⁶⁸⁵ МОРОЗОВ, Б. *Еврейская эмиграция в свете новых документов*. Тель-Авив, 1998, с. 6.

⁶⁸⁶ BRYM, R. J. *Soviet-Jewish Emigration and Soviet Nationality Policy*. London, 1983, p. 152.

⁶⁸⁷ Nors daliai SSRS žydų emigracija buvo tarsi savaime suprantamas dalykas ir Šešių dienų karas tik sustiprino poreikį išvykti. Kaip prisiminė inžinierius J. K. iš Kauno, jis nuo mažumės žinojo, kad progai pasitaikius pasitrauks į Izraelį.

kuri buvo nusivylusi stalininiais metais vykdyta antisemitinė politika, pasireiškusia kovos prieš „kosmopolitizmą“ motyvais, „gydytojų kenkėjų“ byla ir sovietinio režimo bandymais nutautinti žydus. Taigi dėl dviejų pagrindinių priežasčių (geopolitikos ir emigracijos) aukščiausiuose SSRS vadovujančiuose sluoksniuose Maskvoje buvo priimtas sprendimas pradėti masinę propagandinę vidaus ir išorės kampaniją, kurioje sionizmas turėjo būti vaizduojamas kaip grėsmė komunistiniam pasauliui, naujoms nepriklausomoms valstybėms ir nacionalinio išsilaisvinimo judėjimams, o Izraelis – kaip agresyvus „imperialistų“ kontroliuojamas forpostas Artimuosiuose Rytuose.

Jau 1967 m. rugpjūčio mėn. pagrindiniuose SSRS spaudos puslapiuose išspausdintas Jurijaus Ivanovo straipsnis „Kas yra sionizmas?“⁶⁸⁸ žymėjo antisionistinės propagandos ir santykių tarp SSRS ir Izraelio pokyčius. Įžanginėje pastraipoje nurodytos esminės propagandos gairės apie platų sionistinių organizacijų tinklą, aktyvų užkulisiuose tarptautinės politikos sluoksniuose, su bendru centru ir fondu, viršijančiu mafijos „Cosa Nostra“ fondą. Tokio pobūdžio propaganda dvelkė paranoja, kurią vis pajavairindavo skirtingai skambantys, tačiau tą pačią idėją perduodantys teiginiai apie globalines „sionistų korporacijas“, sudarytas iš „protingų dilerių“ politikos ir finansų, religijos ir prekybos srityse; jų tikslas neva buvo bet kokiomis priemonėmis praturtinti „tarptautinį sionistų tinklą“. Po šiomis antisionistinėmis fabulomis buvo maskuojamas antisemitizmas, todėl, nagrinėjant tokio pobūdžio propagandą Lietuvos SSR, svarbu į sovietinę spaudą žvelgti kaip į atvirai platintą, bet realiai koduotą instrukcijų rinkinį. Spaudoje ne viskas buvo tiesiogiai pasakoma, bet, remiantis semantiniais ženklais, pavyzdžiui, antisionistinių ir antiizraeliškų straipsnių konstrukcija, vieta, sąmoningais nutylėjimais, buvo galima susidaryti tikslią perteikiamos žinios intenciją. Vis dėlto minėtas J. Ivanovo straipsnis pagrindiniame oficioziniame dienraštyje „Tiesa“ nebuvo išspausdintas, ir nepaisant 1968 m. SSKP CK plenumo nutarimo, kuriame pažymėta, jog JAV imperialistai remia Izraelį ir būtina likviduoti jo „agresijos“ prieš arabus padarinius⁶⁸⁹, antisionistinė propagandinė kampanija sovietinėje Lietuvoje buvo „uždelsta“ iki pat XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžios. Pirmaisiais metais po Šešių dienų karo apsiribota kritine retorika prieš Izraelį.

Sovietų Lietuvoje daugelis antiizraeliškos propagandos raiškos būdų (straipsnių konstrukcijos, stilistika) buvo nukopijuota iš ankstesnio „atšilimo“ laikotarpio. Idėja iš esmės buvo identiška, tik perteikta politinė žinia skyrėsi – iki tol buvo kritikuojami tik Izraelio valstybės veiksmai ir retkarčiais užsimenama apie sionizmo pavojų, tačiau be jokių antisemitinių nuorodų. Po Šešių dienų karo buvo aktyviai susitelkta į agresyvaus Izraelio įvaizdžio kūrimą, o tam įgyvendinti sovietinė propaganda dažnai naudojo per ideologinę prizmę perteiktus įvykių Artimųjų Rytų regione komentarus. Antiizraeliš-

⁶⁸⁸ Pvz., *Советская Латвия*, 5 августа 1967.

⁶⁸⁹ TSKP Centro Komiteto Plenumo nutarimas, priimtas 1968 m. balandžio 10 d. Apie aktualias tarptautinės padėties problemas ir TSKP kovą už pasaulinio komunistinio judėjimo susitelkimą. *Komunistas*, 1968, nr. 5 (527), p. 3.

koje propagandoje nuosekliai būdavo pateikiamas tik vienpusiškas Izraelio ir arabų valstybių konflikto vaizdas, kuris galėjo skatinti neapykantos atmosferą. Buvo kartojama tezė apie skriaudžiamus arabus, nuolatos kenčiančius nuo negailestingo Izraelio savavaliavimo, bet vis tiek sugebėjusius kovoti „už laisvę ir demokratiją“⁶⁹⁰. Svarbu pažymėti, kad nors antiizraeliškoje propagandoje *žydai* beveik nebuvo minimi, tačiau terminas *izraeliečiai* dominavo. Izraelietis skyrėsi nuo laiko retrospektyvoje modernaus antisemitizmo suformuoto žydo įvaizdžio – gudrus spekuliantas, prekybininkas, kenkėjas, įtarumą kelianti, „svetimą“ įkūnijanti būtybė. Izraelietis buvo vaizduojamas kaip negailestingas karys, žudantis arabų kūdikius, moteris, deginantis jų namus, nesilaikantis taikos sutarčių ir aneksuojantis svetimas teritorijas⁶⁹¹. Pavyzdžiui, 1967 m. liepos 15 d. TASS pranešime rašyta apie susitikimą su egiptiečių šeimomis: „Vaikai, netekę tėvų, vyrai ir tėvai, kurie nieko nežino apie savo šeimų, likusių Izraelio kariuomenės užimtoje teritorijoje, likimą, pagyvenusi moteris, kurios 18 giminaičių nužudė sužvėrėję Izraelio kareiviai, ir 16 metų mergina, kuri virpančiu balsu pasakoja, kokius baisumus ji patyrė“⁶⁹². Akcentuotas Izraelio kareivių žiaurumas arabų atžvilgiu, napalmo naudojimas bei lyginti Izraelio ir Trečiojo reicho priešų kontrolės įrankiai: „Izraeliečiai taip pat taikė nacistų plačiai praktikuotą niekšišką įkaitų sistemą. Kai užvažiuavęs ant minos sprogo Izraelio džipas su kareiviais [...], izraeliečiai sušaudė 150 mūsų miesto jaunuolių ir paskelbė, kad ateityje už kiekvieną užmuštą izraelietį bus sunaikinami 2 tūkstančiai arabų“⁶⁹³. „Tiesoje“ kryptingai kritikuotas izraeliečių kareivių susidorojimo su taikiais arabų gyventojais motyvas, nors arabų kariniai manevrai buvo vaizduojami pozityviai. Be to, straipsniuose jaučiamas abejingumas Izraelio aukoms: „agresoriai izraeliečiai turėjo sunkių *gyvosios jėgos* [išskirta mano – J. S.] ir technikos nuostolių“⁶⁹⁴. Susidaro įspūdis, jog Izraelio kariuomenės gretose

⁶⁹⁰ TASS-ELTA. Izraelio kariaunos nusikaltimai. *Tiesa*, 1967, nr. 163 (7435), p. 3; Agresorius atsakys už savo nusikaltimus. *Tiesa*, 1967, nr. 140 (7412), p. 1.

⁶⁹¹ TASS-ELTA. Izraelio kariaunos nusikaltimai. Op. cit; TASS-ELTA. Partizanų karas Artimuosiuose Rytuose. *Tiesa*, 1969, nr. 229 (8107), p. 4; TASS-ELTA. Atsakomybė už padėtį Artimuosiuose Rytuose tenka Izraeliui. *Tiesa*, 1969, nr. 271 (8149), p. 3; TASS-ELTA. Izraelio kankyklose. *Tiesa*, 1970, nr. 79 (8260), p. 3; TASS-ELTA. Izraeliečių represijos. *Tiesa*, 1971, nr. 23 (8508), p. 3; Sionizmas – imperializmo reakcijos sąmokslas. *Tiesa*, 1972, nr. 250 (9039), p. 3; TASS. Izraelio aviacija barbariškai bombardavo Libaną. *Tiesa*, 1974, nr. 116 (9515), p. 3; Okupuotose arabų teritorijose. *Tiesa*, 1976, nr. 291 (10298), p. 3; TASS-ELTA. Kalinių bado streikas. *Tiesa*, 1976, nr. 307 (10314), p. 3; TASS-ELTA. Izraelis: kalėjimai perpildyti. *Tiesa*, 1977, nr. 33 (10348), p. 3; Kalėjimų šalis. *Tiesa*, 1979, nr. 27 (10946), p. 3; TASS-ELTA. Smerkiamas sionistų barbariškumas. *Tiesa*, 1980, nr. 42 (11261), p. 3; TASS-ELTA. „Siaubo ir kančių diena“. *Tiesa*, 1982, nr. 177 (11996), p. 3.

⁶⁹² TASS-ELTA. Izraelio kariaunos nusikaltimai. *Tiesa*, 1967, nr. 163 (7435), p. 3.

⁶⁹³ Ibid.

⁶⁹⁴ TASS-ELTA. Partizanų karas Artimuosiuose Rytuose. *Tiesa*, 1969, nr. 229 (8107), p. 4; Partizanų smūgiai okupantams: propagandinis triukšmas dėl Šveicarijos lėktuvo. *Tiesa*, 1970, nr. 48 (8229), p. 3.

nebuvo „žmogiškojo elemento“, o greičiau automatizuota, nužmoginta „karinė mašinerija“. Tuo tarpu arabų aukų veiksnys sustiprintas žodžiais „nekaltos“, „taikingos“ aukas, prieš kurias taikyti barbariški metodai, pažeminimas, persekiojimas, vogtas jų turtas⁶⁹⁵, vykdytos kolektyvinės bausmės⁶⁹⁶, kankinimai⁶⁹⁷, ir tokio pobūdžio retorika „Tiesoje“ „stagnaciniu“ laikotarpiu buvo kartojama nuolatos⁶⁹⁸. Antiizraeliškas diskursas suponavo nuostatą, kad žydai „agresyvia“, „aneksionistine politika“ nesiskyrė nuo nacistų, kad jiems taip pat prireikė „gyvybinės erdvės“ (vok. *Lebensraum*), tad užpuolė „taikius palestiniečius ir atėmė iš jų žemes“. Būtent izraeliečių karių ir sionistų lyginimas su A. Hitleriu arba Trečiuoju reichu laikytinas vienu grėsmingiausių antiizraeliškos-antisionistinės propagandos motyvų, galėjusių sustiprinti efektą. Taip yra todėl, kad nacizmas po Antrojo pasaulinio karo tapo absoliutaus blogio metafora. Kitaip tariant, jei sionistai tapatinami su nacistais, o Izraelio vadovaujantieji sluoksniai ir kariai lyginami su A. Hitleriu, tuomet SSRS „liaudžiai“ tampa moraline pareiga kariauti su Izraeliu. Taip sovietinis režimas manipuliavo propaganda prieš Izraelį, sionizmą ir anuometiniame pasaulyje įsitvirtinusių požiūrių į nacinę režimą.

Propaganda stiprinta bandymais sutelkti Sovietų Lietuvos visuomenės kolektyvinės jausenos prieš Izraelio karinius veiksmus: „visų žmonių pasipiktinimą ir rūstybę sukelia įžūlūs Izraelio išpuoliai prieš Jungtinę Arabų Respubliką“⁶⁹⁹. Tam, kad neliktų „kitaip“ manančiųjų, straipsniuose minėti užsienio valstybių pareiškimai: „arabų šalys dėkoja Tarybų Sąjungos vyriausybei ir liaudžiai už tai, kad jos remia teisų arabų reikalą [...], tarybinėje spaudoje ir per radiją teisingai nušviečiamas konfliktas Artimuosiuose Rytuose“⁷⁰⁰. Be to, siekiant konsoliduoti visuomenės nuotaikas „bendro priešo akivaizdoje“, „Tiesos“ pirmuosiuose puslapiuose intensyviai aiškinta, jog Lietuvos SSR įmonėse, įstaigose ir aukštesiose mokyklose vyko gausūs mitingai, kuriuose darbo žmonės rūsčiai smerkė Izraelio agresiją prieš laisvę mylinčias arabų šalis ir reikalavo nutraukti imperialistų provokacijas prieš taiką ir ramybę Artimuosiuose Rytuose⁷⁰¹. Šiuo propagandiniu metodu siekta „užkirsti kelią“ sovietinio skaitytojo abejonėms dėl teigiamo SSRS vaidmens kariniame konflikte Artimuosiuose Rytuose.

⁶⁹⁵ TASS-ELTA. Atsakomybė už padėtį Artimuosiuose Rytuose tenka Izraeliui. *Tiesa*, 1969, nr. 271 (8149), p. 3.

⁶⁹⁶ TASS-ELTA. SNO: Svarstomos nusiginklavimo, taikos ir pažangos problemos: Generalinės Asamblėjos XXIV sesijos rezoliucijos. *Tiesa*, 1969, nr. 288 (8166), p. 5.

⁶⁹⁷ TASS-ELTA. Izraelio kankyklose. *Tiesa*, 1970, nr. 79 (8260), p. 3; TASS-ELTA. Izraeliečių represijos. *Tiesa*, 1971, nr. 23 (8508), p. 3.

⁶⁹⁸ TASS-ELTA. Izraelio agresyvūs veiksmai prieš Libaną ir Jordaniją: arabų partizanai atakuoja. *Tiesa*, 1969, nr. 207 (8085), p. 5; Sionizmas – imperializmo reakcijos sąmokslas. *Tiesa*, 1972, nr. 250 (9039), p. 3; TASS. Izraelio aviacija barbariškai bombardavo Libaną. *Tiesa*, 1974, nr. 116 (9515), p. 3.

⁶⁹⁹ ORLOVAS, L. Nutraukti agresiją! *Tiesa*, 1967, nr. 131 (7403), p. 3.

⁷⁰⁰ TASS-ELTA. Arabų šalių ambasadorių konferencija. *Tiesa*, 1967, nr. 131 (7403), p. 3.

⁷⁰¹ ELTA. Agresorius turi pasitraukti iš arabų žemės. *Tiesa*, 1967, nr. 136 (7408), p. 1.

se. Bandyta pasinaudoti individo, kaip kolektyvinio nario, jausmo motyvu, nes jeigu „nesi su liaudimi – tada veiki prieš ją“. Panašios apeliacijos į visuomenę buvo nuolatinės antiizraeliškoje propagandoje⁷⁰², jos vėlesniais metais pagyventos teiginiais, kad ir Žydų autonominė sritis Sovietų Sąjungoje smerkė Izraelio agresiją⁷⁰³ bei idiliškų santykių tarp SSRS ir arabų šalių vaizdiniais⁷⁰⁴.

Laikraščio „Tiesa“ analizė leidžia daryti prielaidą, kad redaktoriai laviravo tarp anti-semitinių įtampų kilimo grėsmės sovietinėje Lietuvoje. Tokią galimybę motyvuoja gana šabloniškų straipsnių konstrukcija, kurią šiek tiek sustiprindavo ne Lietuvos SSR korespondentai, o centrinės SSRS spaudos darbuotojai. Nepaisant to, „liaudies“ emocijos būdavo vis pakurstomos, pavyzdžiui, tuometinio „Tiesos“ korespondento Česlovo Juršėno: „[...] jauni statybininkai, gydytojai ir kiti specialistai pareiškia esą pasirengę vyksti į arabų šalis likviduoti Izraelio agresijos padarinių“⁷⁰⁵, o iki pat *perestroikos nuosekli* [išskirta mano – J. S.] priešiška kritika oficialiame laikraštyje „Tiesa“ sukoncentruota daugiausia į JAV ir Izraelį. Iš esmės visi informaciniai pranešimai, susiję su Izraeliu, turėjo neigiamą konotaciją. Nors XX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje antiizraeliška propaganda tapo mažiau angažuota dehumanizuotomis scenomis, bet kaltinimų dėl arabų diskriminacijos Izraelio okupuotose teritorijose⁷⁰⁶ ir žiauraus elgesio su arabų kaliniais išliko⁷⁰⁷. Kiek kitokios Lietuvos SSR propagandininkų pastangos matyti antisisionistinėje kampanijoje, kuri spaudoje atsiskleidžia gana minimaliai.

Antisisionistinė kampanija atrodė kaip „primesta“ sovietiniam režimui Lietuvoje. Pavyzdžiui, 1966 m. spalio 22 d. Sirijos ir Izraelio konflikto kontekste pirmą kartą

⁷⁰² TASS-ELTA. Agresoriai! Nešdinkitės ir arabų žemės. *Tiesa*, 1967, nr. 137 (7409), p. 1; TASS-ELTA. Teisingas arabų reikalas nugalės: Tarybiniai žmonės karštai pritaria TSKP CK plenumo nutarimui „Apie Tarybų Sąjungos politiką ryšium su Izraelio agresija Artimuosiuose Rytuose. *Tiesa*, 1967, nr. 151 (7423), p. 1.

⁷⁰³ TASS-ELTA. Gėda izraeliškiesiems agresoriams. *Tiesa*, 1970, nr. 49 (8230), p. 4.

⁷⁰⁴ Komunikatas apie N. Podgorno viešėjimą Sirijos arabų respublikoje. *Tiesa*, 1967, nr. 154 (7426), p. 1; Stiprėja draugystė ir bendradarbiavimas: TSKP delegacijos vizitas Jungtinėje Arabų Respublikoje. *Tiesa*, 1971, nr. 175 (8660), p. 3; TASS-ELTA. Tarybų Sąjunga – ištikima arabų bičiulė. *Tiesa*, 1972, nr. 49 (8838), p. 3; TASS-ELTA. Padėtis Artimuosiuose Rytuose. *Tiesa*, 1973, nr. 269 (9363), p. 3; Stiprėja Tarybų Sąjungos ir Sirijos bendradarbiavimas: A. Gromyka Artimuosiuose Rytuose. *Tiesa*, 1975, nr. 29 (9732), p. 3; ELTA. Svečias iš Sirijos Arabų Respublikos. *Tiesa*, 1976, nr. 61 (10068), p. 3; TASS-ELTA. Draugiškoje aplinkoje. *Tiesa*, 1981, nr. 98 (11617), p. 3.

⁷⁰⁵ JURŠĖNAS, Č. Savaitės įvykiai: likviduoti Izraelio agresijos padarinius! *Tiesa*, 1967, nr. 147 (7419), p. 7.

⁷⁰⁶ Protestai okupuotose teritorijose. *Tiesa*, 1976, nr. 79 (10086), p. 3; Okupuotose arabų teritorijose. *Tiesa*, 1976, nr. 291 (10298), p. 3; TASS-ELTA. Kalinių bado streikas. *Tiesa*, 1976, nr. 307 (10314), p. 3; TASS-ELTA. Smerkiamas sionistų barbariškumas. *Tiesa*, 1980, nr. 42 (11261), p. 3.

⁷⁰⁷ TASS-ELTA. Izraelis: kalėjimai perpildyti. *Tiesa*, 1977, nr. 33 (10348), p. 3; Kalėjimų šalis. *Tiesa*, 1979, nr. 27 (10946), p. 3.

„stagnaciniu“ laikotarpiu „Tiesoje“ paminėjus „sionizmą“⁷⁰⁸, skaitytojui visiškai nebuvo pateikiama išsamesnė informacija. Tokia pati praktika atsiskleidžia ir 1968 m. vasario 11 d. „Tiesoje“ perspausdintame laikraščio „Известия“ straipsnyje, kuriame bandyta neva priminti apie anksčiau spaudoje gvildentą „sionizmo nešamos grėsmės“ tematiką: „Izraelio valdžia tebesilaiko senos sionistinės antiarabiškos nacionalinio išskirtinumo politikos, kuri arabų-izraeliečių santykiuose sukėlė tragiškų padarinių“⁷⁰⁹. Naujas posūkis antisisionistinėje propagandoje fiksuotinas 1968 m. gruodžio 13 d., kai buvo išspausdintas išsamesnio pobūdžio straipsnis, orientuotas prieš sionizmą. Tačiau svarbu pabrėžti, kad jo autorius – ne lietuvių korespondentas, o laikraščio „Правда“ darbuotojas L. Medvedka. Šis straipsnis aktualus ir tuo, kad jame, lyginant su iki tol „Tiesoje“ spausdintais straipsniais dėl sionizmo, ryškiausiai atsispindėjo antisisionistinės propagandos motyvai, vyravę centrinėje SSRS spaudoje (apie „tarptautinį imperialistų arba „pasaulinį žydų“ sąmokslą): „Neseniai Jeruzalėje vėl buvo susirinkę milijonieriai sionistai iš visų pasaulio kampų [...] baronas Rotšildas iš Prancūzijos [dažniausiai antisisionistinėje propagandoje minima „pasaulinė žydų sąmokslininkų“ giminė – J. S.], lordas Sifas iš Anglijos ir daugelis netituluotų, bet ne mažiau galingų bankininkų bei pramonininkų [...], kurie daug metų investuoja savo kapitalus į avantiūrinį sionizmo kėslus“⁷¹⁰. Ne mažiau svarbus priešiškos propagandos elementas, galėjęs veikti kaip nuoroda į žydus, buvo teiginys: „„dievo pasirinktieji“, kuriais save vaizduoja sionistai [...]“⁷¹¹. Šiuose žodžiuose išvelgtinos Senojo Testamento parafrazės apie dievo išrinktąją tautą – žydus. Po šio laikraščio „Правда“ straipsnio perspausdinimo antisisionistinio Kremliaus padiktuoto kurso elementus iš dalies perėmė ir lietuvių korespondentai⁷¹². Tačiau pažymėtina, kad „perėmimas“ nereiškė nuoseklių aiškinimų apie „sionizmo grėsmes“. Grįžta prie ankstesnės propagandos, apsiribojusios pavienėmis antisisionistinėmis inkriminacijomis, kurias parengė TASS-ELTA korespondentai⁷¹³. Abstraktaus sionizmo įvaizdžio tradicija „Tiesoje“ buvo tęsiama iki XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžios, ir neretai, remiantis straipsnių retorika, susidaro įspūdis, jog Lietuvos SSR viešasis diskursas jau turėjo gerai žinoti, kas buvo vadinami sionistais ir kokie jų tikslai⁷¹⁴. Žinoma, apie „sionizmo pavojus“ rašyta kovos prieš „kosmopolitus“ ir „gydytojų ken-

⁷⁰⁸ TASS. Atsakomybė tenka kaltintojui. *Tiesa*, 1966, nr. 248 (7215), p. 3.

⁷⁰⁹ TUMA, E. („Izvestijos“) Rasistinis Izraelio planas. *Tiesa*, 1968, nr. 35 (7610), p. 3.

⁷¹⁰ MEDVEDKA, L. Milijonieriai prie Raudų sienos. *Tiesa*, 1968, nr. 288 (7863), p. 3.

⁷¹¹ Ibid.

⁷¹² BISTRICKAS, S. Savaitės įvykiai: niūrūs debesys viršum Artimųjų Rytų. *Tiesa*, 1968, nr. 297 (7872), p. 3.

⁷¹³ TASS-ELTA. Nusikalstamas Izraelio valdžios aktas: provokaciniai manevrai prie ugnies nutraukimo linijos. *Tiesa*, 1969, nr. 19 (7897), p. 3.

⁷¹⁴ GURKOVAS, A. „Ypatingi“ Bonos – Tel Avivo santykiai. *Tiesa*, 1968, nr. 110 (7685), p. 3; TASS-ELTA. Vašingtono – Tel Avivo ašis. *Tiesa*, 1968, nr. 165 (7740), p. 3; ADOMONIS, K. Artimieji Rytai iš arti: Jordanija. *Tiesa*, 1968, nr. 244 (7819), p. 3.

kėjų“ bylos⁷¹⁵ metu (1948–1953 m.) bei epizodiškai N. Chruščiovo vadovavimo SSKP CK laikotarpiu (Sueco krizės metu ir „valiutininkų bylos“ metu⁷¹⁶), tačiau kelia abejonių, kad tų metų sovietinių propagandininkų stimuliuoti sionizmo įvaizdžio naratyvai galėjo įsitvirtinti kolektyvinėje Lietuvos SSR visuomenės atmintyje, nors neatmestina, kad tam tikrose grupėse jie prigijo (ypač tose, kurios skaitė spaudą rusų kalba). Tad, remiantis šiais pavyzdžiais, galima teigti, jog tuo metu Lietuvos SSR ideologiniai institutai laikėsi uždaresnės pozicijos antisisionistinės kampanijos atžvilgiu. Mat, sionizmas, tarsi mistifikuotas reiškiny, „Tiesoje“ atsirasdavo JAV ir Izraelio glaudžių ryšių kontekste, tačiau apribotas neinformatyviais pranešimais. Atsižvelgiant į tai, svarstyta versija, kad sionizmas greičiau vaidino „paminėjimo iš pareigos“ vaidmenį, o Lietuvos SSR ideologiniai institutai taip siekė retušuoti galimas antisemitines intencijas, kad bent paviršutiniškai būtų išlaikytas SSKP CK propagandinis (geopolitinis ir prieš žydų emigraciją nukreiptas) kursas. Tačiau neatmestina prielaida, kad sionizmas buvo paverstas stalininiu laikotarpiu plačiai naudoto „liaudies prieš“ atitikmeniu (įbauginimo priemone), taip pat siejamu su kapitalistiniu pasauliu, imperializmu, nelojalumu sovietinei sistemai. Skirtumas tik tas, kad antisisionistinei retorikai buvo būdingas antisemitizmas.

Nepaisant „dozuotos“ antisisionistinės propagandos, 1969 m. kovo 26 d. išspausdintas straipsnis „Sionizmas – toks, koks jis yra“ buvo skirtas Jurijaus Ivanovo knygą „Atsargiai – sionizmas“ pristatyti. Tai buvo pirmas sionizmo genezę bandantis paaiškinti straipsnis „Tiesoje“, nors ne Lietuvos SSR korespondento. Straipsnyje atskleista, „kad visiškai neseniai sionizmas, aktyviai bendradarbiaudamas su imperializmu kovoje prieš socialistinę sandraugą, tarptautinį komunizmą [...], neretai buvo tarsi už sienos, nepastebimas pasaulio visuomenei“⁷¹⁷, kas paaiškina epizodinius, įtarimą žadinančius sionizmo, kaip keliančio grėsmę reiškinių, paminėjimus „Tiesoje“. Straipsnyje akcentuota, kad sionizmas atsirado XIX–XX a. sandūroje, būtent tuo laikotarpiu, kai „kapitalizmas įžengė į savo paskutiniąją fazę – imperializmą“⁷¹⁸. Ši ištrauka suponuoja išvadą, kad sionizmas yra neatsiejamas nuo imperialistų, t. y. Vakarų šalių, kurių vykdomai politikai daro neabejotiną įtaką. Dėmesio sulaukė ir 1965 m. XXVI sionistų kongrese priimta programa, pagal kurią, anot J. Ivanovo, „svarbiausiu sionistinio judėjimo tikslu jau skelbtas „pasaulinės žydų tautos“ išsaugojimas ir stiprinimas, o Izraelio valstybė paverčiama orientavimo centru, savotišku aštuonkoju, kurio čiuptuvai turi pasiekti visas šalis, kur gyvena žydai“⁷¹⁹. Galiausiai nuo 1970 m. antisio-

⁷¹⁵ ŠAUSAS, L. Sionizmas – JAV ir Anglijos imperialistų agentūra. *Tiesa*, 1953, nr. 2 (2985), p. 3; PUŠINIS, B. Sionistai – Amerikos ir Anglijos imperialistų agentai. *Tiesa*, 1953, nr. 71 (3054), p. 3; Kas yra „Džointas“. *Tiesa*, 1953, nr. 50 (3033), p. 3.

⁷¹⁶ ERLICHAS, N. Sionizmas – kaukė šnipams. *Tiesa*, 1962, nr. 23 (5767), p. 5.

⁷¹⁷ VASILJEVAS, B. Sionizmas – toks, koks jis yra. *Tiesa*, 1969, nr. 72 (7950), p. 3.

⁷¹⁸ Ibid.

⁷¹⁹ Ibid.

nistinė kampanija tapo kryptinga propaganda „Tiesoje“, o pats sionizmas sovietinės Lietuvos spaudos puslapiuose vadintas valdančiąja Izraelio ideologija, vaizduotas kaip „užslėptos“ galingos ir klastingos tarptautinės imperializmo jėgos įrankis. Sionizmui buvo pateikiami kaltinimai dėl rasizmo⁷²⁰, imperializmo, išnaudojimo, kolonializmo⁷²¹, militarizmo, šnipinėjimo, terorizmo⁷²², hitlerizmo⁷²³. Kita vertus, akivaizdi taikyta praktika sionizmą kritikuojančius straipsnius perspausdinti iš centrinių SSRS spaudos puslapių, bet išskirtina tai, kad juose retai buvo manipuluojama antisemitiniais žydų įvaizdžiais, o apsiribota tik nuolatinio, abstrakčio sionizmo smerkimu⁷²⁴.

Nors antisisionistinė propaganda sovietinėje Lietuvoje neretai atrodė paviršutinė ir stokojanti kryptingumo, vis dėlto tai nekeitė fakto, kad antisisionistinėms publikacijoms buvo būdingos priešiška žydams kurstančios sąmokslų teorijos. Tokias dar XIX a. pabaigoje Rusijos imperijoje kūrė „ochrankos“ (rus. *охранка* – slaptoji politinė policija) parengti „Siono išminčių protokolai“, kuriuose tarsi antikristo atėjimas sionizmas susietas su „pasauliniu žydų sąmokslu“⁷²⁵. Antisisionistinėje propagandoje antisemitiniai įvaizdžiai atsispindėjo kaltinimuose dėl tariamo „sionistų sąmokslu“ dominuoti pasaulyje, dėl siekio įsiskverbti į valstybių vadovaujančiąsias struktūras. Sionistai ir Izraelis kaltinti amoralumu, įsitraukimu į nusikalstamas veikas, SSRS visuomenės tvirkinimą, sąsajomis su kriminalinėmis organizacijomis. Buvo nuosekliai

⁷²⁰ TASS-ELTA. Atkirtis šmeižikams. *Tiesa*, 1971, nr. 121 (8606), p. 3; MATIAŠAS, V. Sionizmo manevrai. *Tiesa*, 1975, nr. 256 (9959), p. 3; Sionizmas – rasizmas be kaukės. *Tiesa*, 1975, nr. 274 (9977), p. 2–3; GROJERIS, R. Sionizmas – rasizmo atmaina. *Tiesa*, 1975, nr. 281 (9984), p. 2; Palestina: tautos tragedija. *Tiesa*, 1979, nr. 14 (10933), p. 3.

⁷²¹ TASS-ELTA. Okupantai šeimininkauja Jeruzalėje. *Tiesa*, 1971, nr. 44 (8529), p. 3; TASS-ELTA. SNO Generalinėje asamblėjoje. *Tiesa*, 1971, nr. 235 (8720), p. 3; SINKEVIČIUS, A. Imperializmo piktadarybės. *Tiesa*, 1971, nr. 282 (8767), p. 3.

⁷²² TASS-ELTA. Dar viena sionistų provokacija. *Tiesa*, 1971, nr. 21 (8506), p. 3; TATJANINAS, M. Sionistų „bomba“. *Tiesa*, 1971, nr. 117 (8602), p. 3; TASS-ELTA. Sionistai įsisiautėjo. *Tiesa*, 1972, nr. 228 (9017), p. 3; TASS-ELTA. Telavivas žvangina ginklais. *Tiesa*, 1974, nr. 163 (9562), p. 3; TASS-ELTA. Ginkluotos Telavivo provokacijos. *Tiesa*, 1975, nr. 142 (9845), p. 3; TASS-ELTA. Nebaudžiamas sionistų siautėjimas. *Tiesa*, 1976, nr. 37 (10044), p. 3; TASS-ELTA. Sionistų nusikaltimas. *Tiesa*, 1977, nr. 5 (10320), p. 3; VITKUS, N. Nebaudžiami sionistiniai banditai. *Tiesa*, 1978, nr. 14 (10633), p. 3; TASS-ELTA. Avangardinis sionizmo būrys. *Tiesa*, 1981, nr. 137 (11656), p. 3; TASS-ELTA. Sionistų išpuolis. *Tiesa*, 1984, nr. 65 (12484), p. 3.

⁷²³ DRAGUNSKIS, D. Nusikalstamas sionizmo braižas. *Tiesa*, 1970, nr. 49 (8230), p. 3–4.

⁷²⁴ MAGARAMAS, S. Gėda sionistiniams provokatoriams! Fašistinė prigimtis nesikeičia. *Tiesa*, 1970, nr. 63 (8244), p. 3; LEBRECHTAS, H. Izraelis: rudojo drakono dantys. *Tiesa*, 1970, nr. 151 (8332), p. 3; VASILJEVAS, B. Sionizmo demaskavimas. *Tiesa*, 1970, nr. 175 (8356), p. 3.

⁷²⁵ Kaip pažymėjo buvęs Rumunijos Liaudies Respublikos KGB generolas Ion Mihai Pacepa, „imperialistinis sionizmas“ buvo Kremliaus išradimas arba kitaip – tuometinė „Siono išminčių protokolų“ adaptacija. PACEPA, I. M.; RYCHLAK, R. J. *Dezinformacija: slaptas ginklas*. Vilnius, 2018, p. 111.

kartojamos XIX a. pabaigos moderniojo antisemitizmo klišės apie pinigus ir galią, kurie neva sutelkti pas „žydus kapitalistus“. Sovietiniai propagandininkai kartojo šiuos teiginius, papildydami kaltinimais, kad įtakingi žydų finansininkai, remdamiesi sionizmu, siekė pasaulinio dominavimo⁷²⁶, o ši retorika kildintina būtent iš „Siono išminčių protokolų“.

Sovietinei antisisionistinei propagandai buvo būdinga pasitelkti kai kurias antijudaistines parafrazes. Jose perteikta idėja, kad sionizmo ideologija kilo iš judaizmo, o patys sionistai „glaudžiai bendradarbiavo“ su rabinais. Pavyzdžiui, agresyvaus Izraelio įvaizdis susipynė su judaizmo lyderiais 1967 m. rugsėjo 21 d. „Tiesoje“ išspausdintame straipsnyje: „Izraelyje vis dar girdėti balsų, raginančių aneksuoti arabų teritorijas [...], ekstremistinius pareiškimus, kurstančius visiškai atvirą šovinizmą, daro ne tik oficialūs asmenys, bet ir visuomenės bei religijos veikėjai“⁷²⁷. Tora ir Tal mudas turėjo reprezentuoti rasizmą, neapykantą kitoms religijoms ir smurto pateisinimą. Fundamentiniai judaizmo principai buvo iškraipyti ir suvulgarinti, susieti su tariamais žydų troškimų įkūnijimais⁷²⁸. Sovietinės propagandos bandymas įteigti, kad judaizmas ir žydų religinė etika yra pagrįsti cinišku, neapykantos kupinu požiūriu į kitas tautas ir tarnauja idėjai dominuoti pasaulyje, laikytinas antisemitinių sąmokslų teorijų pavyzdžiu. Pagrindinė propagandinė idėja buvo ta, kad judaizmas yra reakcinė religija (amoralinė ir rasistinė), o tokios sionizmo ir judaizmo „sąjungos“ kurstomos sąmokslų teorijos prisidėjo prie priešo, nusiteikusių prieš „taikingą socializmą“, įvaizdžio kūrimo. Vis dėlto Sovietų Lietuvos atveju čia nebuvo spausdinami straipsniai, kuriuose judaizmo principai įvardijami kaip „džiuglių įstatymai“, Tora nevadinama „neprilygstamo kraugeriškumo, veidmainiavimo, klastos, moralinio išsigimimo“, rasizmo šaltiniu, nepaisanti žmogaus teisių ir orumo, ar juolab nebandoma tvirtinti, kad Izraelyje sionizmas buvo diegiamas vaikams dar ankstyvame amžiuje⁷²⁹. Aršesnė propaganda, pavyzdžiui, apie rabinus, laiminančius izraeliečių karių dehumanizuotą elgesį su arabais, atsispindėjo neoficioziniuose ir ne tokiuose populiariuose Lietuvos SSR periodiniuose leidiniuose (pvz., „Švyturys“)⁷³⁰, o „Tiesoje“ šiuos bendrai SSRS propagandai prieš sionizmą būdingas naratyvines kombinacijas daugmaž įgyvendino 1969 m. liepos 5 d. išspausdintas korespondento A. Laurinčiuko tekstas. Šis straipsnis skatina kelti prielaidą, kad autorius per latentines (t. y. „numanomas“, „nujaučiamas“) žydų įvaizdžių formas netiesiogiai dirgino priešišumą žydams. A. Laurinčiukas neretai naudojo biblines parafrazes, kuriose nebuvo minimi žydai, bet išskir-

⁷²⁶ Большая советская энциклопедия. Москва, 1976, В. 23, с. 445

⁷²⁷ TASS-ELTA. Provokacijos nesiliauja. *Tiesa*, 1967, nr. 221 (7493), p. 3.

⁷²⁸ MEDVEDKA, L. Milijonieriai prie Raudų sienos. *Tiesa*, 1968, nr. 288 (7863), p. 3; VASILJEVAS, B. Sionizmas – toks, koks jis yra. *Tiesa*, 1969, nr. 72 (7950), p. 3; LAURINČIUKAS, A. Nelygios dalybos. *Tiesa*, 1969, nr. 153 (8031), p. 5.

⁷²⁹ *Soviet antisemitic propaganda...*, p. 3.

⁷³⁰ KAŠOJANAS, G. „Taikos pūkelių“ kaina. *Švyturys*, 1972, nr. 10, p. 21.

ti „Dievo išrinktosios tautos“, „Aukso veršio garbintojų“ apibūdinimai, buvo susiję su antijudaizmu⁷³¹. Straipsnyje manipuluojama žydų įvaizdžiais, siekiant konstruoti arba išlaikyti neigiamą antiizraelišką-antisionistinį diskursą. Šią prielaidą patvirtina ir tais pačiais metais liepos 24 d. išspausdintas A. Laurinčiuko straipsnis, kuriame naftos magnatas Rokfeleris vadintas gudragalviu multimilijonieriumi, lydimu „įtakingų stambiojo biznio tūzų“, o jo šeima „Lotynų Amerikoje nuo seno yra įleidusi gilius šaknis, kuriomis čiulpia iš šios žemės ir gyventojų aukso eliksyrą [aukso veršio mitas – J. S.] [...]“. Rokfeleriams priklausantieji pramonės ir finansiniai milžinai savo matomais ir nematomais voratinkliais yra apraizgę beveik visas Lotynų Amerikos šalis [sionistinio imperializmo tinklas – J. S.]“⁷³². Buvęs „Tiesos“ korespondentas V. Kavaliauskas tvirtino, kad pats A. Laurinčiukas „nebuvo didelis žydų rėmėjas“, tačiau, anot jo, laikraštyje redaktoriaus priešiškus žydams niekada neatsispindėjo⁷³³, o svarstymus apie latentines antisemitizmo formas atmetė. Kaip jis pabrėžė, per didelį laiko atstumą ir iš šalies žiūrint į tuometinę žurnalistinę veiklą, galima padaryti nemažų atradimų, nors viskas buvo daug paprasčiau⁷³⁴.

Vis dėlto abejones dėl buvusio „paprastumo“ propagandiniame diskurse kursto paties V. Kavaliausko tekstai antisionistinės ir antiizraelietiškos kampanijos metu. Jis nuolatos rašė straipsnius, kuriuose buvo kritikuojami sionizmas ir Izraelio agresija prieš arabus, tačiau į klausimus apie tai, ar nebuvo kokių tiesioginių nurodymų iš redakcijos, ką reikia akcentuoti, ko vengti prieš Izraelį nukreiptoje propagandoje, iš karto ėmėsi gynybinės pozicijos. Pirmiausia V. Kavaliauskas akcentavo, kad „tik vėliau perprato“ A. Laurinčiuko ne itin palankų požiūrį į žydus, ir tai siejo su konfrontacija tarp jo ir buvusio „Tiesos“ redaktoriaus G. Zimano⁷³⁵. Jis pabrėžė, kad tuomet buvo jaunas korespondentas, įsidarbinęs „Tiesoje“ dar būdamas studentu, į ideologines diskusijas nesivėlė, laikraščio strateginės krypties neformavo, žiūrėjo, „ką darė vyresni“, ir paradoksu įvardijo situaciją, kad būdamas „Tiesos“ užsienio skyriaus vedėju kurį laiką net nebuvo Komunistų partijos narys. Perfrazuojant politologo Vladimiro Nosenko žodžius, galbūt tokiai V. Kavaliausko pozicijai įtaką darė supratimas, kad jis prisidėjo prie sovietinės antisemitinės kampanijos⁷³⁶, nes vėliau respondentas pri-

⁷³¹ LAURINČIUKAS, A. Nelygios dalybos. *Tiesa*, 1969, nr. 153 (8031), p. 5.

⁷³² LAURINČIUKAS, A. Skrajojantis imperializmo cirkas. *Tiesa*, 1969, nr. 169 (8047), p. 3.

⁷³³ Viliaus Kavaliausko atsiminimai, 2013 10 21.

⁷³⁴ Ibid., 2013 12 05.

⁷³⁵ Ibid., 2013 10 21.

⁷³⁶ Jis teigė, kad sovietinėje žurnalistikoje buvo manoma, jog antisemitizmas nuo 7-ojo dešimtmečio pabaigos ir 8-ajame dešimtmetyje buvo bendros konfrontacijos su JAV dalis. Kaip bet kokia oportunistinė kampanija, kova su sionizmu pritraukė masę žmonių, motyvuotų godumo ir karjerizmo. Jiems nereikėjo atlikti jokių tyrimų dėl Artimųjų Rytų konflikto, nes užtekdamo publikacijose išsakyti grėsmes ir atskleisti „niekšišką imperialistinį priešą“. Kaip pabrėžė V. Nosenko, už atliktus darbus jiems buvo gerai sumokama ir „deja, kiekvienas, kas buvo įsitraukęs rašiniams apie Artimuosius Rytus, vienaip ar kitaip dalyvavo šioje

siminė, kad „kažkokių direktyvinių nurodymų „smerkti Izraelį“ buvę, bet tuo metu stengėmės nelįsti į ideologiją, o paversti laikraštį „langu į pasaulį“⁷³⁷. Šią užduotį bandyta įgyvendinti publikuojant kuo daugiau geografinių, istorinių žinių, o ir paties V. Kavaliausko kai kurie straipsniai buvo pateikiami su žemėlapiais, greičiau neutralūs, supažindinantys su Artimųjų Rytų problema. Situacija netrukus pasikeitė, ir respondentų publikacijose Izraelį smerkiantys motyvai tapo nuolatiniai, nuosekliai laikytasi antisisionistinio kurso: buvo akcentuojama sionistinė Izraelio vadovybė, sionizmo sąmokslas su imperialistais, neva vykdoma genocidinė politika palestiniečių atžvilgiu, nesilaikoma SNO nutarimų ir toliau kuriamos nausėdijos „pažangiems arabams“ priklausiusiose teritorijose ir diskriminuojami ne tik arabai, bet ir žydai, imigravę iš Afrikos ir Azijos⁷³⁸. Tad, atsižvelgiant į antisisionistinio ir antiizraeliško turinio straips-

oportunistinėje veikloje, kuri iš tikrųjų turėjo antisemitinį pagrindą“. Taip pat jis pažymėjo, kad kaip asmeniui, kuris dalyvavo tose oportunistinėse kampanijose, jam sudėtinga, tačiau būtina pripažinti ir parodyti pilietinę drąsą. Anot jo, jei būtų atsisakęs dalyvauti, tai galėjo turėti nemalonių ar net pavojingų pasekmių, nors ir ne tokių pat kaip SSKP CK vadovaujant J. Stalinui, bet gyvenimas būtų tapęs daug sudėtingesnis. *The Situation of the Jews in the USSR and the Absorption of Soviet Jewish Immigrants in Israel: at the Centre (reported by TSIGELMAN-DYMERSKAYA, L.) Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1990, vol. 1, no. 11, p. 85.

⁷³⁷ Viliaus Kavaliausko atsiminimai, 2013 10 21.

⁷³⁸ KAVALIAUSKAS, V. Sunkus susivienijimo kelias. *Tiesa*, 1973, nr. 207 (9301), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Dienotvarkėje – Palestinos klausimas. *Tiesa*, 1974, nr. 259 (9658), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Kokios taikos laukia Artimieji Rytai? *Tiesa*, 1975, nr. 69 (9772), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Teroras – okupantų politika. *Tiesa*, 1976, nr. 106 (10113), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Prieš kišimąsi į Libano reikalus. *Tiesa*, 1976, nr. 126 (10133), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Viltys nutraukti karą Libane. *Tiesa*, 1976, nr. 227 (10234), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Diskriminacijos replėse. *Tiesa*, 1976, nr. 235 (10242), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Didelės reikšmės vizitas. *Tiesa*, 1976, nr. 292 (10299), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Sionistų intrigos Pietų Libane. *Tiesa*, 1977, nr. 2 (10317), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Apgaulingi sionistų manevrai. *Tiesa*, 1977, nr. 243 (10558), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Politinis manevras ar praregėjimas. *Tiesa*, 1978, nr. 19 (10638), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Kapituliantišku kursu. *Tiesa*, 1978, nr. 170 (10789), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Ieškomi nauji žandarai. *Tiesa*, 1979, nr. 54 (10973), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Izoliacijos žiede. *Tiesa*, 1979, nr. 270 (11189), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Marionetė iš sionistų malonės. *Tiesa*, 1980, nr. 31 (11250), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Tikslas aiškus – aneksija. *Tiesa*, 1980, nr. 202 (11421), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Pentagono placdarmas Sinajuje. *Tiesa*, 1982, nr. 67 (11886), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Veidmainiškumo ašaros. *Tiesa*, 1982, nr. 246 (12065), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Gina nacistų pasekėjus. *Tiesa*, 1982, nr. 296 (12115), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. „Arbitras“ su vėzdu rankoje. *Tiesa*, 1983, nr. 8 (12127), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Sionistai ieško sąjungininkų. *Tiesa*, 1983, nr. 20 (12139), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Izraelio ministras iš... Vašingtono. *Tiesa*, 1983, nr. 50 (12169), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Indulgencija sionistų nusikaltimams. *Tiesa*, 1983, nr. 60 (12179), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Vašingtono ir Tel Avivo suokalbis. *Tiesa*, 1983, nr. 110 (12229), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Kas apmoka sionistų sąskaitas? *Tiesa*, 1983,

nių gausą, kelia abejonių V. Kavaliausko minėti „kažkokie direktyviniai nurodymai“, kuriems, remiantis respondento žodžiais apie redakcijos polinkį „nelįsti į ideologiją“, nebuvo skiriamas didelis dėmesys.

Taip pat svarbu atkreipti dėmesį į antisisionistinę ir prieš Izraelį nukreiptos kampanijos metu pradėtas viešinti antisemitines karikatūras sovietinėje spaudoje (užfiksuota pranešimų, kad jos būdavo iškabinamos darbo vietose įrengtose skelbimų lentose⁷³⁹). Tarp 1967 m. birželio 5 d. ir 1972 m. birželio 5 d. 1 107 antisemitinės karikatūros buvo išspausdintos 44-iose sovietiniuose laikraščiuose ir satyriniuose žurnaluose. Jos buvo susijusios tik su arabų ir Izraelio konfliktu⁷⁴⁰. Kiti duomenys atskleidžia, kad nuo 1967 m. iki 1980 m. išspausdinta 1 709 antisemitinės (antisisionistinės) karikatūros, iš kurių 55 proc. atspindėjo tariamą sionistų siekį valdyti pasaulį, 45 proc. karikatūrų sionizmas buvo siejamas su kapitalizmu, 33 proc. – su JAV imperializmu ir 10 proc. – su nacizmu⁷⁴¹. Kad būtų sustiprinta antiizraeliška propagandinė kampanija, karikatūristai siekė perteikti, kad Izraelio režimas panašus į nacistinį. Karikatūrose sionistai vaizduoti kumpomis nosimis ir riestais nagais, blizgančiomis akimis, su jarmulkomis, kaip nuodingi grybai, gyvatės, „šėtoniškos figūros“, siekusios dominuoti pasaulyje⁷⁴². Jos tapo tarsi klonais tų karikatūrų, kurios skelbtos pagrindiniame nacistinės propagandos leidinyje „Der Stürmer“. Tuo tarpu Lietuvos SSR leistame laikraštyje „Tiesa“⁷⁴³, kaip ir humoro bei satyros žurnale „Šluota“⁷⁴⁴, karikatūros buvo santūresnės, jose sionizmas buvo minimas retai⁷⁴⁵, o perteikiant žydų įvaizdžius pa-

nr. 136 (12255), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Brolžudiški šūviai Libane. *Tiesa*, 1983, nr. 149 (12268), p. 3; KAVALIAUSKAS, V. Kai mairas savo padarė. *Tiesa*, 1983, nr. 205 (12324), p. 3.

⁷³⁹ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 223.

⁷⁴⁰ NIR, Y. *The Israeli-Arab Conflict in Soviet Caricatures, 1967-1973*, Tel-Aviv, 1976, p. 10.

⁷⁴¹ VOGT, J. Op. cit., p. 490.

⁷⁴² Viena tipiška tokio pobūdžio karikatūra vaizdavo Izraelio karį kaip sėlinantį gyvūną su ilga nosimi, laikantį rūkstantį revolverį ir lipdantį Dovydo žvaigždės ant savo aukų kapų. Kitoje karikatūroje buvo vaizduojamas generolas Mošė Dajanas su akies raiščiu, o po ja užrašas „Mošė Adolfovič Dajanas. KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 126; *Soviet antisemitic propaganda...*, p. 4.

⁷⁴³ *Tiesa*, 1970, nr. 245 (8426), p. 3; *Tiesa*, 1971, nr. 206 (8691), p. 3; Pavojinga ekvilibristika. *Tiesa*, 1972, nr. 228 (9017), p. 3; Ilgi agresoriaus pirštai. *Tiesa*, 1972, nr. 235 (9024), p. 3; *Tiesa*, 1974, nr. 116 (9515), p. 3; *Tiesa*, 1975, nr. 22 (9725), p. 3; *Tiesa*, 1975, nr. 34 (9737), p. 3; *Tiesa*, 1975, nr. 222 (9925), p. 3; Pavojinga trumparegystė. *Tiesa*, 1982, nr. 29 (11848), p. 3; *Tiesa*, 1982, nr. 162 (11981), p. 3; TASS-ELTA. Artimiesiems Rytams – teisingą ir tvirtą taiką. *Tiesa*, 1982, nr. 190 (12009), p. 3; *Tiesa*, 1983, nr. 159 (12278), p. 3; Kiek virvę bevytum. *Tiesa*, 1984, nr. 18 (12437), p. 3.

⁷⁴⁴ *Šluota*, 1970, balandis; *Šluota*, 1970, liepa; *Šluota*, 1971, vasaris; *Šluota*, 1973, sausis; *Šluota*, 1973, birželis; *Šluota*, 1973, liepa; *Šluota*, 1973, gruodis; *Šluota*, 1974, liepa; *Šluota*, 1980, gegužė; *Šluota*, 1980, rugpjūtis; *Šluota*, 1980, spalio; *Šluota*, 1981, rugpjūtis; *Šluota*, 1981, rugsėjis; *Šluota*, 1981, gruodis.

⁷⁴⁵ *Šluota*, 1971, rugpjūtis; *Šluota*, 1976, liepa.

sižymėjo didesniu neutralumu. Jos vaizdavo „imperialistines valstybes“, skatinusias Izraelio (su karaliaus Dovydo žvaigžde) agresiją tam, kad išlaikytų naftos gavybos monopoliją Artimuosiuose Rytuose, Izraelio aneksuotas arabų žemes ir Izraelį, nesi- laikantį SNO saugumo tarybos nutarimų.

Kitas „stagnacinio“ laikotarpio Lietuvos SSR propagandos bruožas buvo antisio- nistinės ir antiizraeliškos retorikos susiejimas su pastangomis atgrasyti Lietuvos SSR žydus nuo emigracinių aspiracijų. Spauldoje buvo pasitelkiami žydų pasisakymai, kad tik Sovietų Sąjungoje jie jautėsi visaverčiais žmonėmis⁷⁴⁶, todėl „bergždžios sionistų pastangos“ sugrąžinti juos į Izraelį⁷⁴⁷. Nuo 1972 m. toks propagandinių kampanijų modeliavimas (per Izraelio, sionizmo, žydų emigracijos kritiką) buvo neretai aptin- kamas. Laikraštis „Tiesa“ sukonstravo ir išplėtojo įvaizdį „demoniško Izraelio“, vyk- džiusio rasinio diskriminavimo politiką prieš imigravusius iš Afrikos ir Azijos šalių⁷⁴⁸ žydus, nuosekliai buvo kartojamos sovietinių piliečių negatyvios patirtys Izraelyje⁷⁴⁹. Be to, Lietuvos SSR spauldoje žydų emigracines aspiracijas buvo bandoma numalšinti nutylėjimu bet kokių naujienų apie užsienio žydus, išskyrus tas, kurios formavo įvaiz- dį apie paplitusį antisemitizmą Vakarų valstybėse (ypač JAV)⁷⁵⁰. Vis dėlto propaganda sovietinėje Lietuvoje nepasiekė tokio lygio kaip centrinėje SSRS spauldoje, kur, pa- vyzdžiui, 1970 m. sausio 13 d. laikraštyje „Правда“ išspausdintas SSRS žydų pasi- rašytas laiškas, reiškęs moralinę paramą valstybės politikai žydų atžvilgiu ir turėjęs pamokomąją potekstę: „Aš nežinau, kas manyje žydiško išliko, galbūt tik tautybės grafa mano pase...“⁷⁵¹ Kitaip nei kituose SSRS spaudos puslapiuose, sovietinėje Lie- tuvoje nebuvo naudojami moksliniai straipsniai, bandantys pagrįsti, kad žydai nebu-

⁷⁴⁶ VOLENSKYTĖ-BERMANIENĖ, R. Kodėl aš nenoriu važiuoti į Izraelį. *Tiesa*, 1970, nr. 159 (8340), p. 2.

⁷⁴⁷ ELBERTAS, D. Bergždžios sionistų pastangos. *Tiesa*, 1970, nr. 61 (8242), p. 3.

⁷⁴⁸ TASS-ELTA. Atkirtis šmeižikams. *Tiesa*, 1971, nr. 121 (8606), p. 3.

⁷⁴⁹ ELTA. Faktai patvirtina. *Tiesa*, 1971, nr. 270 (8755), p. 3; PETROVAS, D. Izraelis imigran- tų akimis. *Tiesa*, 1972, nr. 77 (8866), p. 3; RIMAITIS, A. Sionistinė propaganda ir tikrovė. *Tiesa*, 1972, nr. 123 (8912), p. 3; ANTONOVAS, B. Sionistinis „labdaringumas“. *Tiesa*, 1973, nr. 17 (9111), p. 3; TASS-ELTA. Bėgliai iš „pinigų karalystės“. *Tiesa*, 1973, nr. 200 (9294), p. 3; AIDELBERGAS, F. „Aš bėgau iš Izraelio“. *Tiesa*, 1974, nr. 184 (9583), p. 3; NEDBAJEVAS, V. Kur bėgti iš sionistinio rojaus? *Tiesa*, 1974, nr. 233 (9632), p. 3; RUI- KOVIČIUS, B. Apgavikai iš Tel Avivo. *Tiesa*, 1976, nr. 4 (10011), p. 3; TASS-ELTA. Juos apgavo sionistų propaganda. *Tiesa*, 1976, nr. 39 (10046), p. 3; TASS-ELTA. Užkibę ant sionistų meškerės. *Tiesa*, 1976, nr. 131 (10138), p. 3; TASS-ELTA. Sionizmas – apgaulė ir vargas. *Tiesa*, 1976, nr. 289 (10296), p. 3; TASS-ELTA. „Mūsų kančios – kaltinamasis aktas sionistams“. *Tiesa*, 1977, nr. 43 (10358), p. 3; ŠUCHMANAS, J. Karti ir apgaulinga „Pažadėtoji žemė“. *Tiesa*, 1979, nr. 108 (11027), p. 3; Apie ką pasakoja „Baltoji knyga“. *Tiesa*, 1980, nr. 4–5 (11223–11224), p. 2; Nusivylę sionistų rojumi. *Tiesa*, 1981, nr. 161 (11680), p. 3; TASS-ELTA. Bėga iš Izraelio. *Tiesa*, 1981, nr. 194 (11713), p. 3.

⁷⁵⁰ MORISAS, D. JAV: antisemitizmo siautėjimas. *Tiesa*, 1971, nr. 47 (8532), p. 3.

⁷⁵¹ KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 83.

vo išskirtinės rasės ar tautybės ir kad vienoje pasaulio dalyje gyvenę žydai neturėjo nieko bendra su žydais kitose pasaulio dalyse⁷⁵². Tokio pobūdžio publikacijos buvo dalis masinės sovietinės propagandinės kampanijos prieš sionizmą, kurios viena iš užduočių buvo numalšinti žydų nacionalines aspiracijas dėl teisės emigruoti į Izraelį, atgrasyti juos nuo žydiškos tapatybės, t. y. nutraukti tiek fizinius, tiek dvasinius ryšius su užsienyje gyvenančiais žydais.

Sovietinės Lietuvos propagandininkai turėdavo vykdyti direktyvas iš Maskvos ir laikytis prieš Izraelį nukreipto kurso. Tai atspindi 1979 m. sausio 9 d. SSKP CK priimtas nutarimas „Dėl tolesnių reakcinio tarptautinio sionizmo ir antisovietinės sionistinės propagandos demaskavimo priemonių“, kuriuo remdamasis LKP CK biuras netrukus tą pačių metų sausio 29 d. priėmė analogišką nutarimą. Visų lygių partijos komitetai, spauda, televizija ir radijas buvo įpareigoti „demaskuoti reakcingą rasistinę sionizmo esmę, atskleisti sionistinių centrų ryšį su neofašistinėmis ir teroristinėmis organizacijomis bei Izraelio santykius su rasistiniais ir diktatoriškais režimais“⁷⁵³. Žiniasklaida raginta efektyviau panaudoti TASS, APN, SSRS radijo ir televizijos, centrinės spaudos medžiagą, kad užkirstų kelią socialistinę santvarką ir sovietinį gyvenimo būdą diskredituojančiai sionistinei propagandai ir žydų emigracijai iš SSRS⁷⁵⁴. Vis dėlto analizuoti antisisionistiniai ir antiizraeliški straipsniai skatina daryti prielaidą, kad propagandininkai buvo linkę mažinti tekstų antisemitinius įvaizdžius ir nuolat akcentuoti, kad Vakarų kaltinimai sovietiniam režimui dėl nusistatymo „žydų klausimu“ buvo nepagrįsti, su žydais sugyventa taikiai, kaip ir su bet kuriais kitais SSRS piliečiais. Panašu, kad bent jau „Tiesos“ redakcija bandė ne kurstyti „grėsmingą sionizmo ir imperializmo ryšį“, o telkė dėmesį į paaiškinimus, kad sionizmo kritika nėra antisemitizmas, kuris, pavyzdžiui, „nuo Dreifuso bylos iki hitlerininkų sugalvoto judeo-bolševizmo – buvo socializmo priešų ginklas“⁷⁵⁵. Tokio pobūdžio straipsniai dominavo tarp antisisionistinio turinio publikacijų, kuriose nuosekliai buvo tvirtinama, kad dauguma žydų yra lojalūs SSRS piliečiai, jie nediskriminuojami, sovietinė antiizraeliška ir antisisionistinė propaganda nėra antisemitizmas, išpuoliai prieš sionizmą nėra nukreipti prieš žydus, o tik prieš „darbininkų klasės“ „išnaudotojus“⁷⁵⁶, ir vis primenama, kad

⁷⁵² PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 293.

⁷⁵³ LKP CK biuro 1979 m. sausio 29 d. nutarimas „Dėl tolesnių reakcinio tarptautinio sionizmo ir antisovietinės sionistinės propagandos demaskavimo priemonių“. *LYA*, f. 1771, ap. 256, b. 16, l. 8–10.

⁷⁵⁴ *Ibid.*

⁷⁵⁵ „Jumanitė“ apie sionizmą. *Tiesa*, 1970, nr. 88 (8269), p. 4; BORISOVAS, G. Sionizmas tarnauja antikomunizmui. *Tiesa*, 1970, nr. 251 (8432), p. 3.

⁷⁵⁶ GONTARIS, A.; LEVAS, M. Rabinas Mileris „pranašo“ vaidmenyje: tarybiniai literatai demaskuoja provokacines sionistų pinkles. *Tiesa*, 1968, nr. 126 (7701), p. 3; STEPANAUSKAS, L. Istorija nepakenčia blogų mokinių. *Tiesa*, 1968, nr. 269 (7844), p. 3; PLOTKINAS, G. Sionizmo kaukė ir veidas. *Tiesa*, 1969, nr. 288 (8166), p. 5; BRAGINSKIS, I. Apie klasinę sionizmo esmę. *Tiesa*, 1970, nr. 65 (8246), p. 3; ZIMANAS, G. Ir vėl Ame-

antisemitizmas kapitalistiniam pasauliui būdingas reiškinys. Propagandininkai siekė įtvirtinti nuostatą, kad žodis „žydas“ nereiškė neigiamų antisemitinių konotacijų, skirtingai nuo „priešiško žydo“ – „žydo nacionalisto“ ar „sionizmo apologeto“. Tokias propagandines nuostatas bandyta sustiprinti Lietuvos žydų straipsnių publikavimu – Elijo Bilevičiaus⁷⁵⁷ ir Izraelio Lemperto⁷⁵⁸. Be to, nuoseklesnių straipsnių, kuriuose buvo neigiamos antisemitizmo ir antisizionizmo sąsajos, buvo publikuota kituose leidiniuose. Viena iš žurnalo „Laikas ir įvykiai“ straipsnių tvirtinta, kad negalima dėti lygybės ženklo tarp „žydų“, „Izraelis“ ir „sionizmas“. Sionizmas laikytas Izraelyje vyraujančia ideologija, tačiau pabrėžta, kad jis netarnavo jokiems nacionaliniams judėjimams – „nei kuriai nors žydų bendruomenei, nei Izraelio liaudžiai“⁷⁵⁹. Todėl analizuojant antisizionistinę ir antiizraelišką propagandą Lietuvos SSR, kyla problema, ar galima teigti, jog sionizmo kritika buvo sovietinio antisemitizmo išraiška? Vienas iš šiai prielaidai prieštaraujančių argumentų yra ryški antisemitizmo, kaip socialinio ir kultūrinio reiškinio, kritika bei tvirtinimai, kad antisemitizmas ir antisizionizmas yra fundamentaliai skirtingi reiškiniai. Keliamą klausimą sustiprina ir tai, kad straipsniai, kuriuose neakcentuotas skirtumas tarp antisemitizmo ir antisizionizmo, buvo perspausdinami iš centrinės SSRS spaudos⁷⁶⁰.

Hipotezė dėl sovietinės Lietuvos propagandininkų polinkio sumažinti prieš sionizmą ir Izraelį nukreiptos retorikos antisemitinį toną bei kartu neskatinti buitinio antisemitizmo, gali būti patvirtinta per Holokausto siužetų viešinimo ypatybes. Pavyzdžiui, „Tiesos“ redakcijai dar iki Šešių dienų karo buvo būdinga praktika, kai būdavo pasitelkiamos su Holokaustu asocijuojančios publikacijos tame pačiame laikraščio numeryje, kuriame buvo kritikuojamas Izraelis. Spaudos darbuotojai pasinaudojo dažniais ir priešiškais nacistų vykdytų žudynių vertinimais, kurie per Europą nusėtę mirties fabrikų, masinių kapų, rasės naikavimo motyvus kėlė aliuizijas su Holokaustu⁷⁶¹, nors tuo pat metu pasisakyta prieš Izraelio agresiją ir smerkti jo kariniai veiksmai⁷⁶². Spau-

rika: iš kelionės įspūdžių. *Tiesa*, 1970, nr. 77 (8258), p. 2–3; „Jumanitė“ apie sionizmą. *Tiesa*, 1970, nr. 88 (8269), p. 4; LEMPERTAS, I. Ko siekia sionizmas. *Tiesa*, 1970, nr. 104 (8285), p. 3; BORISOVAS, G. Sionizmas tarnauja antikomunizmui. *Tiesa*, 1970, nr. 251 (8432), p. 3; TASS-ELTA. Žydų religinių bendruomenių konferencija. *Tiesa*, 1971, nr. 70 (8555), p. 3; GILYS, S.; ŽUKAUSKAS, M. Sionistinė reakcija – imperializmo agentūra. *Tiesa*, 1972, nr. 140 (8929), p. 2; ČEPULYTĖ, D. Veidas be grimto. *Tiesa*, 1972, nr. 173 (8962), p. 2.

⁷⁵⁷ BILEVIČIUS, E. Sionizmas – reakcinė ideologija. *Tiesa*, 1970, nr. 66 (8247), p. 3

⁷⁵⁸ LEMPERTAS, I. Op. cit., p. 3.

⁷⁵⁹ Sionizmas – Amerikos imperializmo tarnas. *Laikas ir įvykiai*, 1979, nr. 8, p. 20–21.

⁷⁶⁰ VASILJEVAS, B. Sionizmo demaskavimas. *Tiesa*, 1970, nr. 175 (8356), p. 3; BOLŠAKOVAS, V. Kas moka sionistams? *Tiesa*, 1971, nr. 283 (8768), p. 3.

⁷⁶¹ IVANTERIS, G. Neužmiršime fašizmo piktadarybių. *Tiesa*, 1965, nr. 16 (6675), p. 1; TASS-ELTA. Jordanija kaltina Izraelį. *Tiesa*, 1965, nr. 259 (6918), p. 3; Liaudies vardu. Op. cit; LAURINAITIS, S. Su kuo jie ėjo, su kuo jie liko. *Tiesa*, 1965, nr. 267 (6926), p. 3.

⁷⁶² LAURINAITIS, S. Žiburyš viršum Buchenvaldo. *Tiesa*, 1965, nr. 19 (6678), p. 4.

doje atsispindėjo ir su minėtuoju kontekstu susiję propagandiniai motyvai: buvo baiminamasi Vokietijos Federacinėje Respublikoje „atgimstančios“ Nacionaldemokratų partijos, kurios ideologijoje buvo pastebimas antisemitizmas⁷⁶³, o naujasis lyderis, „Adolfas antrasis“ neslėpė, kad „žydų klausimą“ būtų išsprendęs pastarųjų ištėrimu⁷⁶⁴. Manytina, kad šitaip siekta įtikinti Lietuvos visuomenę, jog sovietinis režimas buvo nusistatęs tik prieš Izraelio vykdomą politiką Artimųjų Rytų regione, bet ne prieš žydus, skatinti skaitytojų užuojautą ir empatiją. Kiek vėliau, Šešių dienų karo metu ir po jo, Holokaustas vis dažniau tapo vienu iš antiizraeliškos propagandos įrankių⁷⁶⁵, o Izraelis vaizduotas kaip dėl materialinės naudos pamynęs nacistų inspiruotų žydų žudynių atminimą⁷⁶⁶. Be to, „Tiesos“ redakcija po neapykantą kurstančių Izraelį kritikuojančių straipsnių kartais publikuodavo atsiminimus apie visuomenėje gerbiamus žydus (pvz., Cemachą Šabadą, kuris tapo pasakos „Daktaras Aiskauda“ pagrindinio veikėjo prototipu⁷⁶⁷, „Ažuoliuko“ berniukų choro vadovą Hermaną Perelšteiną⁷⁶⁸, dailininką Samuelį Roziną⁷⁶⁹, rašytoją Arnoldą Cveigą⁷⁷⁰) arba pranešimus apie, pavyzdžiui, Vilniuje pasirodymą surengsiantį Birobidžano kamerinį žydų muzikinį teatrą⁷⁷¹. Neatmestina prielaida, kad tokiais straipsniais taip pat siekta „amortizuoti“ antisemitines nuostatas, ypač po pranešimų apie priešiška arabų atžvilgiu nusiteikusių Izraelio visuomenę ir rabinus⁷⁷². Tad šitaip propagandininkai Lietuvoje galėjo tarsi konfrontuoti su oficialia SSKP CK ideologine linija sionizmo ir Izraelio atžvilgiu, o kartu formuoti nuomonę, kad žydų gyvenimo sąlygos Lietuvos SSR yra palankesnės nei likusiose sovietinėse respublikose.

1983 m., vėlyvučiu „stagnaciniu“ laikotarpiu, Sovietų Sąjungoje prasidėjo naujas etapas kovoje su sionizmu, kai aštuoniems žymiesiems SSRS žydams (tarp kurių buvo G. Zimanas) paraginus, kovo 29 d. įsteigtas Antisisionistinis sovietinės visuomenės komitetas. Antisisionistinė kampanija, pamažu skverbdamasi į sovietinį diskursą, galiausiai įsitvirtino jame per šį ideologinį darinį – antisisionizmas tapo institucionalizuotas. E. Finkelšteinas pažymėjo, kad komitetą sukūrė ne lojalūs režimui žydai, o pati sovietinė valdžia: „lojalūs žydai jame dalyvauja griežtai pagal Stalino-Goebbelso propagan-

⁷⁶³ STEPANAUSKAS, L. Ligos simptomai: neofašistai Vakarų Vokietijoje. *Tiesa*, 1967, nr. 29 (7301), p. 3; STEPANAUSKAS, L. Istorija nepakenčia blogų mokinių. Op. cit.

⁷⁶⁴ S. B. Jiems Hitleris mielas... *Tiesa*, 1967, nr. 32 (7304), p. 3.

⁷⁶⁵ MIKUCKAS, P. Svečiuose pas Avivą. *Tiesa*, 1967, nr. 131 (7403), p. 4.

⁷⁶⁶ ELTA. Sionistų veidas. *Tiesa*, 1972, nr. 63 (8852), p. 3; ANTONOVAS, B. Budelis – senas sionistų bičiulis. *Tiesa*, 1973, nr. 68 (9162), p. 3.

⁷⁶⁷ ZAKAS, M. Daktaras Aiskauda gyvenime. *Tiesa*, 1968, nr. 29 (7604), p. 4.

⁷⁶⁸ „Ažuoliuko“ choro pasisėkimas Leningrade. *Tiesa*, 1970, nr. 3 (8184), p. 1.

⁷⁶⁹ Apie S. Roziną ir jo kūrybą. *Tiesa*, 1971, nr. 125 (8610), p. 3.

⁷⁷⁰ STEPANAUSKAS, L. Cveigas atsako šmeižikams. *Tiesa*, 1967, nr. 221 (7493), p. 3.

⁷⁷¹ ŠIAULYS, K. Svečiuose žydų teatras iš Birobidžano. *Tiesa*, 1979, nr. 51 (10970), p. 2.

⁷⁷² TASS-ELTA. Provokacijos nesiliauja. *Tiesa*, 1967, nr. 221 (7493), p. 3.

dos principus“⁷⁷³. Sovietiniam režimui reikėjo naujo propagandinio ginklo Šaltojo karo metu, tad Antisionistinis komitetas pirmiausia buvo nukreiptas prieš žydų tautinį atgimimą, jo aktyvistus ir emigracinius procesus, vis aktyvėjantį vidinį disidentinį judėjimą, protestus ir siekiant numalšinti arabų šalių susirūpinimą dėl demografinių pokyčių Izraelyje. Antisionistinis komitetas turėjo tapti priemone, įtikinančia Vakarų šalis, kad tarp SSRS žydų buvo ne tik tautinio atgimimo ir Izraelio valstybės šalininkų, bet ir ištikimų sovietiniam režimui asmenų, palaikiusių SSRS antisisionistinę ir antiizraelišką politiką. Tad jau 1983 m. liepos 7 d. „Tiesoje“ išspausdintas pirmasis „Antisionistinio tarybinės visuomenės komiteto“ straipsnis, kuriame pristatyti jo tikslas ir uždaviniai. Komiteto prezidiumo nario G. Zimano aiškinimai apie sionizmo ir Izraelio grėsmes neišsiskyrė iš bendro propagandos konteksto. Jis ir toliau atkakliai neigė paraleles tarp antisemitizmo ir antisisionizmo⁷⁷⁴. Galima svarstyti, kad šis ir vėliau išspausdinti straipsniai turėjo padėti įkurti Antisionistinį komitetą Lietuvoje, nes buvo išreikšta tokio komiteto sukūrimo svarba. Komiteto pareiškimai „Tiesoje“ buvo publikuojami vis dažniau, o jų retorika modeliuota taip, kad sužadintų visuomenės simpatijas ir lojalumą kovai su „sionizmo grėsmėmis“: „[antisisionistinis komitetas – J. S.] gavo tūkstančius laiškų iš piliečių, kurie remia ir sveikina šią veiklą“⁷⁷⁵. Antisionistinio komiteto deklaracijose atsispindėjo įprasti antisisionistinės propagandos kaltinimai, kad tuometinis Izraelis perėmė valdymo metodus iš nacistų arsenalo, išgyveno nemenkus ekonominius ir demografinius sunkumus (nemaža dalis izraeliečių emigravo iš šalies), Izraelis paverstas „JAV imperializmo smogiamąja jėga“ Artimuosiuose Rytuose ir buvo siekiama sukurti „didįjį Izraelį“ nuo Nilo iki Eufrato upių⁷⁷⁶. XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje dėl *perestroikos* politikos Antisionistinis komitetas neteko savo reikšmės, o Lietuvos SSR spaudoje neliko su juo susijusių straipsnių (1994 m. spalio mėn. komitetas buvo išformotas).

Nekyla abejonių, kad antiizraeliška ir antisisionistinė propaganda po Šešių dienų karo išlaikė savo pereinamumą ir kryptingumą vaizduojant Izraelį kaip grėsmę taikai. Atlikta laikraščio „Tiesa“ straipsnių analizė leidžia tvirtinti, kad buvo pateikta mažiau nuorodų į žydus nei kituose SSRS laikraščiuose, o antisisionistinė ir prieš Izraelį orientuota retorika buvo nuosaikesnė. Keltina versija, kad galbūt tam turėjo įtakos vėluojanti „atšilimo“ laikotarpio pabaiga sovietinėje Lietuvoje, kurią, anot A. Streikaus, galima nukelti į 1972-uosius metus⁷⁷⁷. Pasak jo, šie metai lietuviams reiškė tą

⁷⁷³ Apie antisisionizmą, sovietizaciją, atominę jėgainę: pokalbis su Finkelšteinu, p. 8.

⁷⁷⁴ Stiprinti kovą prieš sionizmą. *Tiesa*, 1983, nr. 156 (12275), p. 3.

⁷⁷⁵ TASS-ELTA. Kovoje su tarptautinio sionizmo užmačiomis. *Tiesa*, 1984, nr. 270 (12689), p. 3.

⁷⁷⁶ JAV ir Izraelis: sandėrio vaisiai. Antisionistinio tarybinės visuomenės komiteto pirmininko D. Dragunskio interviu. *Tiesa*, 1984, nr. 10 (12429), p. 4; TASS-ELTA. Nusikalstamas sionizmo ir nacizmo aljansas: antisisionistinio tarybinės visuomenės komiteto spaudos konferencija. *Tiesa*, 1984, nr. 237 (12656), p. 3.

⁷⁷⁷ STREIKUS, A. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 44–45.

patį, ką vengrams ir lenkams 1956-ieji, o čekams ir slovakams – 1968-ieji metai. Galbūt todėl sovietinėje Lietuvoje iš pradžių stokota nuoseklios prieš Izraelį ir sionizmą nukreiptos retorikos. Sovietiniai propagandininkai Lietuvoje dar kurį laiką neskubėjo paklusti SSKP CK propagandiniam kursui prieš Izraelį ir sionizmą, kol jų nesukrėtė 1972 m. pradžioje prasidėję iššūkiai – „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ pasirodymas ir pirmoji masinė tikinčiųjų peticija bei Romo Kalantos susideginimo išprovokuoti neramumai Kaune. Tačiau taip pat svarbu įvertinti ir V. Kavaliausko pateiktą informaciją, kad laikraščio redakcija ir autoriai jautė aukštesnį skaitytojų intelektą ir buvo objektyvesni nei Maskvos spauda, o rašantieji „bent kiek stengėsi išsaugoti savo autoritetą, nenueidami pernelyg kvailu „ištikimybės linijai“ keliu“⁷⁷⁸. Anot V. Kavaliausko, dėl redaktoriaus A. Laurinčiuko ryšių laikraščio „Tiesa“ kursas buvo gana liberalus, nes buvo spausdinami daugelio jo draugų iš Maskvos straipsniai, tad suabejoti leidinio kursu niekas nedrįso: „apskritai reikia pasakyti, kad Laurinčiuko laikų „Tiesa“ nebuvo partinių konservatorių lizdas“⁷⁷⁹. Šis teiginys iš dalies teisingas, nes „Tiesa“ nepasižymėjo griežta antisisionistinės kampanijos linija, kadangi dažnai buvo perspausdinamos kitų SSRS centrinių laikraščių publikacijos. Liberalesnis „Tiesos“ kursas liudija, kad diskurso (oficiozo) formavimą(si) sąlygojo ne tik centrinė SSKP CK linija, bet ir laikraščio redaktorių bei autorių laviravimas. Tai svarbu persvarstant stereotipą apie SSRS centiniams valdžios organams besąlygiškai paklususią „Tiesą“.

2.6. Lietuvos SSR KGB veikla prieš sionistinių idėjų sklaidą ir Izraelį

Sovietinės saugumo struktūros buvo totalitarinės sistemos kurstytojų ideologinių, represinių kovų įrankis, kuris nemenkai prisidėjo prie priešiškos Lietuvos SSR erdvės kūrimo žydams. KGB niekada nerodė opozicijos režimui, neturėjo nuomonės, kuri nesiderintų su Komunistų partijos politinėmis gairėmis, ir buvo nuosaikus CK nurodymų vykdytojas. Atsižvelgiant, kad išlikusiuose Lietuvos SSR Komunistų partijos archyvuose dokumentuose iš esmės nėra tiesioginių įsakų dėl būtinybės persekioti nelojalumu įtartus žydus, vesti antisisionistinę ir antiizraelišką kampanijas, darytina prielaida, kad KGB veiklos su žyda susijusiose srityse analizė leistų nustatyti tezę pagrįstumą apie Lietuvos SSR nomenklatūros nuolankesnę požiūrį į žydus bei numanyti tokios pozicijos nedokumentuotų įsakymų egzistavimą.

Po J. Stalino mirties susilpnėjo antisemitinių nuostatų plėtotė Valstybės saugumo veiklos baruose. Dažnesni tapo neoficialūs režimo kritikos atvejai, ypač „atšilimo“ laikotarpiu, sukėlę prielaidas Lietuvos SSR žydų socialinėje terpėje nebevertinti sovietinio režimo kaip fizinio pavojaus (represijų, susidorojimo) šaltinio. Vis dėlto KGB

⁷⁷⁸ Viliaus Kavaliausko atsiminimai, 2013 12 05

⁷⁷⁹ Ibid., 2013 10 21.

toliau skyrė nemenką dėmesį sionizmui, kaip potencialiam „žydų nacionalizmo“ šaltiniui, identifikuoti ir jo prevencijai. Saugumo ataskaitose aptinkama konstatavimo, kad savo aplinkoje žydai dažnai skleidė emigracines ir nacionalistines nuotaikas, aktyviai palaikė ryšius su užsienyje gyvenančiais giminėmis. Būtent šie veiksniai lėmė žydų persekiojimą, jų ryšių su Izraeliu ir sionistinėmis organizacijomis nustatymą – ne visada nuoseklų, su intensyvesniais ir pasyvesniais laikotarpiais, bet iš esmės aktyvų iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.

1955 m. KGB parengtoje ataskaitoje „Operatyvinio darbo pagal buv. sionistų ir žydų buržuazinių nacionalistų liniją būklė“ rašyta, kad tais metais 7 055 Lietuvos SSR žydai susirašinėjo su Izraeliu ir kitomis kapitalistinėmis šalimis⁷⁸⁰. Per devynis mėnesius susirašinėjančių su Izraeliu padaugėjo 1 815 žmonių. Šiuos duomenis palyginus su 1959 m. atliktu gyventojų surašymu galima hipotetiškai teigti, kad iš 24 672 Lietuvos SSR gyvenusių žydų⁷⁸¹ su užsieniu susirašinėjo 8 830⁷⁸². Tai reiškė, kad beveik kas trečias žydas galėjo tapti įtariamuoju ir potencialiai galėjo būti apkaltintas anti-valstybine veikla. KGB siekė kontroliuoti bet kokius „žydų nacionalizmo“ proveržius, jų kontaktus su užsieniu. Tačiau pats ataskaitos autorius majoras Nadočny pripažino, kad iš dvylikos agentų, veikusių operatyviniame darbe prieš sionizmą ir „žydų buržuazinį nacionalizmą“, nebuvo didelės naudos, juolab agentas „Homo-Naus“ nevengė „sutrįštinti“ savo pranešimus.

Realybės neatitinkančių ataskaitų, susijusių su žydų persekiojimu, rašymas iš esmės tapo tendencija. Saugumo dokumentų analizė atskleidžia, kad nuo J. Stalino mirties KGB operatyvinis darbas prieš sionizmą neretai priminė fiktyvias pastangas nustatyti „priešą“ ten, kur iš tikrųjų nieko „antitarybiško“ nebuvo. Pavyzdžiui, be minėtos 1955 m. parengtos ataskaitos, šią prielaidą iliustruoja 1964 m. gruodžio mėn. pradėta byla prieš Bencijoną Chaimovičių Giršą dėl jo namuose rastų užrašų, kuriuose jidiš kalba buvo surašytos sionistinės idėjos. Byloje konstatuota, kad jis tarpukario Lietuvoje priklausė revizionistiniam sionizmui, namuose išgertuvių metu kurdavo „visuomenės keitimo projektus“, o Lietuva, anot jo, turėjo būti nepriklausoma socialistinė valstybė. KGB atlikto tyrimo išvadoje pažymėta: „Niekio blogo. Nepavojingas, bet suklaidintas. Šiek tiek amoralus žmogus“⁷⁸³. Panašų atvejį apie tai, kad būti žydu sovietmečiu reiškė galimybę tapti potencialiai įtartinu asmeniu, liudija 1982 m. KGB Jurbarko skyriaus ataskaita apie į Išdagų kaimą (Šakių raj.) dirbti atvykusį miškininką

⁷⁸⁰ LSSR KGB 4-os valdybos raštas apie SSRS KGB 1954 m. gruodžio 6 d. Įsakymo Nr. 00799 įgyvendinimą, 1955 m. lapkričio 5 d. *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 514, l. 77–79.

⁷⁸¹ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 314.

⁷⁸² LSSR KGB 4-os valdybos raštas apie SSRS KGB 1954 m. gruodžio 6 d. Įsakymo Nr. 00799 įgyvendinimą, l. 77.

⁷⁸³ LSSR KGB 2 valdybos pažyma apie agentūrinį, operatyvinį darbą inteligentijos ir jaunimo tarpe, ieškant antisovietškai nusiteikusių organizacijų ir asmenų, 1964 m. gruodžio 17 d. *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 633, l. 3.

Rochmaną. Įtarimą sukėlė tai, kad jis kaupė 100 rublių nominalo banknotus, pas jį dažnai lengvaisiais automobiliais atvykdavo neaiškūs asmenys, su kuriais jis kalbėjosi „žydiškai“⁷⁸⁴. Manytina, kad KGB agentams buvo įtartinas pats faktas, kad jis buvo žydas, nes kitose ataskaitose apie Rochmaną nieko neberašyta – KGB nerado kompromituojančios medžiagos.

Taip pat archyvinių saugumo dokumentų analizė leidžia daryti prielaidą, kad KGB, siekdamas kontroliuoti bet kokius Lietuvos SSR piliečių kontaktus su užsieniu (pvz., ryšius su ten gyvenančiais giminėmis ir veikiančiomis sionistinėmis organizacijomis), prisidėjo ir prie įvairių propagandinių kampanijų spaudoje. Šiuo tikslu buvo sudaryta operatyvinių darbuotojų grupė, kad nustatytų faktus dėl galimo užsienio žvalgybų pašto siuntų kanalo pasitelkimo priešiška veiklai SSRS atžvilgiu vykdyti. Nurodymas tuo užsiimti buvo gautas iš Maskvos, o Lietuvos SSR KGB buvo tik vykdomas⁷⁸⁵. Svarbu pažymėti, kad nėra aišku, kiek konkrečiai sovietinėje Lietuvoje gyvenantiems žydams buvo skirta siuntų, tačiau nemenko srauto egzistavimo faktą liudija 1964 m. KGB ataskaitos duomenys apie peržiūrėtus 37 206 gautus siuntinius: iš JAV – 21 252, Didžiosios Britanijos – 4 682, VFR – 3 794, Kanados – 3 032, Izraelio – 2 093, Prancūzijos – 222, Australijos – 328, Pietų Afrikos – 486, kitų šalių – 1 317⁷⁸⁶. Pažymėtina, kad gaunama parama iš užsienio kvestionavo sovietinę propagandą apie pilnas prekių parduotuves, apie žmonėms užtikrintą socialinį aprūpinimą, o papildomą stimulą paramos kontrolei lėmė tai, kad siuntiniuose buvo įvairių prekių (pvz., kojinių, skarelės, kaklaraiščiai), kurias gavėjai pardavinėdavo juodojoje rinkoje (užsiimdavo „spekuliacija“). Todėl KGB vertė kai kuriuos siuntinių gavėjus rašyti viešus atgailos ar siuntinių atsisakymo laiškus, kuriuose neretai buvo minimi ir žydai. Saugumo kišimasi į tokių straipsnių, laiškų publikavimą liudija specialus pranešimas, kurį pasirašė KGB įgaliotinis Šiaulių mieste papulkininkis Žilinskas. Šiame dokumente buvo giriamasi publikacijomis „Raudonojoje vėliavoje“ bei „Tiesoje“ ir paminėta eilė žmonių, kurie patyrė vienokį ar kitokį KGB spaudimą⁷⁸⁷. KGB nustatė, kad vienas iš paramos gavėjų, kombinato „Elnias“ darbininkas Judelis Mileris, dar 1956 m. parašė į Didžiojoje Britanijoje veikusią pašto firmą „Dinerman“ dėl paramos suteikimo. J. Mileris buvo priverstas pripažinti savo „veiksmų neteisingumą“ ir viešai spaudoje pranešti apie savo atsisakymą bet kokių siuntinių iš užsienio⁷⁸⁸. Panašiai buvo „demaskuota“ ir mokytoja Hana Vaispapis-Gutman. Antrąjį pasaulinį karą ji praleido tremtyje, kur tėvus, kaip

⁷⁸⁴ LSSR KGB Jurbarko rajono poskyrio 1982 metų veiklos planas, 1981 m. gruodžio 10 d. *LYA*, f. K-11, ap. 1, b. 1023, l. 3.

⁷⁸⁵ LSSR KGB pažyma apie darbą kontroliuojant tarptautines pašto siuntas, 1964 m. spalio 2 d. *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 231.

⁷⁸⁶ *Ibid.*

⁷⁸⁷ LSSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl sovietinių piliečių ryšių su Anglijos pašto tarnyba, 1964 m. gegužės 22 d. *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 491, l. 2–4.

⁷⁸⁸ *Ibid.*, l. 3.

pasiturinčius asmenis, sovietinė valdžia dar 1941 m. ištrėmė, todėl darytina prielaida, kad būtent baimė lėmė jos pasirašytą prašymą tai pačiai firmai „Dinerman“ nebesiūsti jokios paramos bei prie to paties laiško pridėtą „Raudonojoje vėliavoje“ išspausdinto straipsnio „Ne tuo adresu ponai!“ iškarpa⁷⁸⁹. Minėtoje papulkininkio Žilinsko ataskaitoje prisiimami nuopelnai ir dėl viešo A. Zelmano laiško, taip pat, galima numanyti, KGB prisidėjo „įtikinant“ siuntinių atsisakyti Pieno kombinato ekspeditorių Rabinovičių. KGB ataskaitoje, be minėtų pastangų paviešinti Lietuvos SSR žydų negatyvų požiūrį į bet kokios paramos gavimą iš užsienio, atsispindėjo ir siekiamybė sukurti prevencines priemones, kurios įgalintų nutraukti Lietuvos SSR žydų ryšius su „Dinerman“ ateityje. Panašu, kad tai buvo „žydiškas kanalas“ su užsieniu, tad darytina prielaida, kad tokį nemenką saugumo susidomėjimą „Dinerman“ lėmė tai, kad galbūt per šią firmą buvo vykdoma kažkokia nuo sovietų ir nacistų nukentėjusių žydų rėmimo programa. Tokia versija paaiškintų, kodėl „Dinerman“ figūravo tik KGB ataskaitose ir straipsniuose spaudoje, kuriuose siuntų gavėjai buvo vien žydai, o kituose panašaus turinio straipsniuose, bet su įtariamaisiais lietuviais, firma nebuvo minima⁷⁹⁰. Keltina versija, kad šie prieš žydų siuntinių gavimą iš užsienio KGB kontrolės metodai tarsi suteikė pagrindą formuoti nusistatymui žydų atžvilgiu, ypač tuomet, kai kaltinimai spaudoje buvo perfiltruoti per sovietinio patriotizmo kanonus⁷⁹¹. Kad KGB pavyko pasiekti tam tikrą visuomenės kontrolės efektą, liudija saugumą pasiekęs skundas apie batsiuvių Presą, spekuliususį importiniais siuntiniais⁷⁹².

KGB nepasitikėjimą žydais iš esmės lėmė ir pats saugumo aparato darbo profilis. Nors KGB telkė dėmesį tokiai mažai žmonių grupei, kurios tikslai neapėmė jokių tiesioginių grėsmių valstybės saugumui, tačiau buvo baiminamasi žydų kontaktų su „imperialistinėse“ valstybėse veikusiomis sionistinėms organizacijomis kaip potencialia priedanga šnipams skverbtis ir organizuoti antisovietinės propagandos darbą Lietuvos SSR⁷⁹³. Kadangi nemažai žydų turėjo giminių užsienyje, tai dar labiau sukeldavo įtarimus, nes per ryšius su Vakaraais ėjo „žvalgybų žaidimai“. Galbūt nerimauta, kad žydai siunčia pinigus, už kuriuos fotografuojami ir tyrinėjami kokie nors reikšmingesni sovietiniai objektai, per susirašinėjimą su užsienyje (pvz., Izraelyje) gyvenančiais giminėmis kenksmingą įtaką daro (neatmestina versija, kad per laiškus buvo persiun-

⁷⁸⁹ VAITKUS, K. Ne tuo adresu, ponai! *Tiesa*, 1964, nr. 69 (2790), p. 3.

⁷⁹⁰ SARGAUTAS, P.; MARCINKEVICIUS, A. Spekulantai. *Tiesa*, 1964, nr. 298 (6651), p. 4.

⁷⁹¹ Pavyzdžiui, kai siuntinių gavėjams inkriminuoti kaltinimai, kad „jie už panešiotą skarmalą be susimąstymo pasiryžę viską parduoti, net savo tėvynės garbę“, o straipsnių stilistika perteikė versiją, kad neva patys žydai vienas kitą persekioja. GARDELIS, F. „Kaip gauti rublį, jo neuždirbus“. *Raudonoji vėliava*, 1961, nr. 81 (2029), p. 2.

⁷⁹² LSSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl sovietinių piliečių ryšių su Anglijos pašto tarnyba, 1964 m. gegužės 22 d. *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 491, l. 4.

⁷⁹³ GARDELIS, F. Op. cit., p. 2.

čiama tam tikra užkoduota informacija), organizuoja sionistų susirinkimus, kuriuose neaišku kas daroma, kas svarstoma. Todėl totalitarinio režimo sąlygomis tapo viskas įtartina, kas tik turėjo pagrindinės veiklos profilį, viskas, kas daryta neviešai.

Kita sritis, kuriai KGB teikė dėmesį ir atsispindėjo spaudoje, buvo žydų emigracijos problema. Siekiant suvaržyti (efektingai neutralizuoti) žydų emigracines aspiracijas, buvo pasitelktas sovietinės visuomenės kontrolės principas, siejęs saugumo galias su propaganda. Todėl saugumas pradėjo konstruoti negatyvų Izraelio įvaizdį ir kūrė pagrindą (pretekstą) prieš sionizmą ir Izraelį nukreiptiems straipsniams spausdinti Sovietų Lietuvoje. Pavyzdžiui, dar iki Šešių dienų karo, 1966 m., KGB užvedė bylą „Iš užsienio į Vilnių atvykusių žydų tautybės asmenų ir su jais bendravusių vietinių gyventojų patikrinimo ir sekimo dokumentai. T. 1.“ Viena tokių dokumentų bandyta parodyti kontroversišką ekonominę situaciją Izraelyje, kad „iš vienos pusės valstybė turtinga, bet vyrauja skurdas ir bedarbiystė“⁷⁹⁴. Taip pat konstruotas neigiamas Izraelio, kaip valstybės, kurioje vyravo religinis fanatizmas ir vykdavo dažnos studentų demonstracijos prieš netinkamą švietimo sistemą, įvaizdis. Buvo pabrėžta, kad „miniomis einama į SSRS pasiuntinybę su prašymais grįžti atgal“, o dokumente figūravusi žydų kilmės liudininkė konstatavo, kad jeigu SSRS būtų skyrusi didesnę dėmesį žydų kultūrai, ji būtų geresnė šalis už Izraelį⁷⁹⁵. Pradėjus šią bylą, Lietuvos SSR pasirodė ciklas prieš žydų emigraciją nukreiptų straipsnių, kuriuose selektyviai pateikti tik neigiami emigravusių Lietuvos SSR žydų vertinimai apie Izraelį.

Verta pažymėti, kad žydų emigracija tapo svarbia KGB darbo sritimi, todėl potencialūs emigrantai buvo akylai stebimi. Dažnai tas Lietuvos SSR žydas, kuris reiškė aspiracijas emigruoti, po atlikto saugumo patikrinimo tapdavo susietas su „antisovietinių“ poveikį dariusiomis sionistinėmis organizacijomis. Pavyzdžiui, 1961 m. KGB Alytaus skyriaus rašytoje ataskaitoje apie darbą su teisaisiais už valstybinius nusikaltimus, grįžusiais iš įkalinimo įstaigų, tremties, buvusiais nacionalistinių gaujų nariais kaip itin pavojingas įvardytas Druskininkų kurorto poliklinikoje laborantu dirbęs Gefenas Šlioma Giršovičius⁷⁹⁶. 1931–1940 m. jis buvo vienas iš sionistinės „Beitar“ organizacijos vadovų, po karo ėmėsi vadovauti sionistinei organizacijai, o 1947 m. nuteistas 10 metų pataisos darbų lagerio. Ataskaitoje konstatuota, kad lageryje G. Š. Giršovičius tęsė savo veiklą ir buvo papildomai nuteistas 1 metams. Lietuvos SSR saugumui nerimą kėlė, kad jo būte lankydavosi žydai, todėl sekimo operacijoms paskirti du agentai ir įtaisyta pasiklausymo įranga. Iš ataskaitos paaiškėja, kad nors KGB agentams buvo sunku jį sekti, bet įtariamojo „antivalstybine“ veikla neleido abejoti paties G. Š. Giršovičiaus išsakyti žodžiai: „Aš ir šiandien išvažiuočiau

⁷⁹⁴ [Dokumentas be pavadinimo] 1966 m. lapkričio 14 d. *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 648, l. 80.

⁷⁹⁵ *Ibid.*

⁷⁹⁶ LSSR KGB įgaliotinio Alytaus rajonui pranešimas apie atliktą agentūrinę operatyvinę darbą tarp buvusių politinių kalinių ir tremtinių 1961 m. spalio 1-osios dienos duomenimis, 1961 m. spalio 10 d. *LYA*, f. K-11, ap. 1, b. 143, l. 50–51.

gyventi į Palestiną, jei tik išleistų, nes sovietinė vyriausybė labai skriaudžia žydų naciją. Pavyzdžiui, visos sinagogos uždarytos arba sugriautos, panašiai kaip Hitlerio laikais. Sovietų Sąjungoje nėra nei vienos mokyklos, laikraščio ir knygos žydų kalba“⁷⁹⁷.

Svarbu paminėti, kad retkarčiais KGB nepasitikėjimą žydais didino ir tai, kad dalis emigravusių ir aspiracijas emigruoti reiškusių žydų dirbo svarbiuose Lietuvos SSR technologiniuose objektuose. Pavyzdžiui, 1979 m. KGB pažymoje atsispindėjo nerimas, kad tie specialistai žydai buvo gerai informuoti apie slaptus gaminius, technologinius pasiekimus, kuriuos emigravę į Izraelį galėjo atskleisti NATO šalių žvalgyboms⁷⁹⁸. Buvo įžvelgiama potenciali antivalstybinė grėsmė, todėl toje pačioje KGB pažymoje akcentuota, kad 1977 m. sionistui *otkaznikui*⁷⁹⁹ „Skorpion“, kuris disponavo svarbiomis valstybės paslaptimis, užvesta operatyvinio tyrimo byla „Tėvynės išdavimas padedant užsienio valstybei vykdyti priešišką veiklą prieš TSRS“⁸⁰⁰.

Vis dėlto neretai kaltinimai Lietuvos SSR žydams sionistine veikla tapdavo ir KGB priemone (neva sumania prevencija), įrodančia atliktų operatyvinių tyrimų svarbą. Pavyzdžiui, 1976 m. Endriejave dirbęs muzikos mokytojas Azalijus Chaikinas apkaltingas pamokų metu vaikams pasakojęs anekdotus, gyręs buržuazinę santvarką. KGB labiausiai piktino tai, kad per pamoką grojo plokštelę su Andrew Lloid Webber opera „Jėzus Kirstus superžvaigždė“ ir gyrė ją, sakydamas, kad tai „pasaulinės šiuolaikinės muzikos šedevras“⁸⁰¹. KGB priešišumą sukėlė tai, kad kūrinys atsispindėjo religiniai motyvai, vakarietiška kilmė, o ir pats muzikos stilius kėlė įtarimų – netinkamas „sovietiniam žmogui“. Už šį nusižengimą jam teko palikti mokyklą, bet KGB darbuotojai tarsi siekė rasti daugiau kompromituojančios informacijos, nes vien tik „ideologiškai klaidingos“ operos klausymas, ko gero, buvo per menkas nusižengimas, o pats operatyvinis darbas būtų stokojęs „solidumo“. Todėl saugumas tyrė A. Chaikino biografiją ir nustatė, kad jo senelis L. E. Joselevičius priklausė sionistinei sporto organizacijai „Makabi“⁸⁰². Abejonių KGB tyrimo svarba kelia ir tai, kad, netekęs muzikos mokytojo darbo, A. Chaikinas netrukus tapo Naftininkų kultūros namų vadovu Mažeikiuose, o jį pažinojusiųjų prisiminimuose jis įvardytas kaip itin veikli asmenybė⁸⁰³.

⁷⁹⁷ LSSR KGB Alytaus rajono poskyrio ataskaita už 1960 m., 1960 m. gruodžio 29 d. *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 276, l. 63.

⁷⁹⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko A. Grišeckino pažyma apie skyriaus darbą. 1979 m. vasario 10 d. In *KGB slaptieji archyvai: 1954–1991 m.*, p. 54.

⁷⁹⁹ SSRS žydas, negavęs leidimo emigruoti į užsienį.

⁸⁰⁰ LSSR KGB pažyma apie operatyvinę padėtį mokslo ir mokymo įstaigose..., p. 59.

⁸⁰¹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus pažyma apie atliktus darbus 1976, 1976 m. gruodžio 21 d. *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 457, l. 205.

⁸⁰² Ibid.

⁸⁰³ Per alkoholio, bado ir meilės duobes – į teatro olimpą. Virginija Mojarovienė kalbina aktorį Vytautą Kaniušonį [interaktyvus]. 2014 09 06 [žiūrėta 2018 03 07]. Prieitis per internetą: <<http://www.moteris.lt/veidai/per-alkoholio-bado-ir-meiles-duobes-i-teatro-olimpa.d?id=65749848>>; MALŪKAS, V. Kultūros rūmai per tris dešimtmečius išgyveno

Tokios KGB ataskaitos, atskleidusios praeityje vykdytą pačių įtariamųjų arba jų giminaičių sionistinę veiklą, nebuvo retos, o tai patvirtina ir 1963 m. Lietuvos SSR KGB pažyma apie operatyvinę padėtį mokslo įstaigose. Dėl kompromituojančių biografinių faktų grėsmė būti atleistais iš užimamų pareigų palietė Vilniaus valstybiniame pedagoginiame institute dirbusius dėstytojus: Abelį Stražą Šimelevičių, buvusį sionistinės organizacijos narį, ir Dovydą Judelevičių, palaikiusį ryšius su giminėmis Izraelyje⁸⁰⁴.

Saugumo dokumentai, neretai atskleidžiantys fiktyvius tyrimus, kuriuose iš esmės jokios grėsmės nebuvo, skatina kelti versiją, kad tam įtakos turėjo Kremliaus direktyvos dėl antivalstybiškai nusiteikusio sionistinio pagrindžio. Pavyzdžiui, dar 1971 m. SSKP CK nurodė KGB parengti pranešimą apie „prieššką sionistinių elementų veiklą šalies viduje“⁸⁰⁵. Jame tvirtinta, jog tarptautinis sionistinis tinklas nuo 1967 m. vedė plačią antisovietinę kampaniją ir buvo daugiau kaip 600 sionistų centrų bei organizacijų kapitalistinėse valstybėse, kurie turėjo gausių propagandinių išteklių, ir detalizuotas klausimas, kaip tarptautinis sionizmas bandė daryti įtaką SSRS piliečiams žydams su intencija pakenkti vidaus ir užsienio politikai. Taip pat minėtoje pažymoje aiškinta, kad „tam tikra politiškai nesubrendusi mūsų valstybės žydų gyventojų dalis buvo pažeidžiama užsienio sionistų propagandos“. Tad KGB aktyviai veikė ir siekė kontroliuoti „neigiamus“ procesus, vykusius tarp žydų visoje SSRS. Žydų persekiojimo aktualumą didino tai, kad kai kuriose sovietinėse respublikose buvo taikytos praktikos, kai sionistinių organizacijų aktyvistai buvo atleidžiami iš darbo ir todėl priversti imtis bet kokio darbo, kad užsidirbtų pragyvenimui ir išvengtų suėmimo už „parazitavimą“⁸⁰⁶. Siekiant išlaikyti įtampą atmosferoje, sionistų aktyvistai ir jų šeimos nariai buvo saugumo stebimi, jiems taikytos kardomosios priemonės ir būta atvejų, kai specialiai kriminaliniai nusikaltėliai buvo siunčiami jiems įbauginti⁸⁰⁷. Vis dėlto KGB nenumatė problemos, kad ne visada parengti scenarijai buvo tinkami konkrečiai sovietinei respublikai, todėl ir operatyvinis darbas neretai atrodydavo fiktyvus ir be aiškos priežasties. Kita vertus, nenuginčijamas faktas, kad Lietuvos SSR saugumo organai dėjo pastangas sionistiniam pagrindžiui demaskuoti ir žydus persekioti. Buvo studijuojamos žydų atvykimo priežastys ir imamasi priemonių galimoms „žalingoms“ pasekmėms likviduoti. KGB organai susitelkė ties operacijomis, kurios turėjo užkirsti kelią priešškai specialiai organizuotai „žydų nacionalistų“ veiklai, ypač išardymo metodams, suskaldant grupes, kompromituojant jų dvasinius lyderius. Pavyzdžiui,

įdomius ir turiningus metus [interaktyvus]. 2017 12 08 [žiūrėta 2018 03 03]. Prieitis per internetą: <<http://www.santarve.lt/aktualijos/kultura/kulturos-rumai-per-tris-desimtmečius-isgyveno-idomius-ir-turiningus-metus/>>.

⁸⁰⁴ LSSR KGB pažyma apie operatyvinę padėtį mokslo ir mokymo įstaigose. 1963 m. balandžio mėn. In *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*, p. 331.

⁸⁰⁵ GJERDE, Å. B. *Reinterpreting Soviet "Anti-Zionism": An Analysis of "Anti-Zionist" Texts Published in the Soviet Union, 1967–1972*. Oslo, 2011, p. 106.

⁸⁰⁶ PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 258.

⁸⁰⁷ Ibid.

1977 m. užsienio sionistų centrų aktyvumą, remiantis KGB pažyma apie lietuvių ir kitų buržuazinių nacionalistų demaskavimą, paskatino baudžiamosios bylos iškėlimas „žinomam žydų ekstremistui“ „Farizej“⁸⁰⁸. Kas konkrečiai buvo „Farizej“, pažymoje nėra įvardyta. Dokumente pabrėžiama, kad Vilniuje lankėsi dvylika sionistų emisarų, kurie rinko informaciją apie žydų padėtį SSRS bei „stengėsi išsiaiškinti „Farizej“ iškeltos baudžiamosios bylos medžiagos esmę ir remti ją moraliai“⁸⁰⁹. Tarp minėtų žydų tikslų buvo siekis rinkti informaciją iš Lietuvos SSR „žydų ekstremistų“ apie SSRS ir Helsinkio deklaracijos pažeidimus. KGB žiniomis, minėti žydai turėjo skirti sionistus, kurie stebėtų žmogaus teisių pažeidimo faktus, ir stengtis suvienyti „žydų ekstremistus“, užglaistant jų vidinius nesutarimus. Akivaizdu, kad KGB baiminosi Lietuvos SSR sionistinio judėjimo sustiprėjimo, kurį laikė rimta grėsme valstybės saugumui, tačiau bendra analizuotų saugumo dokumentų tendencija sufleruoja, kad toji grėsme neretai buvo pernelyg hiperbolizuojama.

Saugumo dokumentai liudija, kad Lietuvos SSR KGB nerimavo dėl sustiprėjusio žydų tapatumo, kuris tapo šalutiniu antisisionistinės ir antiizraeliškos propagandos atoveiksmiu. KGB užfiksuoti duomenys: „Pastaruoju metu, ypač po Izraelio agresijos prieš arabų valstybes, tarp gyventojų žydų sustiprėjo sionistinės tendencijos. Tarp žydų jaunimo paplitęs pasisveikinimas, uždengiant ranka akį, t. y. Mošės Dajano pasisveikinimas, paplitusi šešiakampė žvaigždė (Dovydo žvaigždė), kurią nešioja kai kurie jaunuoliai“⁸¹⁰. Buvo atkreiptas dėmesys, kad kai kurie kauniečiai žydai džiaugėsi izraeliečių sėkmėmis ir reiškė priešišumą Sovietų Sąjungos užsienio politikai: mėsos pardavėjas Sluckeris kaltino SSRS užsienio reikalų ministrą A. Gromyką ir teisino Izraelio karines pajėgas; „Gegužės pirmosios“ fabriko cecho viršininko duklė pareiškė norą vykti į Izraelį, kad padėtų kovoti su arabais; Gydytojas Taftas ir parduotuvės vedėjas Karpulis agresoriumi laikė arabų valstybes, nes jos išsakė norą sunaikinti Izraelį; Kancenbergas pareiškė, kad SSRS žengė „Hitlerio keliu“ ir faktiškai nutraukė santykius su visa žydų tauta⁸¹¹.

Kita Lietuvos SSR KGB veikla, kurioje buvo antisisionistinės kampanijos motyvų, prisidėjo prie „dvigubo genocido“ arba „simetrijos“ teorijos kurstymo. 1978 m. birželio 23–28 d. KGB pažymoje rašyta, jog Vilniuje lankėsi JAV lietuvių turistų grupė, rinkusi informaciją apie žydus, 1940–1941 m. dalyvavusius sovietinėse represijose. Tokio pobūdžio medžiaga jiems buvo reikalinga siekti paneigti Vakaruose plitusių

⁸⁰⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko R. Sprindžio pažyma apie priešo specialiųjų tarnybų ardomųjų akcijų suaktyvinimą per užsienio turizmą. 1978 m. vasario 2 d. In *KGB slaptieji archyvai: 1954–1951 m.*, p. 181.

⁸⁰⁹ Ibid.

⁸¹⁰ LSSR KGB Šiaulių miesto skyriaus pranešimas apie skyriaus kontržvalgybinį darbą kovojant su ideologine diversija 1967 metais, 1968 m. sausio 1 d. *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 663, l. 95–96.

⁸¹¹ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita dėl vietos gyventojų reakcijos į Izraelio ir Arabų šalių karinį konfliktą, l. 44–45.

kaltinimus, kad Antrojo pasaulinio karo metais lietuviai kolaboravo su nacistiniu režimu ir prisidėjo prie žydų žudynių⁸¹². Panašu, kad KGB nebandė nutraukti potencialių kontaktų, juolab buvo žinoma apie lietuvių egzilyje ir sovietinėje Lietuvoje siekius įrodyti, jog nacistų okupacijos metais lietuviai neįsitraukė į jokią nusikalstamą veiklą⁸¹³. Darytina prielaida, kad tokiu būdu Valstybės saugumas siekė padidinti įtampą tarp lietuvių ir žydų bei jų antisovietinių judėjimų susivienijimo. Dar XX a. 8-ojo dešimtmečio viduryje saugumas disponavo informacija, kad lietuvių egzilio organizacijų vadovai ieškojo kontaktų su sionistinėmis organizacijos ir įvyko keli susitikimai⁸¹⁴. Tuo metu išryškėjo lietuvių išeivių parama žydams, kurie išgarsėjo organizuodami protesto akcijas prieš SSRS vykdytą žydų diskriminacinę politiką, apie jas buvo plačiai pranešama Vakarų žiniasklaidoje. Tokia situacija nebuvo palanki Lietuvos SSR saugumo, siekusio sukelti sionistų ir lietuvių nacionalistų savitarpio nepakantumą bei kivirčius, interesams. Tad jau 1978 m. gruodžio 13 d. LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius nusiuntė raštą LKP CK, kuriame informavo apie priemones, kurių 1975–1978 m. ėmėsi tam, kad supriešintų išvykusius iš Lietuvos žydus ir lietuvius. Jis rašė P. Griškevičiui: „Mūsų aktyvios kontrpropagandinės pastarųjų metų priemonės pasiekė tikslą ir sugriovė užsienio lietuvių nacionalistų užmačias kartu su sionistais stiprinti bendrą kovą prieš SSRS“⁸¹⁵.

LSSR saugumo veiklos analizė leidžia numanyti, kad jo dispozicijoje antisionistinė ir antiizraeliška kampanija buvo ne tik vidinis, bet ir tarptautinis reikalas, ypač po Izraelio įkūrimo. Tačiau svarbu pažymėti, kad su sionizmo ir Izraelio grėsmėmis susijusiose bylose neretai buvo pateikiama epizodinė, paviršutiniško turinio informacija. Pavyzdžiui, „gydytojų bylos“ metu (1953 m.), ieškant „kenkėjų“, pastebimas nuoseklus saugumiečių darbas, o po 1967 m. suintensyvinotos antisionistinės kampanijos buvo dažniau linkstama į kiekybę, tad balansuota tarp fiktyvumo ir kruopštumo. Sionizmas laikytas vienu iš „nacionalistinių judėjimų centrų“, kuris tariamai stengėsi aktyvinti priešišką ideologinę ir ardomąją veiklą prieš SSRS⁸¹⁶. Tačiau panašu, kad

⁸¹² LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko R. Sprindžio pažyma apie prieš specialiąjų tarnybų ardomųjų akcijų suaktyvinimą per užsienio turizmą..., p. 180.

⁸¹³ LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko J. Obukauskio pažyma apie lietuvių ir kitų buržuazinių nacionalistų demaskavimą per spaudą ir radiją. 1960 m. sausio 22 d. In *KGB slaptieji archyvai: 1954–1991 m.*, p. 386–387.

⁸¹⁴ SSRS KGB K valdybos 4 skyriaus viršininko plk. O. Nečiporenko 1980 m. birželio 11 d. raštas LSSR KGB 1 skyriaus viršininkui plk. V. Kariniauskui. *LYA*, f. K-35, ap. 2, b. 318, l. 147.

⁸¹⁵ KGB prie LSSR MT pirmininko J. Petkevičiaus 1978 m. gruodžio 13 d. raštas „Apie lietuvių nacionalistų santykius su sionistų ratais, susiklostę po prarastos akcijos išsiaiškinant buvusius vokiečių – fašistų baudėjus“. *LYA*, f. K-35, ap. 2, b. 298, l. 257.

⁸¹⁶ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo H. Vaigausko pažyma apie kovos prieš nacionalistinių ir klerikaliųjų elementų bandymus vykdyti organizuotą priešišką veiklą būklę ir priemones. 1974 m. balandžio 1 d. In *KGB slaptieji archyvai: 1954–1991 m.*, p. 318.

„sionistinio pagrindžio“ paieškų svarba Lietuvos SSR valstybės saugumui tapo tarsi „primesta“ funkcija, tad aktyvios antisisionistinės linijos nebuvo laikomasi. Keltina versija, kad neutralės antisisionistinės laikysenos iš esmės lėmė tai, kad nuo 1959 m. sovietinė Lietuva įgijo KGB kontrolę. Stalininiais metais Valstybės saugumo ministerija (MGB) buvo Maskvos dispozicijoje, o jai vadovavo rusakalbiai darbuotojai, o nuo 1954 m. situacija pamažu pradėjo keistis. KGB pirmininku tapo Kazimieras Liaudis (1954–1959 m.), o jau 1959 m. A. Sniečkui pavyko į šį postą paskirti savą žmogų – Alfonsą Randakevičių (1959–1967 m.) ir Juozą Petkevičių (1967–1987 m.). Galbūt tai leido LSSR KGB vykdyti savarankiškesnę veiklą, kuri atspindi atvejuose, kai „antisisionistinių elementų“ paieška virto lyg bandymu įtikinti vadovybę, jog dirbama ne be reikalo, nes stebint Lietuvoje gyvenančius žydus retai kada būdavo nustatomas keliamas realus pavojus valstybinei santvarkai.

III.

Antisemitizmas ir sovietų Lietuvos visuomenė

Sudėtinga įvertinti sovietinės antisemitinės propagandos įtaką visuomenei, kai nebuvo atlikta patikimų sociologinių Lietuvos SSR viešosios nuomonės tyrimų. Taip pat būtų nemoksliška teigti, kad antisemitizmas vyravo tarp žemesnio išsilavinimo asmenų, kilusių iš atokesnių vietovių, ar funkcionavo tik kaip pasikartojantys, iš praeities atėję stereotipai. Tokio tyrimo problemišumą gilina ir pats sovietinio antisemitizmo suvokimas kaip ne akivaizdaus, bet „nujaučiamo“ reiškinio, veikiančio per „paslėptą“ antisemitinių ir antijudaistinių stereotipų struktūrą. Be to, išlieka išvadų generalizacijos galimybių problema, t. y. koku mastu galima apibendrinti iš tyrimo ryškėjančias tendencijas? Kokią dalį Lietuvos SSR visuomenės jos reprezentuoja? Kad ir kaip būtų, sovietiniam antisemitizmui identifikuoti pasitelkiami du esminiai klausimai: 1) Ar sovietinis antisemitizmas atsispindi Lietuvos žydų atsiminimuose? 2) Ar propagandinės kampanijos prieš „gydytojus kenkėjus“, sionizmą, Izraelį, „valiutininkus“ darė įtaką visuomeniniams procesams? Tyrimo metu siekiama nustatyti pagrįstumą prielaidos, kad spauda galėjo prisidėti formuojant suprimityvintą „mūsų“ (lietuvių) ir „jų“ (žydų) išskyrimą, nes joje iš esmės buvo aiškiai paskirstyti vertybiniai akcentai – dominavo marginalizuoti žydų įvaizdžiai. Be to, svarbu atsižvelgti į antisemitinę propagandą galėjusį sustiprinti faktą, kad sovietinėje Lietuvoje visa žiniasklaida buvo kontroliuojama valdžios struktūrų ir Valstybės saugumo institucijos. Tikrai nedidelė

gyventojų dalis (pvz., partinis, kultūrinis elitas, antisisteminių grupių nariai) turėjo galimybę gauti alternatyvias naujienas ir analizuoti skirtingas įvykių versijas.

3.1. Antisemitizmo refleksija Lietuvos SSR visuomenėje

Istoriniam antisemitizmo tyrimui sovietinėje Lietuvoje analizuojamų procesų dalyvių ar liudininkų atsiminimai yra problemiškas informacijos šaltinis. Taip yra dėl to, kad dalis amžininkų jau būna apmąstę savo patirtis ir susiformavę savo versijas bei naratyvines strategijas. Tačiau jų analizė padėtų atskleisti, ar neoficialiojoje komunikacijoje plitęs antisemitizmas (pašaipos, neviešas smerkimas, apkalbos), buvo veikiamas sovietinio antisemitizmo („gydytojų kenkėjų“ ir „valiutininkų“ bylų, antisionistinės bei antiizraeliškos propagandos ir etc.), ar lietuvių visuomenėje istoriškai susiklosčiusio buitinio antisemitizmo, ar vis dėlto reikšmingą įtaką formuojant žmonių nuostatas į žydus darė ekstremalių įvykių padariniai – pirmiausia sovietinė okupacija, apardyti socialinės bendrijų kontrolės mechanizmai, didinę lietuvių ir žydų abipusio pažinimo stoką.

Antrajam pasauliniam karui pasibaigus, nerimą žydų gretose inspiravo Holokausto patirtys ir abejonės dėl ateities perspektyvų Sovietų Sąjungoje. G. Kanovičius prisiminė, kad tuo metu Vilniuje susirinko dauguma išlikusių Lietuvos žydų ir visi stengėsi gyventi arčiau vieni kitų, vienoje teritorijoje: „Arba kieme, kur keli dideli namai, arba netoli milicijos, nes didelė baimė išliko ir norėjosi būtų prie tų, kas galėtų apginti“⁸¹⁷. Kaip pažymėjo Johanananas Fainas, po Holokausto „svetimi dabar tapo savi“⁸¹⁸. Svarbu atsižvelgti, kad anksčiau diskriminaciją patyrę asmenys tampa jautresni diskriminacijos užuomazgoms, todėl keltina versija, kad kartais pernelyg skubotai bet kokias priešiško formos jie linkę įvardyti antisemitizmu arba hiperbolizuoti incidentus, įžvelgti daugiau potencialių grėsmių. Pavyzdžiui, J. Fainas rašė, kad jo mamą iki pat mirties lydėjo kartėlis, nepasitenkinimas gyvenimu ir visa kuo aplinkui: „Ji reikalavo, kad laisvu laiku būčiau šalia, kad be jos leidimo nežaisčiau su draugais, „nes jie mūsų nekenčia“, kad nevažinėčiau dviračiu, nes galiu nugriūti ir susižeisti, kad eičiau gulti anksti, vos sutemus, ir miegočiau jos kambaryje“⁸¹⁹. Baimės, nesaugumo jausmas dėl persekiojamų trauminių patirčių⁸²⁰ buvo būdingas Lietuvos žydams, o bet kokia diskriminacijos forma kuria diskomfortą ir laikytina tiesiogine grėsme asmeniui.

Vis dėlto dar iki prasidedant aršiam propagandiniam diskursui prieš „kosmopolitizmą“, tarp SSRS žydų egzistavo savitaigos nulemtos nuostatos, kad sovietinio režimo sąlygomis įmanomas „normalus“ gyvenimas. Pastarieji vylėsi, kad dėl jų dalyvavimo

⁸¹⁷ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 53.

⁸¹⁸ FAINAS, J. Op. cit., p. 148.

⁸¹⁹ Ibid., p. 170–171.

⁸²⁰ Freda Karpul memoir, *USHMM*, RG-02, 184, l. 4.

kare, pergalės prieš Trečiąją reichą bei Holokausto katastrofos pagaliau bus užtikrintas žydams visateisių piliečių statusas⁸²¹. Be to, Sovietų Sąjungos atstovai dar 1947 m. lapkričio 29 d Jungtinių Tautų organizacijoje parėmė rezoliuciją, kurioje raginta įkurti žydų valstybę. SSRS užsienio reikalų ministras Andrejus Gromyka 1948 m. gegužės 29 d. pranešime, skaitytame Jungtinių Tautų saugumo taryboje, oficialiai pripažino žydų tautos teisę įkurti Izraelį Palestinos teritorijoje: „Žydų tauta jau daugelį amžių yra glaudžiai susijusi su Palestina. Antrojo pasaulinio karo metu žydai iškentėjo kur kas daugiau nei kitos tautos. Maždaug šeši milijonai žydų buvo išžudyta nuo nacistinių budelių rankų. Dėl to žydai stengiasi sukurti savo valstybę, ir būtų neteisinga negerbti šios jų teisės“⁸²². Palaikymas iš Sovietų Sąjungos buvo toks stiprus, kad nemaža dalis SSRS žydų pradėjo atvirai reikšti savo lojalumą Izraeliui, spausdinti sionistinės pakraipos laikraščius ir lankytis sinagogose. Tarp jų buvo ir Lietuvos žydų, kuriuos kiek nustebino toks viešas sovietinės valdžios palankumas⁸²³. Galima nuspėti, kad geresnio gyvenimo iliuzijas kurstė ir pirmosios sovietinės okupacijos patirtys, kai įvyko pozityvių pokyčių žydų kultūros ir švietimo srityse – Kaune ir Vilniuje buvo įkurti valstybiniai žydų teatrai, Lietuvių rašytojų draugijoje įsteigta Žydų rašytojų sekcija, Lietuvos radijas transliavo laidas jidiš kalba, o žydų tautybės studentų pagausėjo maždaug nuo 400 iki 700⁸²⁴. Tačiau kartu negalima nesutikti su Sara Ginaite, jog „sovietmečiu Lietuvos žydai sulaukė pilietinio lygiateisiškumo ne tik socialinio ir politinio gyvenimo, bet ir sovietinio teroro srityje, t. y. jie, kaip ir kiti Lietuvos gyventojai, buvo suiminėjami, tremiami, be jokio gailesčio naikinama jų kultūra“⁸²⁵.

Pirmaisiais pokario metais Sovietų Sąjungos socialiniame visuomenės gyvenime buvo dažnai girdimas žodis „жид“ (liet. „žydas“), kuris rusų kalboje turi pejoratyvią konotaciją. Kiekvienas žydas vadintas „Abraška“, kiekviena žydė – Sara⁸²⁶. SSRS žydams buvo aiškinama, kad yra nepageidaujami, kad jie buvo blogio šaltinis žemėje, kad jie nekariavo, bet slėpėsi užfrontėse ir spekulio. Todėl žydai pradėjo vengti rodytis miestų viešosiose erdvėse dėl potencialios fizinės grėsmės, tuo tarpu Sovietų Lietuvoje buvo galima jaustis kiek laisviau ir po karo joje teiktas dėmesys žydiškai tapatybei išsaugoti. Tačiau išryškėjus sovietinės sistemos nusistatymui žydų atžvilgiu, kai išgyvenusiems Holokaustą inkriminuoti kaltinimai kolaboravimu⁸²⁷, o sovietinė

⁸²¹ TERRACINI, U. Israel as a Factor in Soviet Anti-Semitism. In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 169.

⁸²² GARBUZOV, L. A Struggle to Preserve Ethnic Identity: the Suppression of Jewish Culture by the Soviet Union's Emigration Policy between 1945–1985. *Boston University International Law Journal*, 2005, vol. 23, no. 1, p. 165.

⁸²³ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 296.

⁸²⁴ Ibid., p. 221; LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 2–3.

⁸²⁵ GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, S. Op. cit., p. 27.

⁸²⁶ GOLDBERG, B. Z. Op. cit., p. 58.

⁸²⁷ Kito tokio Lietuvoje nėra: tris koncentracijos stovyklas iškentęs Moisiejus savo akimis regėjo, kas buvo daroma Kaune [interaktyvus]. 2018 01 26 [žiūrėta 2018 01 31]. Prieitis

istorinė atminties politika pavertė žydus „tarybiniais piliečiais“, žydų genocidą – „hitleriniais nusikaltimais“, paaiškėjo, kad Sovietų Sąjungoje nebus ateities žydams. Iš žydų atimta nacistų okupacijos laikotarpiu įvykdytų nusikaltimų receptijos galimybė, tad išgyvenusiųjų tokia sovietinio režimo pozicija paveikė kaip antroji trauma⁸²⁸. Tai rodo Holokaustą išgyvenusio buvusio Linkuvos miestelio gyventojo Josifo Lurijos atsiminimai: „Keletas lietuvių buvo suimti už karo nusikaltimus, tačiau po pusmečio įvyko amnestija, ir visi šie kaliniai buvo paleisti. Jie išvengė bausmės už žmogžudystes ir tiesiog šaipėsi iš mūsų. Mes žinojome, kad atsiradus galimybei jie ir vėl žudyti“⁸²⁹.

Sovietinio režimo kurstyta Holokausto retušavimo praktika inspiravo žydų frustacines nuotaikas, kurias sustiprino tiek valdžios, tiek pačios visuomenės priešiškusmas. Kaip prisiminė A. Suckeveris, jis pokario metais iš Vilniaus emigravo dėl vis didėjusios sovietinės kontrolės, apsunkinusios galimybes atgaivinti Vilniaus žydų bendruomenės veiklą, ir dėl 1946 m. liepos mėn. įvykusio Kielcų pogromo, kai buvo nužudyti 42 žydai⁸³⁰. Taip pat žydų abejones dėl teigiamų poslinkių stiprino visuomenėje ryškėjęs priešiškusmas žydams, kurį inspiravo baimė, kad grįžę Holokaustą išgyvenę žydai pareikalaus grąžinti jiems iki karo priklausiusius namus ir kitą turtą arba konkuruos dėl darbo vietų (ypač meno ir mokslo institucijose)⁸³¹. Tad dalis žydų siekė bet kokia kaina emigruoti, nes jiems Lietuva asocijavosi su didelių žydų kapišnyku ir antisemitizmu. Iš Lietuvos kilusi Sonja Haid rašė, kad pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir SSRS antrą kartą okupavus Baltijos valstybes, tikėjosi, kad jos niekada nebeatgaus nepriklausomybės: „Tai bus maža kaina, kurią lietuviai turės sumokėti už pasyvų požiūrį į savo bendrapiliečius, kurie ten gyveno daugelį šimtmečių. Jei jie [lietuviai – J. S.] būtų norėję, jie galėjo padėti, bet pasirinko bendradarbiavimą su vokiečiais ir atliko žiaurų darbą“⁸³². Kitiems paprasčiausiai buvo šlykštu gyventi šalia laisvai vaikštinėjusių žmogžudžių, o dar dalis išgyvenusių žydų nusivylė so-

per internetą: <<https://www.delfi.lt/multimedija/mes-prisimename/kito-tokio-lietuvoje-nera-tris-koncentracijos-stovyklas-iskentes-moisiejus-savo-akimis-regejo-kas-buvo-daroma-kaune.d?id=77000749>>; Išgyveno Kauno getą ir Štuthofą: lageryje pirmiausia nukirpo plaukus ir liepė praustis [interaktyvus]. 2018 01 31 [žiūrėta 2018 01 31]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/multimedija/mes-prisimename/isgyveno-kauno-geta-ir-stuthofa-lageryje-pirmiausia-nukirpo-plaukus-ir-liepe-praustis.d?id=77028443>>.

⁸²⁸ GAILIENĖ, D. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius, 2008, p. 31.

⁸²⁹ An interview with Josef Lurie. Josef Lurie – story of a Holocaust survivor from Linkuva [interaktyvus], [žiūrėta 2014 02 04]. Prieitis per internetą: <<http://www.linkuva.com/lurie.htm>>.

⁸³⁰ SCHWARZ, J. After the destruction of Vilna: Abraham Sutzkever's poetry, testimony and cultural rescue work, 1944-46. *East European Jewish Affairs*, 2005, vol. 35, no. 2, p. 219.

⁸³¹ Rachilės Kostanian atsiminimai; PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 140.

⁸³² “Between Life and Death (My Memoirs)” by Sonja Haid Greene, *USHMM*, RG-02, 112, l. 3.

vietine valdžia⁸³³. Plungėje gyvenęs J. Bunka pažymėjo, jog daugelis žydų po karo suprato, kad jų vieta tik Izraelyje ir tik ten žydai bus apsaugoti nuo asimiliacijos ir antisemitizmo, kad reikia stiprinti savo istorinę tėvynę, saugoti jos nepriklausomybę, tačiau taip pat egzistavo supratimas, kad svarbu neužmiršti savo gimtosios Lietuvos, kur gimė ir augo⁸³⁴. Todėl nemažai žydų dėjo pastangas kurti gyvenimą sovietų okupuotoje Lietuvoje, o kiti įsitraukė į sionistinį judėjimą, kurio pagrindinis tikslas buvo išvykti iš SSRS.

Prieš prasidedant antikosmopolitinei kampanijai, daliai Lietuvos SSR žydų jau buvo žinoma apie sovietiniuose vadovaujančiuosiuose sluoksniuose stiprėjusią žydų diskriminaciją. Tai atspindi LKP CK antrojo sekretoriaus Iciko Meskupo žmonos Saros Šapiraitės atsiminimuose. Ji rašė, kad 1945 m. susitiko su LKP CK sekretoriumi kadrų reikalams Mykolu Junču-Kučinsku, kuris pasakė, jog partiniame aparate žydai nebegalės dirbti⁸³⁵. Ši nuostata žydų atžvilgiu ne iš karto buvo visuotinai taikoma, bet tai jau buvo nuosekliai skatinamas ir įgyvendinamas politinis nusistatymas⁸³⁶. Aukštuose valstybiniuose postuose, represinėse struktūrose išliko tik tie žydai, dėl kurių ištikimybės režimui nebuvo abejonių.

Žydus gaubusio nerimo atomazga tapo propagandinių kampanijų prieš „kosmopolitizmą“ ir „gydytojus kenkėjus“ negatyvūs semantiniai žydų įvaizdžiai, provokavę antisemitines nuostatas įvairiuose visuomenės sluoksniuose. Šis priešiškus žydų atžvilgiu atspindi Lietuvos žydų inteligentų atsiminimuose. Pavyzdžiui, rašytojas J. Josadė prisiminė, kad pirmiausia žydai sutapatinti su „bekilmiais kosmopolitais“, vėliau su „sionistiniais teroristais“, „Amerikos šnipais“⁸³⁷. Rašytoja Marija Rolnikaitė pažymėjo, kad „kosmopolitais“ dažniausiai buvo vadinami tik žinomi veikėjai, tačiau dėl to, kad ji parašė pjesę lietuvių kalba, mokėsi rusų kalbos institute ir mokėjo jidiš, neabejotinai galėjo būti apkaltinta „kosmopolitizmu“⁸³⁸. Intensyvėjant antisemitinei atmosferai, I. Veisaitė apie 1950-uosius metus nedrįso net dainuoti jidiš⁸³⁹, dainininkui Benjaminui Chajatauskui rekomenduota pašalinti iš repertuaro „žydišką“ kūrybą⁸⁴⁰, o teatrologui M. Petuchauskui nesuteiktas siuntimas į Maskvos A. Lunačarskio teatro meno institutą. M. Petuchauskas antikosmopolitinės kampanijos metu prašė šio siuntimo pas Juozą Banaitį, anuometinį Meno reikalų valdybos prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos viršininką, tačiau pastarasis nusišypsojęs nužvelgė jį ir paklausė: „O

⁸³³ LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 192

⁸³⁴ Plungės žydų istorija [interaktyvus], [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<http://jbfund.lt/istorija/plunges-zydu-istorija/>>.

⁸³⁵ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 300.

⁸³⁶ Ibid., p. 295–296.

⁸³⁷ JOSADĖ, J. Mintys apie žydų muziejų, p. 19.

⁸³⁸ ПОЛЬНИКАЙТЕ, М. Op. cit., c. 426.

⁸³⁹ ŠVEDAS, A. Op. cit., p. 94–95.

⁸⁴⁰ Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos laida „Kultūrų kryžkelė. Menora“ [interaktyvus]. 2017 10 12.

jūs, jaunuoli, laikraščius skaitote?“ – „Skaitau“, – sumišęs atsakiau. – „Na, tai suprantate?“ – „Mm... suprantu“, – susivokiau po pauzės⁸⁴¹. Laikraščiuose antivalstybine veikla buvo kaltinami žinomi SSRS kultūrinio elito atstovai, o skliaustuose įrašomos pavardės, aiškiai nurodančios žydišką kilmę⁸⁴².

Negatyvias žydų nuotaikas stiprino tai, kad išgyvenusiesiems Holokaustą pokariu buvo jų (re)socializacijos į sovietinę sistemą laikotarpis, o spaudoje pradėta kampanija prieš „gydytojus kenkėjus“ padėjo įsivyrauti nepasitikėjimui ir įtarumui. Lietuvos žydų atsiminimuose pažymima, kad radijo stotys ir laikraščiai kone iškilmingai pranešė apie valstybės saugumo komiteto „demaskuotą“ grupę „žudikų baltais chalatais“⁸⁴³. Spaudoje skleistos propagandos apie valstybės „priešus-sabotažininkus“ fone Kremlius perteikė žinią, kad būtent žydai išskirti iš sovietinių tautų ir tapo tikslinė teroro grupė. Viena vertus, dalis žydų kampaniją prieš „kosmopolitizmą“ reflektavo kaip paprasčiausią siekį nukreipti žmonių nepasitenkinimą tariamų priešų link, o „gydytojų bylą“ kaip laikinas funkcinės klaidas⁸⁴⁴. Kita vertus, G. Kanovičius prisiminė, kai pokalbio metu su tėvu jam buvo pasakyta: „Tu būsi pirmas iš mūsų šeimos, kuris pietaus kalėjime“. Kaip tik tada Maskvoje vyko teismo procesas – teisė Žydų antifašistinio komiteto narius, tarp kurių buvo ir rašytojų. G. Kanovičiaus tėvas pats skaityti nemokėjo, tačiau iš skaitančiųjų sužinojo apie bylą prieš žydus, žydų rašytojų šaudymą, todėl baiminosi dėl sūnaus noro tapti rašytoju⁸⁴⁵: „būti žydu – beveik nusikaltimas. Arba slepiantis nusikaltimą. Arba gresiantis nusikalsti“⁸⁴⁶. Vis dėlto G. Kanovičius pabrėžė, kad sovietinėje Lietuvoje nebuvo tokio atviro žydų persekiojimo⁸⁴⁷, nors nemenka dalis Lietuvos SSR žydų nuogąstavo, jog valdžia siekė deportuoti juos į rytines SSRS teritorijas (Birobidžaną, Sibirą)⁸⁴⁸, ir su nerimu laukta, kada kampanija palies juos asmeniškai⁸⁴⁹. Pastarasis veiksnys apie ketinimus išstremti žydus iš Baltijos šalių greičiau įvardytinas mitu, kurį inspiravo antikosmopolitinės kampanijos ir „gydytojų kenkėjų“ bylos kurta baimės atmosfera bei Holokausto trauma. Šiai versijai pagrindą

⁸⁴¹ PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 60.

⁸⁴² Anuomet populiarius buvo anekdotas, kaip tūlas pilietis kreipėsi į civilinės metrikacijos biurą, prašydamas pakeisti pavardę. Valdininkas nustebo: kuriam galui keisti Ivanovo pavardę į Petrovo? Ivanovas paaiškino: kai vėl daužys už kosmopolitizmą, keliaklupsčiąvimą Vakarams, tai prie Petrovo pavardės skliaustuose įrašys Ivanovas, o ne Finkelšteinas. Ibid.

⁸⁴³ JOSADĖ, J. *Užtrenktos durys...*, p. 68.

⁸⁴⁴ РОЛЬНИКАЙТЕ, М. Op. cit., c. 426.

⁸⁴⁵ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 75.

⁸⁴⁶ Ibid., p. 96.

⁸⁴⁷ Ibid., p. 97.

⁸⁴⁸ Bellos Shirin atsiminimai; Vyras, g. 1940 m. (Izraelis); moteris, g. 1946 m. (1) (Izraelis). Biografiniai interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“; OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 65.

⁸⁴⁹ CEITLINAS, J. Op. cit., p. 51–52, 59, 97.

suteikia LKP CK darbuotojo G. Užpolio atsiminimai, pasakoti redaktoriui Cvi Razui apie 1953 m. įvykius Lietuvoje. G. Užpolis pasakojo, kad jis, kaip LKP CK atstovas, buvo pasiūstas į Vilniaus geležinkelio stotį patikrinti, ar tinkamai parengti geležinkelio sąstatai, skirti masiniam žmonių vežimui. Stotyje įsitikinus, kad vagonų būklė nėra tinkama žmonėms gabenti, jį lydėjęs geležinkelio stoties viršininkas pareiškė, kad žydams vežti tiks ir tokie vagonai⁸⁵⁰. Tačiau abejotinas šio šaltinio autentiškumas, nes nėra kito pasakojimo patvirtinimo, kaip ir istoriografijoje nėra užfiksuotų jokių specifinių direktyvų apie ketinimus deportuoti žydus. Todėl galima numanyti, kad geležinkelio darbuotojas sovietinės antisemitinės propagandos piko metu pats nusprendė, kad bus tremiami būtent žydai, juolab panašūs gandai apie žydų iškeldinimą ir tam būtiną didelį vagonų skaičių 1953 m. vasario mėn. jau sklandė Maskvoje⁸⁵¹.

Naujų represijų baimę sužadinusi sovietinė propaganda eksploatavo žydų trauminius prisiminimus ir kurstė nerimastingas nuotaikas. Tai perteikia E. M. Peisačenko laiške iš Vilniaus į Zaporožę: „Negaliu atsipeikėti. Man nesinori rodytis žmonėms. Taip ir galvoju – išgirsi „mažai juos mušė“. Visą laiką buvo įspūdis, kad kažkas pasikeis, bus imtasi kokių nors priemonių prieš judofobiją. Bet po pranešimo, kurį radijas iš Maskvos transliavo kiaurą dieną apie tai, ką žydai sugeba, sielą užvaldė apmaudas. Kuo visa tai baigsis? Skaudu... Mums, tarybiniais žydams, sąžiningiems, atsidavusiems Tarybinei Tėvynei, kartu patirti priešišką pažiūrą tik todėl, kad tu žydas“⁸⁵². J. Josadė susirūpino savo ir šeimos saugumu iš karto po to, kai 1949 m. buvo suimtas poetas H. Ošerovičius. Jis nusprendė išoriškai nuslėpti savo „žydiškąjį“ tapatumą: pakeisti vardą, šeimoje kalbėti tik lietuviškai, o išstūmus jidiš tikėtasi savo vaikus apsaugoti nuo galimų nemalonumų ateityje⁸⁵³. Rašytojas vaizdžiai apibūdino laikotarpį, „gydytojų bylai“ įgaunant vis platesnį užmojį: „kankinamai slinko švininės dienos ir, kaip tada man atrodė, tiršto rūko apgaubtos bemiegės naktys. Savaitės, primirkusios baimės, keitė viena kitą, kol...“⁸⁵⁴ Nerimo nuotaikos užfiksuotos ir M. Petuchausko atsiminimuose apie „gydytojų kenkėjų“ bylos laikotarpį: „Galima įsivaizduoti, ką mes su mama, vos atsitokėję nuo trejų metų rudojo košmaro, išgyvenome per tuos tris tikrinimo mėnesius. Nemigo naktimis, gąščiodamiesi kiekvieno beldimo į duris, įsitempę laukdami atomazgos“⁸⁵⁵. J. Fainas šį laikotarpį įvardijo juodžiausiu SSRS žydų istorijoje⁸⁵⁶, o kitas amžininkas akcentavo kilusią įtampą gatvėse, bet spėjo, kad

⁸⁵⁰ ANTANAITIS, K. Op. cit., p. 101.

⁸⁵¹ Ibid.

⁸⁵² 1953 m. sausio 21 d. LSSR MGB ministro P. Kondakovo spec. pranešimas LKP CK antrajam sekretoriui V. Aronovui apie Lietuvos gyventojų nuotaikas dėl „gydytojų kenkėjų“ bylos. In *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, p. 182.

⁸⁵³ CEITLINAS, J. Op. cit., p. 51.

⁸⁵⁴ JOSADĖ, J. *Užtrenktos durys...*, p. 73.

⁸⁵⁵ PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 62.

⁸⁵⁶ FAINAS, J. Op. cit., p. 219.

Lietuvos SSR žmonės ne taip tikėjo prasimanymais, tačiau „kas dėjosi Maskvoje ar Leningrade – tai tikrai buvo baisu“⁸⁵⁷. Užfiksuota atvejų, kai Jūrmaloje (Latvijos SSR) buvo platinami lankstinukai su šūkiu „mušti žydus!“, o Estijos SSR pasigirsta raginimų sukilti prieš žydus, o pogromo metu pakarti vieną ar kelis asmenis⁸⁵⁸. Be to, antikosmopolitinės propagandos metu užfiksuota atvejų, kai žydus „kosmopolitizmu“ apkaltindavo tie, kurie siekdavo „kompromituojančia“ informacija gauti asmeninės naudos. Pavyzdžiui, į universitetą, kuriame studijavo M. Petuchauskas, buvo persiųstas laiškas iš LKP CK. Anonimas rašė, kad Teisės fakultete mokosi „burmistro sūnelis“⁸⁵⁹, kurio tėvas Šiauliuose įdavinėjęs komunistus. M. Petuchauskas buvo iškviestas pas universiteto valdžią ir sudaryta komisija skundui tirti⁸⁶⁰. Pažymėtina, kad skundai, kaip paprastų žmonių patirties šaltinis, kasdieninio gyvenimo liudijimas, fiksuoja bendrus pokario Lietuvos padėties bruožus, į kuriuos svarbu atsižvelgti, vertinant kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ ir „gydytojų kenkėjų“ bylos propagandą: skundai valdžiai pranešdavo apie kitų žmonių „antisovietinę veiklą“, nusižengimus, trūkumus ar kitus sovietinę tvarką trikdančius reiškinius. Jie galėjo būti skatinami įvairiausių motyvų (atsidavimo sovietiniam režimui, noro įtikti ar pelnyti palankumą, baimės, keršto ar materialinės naudos), tad antikosmopolitinė propaganda suteikė visuomenei kontrolės ir manipuliacijų įrankį, kurį buvo galima nukreipti prieš kiekvieną „neįtikusį žydą“, o tokių atvejų kaip M. Petuchausko pasitaikė ir daugiau⁸⁶¹. Kad ir kaip būtų, ši skundų interpretacija nepaneigia jų, kaip sovietinio antisemitizmo darytos įtakos Lietuvos SSR socialinei aplinkai, patvirtinimo, juolab „gydytojų kenkėjų“ byla sukurstė baimės ir įtarumo atmosferą, kai žydai ir su jais susijusieji buvo įtartini – net universiteto rektorius turėjo savo žydų tautybės vairuotoją pakeisti lietuviu⁸⁶².

Prieš žydus gydytojus nukreiptas puolimas intensyvėjo. Kaip savo prisiminimuose pažymėjo gydytojas Yehošua Štarkas, jį kviesdavo į partijos rajono komitetą, kamininėdavo, kokiai sionistų partijai priklausęs ir kodėl nuslėpęs informaciją apie ištremtas dvi savo seseris⁸⁶³. Y. Štarką kaltino buvus „klastingu priešu“, kuris savanaudiškais interesais įsiskverbė į Komunistų partiją. Chirurgas Borisas Efrosas per viešą ligoninės susirinkimą apkaltintas nuslėpęs nuo visuomenės savo narystę sionistinėje jaunimo organizacijoje⁸⁶⁴. Tokioje žydų tautybės gydytojams priešiškoje atmosferoje išryškėjo praktika, kai po darbo buvo išsinešamos namo ligonių istorijos, kad į jas

⁸⁵⁷ Vyras, g. 1940 m. (Izraelis).

⁸⁵⁸ ANTANAITIS, K. Op. cit., p. 106.

⁸⁵⁹ M. Petuchausko tėvas Samuelis Petuchauskas buvo Šiaulių miesto viceburmistras 1921–1940 m.

⁸⁶⁰ PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 62.

⁸⁶¹ GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, S. Op. cit., p. 196.

⁸⁶² OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 62.

⁸⁶³ EPŠTEINAITĖ, D. Gydytojų bylos Lietuvoje. *Brasta*, nr. 4, 2015, p. 40.

⁸⁶⁴ GLIKMANAS, L. Šiokiadieniai ir šventės gydytojų šeimoje. *Brasta*, 2015, nr. 4, p. 52.

kas nors neprašytų klaidingų duomenų⁸⁶⁵. Tam būta pagrindo, nes kitas amžininkas prisiminė, jog kampanijai įgyjant pagreitį, buvo pradėtos iš naujo tikrinti ligos istorijos. Jo tetos vyras apkaltintas blogai gydęs rašytojus Petrą Cvirką ir Salomėją Nėrį, tačiau atsižvelgus, kad gydytojas žuvo dar 1948 m., iš gydytojos pareigų buvo atleista jo žmona. Vyras, pasakodamas savo atsiminimus, pabrėžė, kad „tokie dalykai neužsimiršta“. Nors tuomet jis buvo dar jaunas, tačiau aiškiai suprato, kad sovietinis režimas pirmausia naikino rašytojus ir kultūrą – „daug kalbėti nereikėjo“⁸⁶⁶.

Atsiminimuose užfiksuota keletas buitinio antisemitizmo incidentų per kampaniją prieš „gydytojus kenkėjus“ – juose sovietinis režimas tiesiogiai nedalyvavo, bet viešai spaudoje formavo priešišumą žydams ir pavertė juos socialiai pažeidžiama SSRS tautine grupe. M. Rolnikaitė rašė, kad bylos metu jai lankantis poliklinikoje, koridoriuje buvo daug žmonių, nes kaip tik vyko susirinkimas dėl pasirodžiusių publikacijų „Tiesoje“. Vienas iš pacientų pasakė: „Jūs manote, jog šie gydytojai veikia po vieną? Nieko panašaus! Tikriausiai ir čia prisiveisė tokių pat feldmanų“⁸⁶⁷. Anot M. Rolnikaitės, po tokio akibrokšto jai „sustojo širdis“ ir ypač po to, kai minėtas asmuo rėžė: „Aš visada sakiau, kad jais negalima tikėti, kad jie visi liaudies priešai [...], gaila, kad Hitleris juos ne visus...“⁸⁶⁸. Dėl „gydytojų bylos“, kuri kurstė nepasitikėjimą žydais, pacientai vengė žydų ir nenorėjo pas juos gydytis. Vaistinėse pamatę „neariškos išvaizdos“ provizorių, išeidavo arba nurodydavo, kad jokių būdu vaistų negamintų iš „tų“ [žydų – J. S.]⁸⁶⁹. Remiantis J. Stankaus atsiminimais, „gydytojų bylos“ metu moteriai pagimdžius dukrelę, o vėliau ant jos kūnelio aptikus mėlynių, buvo manoma, jog naujagimių skyriaus seselė Kiselgof ją sužnaibė⁸⁷⁰ (nuoroda į ritualinį krikščionių kraujo naudojimo mitą). Kūdikio mama apie šią istoriją papasakojo kitoms gimdyvėms, kurios neva irgi rado mėlynių. Seselė Kiselgof ligoninės personalo susirinkime buvo pasmerkta ir pažeminta⁸⁷¹. Pažymėtina, kad „gydytojų kenkėjų“ byla tapo pretekstu susieti vaikų mirtingumą su žydais. Būta masinių isterinių nuotaikų ir gandų apie kūdikių žudymą Maskvoje⁸⁷², kurie pasiekė ir Lietuvos SSR. Tačiau galimą didesnę kūdikių mirtingumą paaiškina faktas, kad medicinos personalo profesionalumą nusmukdė karo metų nuostoliai – gydytojų daugiau nei tris kartus sumažėjo⁸⁷³. Todėl

⁸⁶⁵ Op. cit., p. 39.

⁸⁶⁶ Vyras, g. 1941 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁸⁶⁷ РОЛЬНИКАЙТЕ, М. Op. cit., c. 439.

⁸⁶⁸ Ibid.

⁸⁶⁹ Ibid., c. 441.

⁸⁷⁰ STANKUS, J. Op. cit., p. 109.

⁸⁷¹ Ibid.

⁸⁷² БОХАНОВ, А. Н.; ГОРИНОВ, М. М.; ДМИТРЕНКО, В. П. *История России. XX век*. Москва, 2001, c. 583–589.

⁸⁷³ VAISETA, T. Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944–1953 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2015, nr. 1 (37), p. 60.

dažnai gydytojai nespėdavo laiku visiems suteikti pagalbą ar skirti deramą dėmesį. Be to, pirmaisiais pokario metais egzistavo prastos sąlygos gimdymo skyriuose ir trūko specialistų⁸⁷⁴. Tačiau atsižvelgiant, kad sovietinėje visuomenėje informacijos kiekiai ir kanalai buvo riboti, gandai atliko svarbų vaidmenį socialinėje erdvėje. Bet vis dėlto kampanija prieš „kosmopolitizmą“ bei „gydytojų kenkėjų“ byla sovietinėje Lietuvoje turėjo menkesnį rezonansą ir išprovokavo tik pavienius antisemitinius incidentus. Buitinio antisemitizmo Lietuvos SSR kontekste rašytojos M. Rolnikaitės individuali patirtis liudija atvejį, kai vienas lietuvis, prieš guldamasis į ligoninę, nurodė, kad jį operuotų tik chirurgas žydas⁸⁷⁵, o M. Petuchauskas pažymėjo, kad vykstant kampanijai prieš „gydytojus kenkėjus“ jis įsidarbino vertėju vieno laikraščio redakcijoje, kur sekretoriato dirbusios aktorė Regina Vosyliūtė ir kino istorikė Marija Malcienė padėjo aklimatizuotis naujoje darbovietėje, nors vyr. redaktorius atvirai reiškė nepasitenkinimą dėl to, kad jį priėmė į redakciją vykstant kovai su „žudikais baltais chalatais“⁸⁷⁶.

Sovietinį persekiojimą patyrusių žydų atsiminimams būdinga panaši refleksija apie J. Stalino mirtį. Jie jautėsi „truputį nuošaliau“, kritiškiau žiūrėjo į sovietinę valdžią. Vienas žydų tautybės respondentas prisiminė, kad stovėdami garbės sargyboje prie J. Stalino karsto daugelis verkė, tačiau jis buvo tarp tų, kurie galvojo: „Gera, kad pagaliau tai praėjo“⁸⁷⁷. Anot jo, neverkė tie vaikai, kurie šeimose girdėjo truputį daugiau tiesos, tėvai buvo kritiškesni, o jis pats išskyrė „gydytojų bylą“ kaip vieną iš esminių nepasitenkinimo stalininiu režimu šaltinių. Panašiai atsiminimus pasakojo 1942 m. gimęs respondentas, su kuriuo anuomet mama gana atvirai kalbėdavusi ir jam būnant pionieriumi sakydavusi: „nešokinėk per daug, viskas ne taip, kaip tau atrodo“⁸⁷⁸. Ir kai J. Stalinas mirė, o visi aplink raudėjo, amžininko mama pasakė: „Raudoti čia nėra ko“. Nors vyras nieko neminėjo apie „gydytojų bylą“, bet galima numanyti, jog tai buvo dalis mamos pasakojimo, kurį respondentas įvardijo „apie J. Staliną ir jo niekšybes“⁸⁷⁹. Kita amžininkė pažymėjo, kad mama su teta labai verkė, nes baiminosi, kad „dabar jau juos galutinai sunaikins“⁸⁸⁰. Sovietinio režimo kurstyta antisemitinė propaganda daugiausia reflektuota privačioje žydų sferoje ir nežymiomis socialumo formomis, o tai simbolizuoja anuomet tvyrojusią įtampą visuomenėje.

Nepaisant blogėjančio žydų padėties Lietuvos SSR fono, dalis jų vis vien nesiryžo kaltinti sovietinės sistemos. J. Josadė buvo įsitikinęs, kad „proletariato diktatūra“ teisinga, reikalinga ir tik ji gali gelbėti pasaulį: „vienintelis dalykas, kuris man buvo

⁸⁷⁴ Ibid., p. 57.

⁸⁷⁵ РОЛЬНИКАЙТЕ, М. Op. cit., c. 441.

⁸⁷⁶ PETUCHAUSKAS, M. Op. cit., p. 63.

⁸⁷⁷ Vyras, g. 1940 m. (Izraelis).

⁸⁷⁸ Vyras, g. 1942 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁸⁷⁹ Ibid.

⁸⁸⁰ Moteris, g. 1946 m. (1) (Izraelis).

ne prie širdies – negera politika žydų atžvilgiu, bet tai – guodžiausi – laikinas reiškinyss, apgailėtina klaida, netrukus ji bus ištaisyta“⁸⁸¹. Antisemitinė kampanija privertė Komunistų partijai priklausiusius Lietuvos žydus suabejoti sovietine sistema. Kaip pažymėjo F. Brancovskaja, ji su vyru buvo pripažinti „sąžiningais“ komunistais, bet abiejų politiniai įsitikinimai susvyravo „gydytojų kenkėjų“ bylos metu. Šį laikotarpį įvardijo „baisiais metais“, ir nors antisemitizmo pakurstyta įtampa buvo jaučiama, tačiau F. Brancovskaja buvo prisirišusi prie Lietuvos ir atmetė bet kokias emigracines aspiracijas. Kaip pati pabrėžė, daugelį metų kartu su vyru liko „ištikimi sovietų valdžios tarnai“⁸⁸².

Po kampanijos prieš „kosmopolitizmą“ ir „gydytojų kenkėjų“ bylos Lietuvos SSR žydų atsiminimuose išryškėjo skirtumai tarp tų, kuriems: 1) būdingos individualios antisemitizmo patirtys, 2) tik nujaustos atmosferoje ir 3) tų, kurie nesusidūrė su jokiomis antisemitizmo formomis. Dažnas sovietmečio buitinio antisemitizmo pavyzdys buvo žydiškos kilmės pabrėžimas, juolab būti žydu, turėti pase tai liudijantį įrašą reiskė atskirtį. G. Kanovičius pažymėjo, kad žodis „žydas“ asocijavosi su purvinu pasauliu⁸⁸³, o anot I. Veisaitės, būti pavadintam „žydu“ reiskė tarytum įžeidimą⁸⁸⁴. Įvairiuose sovietinės Lietuvos visuomenės sluoksniuose žydai pašaipiai vadinti „Moišėm“, „Ickėm“, „Sarom“ ir tai buvo plačiai paplitę „žydbernio“, „žydvaikio“, „žydmergės“, „prakeikto žydo“, „apgailėtino žydo“ ir etc. ekvivalentai. G. Kanovičius prisiminė antisemitinį incidentą, įvykusį Akademinio teatro bufete Vilniuje, kai bekalbant su P. Gaidžiu ir Klaipėdos teatro direktoriumi Baliu Juškevičiumi nuo greta sėdėjusios kompanijos „vis atsklisdavo „žydas“, „žydas“...“⁸⁸⁵. Kitas amžininkas, nuo 1972 m. gyvenantis Izraelyje, pabrėžė: „dabar esu Jakov Katz, o Lietuvoje buvau Jokūbas Kacas. Dar pridurdavo – „tiesiog žydelis““⁸⁸⁶. Pasak jo, sovietinėje Lietuvoje nebūdavo ir savaitės, kad negirdėtų, jog „žydas toks ar anoks“⁸⁸⁷. J. Fainas prisiminė, kad pokario metais jam atėjus laukti egzaminą į vienos Kauno vidurinės mokyklos salę prieš mokytojų komisiją, kai buvo ištarta jo pavardė, pasigirdo kikenimas dėl jo tautybės – „nejaugi jų dar liko?“⁸⁸⁸ Po šio įvykio J. Fainas ėmė ieškoti lengviau ištariamo (lietuviško) vardo. Jam kiekviena diena mokykloje būdavo „kovos diena“. Pastumdavo, pargriaudavo, „žydeliu“ vadindavo kasdien: „Tikriausiai buvau vienintelis žydas visoje mokykloje, nes vaikai iš kitų klasių ateidavo apžiūrėti manęs kaip eksponato. Įsitikinę, kad neturiu ragų ir išvaizda nesiskiriu nuo lietuvių, prašydavo

⁸⁸¹ JOSADĖ, J. *Užtrenktos durys...*, p. 64.

⁸⁸² WOOLFSON, SH. Op. cit., p. 113.

⁸⁸³ GERSHENSON, O. *The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe*. New Brunswick, 2013, p. 79.

⁸⁸⁴ ŠVEDAS, A. Op. cit., p. 137

⁸⁸⁵ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 163.

⁸⁸⁶ KNIEŽAITĖ, M. Op. cit.

⁸⁸⁷ Ibid.

⁸⁸⁸ FAINAS, J. Op. cit., p. 153.

ištarti žodį „kukurūzai“⁸⁸⁹. Tačiau, kaip pats pabrėžė, su dauguma bendraklasių tokių bėdų nekildavo, kabinėjosi tik grupelė jaunuolių. Ta pati grupelė įžeidinėjo ir jauną mokytoją žydaite⁸⁹⁰. Teisybės dėlei reikia pridurti, kad į skundus dėl antisemitinių incidentų mokyklos vadovybė reagojo⁸⁹¹. Panašias antisemitizmo patirtis reflektuoja ir poetai V. Palčinskaitė bei S. Kanovičius. V. Palčinskaitė rašė, kad kartą, stalininiais metais, jai besimokant pirmoje klasėje, ant savo uniforminės prijuostės rado prisegtą raštelį „žydelka“⁸⁹². S. Kanovičius iš laikotarpio, kai mokėsi Vilniaus Salomėjos Nėries gimnazijoje, prisiminė: „Pirmiausia susiduri su stereotipais – žeidžiančiais, nepakančiais, nuo „a“ iki „z“ išmoksti buitinio antisemitizmo žodynėlį. Nuolat atsiduri situacijoje, kur kas nors vienaip ar kitaip pabrėžia, jog esi kitoks – kiemo vaikai, mokyklos bendraklasiai, net klasės auklėtoja [...]. Vienu metu tėvai svarstė, kad vertėtų mane perkelti į rusakalbę mokyklą, kurioje buvo gausu žydų ir aplinka nebuvo tokia priešiška. Vis dėlto baigiau Salomeiką“⁸⁹³. Ne vienas asmuo savo atsiminimuose pažymėjo, kad buitinis antisemitizmas susidėdavo iš tokių smulkmenų kaip žydiškos kilmės pabrėžimo stovint eilėse ar anekdotais. Todėl neretai Lietuvos žydai antisemitizmą laikė kone kasdieniu reiškiniu, kilusiu iš neapykantos tautiniu pagrindu. Pamažu atsirado savisaugos instinktas, kai dėl antisemitizmo baimės kilo polinkis nuslėpti savo žydišką kilmę. M. Rosenblumas tvirtino, kad anuomet slėpė savo tautybę, stengėsi kuo rečiau ištarti savo pavardę kad ir kur būdavo – parduotuvėje, poliklinikoje ar darbe. Ne laiku ir ne vietoje ją ištars net pats susigūždavo⁸⁹⁴. Jis pažymėjo: „Jaučiau, kad aš esu svetimas ten visą savo gyvenimą – nuo vaikystės. Vadinasi, su bet kuo kalbi arba bendrauji, nepamiršti nė minutės, kad tu esi žydas, vadinasi, ir jis tai irgi visą laiką prisimena ir jis pirmiausia į tave žiūri kaip į žydą, o paskui... Ir aš jaučiu, kad aš esu atsakingas, kaipo žydų atstovas, už kiekvieną savo judesį, nes sakys: „Tie žydai yra tokie ir tokie“, jeigu aš padarysiu klaidą kokią“⁸⁹⁵. Kad būta tam pagrindo, rodo kito Lietuvoje gimusio respondento pasakotas buitinio antisemitizmo atvejis. Kartą gatvėje pro šalį važiuojantis motociklas kliudė staiga iššokusį vaiką. Motociklo vairuotojas buvo žydas, tad netrukus incidento liudininkai užsipuolė jį – „jūs žydai tokie ir anokie“⁸⁹⁶. Kitas respondentas prisiminė: „Aš ten [Sovietų Lietuvoje – J. S.]

⁸⁸⁹ Ibid., p. 155.

⁸⁹⁰ Ibid., p. 156.

⁸⁹¹ Ibid., p. 157–163.

⁸⁹² PALČINSKAITĖ, V. Op. cit., p. 108.

⁸⁹³ Pokalbis su Sergejumi Kanovičiumi [interaktyvus], [žiūrėta 2016 02 04]. Prieitis per internetą: <<http://literaturairmenas.lt/pokalbiai/508-sergejus-kanovicius-uzmarstis-silpnėsne-uz-atminti>>.

⁸⁹⁴ Vyras, g. 1940 m. (2) (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁸⁹⁵ Ibid.

⁸⁹⁶ Vyras, g. 1940 m. (1) (Izraelis).

jaučiausi gerai, nors ir žinojau, kad esu kitoks. Tai vis tiek kažkoku būdu juntama. Kalbantis ir šiaip... Nors mano atžvilgiu visi buvo labai pagarbūs... Bet užsimiršti, kad nesu visiškai savas, vis dėlto negalėjau“⁸⁹⁷. Iš sovietinės Lietuvos emigravęs Sh. Ben-Zvi mena atvejus, kai jį apgindavo patys lietuviai, bet „nesijausdavo lygus tarp lygių“. Jis tvirtino, kad tik „Izraelyje visi žydai lygūs, ir galime vienas kitą pasiūsti bet kur“⁸⁹⁸. Šis suvokimas pirmaisiais gyvenimo Izraelyje metais jam buvo tikra laimė. Slėpti savo tautybę reiškė meluoti apie vieną pamatinių savasties aspektų, – nors tai padėdavo išvengti priešiško, galėjo sukelti tapatybės krizių. Todėl neretai visi bandymai nukreipti savo tapatybę nuo žydiškumo atsiremdavo į jausmą, kad jie čia, sovietinėje Lietuvoje, nesijautė savi, ir būtent tai neretai tapdavo stimulu emigruoti.

Kita dalis Lietuvos SSR gyvenusių žydų pažymėjo, kad oficialiajame lygmenyje buvo juntamas antisemitizmas, tačiau to nepatyrė savo aplinkoje. Pavyzdžiui, Arkadijus Vinokuras prisiminė, kad nepastebėjo buitinio antisemitizmo⁸⁹⁹. Pasak jo, antisemitizmas buvo jaučiamas pačioje sovietinėje ideologijoje, o lietuviai, nors žydus kiek pajuokdavo, tačiau atviros neapykantos subjektai buvo rusai⁹⁰⁰.

Trečioji respondentų grupė teigė nepatyrusi antisemitizmo. Iš Lietuvos kilusi žydaitė pasakojo: „Aš kiek prisimenu, mano vaikystė buvo labai gera. Man buvo labai gerai, aš nieko blogo neprisimenu, nes rūpesčių nebuvo, aš mokiausi, gyvenau pas tėvelius. Mokiausi mokykloje, paskui universitete, paskui dirbau ir... ir išvažiauvau“⁹⁰¹. Kita respondentė tvirtino niekada nebuvo vadinama „žydelka“, bet vis dėlto vengė savo „žydiškumo“ ir jautė gėdą, kai tėvai tarpusavyje kalbėjo žydiškai⁹⁰². Jos draugai beveik visi buvo lietuviai ir paprasčiausiai nenorėjo išsiskirti visuomenėje. Būta ir atvejų kaip klaipėdiečio Grigorijaus Aizenshtado, kuris sovietmečiu jautėsi laimingas, o anuomet žydams gyvenimo sąlygas laikė itin palankiomis⁹⁰³. Nepaisant to, kad dalis žydų pažymėjo nepatyrę antisemitizmo Lietuvos SSR, tačiau darytina prielaida, kad ne visada jiems priešiško apraiškos buvo atpažįstamos kaip antisemitizmas, juolab minėtąjį G. Aizenshtado požiūrį I. Veisaitė įvardijo „daugiau nei keistu“⁹⁰⁴, o D. Epšteinaitė antisionistinės propagandos tikslu įvardijo neapykantos kurstymą

⁸⁹⁷ Ibid.

⁸⁹⁸ VYŠNIAUSKAITĖ, B. Pasaulio litvakai nesudegino tiltų su Lietuva [interaktyvus]. 2013 09 29 [žiūrėta 2016 06 08]. Prieitis per internetą: <<https://lietuvosdiena.lrytas.lt/aktualijos/pasaulio-litvakai-nesudegino-tiltu-su-lietuva.htm>>.

⁸⁹⁹ Pokalbis su Arkadijumi Vinokuru, 2015 01 12.

⁹⁰⁰ Pokalbis su Arkadijumi Vinokuru, 2014 11 23.

⁹⁰¹ Moteris, g. 1945 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁹⁰² Moteris, g. 1950 m. (Izraelis). Biografinis interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“.

⁹⁰³ Rimanto Sliušinsko interviu su Grigorijumi Aizenshtadt.

⁹⁰⁴ Irenos Veisaitės atsiminimai, 2015 12 23.

prieš žydus⁹⁰⁵. Pavyzdžiui, respondentės, kuri gėdijosi savo žydiškumo, pateiktame pasakojime individualių antisemitizmo patirčių nebuvimas dengėsi su atsiminimais apie „kitų“ patirtą priešišumą: „[...] paskui pajutau, kad čia ne mano. Nors ir labai gera, bet... bet tave kažkaip tai norom nenorom išstumia, tau duoda pajusti... nors man asmeniškai – ne, bet draugams, kad tu nepriklausai šitai vietai, nors... šimtais metų mūsų seneliai ir proseneliai ten gyvena [...]“⁹⁰⁶. Lieka neaišku, ką pačiai respondentei iš tikrųjų teko patirti, o tokių ir panašių atsiminimų (būta pasakojimų, kuriuose nebuvo užsiminta apie antisemitizmo patirtis, tačiau pokalbio metu išryškėdavo priešingi liudijimai) autoriai tarsi atmeta galimybę susieti prieš juos nukreiptą nusistatymą su antisemitizmu. Be to, dalis respondentų linkę antisemitizmą priimti su lengvu humoro jausmu arba nesureikšminti: „Kai pavadindavo „žydelka“, aišku, būdavo nemalonu, bet... Praeini pro šalį ir tiesiog negalvoji apie tai“⁹⁰⁷.

Šias antisemitizmo refleksijas lėmė kiekvienos asmeninės istorijos unikalumas ir tai, kad kiekvieno informanto požiūris į įvykius yra subjektyvus ir nulemtas ne tik išorinių įvykių, bet ir vidinių, vertybinių nuostatų. Nemažą reikšmę turi tai, ar konkretus Lietuvos SSR žydas buvo atvykęs pokariu iš SSRS regionų, kuriuose antisemitizmas buvo labiau paplitęs (G. Aizenshtadto atvejis), ar atsiminimų autoriaus pasakojime galima išvelgti polinkį „nepolitinę“ kasdienybę atriboti nuo bendro to laikotarpio ideologinio konteksto (iš Lietuvos kilusios žydaitės pasakojimas). Pastarasis atvejis būdingas šeimoms, turėjusioms solidų socialinį ir ekonominį kapitalą, kurioms tapo įprasta nuo problemų atsiriboti. Kitaip tariant, šeimos gerovė nustelbdavo sovietinės tikrovės suvokimo realijas: „Sąlygos buvo visiems vienodos, nebuvo jokio skirtumo. Tėveliai dirbo, valgyti buvo, apsirengti buvo. Vasarą važiuodavome į Nemenčinės plentą arba į Palangą mėnėtiui. Ir viskas buvo gerai. Aš mokiausi. Mokiausi muzikos mokykloje, paskui universitete“⁹⁰⁸. Tačiau ne mažiau svarbu įvertinti ir faktą, kad diametralius amžininkų atsiminimus galėjo lemti polinkis ištrinti iš atminties nemalonus, slegiančias patirtis, nes toks yra sąmonės poreikis, savisaugos mechanizmas. Žmogui gyventi padeda teigiamos nuostatos, optimistinės projekcijos, kurios romantizuoja praeitį, arba prisidengiant humoru ir abejingumu maskuojamos nemalonus patirtys. Individuali istorija, tapdama praeitimi, prisipildo nostalgijos, todėl tampa graži, jaudinanti, nepaisant prisimenamų sunkumų. Bet vis dėlto galima numanyti, kad esmingiausia skirtingų refleksijų priežastis yra ta, ar amžininkas kilęs iš šeimos, kuri slėpė savo žydišką tapatybę ne tik nuo visuomenės, bet ir nuo augančių vaikų, ar, priešingai, mokė judaistinių tradicijų, kalbėjo apie Holokaustą, antisemitizmą. Pavyzdžiui, minėtas J. Kacas, kurio tėvai išgyveno Kauno getą, konclagerį, pasakojo: „Nuo mažens augome tokioje atmosferoje, žinodami, kad visa plačioji giminė Žemaitijoje

⁹⁰⁵ Dalijos Epštein atsiminimai, 2016 03 16.

⁹⁰⁶ Moteris, g. 1950 m. (Izraelis).

⁹⁰⁷ Moteris, g. 1946 m. (Izraelis).

⁹⁰⁸ Moteris, g. 1945 m. (Izraelis).

buvo išžudyta lietuvių rankomis. Žinojom, kad SSRS žodis *žydas* yra neigiamas, o žudynių vietose kai kur buvo užrašyta, kad buvo nužudyti tarybiniai piliečiai“⁹⁰⁹.

Analizuoti amžininkų liudijimai yra individualūs ir suteikia tik fragmentišką informaciją apie anuomet sovietinėje Lietuvoje tvyrojusias žydų nuotaikas. Todėl ne mažiau tyrimui vertingos žydų inteligentijos pasirašytos peticijos, kurios išryškina tendencijas dėl egzistavusios sovietinės politikos žydų atžvilgiu. 1970 m. Vilniaus žydai parašė laišką Jungtinių Tautų generaliniam sekretoriui ir Izraelio premjerei Goldai Meir. Šis kreipimasis buvo parašytas po kolektyvinių antisemitinių išpuolių Plungėje bei Vilniuje ir po 1967 m. įvykusio Šešių dienų karo, kai sustiprėjo antisisionistinė propaganda. Laiške Lietuvos žydai nuogąstavo: „Ačiū Dievui, paaiškėjo, kad žmogžudystę įvykdė lietuvis Petryla [...] Bet kas būtų įvykę, jei būtų paaiškėję, kad žmogžudystę įvykdė protišcai atsilikęs žydas? Kas būtų mus gynęs nuo įsiutusios minios? Po to, kai buvo sulaikytas Petryla, nė vienas lyderis ir nė vienas laikraštis nepranešė apie niekšišką šmeižtą prieš žydus. Ir visa tai buvo po beprecedenčių mūsų žmonių kančių, kai viso pasaulio akyse jie išnuodijo mūsų motinas, vaikus, tėvus ir senelius, ir kai visame pasaulyje nebuvo nė vienos ištiestos rankos, gelbstinčios žydus nuo Osvencimo ir Treblinkos krematorių, Babi Yaro, Panerių ir Devinto forto“⁹¹⁰. Sovietinė antisisionistinė ir prieš Izraelį nukreipta propaganda, gana abejingas režimo požiūris į antisemitinius ekscesus Plungėje ir Vilniuje skatino žydų nerimą dėl galimybių oriai gyventi Lietuvos SSR.

Nepaisant antisemitinių patirčių refleksijos, Lietuvos žydų atsiminimuose ir peticijose, vis dėlto išlieka Lietuvos SSR erdvės, kaip daug tolerantiškesnės nei kitose SSRS respublikose, įvaizdis. Viena iš atsiminimų autorių I. Veisaitė buvo tarp tų amžininkų, kurie pabrėžė, kad sovietinėje Lietuvoje buvo mažiau juntama bendra antisemitinė atmosfera⁹¹¹. A. Vinokuras akcentavo, kad Lietuvoje žydai drąsiai kalbėjo jidiš, ypač Kaune, kai kitose sovietinėse respublikose buvo neįmanoma⁹¹². Jis tolerantiškesnę atmosferą motyvavo baime pačių lietuvių, kurie gyveno nužudytų žydų namuose, buvo prisigrobę žydų turto per Antrąjį pasaulinį karą, o 1962 m. vykęs Antano Impulevičiaus teismas tik sustiprino pagrindą nerimui⁹¹³. Tuo tarpu kitose sovietinėse respublikose žydų tapatumas asocijuotas daugiausia su priešišku ir vertė žydus imtis savo tapatumo neigimo praktikos – išlikimo instinktai privertė daug žydų priimti rusišką tapatybę. Saugesnę (tolerantiškesnę) atmosferą žydams sovietinėje Lietuvoje

⁹⁰⁹ JACKEVIČIUS, M. Minėdama Lietuvos nepriklausomybės šimtmetį, Vanagaitė Izraelyje prašys žydų atleidimo [interaktyvus]. 2018 01 22 [žiūrėta 2018 01 22]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/minedama-lietuvos-nepriklausomybes-simtmeti-vanagaite-izraelyje-prasys-zydu-atleidimo.d?id=76953465>>.

⁹¹⁰ Open Letter of Vilnius (Vilna) Jews. Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone, 1970 m. vasario 1 d. *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 1364, l. 44.

⁹¹¹ ŠVEDAS, A. Op. cit., p. 275.

⁹¹² Pokalbis su Arkadijumi Vinokuru, 2014 11 23.

⁹¹³ Ibid., 2015 01 12.

liudija ir faktas, kad po antisemitinio incidento teatro bufete, kai dailininkas Kazimieras Tutkus metė į G. Kanovičių puoduką ir sužeidė, pastarasis kreipėsi į teisimą⁹¹⁴. Tokie teisybės ieškojimai buvo ypač reti arba sunkiai įsivaizduojami Sovietų Sąjungoje, ir šis kontrastas atsispindi kitos amžininkės atsiminimuose. Pastarajai emigravus į Izraelį, iš Ukrainos SSR ir Rusijos SFSR atvykę žydai stebėjosi, kad sovietinėje Lietuvoje, skirtingai nei kitose sovietinėse respublikose, duoti vaikui žydišką vardą buvo „normalu“⁹¹⁵. Iš esmės tokios pačios tendencijos atsispindi ir 1968 m. Lietuvos žydų inteligentų parengtoje peticijoje, kurioje buvo pabrėžta, kad 25 000 žydų gyvenimas nepriklausomoje Lietuvoje iki Antrojo pasaulinio karo ir Lietuvai esant tarp penkios Sovietų Sąjungos respublikų buvo „žymiai geresnis“, negu kitose SSRS dalyse⁹¹⁶. Tačiau paradoksalu tai, kad nors Sovietų Sąjungoje valstybinis antisemitizmas buvo stiprus, bet, anot I. Veisaitės, kasdieniame gyvenime (buityje) jį daugiau jautė Lietuvoje⁹¹⁷. I. Veisaitei atrodė, kad ji nėra visateisė pilietė, ir šis jausmas pasikeitė tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę: „pajutau, kad tikrai esu Lietuvos pilietė, kiek žydė, tiek ir lietuvė [...] Lietuvos Nepriklausomybė tapo išsivadavimu nuo sovietinio antisemitizmo“⁹¹⁸.

Tyrime pateiktos tiek oficialioje, tiek neoficialioje komunikacijoje užfiksuotos antisemitizmo refleksijos nėra pakankamai informatyvios, kad padėtų išskirti priešiško žydams kilimo šaltinį ar juolab „nurašyti“ tik lietuvių ir žydų abipusio pažinimo stokos rezultatui – buitiniam antisemitizmui. Todėl svarbu atskleisti, kaip sovietinis antisemitizmas ar krizinis laikotarpis (sovietinė okupacija, trauminės represijų patirtys, prisitaikymas) galėjo daryti įtaką visuomenei.

Stalininiais metais kampanijų prieš „kosmopolitizmą“ ir „gydytojus kenkėjus“ metu Lietuvos SSR spaudoje „žydiška“ kaltinamųjų kilmė nebuvo aiškiai artikuliuojama, tačiau skaitytojui buvo pateikta užuominų, kurios galėjo inspiruoti visuomenės neapykantą bei pavydą. Propaganda projektuota taip, kad individui turėjo būti sunku išskirti „priešiškus žydus – imperialistinius agentus“, tad įtarimų šleifas krito ant visų žydų. Pasak sovietinio disidento Andrejaus Sacharovo, priešišumą žydams kurstė ir pranešimai spaudoje apie 1953 m. vasario 9 d. bombos sprogimą SSRS ambasados teritorijoje Izraelyje⁹¹⁹. Tačiau ne mažiau antisemitinių nuotaikų sklaidą stimuliuojo pati pokarinė Lietuvos SSR aplinka, kuri buvo tam itin paranki. Trūko maisto produktų, kuro, įvairių kitų medžiagų. Bendra visuomenės būklė palaikė abejingumo, atsargumo ir susitelkimo į asmeninį išgyvenimą kupiną atmosferą, o žmonės palaužia ne vien tiesioginiai grasinimai, bauginimas, baimė patekti į valdžios akiratį, bet ir kasdienis nuovargis, neviltis ir

⁹¹⁴ OGINSKAITĖ, R. Op. cit., p. 163.

⁹¹⁵ Moteris, g. 1941 m. (Izraelis).

⁹¹⁶ EASTBROOK, R. H. Op. cit; SPIEGEL, I. Op. cit.

⁹¹⁷ ŠVEDAS, A. Op. cit., p. 275

⁹¹⁸ Ibid.

⁹¹⁹ САХАРОВ, А. *Воспоминания в двух томах*. Москва, 1996, с. 227.

demoralizacija. Šį karo metų ir prievartinių okupacijų palikimą apibrėžia istoriko Karlo Schlögelio sąvoka „kasdienybės sumaitojimas“⁹²⁰ – sunkios gyvenimo sąlygos, pašliję ar suardyti socialiniai santykiai, vyraujantys demoralizacijos ženklai. Buvo problemiška patenkinti tokius gyvybinius poreikius kaip būstas ir maistas, egzistavo sunkios darbo sąlygos bei stipri konkurencija dėl sėkmingesnės darbo pozicijos įvairiuose sektoriuose. Tai buvo veiksniai, kurie prisidėjo prie didėjančios neapykantos užsieniečiams bei visiems, kurie įkūnijo „svetimuosius“ ir kurių materialinė padėtis atrodė geresnė. Būtent krizės apimtos visuomenės kurstomas antisemitizmas yra paveikiausias, nes atmosfera reikalauja aiškių atsakymų ir greitų problemų sprendimų.

Sovietinio antisemitizmo po Sueco krizės ir Šešių dienų karo, maskuoto kovos su sionizmu ir Izraeliu kampanijomis, pavojus slypėjo kryptingame žydų kaip priešiškos „imperialistinės valstybės“ (Izraelio) atstovų įvaizdžio kūrimo procese per spaudą. Propagandą stiprino ir tai, kad antisisionistinė bei antiizraeliška propaganda kurstyta paskaitų metu universitetuose, kultūros institucijose (klubuose, susitikimų salėse, koncertų salėse ir kt.) bei darbo vietose, tad apie tai išgirdo ir toji „liaudies“ dalis, kuri neskaitė spaudos. Atsiminimuose randama duomenų, kaip vienam lietuviui tarnaujant sovietinėje armijoje „kompostiravo“ smegenis apie Amerikos imperialistų ir Izraelio sionistų išlaikomą „buržuazinio nacionalizmo“ žalą, ir lietuvių „darbo liaudies“ engimą tarpukariu⁹²¹. Kryptinga Izraelio ir sionizmo kritika buvo pavojinga tuo, kad, remiantis antijudaistinių ir antisemitinių įvaizdžių sankloda, daliai visuomenės ji galėjo materializuotis į neapykantą žydams. Faktas, kad antisisionistinėje ir prieš Izraelį nukreiptoje propagandoje dominavo negatyvus, žeminantis požiūris į žydų visuomenę (Izraelio gyventojus), judaizmą, o patys žydai vaizduoti kaip „socialiniai parazitai“, „spekulantai“ ar paprasčiausi „tamsuoliai“, kurstė antisemitizmą. Kitas klausimas, kiek žmonės pasiklioavė tokio tipo propaganda, nes ypač „stagnaciniu“ laikotarpiu labiausiai buvo skaitomas vienas kitas laikraščių kultūrinis puslapis ar sportas, bet pirmieji puslapiai neretai buvo ignoruojami. Be to, Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu, kai sionistų sąjūdis nebuvo persekiojamas, legaliai veikė įvairios sionistų organizacijos⁹²², tuo tarpu Rusijos SFSR jau XX a. pradžioje bolševikų ideologai sionizmą kritikavo kaip rasizmo atmainą⁹²³. Tačiau tai nenuginčija prielaidos, kad antisisionistinė ir antiizraeliška propaganda galėjo dirginti Lietuvos SSR visuomenės tam tikras prieš žydus orientuotas nuostatas⁹²⁴, o patiems

⁹²⁰ SCHLÖGEL, K. *Teroras ir svajonė: Maskva, 1937-ieji*. Vilnius, 2013, p. 364.

⁹²¹ Sovietinio kareivio prisiminimai: apie ką vyrai tyli [interaktyvus]. 2013 09 25 [žiūrėta 2014 09 11]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-09-09-sovietinio-kareivio-prisiminimai-apie-ka-vyrai-tyli-iv/106349>>.

⁹²² BENDIKAITĖ, E. *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*. Vilnius, 2006.

⁹²³ LENINAS, V. *Kritinės pastabos nacionaliniu klausimu*. Vilnius, 1973, p. 7–8.

⁹²⁴ Pvz., B. Goldvargenas prisiminė, jog studijų metais (1956 m.) Stavropolyje bendramoksliai šnabždėjosi tarpusavyje, kad „jis esąs vienas iš tų“. COHEN, B. *Surviving Stalin's Purges* [interaktyvus]. 2013 02 26 [žiūrėta 2017 10 09]. Prieitis per internetą: <<http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/125203/surviving-stalins-purges>>.

žydams, ypač tiems, kurie vis dar prisiminė J. Stalino inspiruotą „gydytojų kenkėjų“ bylą, kelti nerimą.

Sovietinė sistema tarsi nematomai formuodama antisemitines nuostatas, suteikė galimybę tam tikroms visuomenės grupėms viešai realizuoti atavistinę neapykantą. Sionizmas tapo parankiu „priešu“, prieš kurį kurstytos visuomenės nuotaikos dėl režimo trikdžių. Lozungas, kad „žydai išdavė Rusiją“, yra per amžius susiklostęs motyvas, kuris kovos su „kosmopolitais“ ir „gydytojų kenkėjų“ bylos metu (1948–1953 m.) „pakoreguotas“ į „socializmo išdavystę“. Pastarosios ideologizuotos kampanijos baigėsi nepasiekusios keliamų tikslų, tačiau inspiravo tam tikrą „psichologinį pasisekimą“, nes dalis visuomenės žydus pradėjo vertinti su nepasitikėjimu. Tuo metu Lietuvos SSR visuomenė pirmą kartą susidūrė su sovietine propaganda apie „Amerikos sionistų priešiškas direktyvas“, ir visuomenėje diegiamos nuostatos galėjo įsitvirtinti arba sužadinti tam tikrų grupių priešišką žydams, kurį vėliau stimuliuojo kampanijos prieš „valiutos spekuliantus“, sionizmą bei Izraelį. Tokiu būdu pagyvinta diferenciacija tarp neva grobuoniškų „žydiškų“ kapitalistinių Vakarų ir demokratinėms vertybėms atstovaujančio komunistinio pasaulio. Antisisionistinė ir antiizraeliška propaganda tarsi „drąsino“ antisemitus, „legitimavo“ antisemitizmą ir formavo visuomenei „atspirties“ šaltinį, į ką nukreipti neapykantą dėl nepasitenkinimo sovietine sistema. Dėl to buvo didesnė rizika kilti nacionalistiniams ir antisemitiniams veiksnių proveržiams, kurių pretekstu galėjo tapti socialiniai konfliktai (pvz., įmonėse ir gamylose iškilusių gamybinių ir socialinių problemų metu) bei prasidėjus antisovietiniams protestams. Kad tarp žydų sovietinėje Lietuvoje būtų nerimo dėl galimo antisemitizmo proveržio tiek iš pavienių asmenų, tiek iš valstybinio aparato dėl aktyvaus SSRS vyriausybės arabų šalių palaikymo, patvirtina 1968 m. lapkričio mėn. žydų laiškas A. Sniečkui. Žydai prašė suteikti galimybę emigruoti, ir tai motyvavo kilusia antisemitizmo baime, kurią inspiravo antiizraeliška kampanija žiniasklaidoje po Šešių dienų karo. Lietuvos SSR žydų kreipimėsi buvo nerimaujama, kad tam tikrose visuomenės grupėse pagyvintos antisemitinės jausenos: „Mes suprantame, kad tarybinės spaudos varoma antiizraeliška propaganda skirta ne vidaus vartojimui ir ji nesiejama su žydais, gyvenančiais Tarybų Sąjungoje. Tačiau nereikia ignoruoti tos aplinkybės, kad, nepaisant visų stilistinių niuansų, antiizraeliška propaganda, ypač centrinės spaudos karikatūros, atgaivino tam tikroje lietuvių (ir ne tik lietuvių) tautos dalyje antisemitiškas aistras“. Kad būtų pagrindo nerimauti, liudija KGB disponuota informacija. Valstybės saugumas stebėjo visuomenės nuotaikas dėl SSRS laikysenos Artimųjų Rytų klausimu ir 1967 m. ataskaitoje pažymėjo, kad sovietinė visuomenė yra pasipiktinusi Izraelio agresija, o žydus laikė blogais kariškiais ir avantiūristais⁹²⁵. Atkreiptas dėmesys, kad kritiškai SSRS politiką Izraelio atžvilgiu vertino tik „nacionalistiškai“ orientuotos Lietuvos SSR visuomenės grupės ir buvo išreikštas nuogąstavimas dėl kylančio antisemitizmo. Pasigirsta replikų,

⁹²⁵ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita dėl vietos gyventojų reakcijos į Izraelio ir Arabų šalių karinį konfliktą, 1967 m. birželio 12 d. *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 140, l. 42.

kad žydai labai „nachališki“ ir gudrūs žmonės, užėmę aukštas pareigas ir apgaudinėję kitas tautas; advokatas Rozenbliumas autobuse buvo apšauktas agresoriumi, nors kartu Izraelio armijos laimėjimai išsklaidė mitą, kad žydai gali kariauti tik „iš už kampo su kreivais ginklais“⁹²⁶. Bet vis dėlto didesnei daliai Lietuvos SSR visuomenės daugiau simpatijų kėlė Izraelis negu arabų valstybės, ką patvirtina ir A. Vinokuro pasakojimas, kad sovietinė antisionistinė ir antiizraeliška propaganda jokios įtakos bent jo pažįstamiems lietuviams neturėjo⁹²⁷. Be to, užfiksuota atvejų, kai, Izraeliui laimėjus Šešių dienų karą, Vilniaus miesto projektavimo institute lietuviai priedavo prie žydų ir spausdavo jiems ranką⁹²⁸. Galima numanyti, kad tam įtaką darė sovietinės propagandos nesugebėjimas įtikinti SSRS gyventojus, kad arabai buvo nekaltos „neišprovokuotos atakos“ aukos, kad tik Izraelis su imperialistinėmis valstybėmis (pirmiausia JAV) buvo pagrindinis „agresorius“, o SSRS politika neatliko jokio vaidmens nei Sueco krizės metu, nei Šešių dienų, nei Jom Kipuro karuose. 1983 m. vasario mėn. J. Baltušis savo dienoraštyje pažymėjo: „Dabar mes pasveriname kiekvieną reiškinį, sprendžiame apie jį ne pagal receptus, skelbiamus iš tribūnų, o pagal realią tikrovę. Ir čia jokia propaganda nieko padaryti nebegali. Taip yra“⁹²⁹. Todėl daugybė lietuvių palaikė Izraelį ir, anot T. Venclovos, apskritai buvo nusistovėjusi praktika, kad lietuviai sovietinę propagandą suvokdavo atvirkščiai: jeigu valdžia ir ypač KGB ką nors tvirtino, vadinas, tiesa buvo diametraliai priešingoje pusėje. Jeigu plūsti ir kaltinti „buržuaziniai nacionalistai“, vadinas, jie visi kaip vienas buvo didvyriai ir laisvės kovotojai⁹³⁰. Šie svarstymai nepaneigia propagandos kaip visuomenės įtakos priemonės, tačiau verčia manyti, kad propagandiniai lozungai rutinizavosi ir silpo.

Ko gero, esminis antisionistinės ir antiizraeliškos propagandos apie „užsikonspiravusius priešus“ pavojus slypėjo sąmokslų teorijoje kaip reiškinyje, kuri, anot L. Donskio, tiesiog implikuoja antisemitizmą⁹³¹. Joje antisemitizmą jauti, o konspiracinė teorija būdinga gana sekuliarizuotoms visuomenėms, kuriose lengviau įtvirtinti tam tikrą grėsmingą, uždarą, anonimišką jėgą, grasančią tautai ir kultūrai – žydai tam parankiausias taikiny. Taip yra todėl, kad žydai dėl savo uždarumo, dėl nenoro asimiliuotis ir kultūriškai integruotis į tą visuomenę, kurioje jie yra, tapo tiesiog nepamainomu konspiracinio galvojimo taikiniu⁹³². Tiek lietuviai, tiek žydai gyveno

⁹²⁶ Ibid., I. 44–45.

⁹²⁷ Pokalbis su Arkadijumi Vinokuru, 2015 01 12.

⁹²⁸ Moteris, g. 1946 m. (2) (Izraelis).

⁹²⁹ BALTUŠIS, J. *Metai*, 2017, nr. 2, p. 127–128.

⁹³⁰ VENCLOVA, T. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus]. 2015 04 24 [žiūrėta 2015 04 24]. Prieitis per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256>>.

⁹³¹ Apie šiandieninį antisemitizmą Lietuvoje: pokalbis su Leonidu Donskiu. *Akiračiai*, 1995, nr. 6 (270), p. 9.

⁹³² Ibid.

savitą gyvenimą, per daug nesidomėjo vieni kitų kultūra. Būtent tai iliustruoja folklorinėje lietuvių atmintyje neretai aptinkama buitinio antisemitizmo frazė – „geras žmogus, nors ir žydas...“ Toks paplitęs diskriminavimo būdas yra nepiktybinis ir iš esmės nepavojingas, tačiau derantis prie daliai lietuvių visuomenės būdingo moralinio pažiūrų provincializmo žydų atžvilgiu. Dar XX a. pirmojoje pusėje žydo, neva turinčio atgamtinę galią ir gebančio pakenkti nežydai įvairiose situacijose, įvaizdis Lietuvos kaime ir miesteliuose buvo plačiai prigijęs, ir nors būta vėliau abejonių, vis dėlto egzistavo „savotiškas apsidraudimas“⁹³³. Tuo metu kasdienis miestelių žydų gyvenimas, pilnas religinės dvasios, vyko namuose, sinagogose, o krikščionių ir judėjų bendravimas paprastai ribojosi tik socialiniais ir ekonominiais kontaktais. Tuo tarpu sovietinis režimas toliau palaikė tokias pat sąlygas tarpti žydų demonizavimui, kai apie juos iš esmės nebuvo kalbama. Socialinių kategorijų tyrinėtojas Henris Tajfelis pažymėjo, kad stereotipai pasitelkiami individams ar grupėms perimant jau esančias kategorijas ir nekuriant naujų; kuo mažiau tarpgrupinių kontaktų, tuo labiau depersonalizuotas grupės vaizdinys⁹³⁴. Tokio manymo bruožas yra tas, kad žydai yra siejami su kokia nors mistiška organizacija arba struktūra, o šiame kontekste, perfrazuojant filosofą Nikolajų Berdiajevą, nėra nieko lengviau kaip žemo sąmoningumo žmones įtikinti, kad dėl visko kalti žydai. Emocinė dirva visada paruošta mitui apie pasaulinę žydų sąmokslą, apie slaptąsias „žydų masonų“ jėgas ir pan. sukurti⁹³⁵. Kaip teigė R. Kostanian, visi buvo įpratę, kalbėdami apie žydus, vartoti terminus „tarybiniai piliečiai“ arba „sionistai“⁹³⁶. Toks konspiracinis mąstymas apskritai yra vengiantis bet kokių distinkcijų, jis yra amorfiškas pačia savo esme ir lengvai „sulydo“ priešybes. Žydai konspiraciniam mąstymui yra neapeinami todėl, kad apie juos paprastai trūksta tikrų ir patikimų žinių. Stereotipai, nuo mažens įgyjami artimoje aplinkoje, įsitvirtina ilgam, o atskaitos taškas yra socialinė aplinka, projektuojant atitinkamą gyvenimo trajektoriją. Kaip pažymėjo sociologas Paulas Felixas Lazarsfeldas, jokia informacinė (ar propagandinė) žinutė neveikia žmonių sąmonės, o yra (per)interpretuojama būtent žmogaus socialinės aplinkos tinkluose, dažnai pasitelkiant vietinius „nuomonės lyderius“ (šeimos narius, kaimynus, draugus, bendradarbius ir etc.)⁹³⁷. Tai reiškia, kad bet kokia propaganda galėjo įsiskverbti į sąmonę tiek (taip), kiek (kaip) jos perteikiama informacija priimama ir įprasminama tam tikroje socialinėje terpėje⁹³⁸. Antisemitizmo atveju vyksta tas pats: artimoje aplinkoje, kurios žmonėmis pasitikima, gaunama

⁹³³ MARDOSA, J. Lietuvių ir žydų santykiai Lietuvos miesteliuose ir kaimuose (1920–1940). In *Atminties dienos*. Vilnius, 1995, p. 378.

⁹³⁴ BILLIG, M. Op. cit., p. 180.

⁹³⁵ BERTIAJEV, N. Krikščionybė ir antisemitizmas. *Šiaurės Atėnai*, 1990, nr. 27, p. 1.

⁹³⁶ KOSTANIAN, R. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija, p. 14.

⁹³⁷ LAZARSFELD, P. F.; BERELSON, B.; GAUDET, H. *The People's Choice: How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*. New York, 1948.

⁹³⁸ RAMONAITĖ, A. Išvados: pragaištingoji ar išganingoji bendrystė? In *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Moksl. red. A. RAMONAITĖ. Vilnius, 2015, p. 357.

nuostata, kad tam tikra (kita) žmonių grupė yra priešiška ir pavojinga. Problemą didina ir tai, kad etniniai stereotipai yra vieni sunkiausiai pakeičiamų. Net asmeniškai ir anaipol ne iš blogosios pusės pažinodamas vieną ar kitą tam tikros tautos atstovą (grupės narį), individas dažnai ne keičia stereotipinį požiūrį į šią tautą (grupę), o tik padaro „išimtis“ pažįstamiems jos atstovams. Todėl antisisionistinė ir prieš Izraelį nukreipta propaganda formavo visuomenės nuostatas žydų atžvilgiu.

Sąmokslų teorijų efektą galėjo didinti ir tai, kad antisisionistinės ir antiizraeliškos propagandos tikslas buvo sutrikdyti, sugluminti visuomenę. Propagandos esmė yra jos nekintamumas, o sovietiniai propagandininkai naudojo logikos defektus ir suvokimo iškraipymą, būdingu bet kokiam žmogui, nepriklausomai nuo jo tautybės ir išsilavinimo. A. Štromas teigė: „politinė sąmonė masiniu lygiu“ yra grįsta „daugiau instinktais bei emocijomis negu informacija ir jos analize“⁹³⁹, o spaudos darbuotojai, tuo remdamiesi, nuosekliai manipuliavo visuomene. Tokiai propagandai svarbu buvo pasėti abejonę, ir tam neretai buvo pasitelkiama realybės neatitinkanti retorika: „Ad absurdum“ – kai tam tikras reiškiny yra hiperbolizuojamas iki tokio absurdo, kad skaitytojui atrodo, jog taip sumeluoti jau neįmanoma, todėl jis patiki; „Ad hominem“ – kai yra atakuojama asmenybė, nėra diskutuojama tam tikra tema, nėra pateikiama alternatyvios informacijos, nėra aiškinamasi, o paprasčiausiai yra „klįjamos etiketės“⁹⁴⁰. Būtent šis „etikečių klįjimas“ tapo pagrindine sovietinės antisemitinės propagandos sklaidos technika, kuri buvo transliuojama visuomenei. Sovietinėje spaudoje „kosmopolitizmui“, „valiutininkams“, sionizmui ir Izraeliui neretai buvo inkriminuoti tokie kaltinimai, kurie visuomenei turėjo sukelti vien negatyvias asociacijas, ir tokiu būdu siekta valdyti baimę ir neapykantą (stiprias emocijas), o SSRS piliečiai buvo raginami pasikliauti informacija, kuri perteikta emocinga retorika. Dažniausiai aptinkamos „etiketės“ sovietinėje antisisionistinėje ir antiizraeliškoje propagandoje buvo „fašistai“, „imperialistai“, „kapitalistai“ ir „rasistai“. Sovietiniai piliečiai neturėjo galimybių susipažinti su nešališka įvykių traktuote, tad buvo paprasta pasinaudoti informacijos trūkumu ir iškraipyti faktus. Tai liudija ir „Tiesos“ korespondentas V. Kavaliauskas: „žmonės niekur nekelia, tai skaitė laikraštį ir turėjo bent jau pasaulio pažinimo iliuzijų“⁹⁴¹. Kita vertus, tų pačių motyvų kartojimasis ir perteklius rizikavo „atbukinti“ susidomėjimą, subanalinti Artimųjų Rytų klausimą ir nebeatlikti tikslinės propagandinės funkcijos, t. y. daryti įtaką skaitytojui, todėl nemaža dalis visuomenės galėjo ignoruoti šiuos propagandinius tekstus. Tačiau „žmonių neinformuotumas“, anot H. Arrendt, leidžia totalitarinei sistemai ar bet kokiai diktatūrai valdyti⁹⁴². Nuolatinio sakomo melo padarinys yra ne atsiradęs tikėjimas melu,

⁹³⁹ ŠTROMAS, A. *Laisvės horizontai*. Sud. L. MOCKŪNAS. Vilnius, 2001, p. 228.

⁹⁴⁰ MILLER, C. Some ABC's of Propaganda Analysis. *Propaganda Analysis I*, 1937, no. 3, p. 9–12.

⁹⁴¹ Viliaus Kavaliausko atsiminimai, 2013 10 21

⁹⁴² ARENDT, H. Op. cit., p. 89.

o tai, jog niekas daugiau niekuo nebetiki. H. Arrendt nuomone, visuomenės nariai, kurie daugiau nebegali pasitikėti kažkuo, negali ir apsispręsti. Iš jų yra atimamas ne tik gebėjimas veikti, bet ir gebėjimas mąstyti bei vertinti. Filosofė priejo išvadą, kad būtent su tokiais žmonėmis galima daryti, ką panorėjus⁹⁴³.

Taip pat svarbu pažymėti, kad antisisionistinės ir antiizraeliškos propagandos efektyvumą galėjo didinti tai, kad sovietinę visuomenę (ypač stalininiais metais) ir kultūrą buvo persmelkusi įtarumo atmosfera. Įtarumas, nepasitikėjimas buvo ugdomi nuolat, o tai palaikyta per įvairias ideologines kampanijas (pvz., kampanijos prieš „kosmopolitizmą“, sionizmą, „gydytojų kenkėjų“ byla, etc.). Nuolatinėmis užsienio agentų paieškomis ir demaskavimu, kaltinimais ir kaltinamųjų pasiteisinimais režimas tiesiogiai mokė visais aplinkui nepasitikėti. Tokių aplinkybių keliama baimė būti įskųstiems, trukdanti pasitikėti aplinkiniais, skatino įtarumą. Vadinas, norint tiek apkaltinti, tiek apsiginti reikėjo atidžiai stebėti aplinką ir viską aplinkui interpretuoti⁹⁴⁴. Taip oficialus diskursas kūrė prielaidas, kurios vertė skaitytojus ieškoti gilesnių, tekstuose užmaskuotų, prasmų, paslėptų ar neatitinkančių vyraujančio oficialaus diskurso. Žinoma, galima abejoti sovietinių piliečių propagandinių tekstų interpretaciniais gebėjimais, tačiau sovietinis auklėjimas turėjo bent jau formuoti įprotį ne tiesiog sekti siužeto vingius, o skaitant aiškinis, ką jie reiškia. Be to, naudinga socialinė terpė neigiamam žydų įvaizdžiui skliti buvo ir pati sovietinė visuomenė, nes, anot psichologo Boriso M. Segalo, SSRS piliečiai buvo kur kas jautresni negu žmonės iš laisvojo pasaulio. Režimas draudė ir slopino pagrindinius žmogiškuosius poreikius, tokius kaip laisvė, laimė, siekiamybės, apsauga arba savigarda. Tad bet kokios tautinės aspiracijos, laisvos minties raiška keldavo grėsmę, ir už tai buvo baudžiama, o kiekvienų siekių suirimas žadino protesto akcijas, agresiją, pavydą ir „atpirkimo ožio“ paiešką⁹⁴⁵.

Tyrimas atskleidžia, kad antisemitizmą skatino sovietinė antisisionistinė ir prieš Izraelį nukreipta propaganda, lietuvių provincializmas žydų atžvilgiu (buitinis antisemitizmas), tačiau atskirai verta išskirti „žydo komunisto“ įvaizdį kaip dariusį nemenką įtaką antisemitizmo plitimui Lietuvos SSR visuomenėje. Tokiai versijai pagrindą suteikia atsiminimai, kaip, pavyzdžiui, J. Faino, kuris rašė, kad pirmaisiais pokario metais bendramoksliai jį laikė prijauciančiu sovietiniam režimui, jų „politiniai pokalbiai“ nutrūkdavo, vos jam priėjus⁹⁴⁶. Šis antisemitinis epizodas sietinas su 1945 m. į Lietuvą grįžusiais Raudonosios armijos gretose kariavusiais žydais, kurių daliai užėmus vadovaujančiuosius postus Lietuvos SSR administracijoje, buvo suteiktas pretekstas kai kuriems vietiniams gyventojams manyti, kad žydai siekė ne tik prisitaikyti, tačiau buvo linkę kerštauti dėl lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse Antrojo

⁹⁴³ Ibid.

⁹⁴⁴ KLUMBYŠ, V. Ezopo kalbos prielaidos ir formavimasis sovietinėje Lietuvoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2016, nr. 2 (40), p. 77.

⁹⁴⁵ SEGAL, M. B. Soviet Anti-Semitism. *Judaism*, 1979, vol. 28, no. 4, p. 476.

⁹⁴⁶ FAINAS, J. Op. cit., p. 142.

pasaulinio karo metais. Pamažu susiformavo „antisovietiškas antisemitizmas“⁹⁴⁷, kuris iš esmės buvo platesnio ir ilgesnės raidos istoriją turėjusio „žydo bolševiko“, „žydo komunisto“ įvaizdžio atmaina. XX a. 5-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje vis daugiau žydų atvyko į Lietuvos SSR. Jie tapo įvairiais ekonomistais, techniniais specialistais, mokytojais, karininkais – netgi KGB ir Vidaus reikalų ministerijos darbuotojais. Anot A. Vinokuro, šie atvykę „rusų žydai“ buvo tokie pat „zombiai“ kaip ir rusai, nemokėję kalbėti lietuviškai ir neturėję jokių simpatijų Lietuvai⁹⁴⁸. Jie visi buvo įkvėpti sovietinio patriotizmo ir su panieka arba dažniau priešiška vertino vietos gyventojų nacionalizmus. Jų vaikai lankė rusiškas mokyklas ir buvo auklėjami sovietinio internacionalizmo dvasia⁹⁴⁹. Nemaža dalis lietuvių visuomenės sutapatino žydus su jų nekenčiamu komunistiniu režimu, tad greta ankstesniųjų žydų įvaizdžių – Kristaus žudikų, lietuvių išnaudotojų, sukčių prekijų, dykaduonių – atsirado naujas, nustelbęs ankstesnius, – Lietuvos nepriklausomybės duobkasių, uolių okupantų talkininkų, skundikų, žiaurių NKVD tardytojų komunistų, lietuvių kankintojų ir trėmėjų įvaizdis. Šis įvaizdis ir jį palaikantys stereotipai, kad ūkio, kultūros ir sveikatos apsaugos sektorius valdo vien žydai, pradėjo plisti dar tarpukario Lietuvoje, įsitvirtino pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu ir 1940 m. rudenį susikūrus Lietuvių aktyvistų frontui (LAF), kurio antisemitinę liniją 1941 m. vasarą ir rudenį pratęsė periodinė lietuvių spauda⁹⁵⁰, o vėliau „Lietuvių archyvas“⁹⁵¹. Tuo metu prigijo versija, kad Lietuvoje yra „žydų pastatyta arba primesta valdžia“, o žmonės, aktyviai bendradarbiaujantys su ja – „žydberniai“⁹⁵² – toks buvo lietuviškas „pasaulinio žydų sąmokslų“ mito variantas sovietinės okupacijos sąlygomis. Giliai išsisknijęs mitas apie „ypatingą“ žydų vaidmenį sovietizuojant kraštą ir jų kaltę Lietuvai niekur nedingo, o tokio pobūdžio antisemitiniai įvaizdžiai vyravo visuose lietuvių visuomenės sluoksniuose – tiek inteligentijos, tiek paprastų žmonių gretose⁹⁵³.

Šių „žydo komunisto“, „žydo NKVD'isto“ įvaizdžių sklaidos reikšmingas veiksnys galėjo būti Lietuvos pokario partizaninė spauda. Partizanų skleidžiama propa-

⁹⁴⁷ PLASSERAUD, Y. Pašaliečio žvilgsnis į žydus ir ne žydus Lietuvos istorijoje. In *Atminties dienos*. Vilnius, 1995, p. 371.

⁹⁴⁸ Pokalbis su Arkadijumi Vinokuru, 2014 11 23.

⁹⁴⁹ FINKELSTEIN, E. Jewish Revival in the Baltics..., p. 9.

⁹⁵⁰ TRUSKA, L. Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes: apie holokaustą Lietuvoje 1941 m. *Kultūros barai*, 1999, nr. 5, p. 64; VENCLAUSKAS, L. Žydų stereotipas laikrastyje „Į laisvę“. *Akiračiai*, 2002, nr. 8, p. 8.

⁹⁵¹ „Lietuvių archyvo“ II tomo straipsnių pavadinimai: „Žydai lietuviškoje spaudoje“, „Kaip žydai užvaldė lietuviškas įmones ir jose šeimininkavo“, „Žydai skundžia lietuvius bolševikams“, „Darbininkių moterų grumtynės su bolševikų milicija ir žydais“.

⁹⁵² ŽUVINTAS, A. Lietuviai ir žydai. Atviras laiškas Tomui Venclovai. *Akiračiai*, 1978, nr. 4 (98), p. 6.

⁹⁵³ TRUSKA, L. Tikros ir primestos kaltės: žydai ir lietuviai pirmuoju sovietmečiu 1940–1941. *Darbai ir dienos*, 2003, nr. 34, p. 285.

ganda stengėsi apeliuoti į kuo platesnius lietuvių visuomenės sluoksnius, o joje buvo gausu ištartų ir karikatūrų⁹⁵⁴, siejusių žydus su sovietiniu okupaciniu režimu. Lietuvos laisvės kovotojų spaudoje raginta nebūti „judais“, netarnauti „žydams bolševikams“, nestoti į „žydiškąjį komjaunimą“, priešintis „žydų sugalvotiems kolchozams“, nepriimti „žydų atneštos rusiškos kultūros“, neleisti būti sukiršintiems žydų⁹⁵⁵. Buvo nuosekliai pateikiami agresyvūs antisemitiniai pareiškimai, pavyzdžiui, „Mes sunaikinsim visus savo lietuviškus bolševikų budelius ir jų pataikūnus, žydiškus padlaižūnus, kurie prekiauja savo brolių krauju ir gyvybėmis“⁹⁵⁶. Taip pat dažnai pateikinetos „Judo“ neigiamos variacijos: „Klausykite jūs, Lietuvos išgamos komunistai: tuščios jūsų pastangos, nepliurpkite ir neaušinkite be reikalo burnos, meskite nekaltų lietuvių krauju tepę savo judošiškas rankas“⁹⁵⁷; „Siaučiau po Lietuvos kaimus ir miestus raudonieji banditai pamatė savo judošišką galą ir pradėjo organizuoti naujas galvažudžių gaujas [...] galvoja, kad tuo sumažins savo judošišką kaltę, primesdami kitiems, o patys pabėgs“⁹⁵⁸. *Judošius* yra antisemitinio pobūdžio konotacija, viena iš Judo perkeltinių formų. Tokiu vardu siekta pavadinti asmenį, kuris identifikuotas kaip „netikras brolis“, t. y. svetimas tarp savų arba tiesiog tariamas išdavikas. Taigi *judošiumi* dažniausiai būdavo įvardijami asmenys, kuriuos norėta pažeminti kaip „apsigimusius išdavikus“, „apsivogėlius“, „nedorėlius“ ar „šnipus“.

„Žydo NKVD'isto“ įvaizdžiui plisti pretekstą suteikė ir po Holokausto prie sovietinio saugumo prisijungę patys žydų tautybės piliečiai. D. Levinas pažymėjo, kad keršto siekis nemažai žydų paskatino įsitraukti į Raudonąją armiją ir ypač į operatyvinių užduočių vykdymą NKVD bei NKGB struktūrose⁹⁵⁹. Pokariu vienas iš agentų, dirbusių tarp lietuvių karo pabėgėlių Vakarų Vokietijoje, buvo žydas „Janom“ (buvęs Dachau koncentracijos stovyklos kalinys)⁹⁶⁰. Tačiau galima tik hipotetiškai vertinti, ar šis agentas buvo vedinas keršto intencijų lietuviams dėl jų dalyvavimo žydų žudynėse. Kad ir kaip būtų, panašių epizodų aptinkama ir daugiau – iš Lietuvos kilęs Izraelio diplomatas Aba Gefenas atsiminimuose rašė, kad paskutinėmis karo dienomis, SSRS antrą kartą okupavus Lietuvą, jis, nors ir buvo sionistas, įstojo į sovietinius „smerš“ dalinius, norėdamas keršyti žydus engusiems lietuviams⁹⁶¹. S. Atamukas, komentuo-damas šiuos atsiminimus ir reaguodamas į klausimą, ar tai buvo pavienis reiškinys, ar

⁹⁵⁴ Lietuvos partizanų kūryba [interaktyvus].

⁹⁵⁵ GARDINAS. Ar yra Tarybų Lietuva? *Laisvės balsas*, 1952 07 18, nr. 5, p. 1–12; Lietuvos partizanų atsišaukimas „Moksleivi!“ *LYA*, f. K-5, ap. 9, b. 11, l. 91

⁹⁵⁶ Atsišaukimas. Nr. 19, 1944. Atsišaukimai ir kitokie partizanų raštai [interaktyvus]. Prieitis per internetą: <<http://talpykla.istorija.lt/handle/123456789/241>>.

⁹⁵⁷ Atsišaukimas. „Išlaisvintojai“. 1945 02 15. Op. cit.

⁹⁵⁸ Atsišaukimas „Apsispręskite“. 1945 11 01. Op. cit.

⁹⁵⁹ LEVIN, D. *Baltic Jews under the Soviets 1940-1946*, p. 324.

⁹⁶⁰ JUODIS, D. *Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išeiviją 1945–1991 metais*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2015, p. 59.

⁹⁶¹ Kiekvienas žmogus turi pasodinti medį: pokalbis su Solomonu Atamuku, p. 7.

daugiau žydų panašiais tikslais stojo į sovietų saugumo organus, pažymėjo, kad jokių konkrečių duomenų apie kitų žydų dalyvavimą tokio pobūdžio keršto akcijose neturi, bet spėjo, kad tokių galėjo būti labai nedaug⁹⁶². Nekvestionuotina, kad tarp NKVD darbuotojų buvo žydų, tačiau esminga įvertinti tai, kad dėl įvairių priežasčių nauji vietiniai žydai į saugumo organus operatyviniam darbui beveik nebuvo priimami.

Kad ir kokie priešiški kaltinimai buvo nukreipti „žydų komunistų“ atžvilgiu dėl „išskirtinio“ jų „nelojalumo“ Lietuvai, jie greičiau buvo emocinio pagrindo. Nei sovietinės saugumo institucijos, nei partiniai organai nebuvo sudaromi etninio kontingento pagrindu. Be to, sovietinės Lietuvos nomenklatūroje vadovaujamąjį darbą dirbę žydai, tokie kaip G. Zimanas ir kai kurie kiti darbuotojai, „buvo Lietuvos, o ne žydų veikėjai, jie žydų gyvenime praktiškai nedalyvavo ir jiems jokioje gyvenimo srityje neatstovavo“⁹⁶³. Tačiau A. Štomas pažymėjo: „Tai, kad saujelę žydų buvo galima matyti sovietinėje okupacinėje Lietuvos administracijoje, lietuviams buvo pakankamas (nors nepagrįstas) argumentas patikėti, kad sovietų valdžia yra žydų valdžia ir kad Lietuvos žydai išdavė savo šalį, tapdami Maskvos „penktąja kolona““⁹⁶⁴. Manytina, jog etnocentristinis lietuvių visuomenės nusistatymas skatino identifikuoti „svetimus“, bet nesukūrė prielaidų kritiškai sovietinės sistemos refleksijai. Žinoma, nepaneigtina, kad buvo keletas žydų tautybės žmonių, vadovavusių sovietinių valstybinių, pramonės, švietimo, kultūros, medicinos institucijų valdyboms, direkcijoms, tačiau jie nerepresentavo visų žydų kaip monolitinio darinio. Tie keli asmenys, kurie viešajame diskurse buvo reflektuojami žydais, tik ir buvo pastebimi visuomenėje. Todėl susiformavo įvaizdis apie visą Lietuvos SSR kaip „žydų valdomą“, neįvertinant, kad daugiausia vadovujančių postų užėmė lietuviai ir rusai (nors kartais tiek baltarusiai, tiek ukrainiečiai buvo identifikuojami kaip „rusai“). Kita vertus, sovietinėje Lietuvoje egzistavo alternatyva „žydo komunisto“ įvaizdžio diskursui, ir vienas iš pavyzdžių yra lietuvių tautinio pobūdžio pagrindinis leidinys „Aušra“ (1975–1989 m.). Jame fiksuota atvejų, kai buvo sukritikuotas sovietinio režimo polinkis paversti žydus „atpirkimo ožiais“⁹⁶⁵. Vis dėlto sovietinis režimas, nesukūręs galimybių nei akademini-

⁹⁶² Ibid.

⁹⁶³ ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 307.

⁹⁶⁴ ŠTOMAS, A. Holokaustas. Žydų ir nežydų patirtis. *Krantai*, 1990, nr. 11–12, p. 21.

⁹⁶⁵ Levas Regelsonas rašė: „O tuo metu jums nedavė ramybės nacistiniai laurai. Sumanėte jums pavaldžioje pasaulio dalyje „galutinai išspręsti žydų klausimą“. Prisiminkite gydytojus, nuo kurių prasidėjo jūsų sukurtojo tarptautinio žydų sąmokslų sutriuškinimo operacija. Jūs norėjote įteigti rusų tautai tą klaidingą idėją, kad svarbiausia kaltė už praeities nusikaltimus ir vargus tenka ne jums ir ne pačiai rusų tautai, o žydams, primetusiems Rusijai savo piktą valią. Visiems bus atlyginta pagal darbus. Jei žydų jūsų lenininėje gvardijoje buvo daug, tai ir jiems bus atlyginta lygiai kaip ir visiems kitiems. Tik atpirkimo ožiu visiems žydai nebus. Nesitikėkite! Už savo nusikaltimus atsakysite patys!“ REGELSONAS, L. TSRS vyriausybei dėl A. I. Solženycino tremties. *Aušra*, 1979, nr. 15. Prieitis per internetą: <<http://www.lkbkronika.lt/index.php/ausra-nr-15/1945-tsrs-vyriausybei-del-a-i-solzenycino-tremties.html>>.

me, nei pilietiniame diskurse vystytis jokiems moksliniams lietuvių ir žydų santykių tyrimams, visuomeniniu lygmeniu megztis moraliai artikuliuotam dialogui, palaikė „žydo komunisto“ įvaizdį ir su juo susijusias variacijas egzistuoti buitiniame lygmenyje, apsuptas gandų ir mitų. Dalis lietuvių ignoravo faktą, kad komunistinė ideologija nepripažino jokių tautinių sentimentų ir preferencijų.

Keltina versija, kad tiek „žydo komunisto“ įvaizdis, tiek apskritai priešiškus žydams buvo parankus lietuvių visuomenei užmiršti kapituliaciją sovietinės okupacijos išvakarėse ir kolaboravimą, mitingus ir falsifikuotus Liaudies seimo rinkimus, žemės dalijimą ir įmonių nacionalizaciją, J. Staliną, Raudonąją armiją, „naująjį gyvenimą“ šlovinusią lietuvių rašytojų kūrybą ir etc. Todėl dėl visko kaltų žydų įvaizdis buvo tiek parankus režimui, tiek patrauklus daliai lietuvių. Antisemitizmas buvo būdingas Lietuvos SSR visuomenei – toks „miegantis“, atvirai neprasiveržiantis. Būtent tokiam pasyvios būsenos antisemitizmui reikėjo stimulo (dirgiklio), o pasak N. Berdiajevo, „kai žmonės jaučiasi nelaimingi ir savo asmenines nelaimes sieja su istorinėmis nelaimėmis, tai jie ieško kaltininko, kurį būtų galima padaryti atsakingą už visas nelaimes. Tai nedaro garbės žmogaus prigimčiai, bet žmogus jaučia nusiramimą ir būna patenkintas, kai kaltininkas rastas ir jo galima neapkęsti bei jam keršyti“⁹⁶⁶.

Analizuojant antisemitizmo refleksijas sovietinėje Lietuvoje, svarbu įvertinti ir žydų emigraciją kaip potencialų pretekstą kilti visuomenės priešiskumui žydams. Žydų emigracija išskyrė juos kaip privilegijuotą SSRS grupę, o SSKP CK oficialiai pripažino, kad charakteristikų prašymas gamyklose ir įmonėse buvo sutinkamas „be entuziazmo“⁹⁶⁷. Prie žydų emigracijai priešiško kūrime prisidėjo sovietinio režimo nuolatos kurstomos neigiamos nuostatos į emigraciją, o emigrantas ir tėvynės išdavikas buvo kone tapačios sąvokos⁹⁶⁸. Kita vertus, išlikę liudijimų, kad sovietinės Lietuvos darbovietėse buvo be priešiško gaunami gyvenimo aprašymai. Amžininkė prisiminė, kad prieš emigruodama į Izraelį ji atėjusi pas savo viršininką su prašymu parašyti charakteristiką. Pastarasis paėmė charakteristikos blanką, pasirašė ir pasakė: „Rašyk, ką nori, aš nežinau, ką rašyti“⁹⁶⁹. Būta atvejų, kai lentpjūvėje dirbusiam žydui viršininkas pats atsiuntė mašiną su lentomis ir darbininkais tam, kad būtų padarytos dėžės bagažui sukrauti⁹⁷⁰. Dalis lietuvių iš tiesų džiaugėsi žydų laime išvažiuoti iš šios „gadynės“⁹⁷¹, nes „žmonės suprato tuos, kurie nori išvažiuoti... Tiesiog suprato“⁹⁷², nors tokios „sankcijos“, kai besirengiantiesiems emigruoti reikėjo susimokėti už įgytą

⁹⁶⁶ BERDIAJEV, N. Krikščionybė ir antisemitizmas. *Šiaurės Atėnai*, 1990, nr. 27, p. 1.

⁹⁶⁷ KOREY, W. *The Soviet Cage...*, p. 292.

⁹⁶⁸ ALEKSANDRAVIČIUS, E. Op. cit., p. 86.

⁹⁶⁹ Moteris, g. 1948 m. (Izraelis).

⁹⁷⁰ Ibid.

⁹⁷¹ Pokalbis su Arkadijumi Vinokuru, 2015 01 12.

⁹⁷² Vyras, 1938 m. (Izraelis).

išsilavinimą⁹⁷³, buvo taikomos ir sovietinėje Lietuvoje. Respondentė pasakojo: „[...] mes, keturi inžinieriai, kiekvienas turėjom sumokėti po 6 900 rublių“⁹⁷⁴. Dar reikėjo sumokėti už pilietybės atsisakymą – po 900 rublių už kiekvieną asmenį. Tuo metu tai buvo nemenki pinigai, nes už 8 000 rublių buvo galima įsigyti keturių kambarių kooperatinį butą. Amžininkė teigė, kad tokiai sumai išsimokėti teko parduoti pusę namo Palangoje⁹⁷⁵. Tokia diplomų apmokestinimo praktika tęsėsi apie pusę metų, kol Vakaruose kilo nemenkas protestas, tad sovietiniam režimui teko jų atsisakyti. Vis dėlto nėra aptikta duomenų, kad sovietinė valdžia Lietuvoje nuspręstų nutraukti pensijų išmokas pateikusiesiems emigracijos prašymus⁹⁷⁶ ar įkalintų žydų emigracijos aktyvistus už parazitavimą, piktavališką chuliganizmą, spekuliacijas, antisovietinę propagandą, o darbovietėse surengtų viešus teismus, kuriuose jie būtų apsvarstomi, išpeikiami ir neretai atleidžiami iš darbo⁹⁷⁷.

Kad sovietinis antisemitizmas dengėsi su buitiniu antisemitizmu ir ekstremaliais įvykiais, liudija „dvigubo genocido“, arba „simetrijos“, teorija, kuri pastebima Lietuvos SSR spaudoje *perestroikos* laikotarpiu. M. Gorbačiovo inspiruotos pertvarkymų politikos kontekste susiklosčius palankesnėms sąlygoms, viešai spaudoje kalbėti apie traumines lietuvių ir žydų patirtis, okupacijas, stalinines represijas bei nacistų okupacijos metu išžudytus žydus, t. y. apie dalykus, apie kuriuos anksčiau buvo nutylima, prasidėjo emocijomis paremtos nekonstruktyvios publicistikos laikotarpis, stimuliuojęs lietuvių antisemitizmą ir žadinęs žydų emigracijos poreikį.

Lietuvos žydai spaudoje pradėjo pirmą kartą viešai kalbėti apie Holokaustą, apie tai, kad nacistai, padedami vietinių lietuvių kolaborantų, žudė žydus be atrankos, neatsižvelgiant nei į aukų klasinę kilmę, nei į jų politinę veiklą. Buvo tvirtinama, kad vienintelė jų visų kaltė buvo tai, kad jie – žydai⁹⁷⁸. Taip pat rašyta apie J. Stalino dešimtmečiais diegtą didžiavalstybinio šovinizmo ir antisemitizmo politiką, kovos prieš „kosmopolitizmą“ metu represuotus paskutinius nacionalinės kultūros kūrėjus Lietuvoje – poetus H. Ošerovičių, J. Lacmaną; apie „gydytojų kenkėjų“ bylos metu Vilniaus geležinkelio stotyje koncentruotus vagonus galutiniam „žydų klausimo“ sprendimui –

⁹⁷³ 1972 m. rugpjūčio 3 d. buvo paskelbtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas Nr. 573, pagal kurį atsisakantys SSRS pilietybės ir išvykstantys asmenys už diplomą turėjo mokėti nuo 6 000 iki 12 000 rublių, priklausomai nuo instituto ir specialybės svarbos bei prestižo.

⁹⁷⁴ Moteris, g. 1948 m. (Izraelis).

⁹⁷⁵ Ibid.

⁹⁷⁶ PINKUS, B. The Emigration of National Minorities from the USSR in the Post-Stalin Era, p. 25.

⁹⁷⁷ ISAAKYAN, L. I. Blood and Soil of the Soviet Academy: Politically Institutionalized Anti-Semitism in the Moscow Academic Circles of the Brezhnev Era through the Life Stories of Russian Academic Emigrants. *Nationalities Papers*, 2008, vol. 36, no. 5, p. 840.

⁹⁷⁸ ARONSONAS, M. Degina kiekvieno širdį. *Gimtas kraštas*, 1987, nr. 28 (1062), p. 1.

visuotinei deportacijai į Šiaurę⁹⁷⁹; apie tai, kad SSRS žydų „trūkumas“, kuris darė juos „netinkamais“ ir „nereikalingais“, buvo pase nurodyta žydiška kilmė. Galiausiai žydų visuomenės veikėjai bandė dekonstruoti versiją apie lietuvių partizaninę kovą su sovietiniu režimu, nes buvo nutylima, kad nemenka dalis lietuvių stėjo ginklų ginti okupacinę valdžią, bei sukritikuotas Sąjūdis, per kurio suvažiavimą iš dalyvių pasisakymų susidarė išpūdis, jog dėl stalininių represijų nukentėjo vien lietuviai – spaudoje priminta, kad 1941 m. birželio 14 d. tais pačiais vagonais į Sibirą ir tolimąją Šiaurę kartu su lietuviais buvo vežami žydai ir tremiami kitų tautybių Lietuvos piliečiai⁹⁸⁰. I. Veisaitė prisiminė: „Jie vis šnekėjo apie lietuvių aukas ir kančias, ir aš staiga pamaniau, ką, po galais, aš čia veikiu? Mano mama buvo auka, mano visa šeima, mano trejų metų pusbrolis; ir jiems čia nėra vietos, apie juos netgi neužsimenama. Bet paskui aš pagalvojau – tai pirmas kartas, kai lietuviai gali kalbėti apie savo kančias, apie tiesą. Mes privalome suprasti jų laimę ir pasidalyti ja... Tačiau iki šios dienos yra buvę tik keletas inteligentijos pareiškimų ir keli oficialūs pareiškimai dėl lietuvių vaidmens Holokauste“⁹⁸¹. Be to, skirtingai nei ankstesniais sovietinės okupacijos metais, išspausdinti pirmieji straipsniai, kuriuose buvo kritikuojamas viešas antisemitizmo kurstymas. Buvo atkreiptas dėmesys į lietuvių etnokultūrinę Užgavėnių šventę kaip žeminančią žydų orumą, žadinančią šaržuotą žydo įvaizdį, kuris įkūnijo lietuviams svetimą pasaulį. Problema iškelta ta, kad lietuviui „praprususiam sodiečiui“ nebuvo pažįstami žydų kultūros atstovai, rašytojai, liaudies teatras, folkloras, mokslo žmonės, t. y. ne žmogiškasis tautos turinys, o tik lietuviškai „švebeldžiuojantys“ „ickiai“ ir „maušos“. Straipsnio autorius E. Zingeris svarstė, kad tautos sąmonėje esantį Užgavėnių baidyklės įvaizdį padidino nacistinis režimas: „Visi žydai enkavedistai ir bolševikai“, o J. Goebbelsas sėkmingai užtušavo žmogiškąjį žydo paveikslą ir jo vietoje su rafinuotais pagražinimais ant miesto iškėlė „žydiškumo“ kaukę⁹⁸². Be to, E. Zingeris viešai prabilo, kad sovietmečiu prieš žydus sovietmečiu vykdyta nutautinimo politika, žydai neteko istorijos, savimonės galimybių⁹⁸³.

Tuo tarpu lietuviai skelbiamuose tekstuose susitelkė į stalinines represijas, kuriose ryškėjo tendencingi kaltinimai žydams dėl jų neva aktyvaus dalyvavimo sovietinėse represinėse struktūrose, dėl Lietuvos išdavystės, kolaboravimo organizuojant lietuvių

⁹⁷⁹ JOSADĖ, J.; JUDELEVIČIUS, D.; KANOVIČIUS, G.; ZINGERIS, E. „Mes, Lietuvos žydai...“ *Gimtas kraštas*, 1988, nr. 34 (1119), p. 6.

⁹⁸⁰ JACOVSKIS, E. Tikiu Sąjūdžio gaivia jėga. *Tiesa*, 1987; JACOVSKIS, E. Gerbkime visų tautų nacionalinius jausmus. *Tiesa*, 1988, nr. 3 (13622), p. 2; JACOVSKIS, E. Atvirai apie antisemitizmą. *Laikas ir įvykiai*, 1989, nr. 11, p. 7–11.

⁹⁸¹ LIEVEN, A. *Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę*. Vilnius, 1996, p. 146–147.

⁹⁸² ZINGERIS, E. „Ūkininkas lietuvis kaimyną žydą...“ *Gimtas kraštas*, 1988, nr. 11 (1096), p. 6.

⁹⁸³ DAUGIRDIENĖ, D.; KALĖDA, B. Tautinė savimonė, kultūra, pakantumas. *Tarybinė moteris*, 1989, nr. 1 (445), p. 5.

trėmimus. Lietuvių autoriai savo ruožtu nuosekliai palaikė pirmosios sovietinės okupacijos metu susiformavusius „žydo komunisto“ ir „žydo NKVD'isto“ įvaizdžius⁹⁸⁴, skatinusius buitinio antisemitizmo apraiškas (patyčias, apkalbas). Pavyzdžiui, žurnale „Literatūra ir menas“ išspausdintuose Liudo Dovydėno memuaruose tarp žydo ir komunisto buvo dedamas lygybės ženklas⁹⁸⁵. Tad pamažu Lietuvos SSR spaudoje išpopuliarėjo dar ikikarinių ir pokarinių lietuvių inteligentų konstruktas „dviejų genocidų“, arba „simetrijos“, teorija, kurios charakteringi „žydų kaltės“ mito bruožai pasirodė ir buvo išplėtoti tarp konservatyvių ir šovinistiškai nusiteikusių išeivijos lietuvių⁹⁸⁶. Ši klaidingais įvaizdžiais grįsta „teorija“ iš esmės tik kitaip apibūdina „žydų istorinės kaltės“ mitą, kad jie prisidėjo prie sovietinės okupacijos, todėl 1941 m. vasarą Lietuvos žydams atlyginta už tai, kad jie 1940 m. „parėmė“ sovietinį režimą. Lietuvių autorių savikritiškas požiūris į praeitį sunkiai skynėsi kelią, o bet kokie straipsniai, kuriais bandyta parodyti lietuvių kolaboravimo faktą su nacistais, buvo vertinami kaip Lietuvos šmeižimas ir juodinimas. Nors ir būta sovietinėje Lietuvoje publikuojami straipsniai apie iš užsienio atvykusių Holokaustą išgyvenusius žydų susitikimus su gelbėtojais⁹⁸⁷, bet vis dėlto po 50 metų trukusios okupacijos, kai buvo kvestionuotos bet kokios nepriklausomybės siekio apraiškos, tautai diegiamas menkavertiškumo kompleksas, Lietuvoje pamažu įsitvirtino kančių kultas, populiori herojiškoji istorijos samprata, kuri pateikia praeitį ne tokią, kokia buvo, o tokią, kokia yra „komfortiškesnė“.

Svarbu pažymėti, kad *perestroikos* laikotarpiu Lietuvoje „dviejų genocidų“, arba „simetrijos“, teorijai plisti akstiną suteikė ir pati žydų bendruomenė, kuri panašiai kaip ir rusų bendruomenė buvo gerai socialiai ir kultūriškai „matoma“. Dėl to tam tikra lietuvių visuomenės dalis buvo linkusi ją gretinti su „kultūrinės rusifikacijos“ ir „komunistinės indoktrinacijos agentais“⁹⁸⁸. Stimulą tokiems stereotipams susiformuoti teikė faktas, kad gana žymi Lietuvos žydų bendruomenės dalis buvo imigrantai iš kitų SSRS regionų. Tai, kad jie rusų kalbą vartojo kaip savo antrąją kalbą, tarp lietuvių galėjo kelti prielaidą, jog Lietuvoje gyvenantys žydai ir komunistinę ideologiją rinkosi kaip „antrąją“ savo kultūrinės savasties dalį, juolab žydų bendruomenės atkūrimu iš esmės rūpinosi tik iš Lietuvos kilę žydai. Į Lietuvą atvykusius žydus E. Finkelšteinas apibūdino „gamyklos“ žydais, t. y. tais, kurie daugiausia buvo inžinieriai ir techni-

⁹⁸⁴ Žydai TSRS ir kitur. *Laikas ir įvykiai*, 1989, nr. 9, p. 36.

⁹⁸⁵ DOVYDĖNAS, L. Užrašai. *Literatūra ir menas*, 1989, nr. 26 (2224), p. 16.

⁹⁸⁶ BIRŽIŠKA, M. Op. cit., p. 33–50; *Lietuvių enciklopedija*. T. 35. Boston, 1966, p. 293–294; RAIŠUPIS MATAS [BŪTĖNAS VLADAS]. *Dabarties kankiniai: Lietuvos vyskupų, kunigų ir tikinčiųjų kryžiaus kelias pirmojoje ir antrojoje sovietų okupacijoje*. Chicago, 1972, p. 41–42; PRUNSKIS, J. *Lithuanian's Jews and the Holocaust*. Chicago, 1979, p. 13; BRAZAITIS, J. *Vienų vieni*. Chicago, 1985, p. 79.

⁹⁸⁷ На поклон за 10 000 километров (незабываемая встреча 43 года спустя). *Вечерние новости*, 11 июля 1987, с. 1.

⁹⁸⁸ VILIŪNAS, A. Faktai, apie kuriuos nenorima žinoti. *Kauno diena*, 1993, nr. 155, p. 11.

kai, dirbę didelėse gamylose, supami rusų personalo⁹⁸⁹. Jų interesai buvo artimesni rusų bendruomenei, o nemokėjimas lietuvių kalbos ir ryšių su vietos gyventojais sto-ka žadino baimę dėl galimo „smurtinio šovinizmo“ protrūkio Baltijos respublikose. Todėl galima numanyti, kad būtent lietuvių tautinio atgimimo laikotarpiu susikūrė prielaidos viešai spaudoje kurstyti „žydo komunisto“ („aparačiko“) įvaizdžio versiją, ką *perestroikos* laikotarpio spaudoje rodo gausūs frazeologiniai posakiai apie „so-vietizuotus“ ir komunistiniam režimui „lojalius žydus“. Prie tokios retorikos stipriai prisidėjo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, anot kurio iniciatyvinės grupės, lietuvių tautinės atminties politika turėjo siekti „lietuvių tautinės atminties prioriteto, [...] kul-tūros decentralizacijos, atsisakyti nedemokratiškai primestų, Lietuvai svetimų unifi-kuotos kultūros stereotipų ir teorinių kanonų“⁹⁹⁰. Tad 1989 m. kovo 5 d. „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio seimo tarybos žodyje Lietuvos žydų kultūros draugijos stei-giamajam susirinkimui“ buvo siūloma prisiminti, kad „lietuvių tauta šioje situacijoje pirmoji patyrė masinį smurtą, orumo ir tradicijų paniekinimą. Tarp Lietuvos žydų tada pasitaikė ir tokių, kurie iš įsitikinimo arba karjeros sumetimais pritarė stalinizmo sauvalei; šios tautybės asmenų buvo ir iš TSRS atsiųstuose represiniuose organuose. Jau prasidėjusio pasaulinio karo psichologiniame arsenale tai buvo nedelsiant panau-dota: antisemitinė hitlerininkų propaganda stengėsi tokius atvejus ypač eksponuoti ir išpūsti. Taip 1940–1941 metų beteisiškumo ir amoralumo atmosferoje radosi nauja, Lietuvoje nebūta dirva žiaurumui ir godumui, kerštui ir fanatizmui, niekuo nepatei-sinamam smurtui prieš žydų tautą apskritai, kuriame, deja, dalyvavo ir lietuviai“⁹⁹¹.

Sąjūdžio metais spaudoje pradėta priešintis nacistinių nusikaltėlių paieškomis ir skambėjo reikalavimai teisti „stalininius funkcionierius“, tarp jų žydus, kurie prisidė-jo prie lietuviams taikytų represijų 1940–1941 m. ir 1944–1950 m. Šiuose reikalavi-muose buvo perdėtai pabrėžiamas žydų indėlis organizuojant trėmimus, sąmoningai buvo ignoruojamas faktas, kad dalis lietuvių bendradarbiavo su nacistine okupacine valdžia ir talkino žydų žudynėse. Reikia akcentuoti, kad daugelis straipsnių apie lie-tuvių ir žydų santykius bei žydų vaidmenį 1940–1941 m. išspausdinti *perestroikos* laikotarpiu, buvo publicistiniai, o kaltinimai žydams buvo paremti emocijomis. Tuo metu dar nebuvo atliktų mokslinių tyrimų, kurie paneigtų mitą apie tariamą žydų do-minavimą sovietinės valdžios represinėse struktūrose ar parodytų, kad pagrindiniai represijų vykdytojai buvo Maskvos atsiųsti rusakalbiai darbuotojai⁹⁹². Kad ir kaip

⁹⁸⁹ FINKELSTEIN, E. *Jewish Revival in the Baltics...*, p. 10.

⁹⁹⁰ 1989 m. lapkričio 3 d. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio memorandumo „Dvasinė kultūra“ projektas. *LYA*, f. 1771, ap. 278, b. 336, l. 1–2.

⁹⁹¹ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio seimo tarybos žodis Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajam susirinkimui. In *Atgimstanti Lietuva ir žydai*. Sud. E. ZINGERIS. Vilnius, 1997, p. 9.

⁹⁹² Faktinė medžiaga rodo, jog 1940–1941 m. žydai nevaizdino jokio ypatingo vaidmens sovie-tinės valdžios, taip pat ir jos represinių institucijų struktūrose. Nebuvo kokio nors ypatingo žydų vaidmens sovietizuojant Lietuvą, represuojant jos gyventojus, o pačių žydų netektys

būtų, toji ypatybė, kad spaudoje ir viešuose pasisakymuose ištremti ir nužudyti lietuviai buvo skaičiuojami ir minimi atskirai nuo ištremtų ir nužudytų žydų (pastaruosius laikant kažkuo sau svetimu, išorišku), *nolens volens* išdavė radikalią liniją, nubrėžtą tarp lietuvio ir žydo⁹⁹³.

Galima konstatuoti, kad „žydo ir komunisto“ įvaizdžio sklaidai *perestroikos* laikotarpiu sovietinėje Lietuvoje įtaką darė išryškėjusi vertybinė lietuvių ir žydų atminties takoskyra: atgimstančioje lietuvių istorinėje sąmonėje didžiausią įtaką turėjo 1940-ųjų metų sovietų okupacijos, 1940–1941 m. represijų bei 1944–1953 m. stalininio režimo vykdytų nusikaltimų vaizdiniai, o Lietuvos žydų bendruomenei reikšmingi buvo 1941–1944 m. Holokausto įvykių vertinimai. Tokia dviejų istorinių atminčių opozicija, anot L. Donskio, vedė į istorinės martirologijos (svarstymų, „kas labiau nukentėjo“) išgalėjimą, bet ne į dviejų skirtingų istorinių patirčių suartėjimą⁹⁹⁴. Tačiau pats totalitarinis režimas sukūrė sąlygas lietuvių ir žydų santykių susvetimėjimui ir abipusio pažinimo distancijai susiformuoti, užkirto kelią žydų ir lietuvių patirtoms traumoms diskutuoti. Todėl viešojoje erdvėje išryškėjo dalies lietuvių visuomenės polinkis save įsivaizduoti kaip absoliučias sovietinio ir nacistinio režimų aukas, o žydus – kaip Lietuvos išdavikus, kolaborantus. Tad kilus tam tikram skirtingų atminčių konfliktui, jų kontekste galėjo sustiprėti dalies lietuvių priešiškus žydams, pirmiausia pasireiškęs antisemitiniu „žydo ir komunisto“ įvaizdžio stiprėjimu.

3.2. Kolektyviniai smurtiniai ekscesai prieš žydus Lietuvos SSR: atvejų analizė

Buitiniam antisemitizmui būdinga retorika yra nutolusi nuo tikrovės, tačiau istorija rodo, kad žydus įžeidinėjančius žodžius gali lydėti kolektyviai smurtiniai ekscesai, o jų dalyviai kilę iš įvairių visuomenės sluoksnių. Analizuojant Lietuvos SSR situaciją, netikslu tokias smurto apraiškas sieti vien su sovietiniu antisemitizmu, kuris buvo vadovaujančiojo režimo „produktas“. Vis dėlto hipotezė, kad sovietinis antisemitizmas buvo būtinio antisemitizmo stimulus, laikytina tyrimo prieiga, leisiančia iš dalies paaiškinti kolektyvinių smurtinių ekscesų prieš žydus protrūkį Lietuvos SSR.

Tokią prieigą palaiko ir istoriografijoje aptinkami vertinimai, kad sovietinės valdžios kurstytas antisemitizmas kėlė didesnę pavojų nei spontaniškai išsiplieskęs bui-

1940–1941 m. buvo taip pat didelės. Lietuvių kaltinimai žydams buvo nepagrįsti, tačiau tai netrukdė su(si)formuoti „žydų kaltės“ mitui. ANUŠAUSKAS, A. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius, 1996; TRUSKA, L.; ANUŠAUSKAS, A.; PETRA-VIČIŪTĖ, I. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais: MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*. Vilnius, 1999.

⁹⁹³ DONSKIS, L. Ar įmanomas lietuvių ir žydų dialogas? *Akiračiai*, nr. 5 (299), p. 10.

⁹⁹⁴ Ibid.

tinis antisemitizmas⁹⁹⁵, nes be „tylaus“ sistemos palaikymo būtų sunkiau inspiruoti prieš žydus nukreiptus ekscesus sovietinio režimo sąlygomis. Tačiau kolektyvinio smurtinio antisemitizmo apraiškų Sovietų Sąjungoje temai istoriografijoje skirtas menkas dėmesys. Epizodiškai nagrinėti po Antrojo pasaulinio karo įvykę platesnį rezonansą visuomenėje sukėlę antisemitiniai išpuoliai Plungėje 1958 m.⁹⁹⁶, Malachovkoje (Maskvos priemiestis) 1959 m., Dagestano autonominėje respublikoje 1960 m., Uzbekijos SSR 1961–1962 m. bei Gruzijos SSR 1962 m.⁹⁹⁷. Apsiribota bendro pobūdžio informacija apie tokius ekscesus ir nebandyta jų sieti su sovietinio režimo kurstyto priešišku žydams per antisionistinę ir prieš Izraelį nukreiptas kampanijas, „žydo komunisto“ įvaizdžiu ar su frustracinėmis nuotaikomis, vyravusiomis sovietinėje visuomenėje. Sovietų Lietuvoje būta ir antisemitinių išpuolių (buitinių konfliktų), kurie buvo pavienių iniciatyvų rezultatas, todėl tyrime nėra analizuojami greta kolektyvinių smurtinių ekscesų. Pavyzdžiui, 1946 m. gegužės mėn. Žemaičių Naujamiestyje buvo susprogdintas Berlovičių šeimos namas. Sprogimo metu keturi šeimos nariai žuvo, o teisme žudikas pareiškė nenorėjęs, kad žydai vėl apsigyventų miestelyje. Tais pačiais metais Pilviškėse partizanai nušovė Baruchą Reuveną Bialoblockį, kuriam, padedant vietos gyventojams, pavyko išgyventi nacistų okupacijos metais. 1946 m. Plungėje partizanai nužudė į gimtinę sugrįžusį žydą⁹⁹⁸. 1948 m. Rietave buvo nužudytas Samuelis Feifertas, kuris užsiėmė žydų vaikų paieška⁹⁹⁹.

Svarbu nustatyti, ar galima XX a. antrojoje pusėje sovietinėje Lietuvoje kilusius antisemitinius ekscesus įvardyti pogromais. Mokslinėje apyvartoje egzistuoja ne viena termino *pogromas* definicija. Remiantis enciklopedija „Britannica“, šis terminas paprastai taikomas antisemitiniams incidentams prieš žydus apibūdinti Rusijos imperijoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje¹⁰⁰⁰. Istorikas Johnas Klieras pažymėjo, kad iki XX a. *pogromas* tapo bendru atitikmeniu, apibūdinančiu visas kolektyvinio smurto formas, nukreiptas prieš žydus¹⁰⁰¹. Šį apibrėžimą papildė sociologas Werneris Bergmannas, anot kurio, *pogromas* – tai vienašališka, be valdžios įsikišimo kolekty-

⁹⁹⁵ LEVIN, N. Op. cit., p. 548.

⁹⁹⁶ VAREIKIS, V.; ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ, J. Žydo įvaizdis Lietuvos visuomenėje, p. 94.

⁹⁹⁷ WEINRYB, B. D. Op. cit., p. 315; LEVIN, N. Op. cit., p. 625; PINKUS, B. *The Soviet Government and the Jews...*, p. 139–146; PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union...*, p. 231–232.

⁹⁹⁸ „Plunge“ – Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania [interaktyvus], [žiūrėta 2017 02 27]. Prieitis per internetą: <http://www.jewishgen.org/Yizkor/Pinkas_Lita/lit_00484.html>.

⁹⁹⁹ ROSIN, J. *Preserving Our Litvak Heritage: A History of 31 Jewish Communities in Lithuania*. Ed. by J. ALPERT. 2005, p. 697, 365, 345.

¹⁰⁰⁰ Pogrom [interaktyvus], [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://www.britannica.com/topic/pogrom>>.

¹⁰⁰¹ KLIER, J. *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882*. New York, 2011, p. 58.

vinio smurto forma, inicijuota daugumos gyventojų prieš iš esmės negalinčią apsiginti tautinę grupę¹⁰⁰². W. Bergmannas pažymėjo, kad nuo kitų kolektyvinės grėsmės formų pogromas skiriasi keliais bruožais: linčo teismo atveju agresija nukreipiama į konkrečius mažumos narius, o pogromų metu, skirtingai nuo linčininkų, tarp agresorių iš esmės būdingas žemas organizuotumo lygis ir nėra galios pusiausvyros. Vis dėlto svarbu pažymėti, kad nėra vienos nuomonės dėl tikslaus termino *pogromas* apibrėžimo, tačiau konsensusas atsispindi jį vertinant kaip kurios nors visuomenės grupės organizuotas, be valdžios iniciatyvos, kolektyvinio smurto protrūkis arba kitaip, savarankiškas teismas, nukreiptas prieš žydus, trunkantis mažiausiai kelias valandas, kuriame dalyvauja bent kelios dešimtys smurtautojų, o prievarta vyksta masinio susibūrimo vietose arba išplinta tam tikroje erdvėje. Remiantis minėtais požymiais, iš pirmo žvilgsnio būtų galima išpuolius prieš žydus įvardyti pogromais, tačiau stokojant duomenų apie dalyvių skaičių, trukmę, paplitimo mastą, linkstama nevartoti *pogromo* definicijos, o apsiriboti *kolektyvinio smurto* terminu.

Prieš pradedant atvejų analizę, taip pat svarbu pažymėti, kad esminių kolektyvinių smurtinių ekscesų prieš žydus motyvu laikytinas tradicinis, valstietiškos kultūros itin gajus ir Vidurio bei Rytų Europoje giliai išsikerojęs antisemitizmas, kuriam būdingi ne ideologizuoti, o demonizuoti žydų įvaizdžiai. Tokio Lietuvos SSR visuomenėje atsispindėjusio antisemitizmo pavyzdys yra krikščionių kraujo naudojimo mitas, kuriam įtaką darė ir sovietinės sistemos sukurta „gydytojų kenkėjų“ byla. Minėta propagandinė kampanija sukurstė Sovietų Sąjungoje pirmuosius antisemitinius ekscesus, o amžininkai pažymėjo, kad anuomet tvyrojo pasiruošimo pogromams atmosfera – platinti lapeliai, kurių stilistikai būdinga neslepia neapykanta žydams¹⁰⁰³. 1953 m. sausio mėn. Maskvos priemiesčio moksleivė parašė laišką J. Stalinui, kuriame skundėsi, kad po straipsnių spaudoje apie „išdavikus gydytojus“ prasidėjo smurtas prieš žydų vaikus daugelyje miesto mokyklų¹⁰⁰⁴. Įsibėgėjusią „demaskavimų bangą“ staiga nutraukė TASS pranešimas, kad visa „gydytojų byla“ buvo provokacija¹⁰⁰⁵, tačiau saugumo ataskaitose toliau fiksuoti duomenys apie antisemitinio turinio užrašus Leningrado mokykloje – „mušk žydus!“ (rus. „бей жидов!“)¹⁰⁰⁶. Tuo tarpu Lietuvoje iš „gydytojų kenkėjų“ bylos laikotarpio nerasta duomenų apie didesnio masto smurtinius išpuolius, nukreiptus prieš žydus. Užfiksuoti tik pavieniai pasisakymai ar užslėptos antisemitinės užuominos, kurios nevirto agresijos aktais. Tačiau galima daryti prielaidą, kad „gydytojų kenkėjų“ byla apie Kremliaus žydus, bandžiusius ir

¹⁰⁰² BERGMANN, W. Pogroms. In *International Handbook of Violence Research*. Springer, 2005, vol. 1, p. 351.

¹⁰⁰³ LEVIN, N. Op. cit., p. 548.

¹⁰⁰⁴ KARP, A. “We were in a very difficult situation”: antisemitism in Soviet school education during the 1950s. *East European Jewish Affairs*, 2010, vol. 40, no. 1, p. 5.

¹⁰⁰⁵ Tarybinis socialistinis teisėtumas yra neliečiamas, p. 1.

¹⁰⁰⁶ KARP, A. Op. cit., p. 10.

neva nužudžiusius (nunuodijusius) sovietinio elito atstovus, tam tikruose visuomenės sluoksniuose išliko, ir tereikėjo tam tikro dirgiklio kolektyvinio smurto proveržiui.

Pirmasis sovietinėje Lietuvoje užfiksuotas ritualinės žmogžudystės mito nulemtas kolektyvinis smurtinis ekscesas prieš žydus įvyko Plungėje. Interviu metu žurnalistas kraštotyrininkas Eugenijus Bunka pasakojo, kad „1958 m. Plungėje lyg į turgų atvažiavusių ūkininkų, lyg plungiškių dukra iš nuobodulio užsuko į kiemą pas kitus vaikus, ten žaidė, o kai tėvai pradėjo ieškoti, kažkoks girtas „priekvailis“ ar provokatorius ėmė rekti, jog vaiką pagrobė žydai. Kol mergaitė atsirado, praėjo kelios valandos, tad buvo kilęs didelis šurmulyš“¹⁰⁰⁷. Kiek kitokia versija fiksuota SSRS valstybės saugumo komiteto dokumentuose, kuriuose pažymėta, kad berniukas mamai Paulinai Jocienei papasakojo apie mergaitę pagrobusį žydą, kuris ketino ir jį patį nusitempti į savo namus¹⁰⁰⁸. Netrukus atsirado liudininkė Julija Drungelienė, kuri neva savo akimis matė vaiku nešinę žydą, o kitą vedėsi šalia. Berniukas, motinos reikalavimu, nurodė namą, į kurį jį norėta įtempti, o susidariusi minia ėmėsi savavališkos kratos ūkiniuose pastatuose. Vietiniai gyventojai žinojo, kad šiame bute veikia nelegalūs judėjų maldos namai (*minjanas*) ir apie 600 asmenų apsupo Tevjė Grolmano namą, ieškodami dingusios mergaitės. Iškviesta milicija patikrino butą bei rūšį, ir nors mergaitės nerado, tačiau dalis įsiaudrinusios minios nusprendė apžiūrėti greta buvusio Plungės žydo Švarcburo butą – buvo išdaužti langai ir pasigirdo šūkavimai „mušt žydus!“ Švarcburas pranešė vietos milicijai, kad svetimi žmonės tyčiojosi iš jo šeimos, ir netrukus pasklido kitas gandas, kad milicija per patikrinimą rado mergaitę, tačiau buvo papirkti žydų ir paslėpė ją nuo minios¹⁰⁰⁹. Agresyviai nusiteikusi minia nesiskirstė ir incidentą pavyko numalšinti tik atvykus milicijos pastiprinimui iš Klaipėdos, Kretingos, Rietavo ir Telšių. Sulaikyta 16 aktyviausių išpuolio dalyvių, kurie patraukti baudžiamojon atsakomybėn už smulkų chuliganizmą ir tautinės nesantikos kurstymą. J. Drungelienė prisipažino, kad išgalvojo gandą apie „žydo nešamus vaikus“¹⁰¹⁰, tačiau tokių veiksmų priežasties nurodyti negalėjo, o didžiąjai daliai suimtų asmenų buvo pritaikyta sankcija ir 15 parų areštas. Kita vertus, abejotina, ar galėjo trys asmenys (daugiavaikė vieniša mama, bedarbis vyras ir tris kartus už vagystes teistas fabriko tarnautojas) tapti įsiutusios žmonių minios lyderiais, bet manytina, kad sovietiniams pareigūnams buvo paranku juos paversti „atpirkimo ožiais“.

¹⁰⁰⁷ Eugenijaus Bunkos, kraštotyrininko, žurnalisto, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2016 10 08.

¹⁰⁰⁸ Из истории кровавого навета в Советском Союзе [interaktyvus], [žiūrėta 2016 10 30]. Prieitis per internetą: <<http://www.lechaim.ru/ARHIV/139/lokshin.htm>>.

¹⁰⁰⁹ Spec. pranešimas apie antisovietines apraiškas Plungės mieste. 1958 m. rugsėjo mėn. LYA, f. K-1, ap. 3, b. 533, l. 84.

¹⁰¹⁰ Ibid., l. 90.

Incidentas išsamiai nušviestas KGB dokumentuose ir tiesiogiai įvardytas antisemitizmo apraiška¹⁰¹¹, tačiau raporto teksto stilistiniai niuansai rodo, kad buvo bandoma sumenkinti jį, parodyti kaip nereikšmingą. Šią versiją suponuoja atlikto tyrimo išvados, kad antisemitinis išpuolis įvyko neišsilavinusių, iš vargšų sluoksnio kilusių žmonių terpėje, kur „nuo seno egzistavo prietariai apie grobiamus krikščionių vaikus, panaudojant jų kraują žydų religinėse apeigose“¹⁰¹². Nors smurtino eksceso metu niekas fiziškai nenukentėjo ir nebuvo užfiksuota antisovietinių pasisakymų, tačiau, praėjus kelioms dienoms, lietuviai vaikai sumušė žydų vaikus, o lietuvių tėvai, baimindamiesi, kad žydai keršydami „nepapjautų“, kuri laiką nebeleido jų į mokyklą. Pats T. Grolmanas po kiek laiko kartu su šeima išsikraustė į Šiaulius, o vėliau emigravo į Izraelį¹⁰¹³. Taip pat saugumo ataskaitoje pabrėžta, kad šis mitas tebecirkuliavo, nes dar 1957 m. Plungėje pasklido gandas apie „žydų pagrobtą“ gydytojo Gūžės dukrą. Nors pats tėvas tai viešai paneigė, tačiau žmonės jį apkaltino parsidavimu žydams už 30 000 rublių, kuriuos išleido namo statybai (aliuzija į biblinį motyvą, kai Judas „pardavė“ Jėzų už 30 sidabrinių).

Panašus kolektyvinis smurtinis išpuolis prieš žydus įvyko Vilniuje 1963 m. Šį ekscesą įsiminė I. Veisaitė. Jos teigimu, pagrindu antisemitiniam išpuoliui tapo lietuvių mergaitės nužudymas Vilniuje Komunarų gatvėje (dabartinė A. Jakšto g.) buvusio pastato rūsyje. Svarbi aplinkybė buvo ta, kad žmogžudystė įvykdyta prieš *Pesachą* (judėjų religinė šventė) – pastebima priežastis atgyti mitui apie krikščionių kraujo naudojimą. Netrukus buvo surasti nusikaltimo liudininkai, kurie sakėsi matę, kaip iš Vilniaus išskraidintas butelis su mergaitės krauju¹⁰¹⁴. Šimtai žmonių dalyvavo mergaitės laidotuvėse ir, kaip liudijo amžininkė, atmosfera Vilniuje panašėjo į „priešpogrominę“. I. Veisaitė bijojusi išeiti iš namų su savo dukra. Net tarp jos kolegų Pedagoginiame institute atsirado tokių, kurie buvo linkę tikėti ritualinės žmogžudystės motyvais. Galiausiai praėjus maždaug dešimčiai dienų buvo nustatyta, kad žmogžudystę įvykdė jaunas lietuvis, kuris nusitempė mergaitę į rūsį, o jai pradėjus šauktis pagalbos, išsigando ir uždusino. Kaip prisiminė I. Veisaitė, tai buvo tragiška istorija – pati motina padėjo jaunuoliui nusižudyti, nes jis nenorėjo gyventi kaip pedofilas ir rizikuoti įvykdyti naujų nusikaltimų.

Tačiau Lietuvos SSR tai nebuvo paskutinis kolektyvinio smurtinio antisemitizmo proveržis. Istorija apie žydą, siekiantį nužudyti krikščionių vaiką, pasikartojo 1979 m. Šiauliuose. Ekscesas prasidėjo nuo to, kad viena mergaitė, grįždama iš mokyklos, parduotuvėje nusipirko ledų, o vakare mamai pasiskundė pilvo skausmais. Mama, išgirdusi dukros žodžius, kad tądien valgė tik maistą mokykloje ir ledus, nedelsdama suskubo išsiaiškinti. Parduotuvėje pamačiusi „nariškos išvaizdos“ ledų pardavėją,

¹⁰¹¹ Ibid., I. 91.

¹⁰¹² Ibid., I. 90.

¹⁰¹³ BUNKA, J. *The Jewish Page of Plungian History*. Vilnius, 2015, p. 45.

¹⁰¹⁴ PLASSERAUD, Y. *Irena Veisaitė: Tolerance and Involvement*, p. 104.

greitai padarė išvadą, kad „žydelka apnuodijo vaiką“. Anot šių įvykių liudininko, Lietuvos SSR žmonės buvo tolerantiškesni, Šiaulių bulvare žydų kompanijoje buvo galima laisvai kalbėti jidiš, tačiau „per penkias minutes viskas tarsi prakiuro“¹⁰¹⁵. Atsiradę tariaimi liudininkai patvirtino moteriai matę, kaip „žydė pylė nuodus į ledus“, ir situacija virto visišku chaosu. Įvykių amžininkas pabrėžė: „Ačiū Dievui, kad ji išliko gyva. Mažai šansų buvo išgyventi“¹⁰¹⁶. Prieš ledų pardavėją buvo nukreipti necenzūriniai žodžiai ir griebtasi fizinio smurto. Milicija, siekdama apsaugoti žydaitę, įsodino ją į automobilį, tačiau susirinkę žmonės pradėjo jį vartyti ir siekė iškrapštyti moterį į lauką. Teko iškviesti kariškius su keliais sunkvežimiais, kurie praskynė kelią milicijos automobiliui. Šio išpuolio pavojaus lygi liudija tai, kad nukentėjusios žydaitės artimiesiems buvo patarta neišeiti iš namų, o prie daugiabučio laiptinės paskirtas budintis milicijos ekipažas.

Antisemitizmas laikytinas visuomenės krizių indikatoriumi arba perspėjimu, todėl keltina prielaida, kad kolektyviniai smurtiniai ekscesai nebuvo paskatinti vien neapykantos žydams ar spontaniškų „aistrų“, o greičiau tapo pretekstu prasiveržti slopintam nepasitenkinimui sovietiniu režimu. Šią prielaidą stiprina tai, kad 1956 m. vyko anti-sovietinės demonstracijos Lenkijos ir Vengrijos Liaudies Respublikose, o sovietų susidorojimas su protestuotojais išprovokavo neramumus ir Lietuvos SSR (per 1957 m. Vėlines). KGB surinkti duomenys rodo, kad prasidėjus protestams Poznanėje, kai su protestuojančiais darbininkais buvo susidorota fiziškai, lietuvių visuomenėje taip pat sustiprėjo priešiškus valdančiajai sistemai. Anuomet tvyrojusias nuotaikas liudija incidentas Plungėje, kai 1956 m. Dainų šventės metu mašinų-tractorių stoties sąskaitininkas Juozas Domarkas aiškino, kad lietuviai turi organizuotis ir veikti kaip lenkai Poznanėje – būtina „pakelti tautą“, pirmiausia „išpjauti žydus“, o rusai patys išeis, kaip išėjo 1941 m. Nors ir buvo perspėtas, tačiau agituoti nesiliovė, o KGB nutarė J. Domarką stebėti¹⁰¹⁷.

Problemiška nustatyti, kiek konkrečiai ši situacija rodo sąsajas su 1958 m. antisemitiniu išpuoliu Plungėje, kai žydas buvo apkaltintas mergaitės pagrobimu. Tačiau svarbu pažymėti, kad laiko retrospektyvoje žydas virto ryškiausiu „kito“ įsikūnijimu, kuris susipynė su sovietų valdžios, kaip „žydų valdžios“, įvaizdžio variacijomis. Jos buvo įsišaknijusios visuomenės dalyje, o kartu su egzistavusia socialine poliarizacija tarp žydų ir lietuvių bei valdžios kurstytu sovietiniu antisemitizmu gali iš dalies paaiškinti smurtinių išpuolių priežastis. Bet vis dėlto atkreiptinas dėmesys, kad Sovietų Lietuvos valdžioje būta supratimo apie antisemitinių mitų grėsmę visuomenei ir dėtos pastangos juos pašalinti. Religinį kultų reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos įgaliotinis Lietuvos SSR B. Pušinis kreipimesi į Ministrų Tarybos pirmininką

¹⁰¹⁵ Ch. K. atsiminimai.

¹⁰¹⁶ Ibid.

¹⁰¹⁷ Спецсообщение: о „событиях в Познани“. 1956 м. liepos mėn. *ЛЯА*, f. К-41, ap. 1, b. 507, l. 110.

Mečislovą Gedvilą atkreipė dėmesį į Simono kultą, kuris buvo laikomas antijudėjiniu Katalikų bažnyčios simboliu. Bernardinų bažnyčios pastato vienoje iš navų buvo marmurinis karstas 7 metų Simonui Kiraliui, kuris buvo nužudytas 1592 m. neva žydų ritualiniams tikslams. B. Pušinis siūlė šį „šventąjį“ krematoriume sudeginti¹⁰¹⁸.

Įtampą visuomenėje stiprino ir tai, kad antisemitizmas neegzistuoja tik kaip „nepriklausomas impulsas“, o simbolizuoja atmintis, kurios sustiprėja politizuotoje atmosferoje. Po XX Komunistų partijos suvažiavimo pastebimas laisvesnis gyvenimas SSRS, pradėta kalbėti apie J. Stalino nusikaltimus¹⁰¹⁹, o Lietuvos SSR didėjo dėmesys etnokultūrinei raiškai, inspiravęs aktyvesnį „liaudies“ nepasitenkinimo sovietiniu režimu demonstravimą. Be to, XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje sovietizacija buvo pažengusi, partizaninis pasipriešinimas sustabdytas ir formuotas Lietuvos, kaip integralios Sovietų Sąjungos respublikos, vaizdas¹⁰²⁰. Lietuvos SSR gyventojai matė partizaninio judėjimo likvidavimą ir praradę viltį sulaukti pagalbos iš Vakarų suprato, kad sovietinis režimas krašte įsitvirtino ilgam. Visuomenėje vyko (re)socializacijos į sovietinę tikrovę procesai, įsivyravo nesaugumo ir nepasitikėjimo atmosfera. Tokioomis aplinkybėmis frustracinės nuotaikos tapo pavojingomis, o jas galėjo sužadinti „dirgikliai“, sustiprinti minios psichologija.

Minioje dominuoja „lengvatikiai“, kuriems atsirasti būtinas sisteminis-ideologinis-politinis kontekstas. Antisemitizmas inerciją įgyja tik tada, kai palaiko vidinius įsitikinimus, nekelia prieštaraimų, tačiau minios psichologijoje veikia kiti veiksniai. Kolektyvinių smurtinių išpuolių metu gandų skleidėjai buvo tarsi tam tikri provokuojantys dirgikliai. Jie neva patvirtindavo „faktinę medžiagą“, t. y. gandą (pvz., Vilniaus antisemitinio incidento atveju tariamas liudininkas tvirtino matęs butelį su mergaitės krauju), ir šis teiginys jaudrintai miniai skamba patraukliai. Svarbu pažymėti, kad sovietinio totalitarizmo sąlygomis gandai turėjo ypatingą reikšmę. Kaip pasakojo iš Kauno į Izraelį emigravęs J. J., jo šeima gavo leidimą išvykti iš Lietuvos SSR, tačiau Maskvą pasiekė skundas, kad J. J. tėvas yra susijęs su valstybės paslaptimis, todėl išvažiavimas iš Lietuvos buvo užblokuotas¹⁰²¹. H. Perelšteinui gandai, išsakyti anoniminiuose laiškuose, sutrukdė Maskvoje įgyti docento vardą¹⁰²². Tuo tarpu individas minioje vien dėl jos gausos pasijunta visagalis ir pasiduoda gandų kurstomiems instinktams, kuriuos būdamas vienas nuslopintų. Minioje galima pasiduoti jausmams, nes minia anoniminė, joje atsakomybė, verčianti individus susilaikyti, išnyksta¹⁰²³.

¹⁰¹⁸ LTSR Ministrų Tarybos pirmininkui drg. Gedvilui. 1948 m. birželio 25 d. In *Lietuvos žydai: istorinė studija*. Sud. V. SIRUTAVIČIUS, D. STALIŪNAS, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2012, p. 489.

¹⁰¹⁹ FIGES, O. *Privatus gyvenimas Stalino Rusijoje*. Vilnius, 2015, p. 532–539.

¹⁰²⁰ PUZINAVIČIUS, B. *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*. Vilnius, 2001, p. 7–8.

¹⁰²¹ KNIEŽAITĖ, M. Op. cit.

¹⁰²² JAKELAITIS, V. Op. cit., p. 78.

¹⁰²³ LE BON, G. *Minios psichologija*. Vilnius, 2013, p. 35.

Įsitikinimas nebaudžiamumu tuo stipresnis, kuo minia gausesnė, ir kolektyvas, suvokęs savo jėgą, padaro tai, kas neįmanoma pavieniam individui. Minioje plintantis gandas ir jame skleidžiama informacija trumpėja, mažėja detalių, tačiau jos tampa aštresnės ir labiau atitinkančios minios poreikius. Minią paprastai jaudina paradoksalūs dalykai – Plungės antisemitinio išpuolio metu buvo nuspręsta, kad milicija tarnauja „žydų interesams“. Gandui didžiausią reikšmę įgyja informacijos neapibrėžtumas, galimybės patikrinti nebuvimas ir pateikimo spontaniškumas¹⁰²⁴. Be to, gandas dažniau palaiko savo socialiniu-psichologiniu statusu nepatenkinti arba nuobodžiaujančios žmonės (pvz., Šiauliuose vykusio eksceso atveju senyva moteris pro daugiabučio langą aiškino, kad savo akimis regėjo nuodus į ledus pilančią „žydelką“). Kai gandai tiki dauguma, tai gandai jau tampa „tiesa“, nes minia dažnai mąsto vaizdiniais¹⁰²⁵ – „kalbos be priežasties nekyla“, „dūmai be ugnies negimsta“. Todėl nagrinėtų kolektyvių išpuolių atvejais esminiu žydams priešiškų nuotaikų jungiančiuoju veiksmu laikytinas minios psichologija. Tai reiškia, kad nereikia būti antisemitu, kad „užčiuoptum“ minios siunčiamus impulsus. Esmingu kolektyvinių išpuolių motyvu tapo pats minios, kurioje išnyksta kritiškumas, instinktas, suaktyvėja emocijos ir stereotipinis mąstymas, pagrįstas primityvia asociacija.

Kiek kitokio pobūdžio kolektyvinis antisemitinis išpuolis įvyko *perestroikos* laikotarpiu Klaipėdoje, kai minią suaktyvino ne žydo, kaip ritualinio krikščionių žudiko (nuodytojo), o „žydo spekulianto“, prekijo, sukčiaus įvaizdžiai. Tačiau prieš pradedant analizuoti antisemitinį ekscesą Klaipėdoje, svarbu akcentuoti, kad tai buvo ne savarankiškas veiksmas, o *perestroikos* metu vykusių procesų rezultatas.

Perestroika, skatindama gyventojus aktyviai įsitraukti į šalies problemų sprendimą, sudarė sąlygas susiformuoti visuomeninėms grupėms, kurių nekontroliavo. Iškilę rusų nacionalistų judėjimas „Pamiat“, ir jo radikalios antisemitinės idėjos plito Maskvoje bei Leningrade. Judėjimo nariai sieti su opozicija *perestroikai* ir siekiu grįžti prie senų, stalininių SSRS valdymo metodų¹⁰²⁶. „Pamiat“ kilo iš buvusių bendraminčių grupelių, kurios anksčiau negalėjo veikti viešai, o SSRS visuomenės dėmesį patraukė po 1987 m. gegužės mėn. įvykusio kelių šimtų organizacijos šalininkų žygio Maskvoje¹⁰²⁷. Nuo tada apie „Pamiat“ vis dažniau buvo rašoma spaudoje, o tarp SSRS žydų didėjo nerimas. Daugelis jų baiminosi, kad „Pamiat“ kurstytas buitinis antisemitizmas gali turėti didesnę naikinantį potencialą nei valstybiniu mastu kurstyta sovietinė antisemitinė propaganda¹⁰²⁸.

¹⁰²⁴ PRUSKUS, V. *Neformalios komunikacijos ritualai: gando sandara, socialinė organizacija ir sklaida*. Vilnius, 2007, p. 25–31.

¹⁰²⁵ LE BON, G. Op. cit., p. 68.

¹⁰²⁶ BRYM, R. J. *Perestrojka, Public Opinion, and Pamyat. Soviet Jewish Affairs*, 1989, vol. 19, no. 3, p. 23.

¹⁰²⁷ Ibid.

¹⁰²⁸ Ibid.

1988 m. vasarą SSRS pasklido gandai apie numatomus pogromus, kurie sietini su Rusijos krikšto tūkstantmečio minėjimu. Režimas darėsi laisvesnis, o spaudoje tiesiogiai kreipiasi į žydus: „Kas nutiko 1968 m. Lenkijoje“¹⁰²⁹ ir 1988 m. Sumgaite¹⁰³⁰ nutiks ir jums“¹⁰³¹. Buvo fiksuota atvejų, kai mokyklose žydų vaikams ant nugarų buvo piešiamos Dovydo žvaigždės, o panašių incidentų pasitaikydavo ir Lietuvoje¹⁰³². Sovietinė vadovybė privalėjo reaguoti į didėjančią įtampą ir išleido kelis viešus pareiškimus, nukreiptus prieš galimus kolektyvinius išpuolius. Valdžios kontroliuojamuose laikraščiuose skaitytojai buvo patikinti, kad gandai apie „pogromus“ buvo nepagrįsti ir skirti „panikai, nesaugumo jausmui sėti tarp žydų tautybės asmenų“¹⁰³³. Rašytojas, Sąjūdžio tarybos narys bei Lietuvos žydų bendruomenės pirmininkas G. Kanovičius, reaguodamas į antisemitizmo paūmėjimą ir intensyvėjančią žydų emigraciją, laikraštyje „Komjaunimo tiesa“ (1989 m.) rašė: „Ar galima pasilikti? Iš tiesų, ar galima pasilikti, kai virš mūsų galvų pakibo švininiai pogromo debesy, kai beveik visoje šalyje – išskyrus Pabaltijį – atvirai didinama neapykantos mūsų tautai branduolinė jėga, kai įtakingų laikraščių ir žurnalų puslapiuose mes begėdiškai apipilami purvais [...], kai rūsti nepakantumo ir priešiško įtampa žybsi arti ir toli [...], kai į darbą paleidžiami nuvalkioti Goebbels'o propagandos koziriai apie pasaulinį žydų suokalbį, apie mūsų, girdi, pirmą kartą kaltę prieš žmoniją?“¹⁰³⁴ Nepaisant valdžios įsikišimo, 1990 m. sausio mėn. Maskvoje vykęs rašytojų susitikimas buvo sutrikdytas išibrovėlių, kurie pareikalavo, kad „žydai nešdintųsi į savo Izraelį“¹⁰³⁵. 1990 m. G. Kanovičius, duodamas interviu, akcentavo: „Per pastaruosius 30 metų sovietinė imperija padarė viską, kad išmuštų žydams bet kokią pasitikėjimą ateitimi. Žydai buvo ir tebėra – dabar ypač! – kaltinami viskuo ir dėl visko; jie esą pradžioje ir motinėle Rusiją, ir jos gamtą [...] jeigu Rusijoje kils kruvina banga, ji pirmiausia šluos žydus“¹⁰³⁶.

Baimė tarp SSRS žydų didėjo. 1990 m. vasario mėn. Leningrado žydų bendruomenė kreipėsi į Lietuvos SSR gyventojus dėl neapykantos kurstymo, įvardydami ją

¹⁰²⁹ Tais metais suaktyvėjo antisemitinė kampanija ir apie 13 000 žydų buvo priversti emigruoti iš Lenkijos Liaudies Respublikos. STOLA, D. Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument: The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967–1968. *The Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture*, 2006, vol. 25, p. 175–201.

¹⁰³⁰ Azerbaidžane, Sumgaito mieste, azerbaidžaniečių vykdytos armėnų žudynės, kurios piką pasiekė 1988 m. vasario 27–29 d. Išpuoliai vyko net dienos metu, o sovietų pateiktais oficialiais duomenimis, buvo nužudyta apie 30 armėnų, nors realus aukų skaičius galėjo būti per 100. Sumgait massacres is a crime against Armenians carefully planned and organized by Azerbaijani authorities [interaktyvus], [žiūrėta 2017 02 18]. Prieitis per internetą: <<https://armenpress.am/eng/news/837594/sumgait-massacres-is-a-crime-against-armenians-carefully-planned-and-organized-by-azerbaijani-authorities.html>>.

¹⁰³¹ GITELMAN, Z. Glasnost, Perestroika and Antisemitism, p. 145.

¹⁰³² FREIDHEIMAS, P. Apie vieną nekalną suklydimą. *Švyturys*, 1990, nr. 19 (1003), p. 13.

¹⁰³³ GITELMAN, Z. Glasnost, Perestroika and Antisemitism, p. 146.

¹⁰³⁴ KANOVIČIUS, G. Žydų ramunė. *Komjaunimo tiesa*, 1989, nr. 191 (11346), p. 1, 3.

¹⁰³⁵ KOREY, W. *Russian Antisemitism, Pamyat, and the Demonology of Zionism*, p. 143–144.

¹⁰³⁶ V. Katilius kalbina rašytoją G. Kanovičių..., p. 1.

„saugiausiu kampeliu pagiežos, veidmainystės ir melo pritvinkusioje SSRS“¹⁰³⁷. Kita vertus, sovietinis disidentas Natanas Šaranskis, reaguodamas į kilusias baimes dėl galimo smurto prieš žydus protrūkio, 1990 m. gegužės 5 d. minint 172-ąsias K. Markso gimimo metines, pažymėjo, kad žydai negali būti ramūs: „nors nėra jokių pogromų, tačiau egzistuoja pogrominė atmosfera Sovietų Sąjungoje“¹⁰³⁸. Ši nuogąstavimą patvirtina ir kiek idilišką taikios revoliucijos sovietinėje Lietuvoje vaizdą aptemdo antisemitinis ekscesas Klaipėdoje, įvykęs 1989 m. gruodžio mėn.

Šio įvykio ištakos sietinos su 1989 m. gegužės mėn. 11-ojoje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje nuskambėjusia aršia SSRS liaudies deputatės Zitos Šličytės retorika apie spekuliacijų žalą. Ji užsipuolė prekybos ministrą Leoną Riaubą, kai per radiją nugirdo žurnalisto Benedikto Rupeikos reportažus apie ministro bei jo pavaduotojų „pažeidimus“ skirstant „deficitą“. Istorija apie „spekuliacijas“ Klaipėdos prekybos sandėliuose suintensyvėjo tuomet, kai laikraštyje „Tarybinė Klaipėda“ lapkričio 21 d. išspausdintas V. Čepo straipsnis, kuriame jis rašė apie ydingą maisto talonų skirstymą¹⁰³⁹, ir su lapkričio 23 d. Z. Šličytės pareiškimu LTSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje¹⁰⁴⁰. Tuo metu mieste sklido gandas, kad sandėliuose esančios prekės specialiai nepardavinėjamos, parduotuves užplūdę pasipiktinę žmonės vartė stalus, užsipuolė prekybos darbuotojus ir savo pyktį nukreipė į Klaipėdos prekybos valdybos direktorių (nuo 1958 m.) Arkadijų Lichtinšainą. Netrukus buvo sudaryta Vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojo Povilo Vasiliausko vadovaujama komisija Prekybos valdybos bazėms patikrinti. Komisiją sudarė ir SSRS liaudies deputatai V. Čepas kartu su Z. Šličyte. Po atlikto patikrinimo buvo išspausdinta straipsnių, kuriuose konstatuota, kad nemažai prekių, kurios priskirtos prie brokuotų, turėjo „abejotiną broką“, ir stebėtasi, kodėl tiek daug vertingų prekių guli sandėlyje, o ne parduotuvių lentynose¹⁰⁴¹. Tekstų stilistika ir turinys formavo nuostatą, kad A. Lichtinšainas, siekdamas asmeninės naudos, užsiiminėjo spekuliacijomis¹⁰⁴², o visi jo pasiteisinimai pavadinti demagogija¹⁰⁴³.

¹⁰³⁷ Padėkime Leningrado žydams. *Gimtas kraštas*, 1990, nr. 6, p. 2.

¹⁰³⁸ Dreaded Pogroms Don't Materialize, but Soviet Jews Still Living in Fear [interaktyvus]. 1990 05 07 [žiūrėta 2017 02 19]. Prieitis per internetą: <<http://www.jta.org/1990/05/07/archive/dreaded-pogroms-dont-materialize-but-soviet-jews-still-living-in-fear>>.

¹⁰³⁹ ČEPAS, V. Kartu, bendroje eilėje, iš vieno katilo! *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 266 (12755), p. 2.

¹⁰⁴⁰ VAIČIULIENĖ, T.; TRIJONYTĖ, B.; KLINGIENĖ, J. Sunkumus įveikime kartu. *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 281 (12770), p. 5.

¹⁰⁴¹ ČEPAS, V.; BAČILIŪNAITĖ, J. Komisijos tikrina Prekybos valdybos sandėlius. *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 274 (12763), p. 2.

¹⁰⁴² BAČILIŪNAITĖ, J. Skandalas dėl prekybos: visuomenės, specialistų, žurnalistų akimis. *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 279 (12768), p. 4.

¹⁰⁴³ MATIUKIENĖ, A. Išties, kam tas mitas naudingas. *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 281 (1277), p. 5.

Po straipsnių ciklo apie Klaipėdos prekybos valdybos darbo metodų „nesklandumus“ mieste pradėti platinti antisemitinio turinio lapeliai, kurie, anot Lietuvos žydų kultūros draugijos „Šalom“ Klaipėdos skyriaus tarybos, priminė precedentą nacistinėje Vokietijoje, kur „irgi viskas prasidėjo nuo anoniminių lapelių“¹⁰⁴⁴. Ši draugija, reaguodama į gruodžio 6 d. prasidėjusius kolektyvinius antisemitinius ekscesus prie A. Lichtinšaino buto, Prekybos valdybos ir miesto Vykdomojo komiteto, pabrėžė, kad „jaudrinta ekonominiais nepritekliais minia, tam tikrų jėgų inspiruota, skandavo ir antisemitinius šūkius, nukreipė savo nepasitenkinimą į mūsų tautietį A. Lichtinšainą [...] antisemitiniai išpuoliai mums primena skaudžius istorinius faktus“¹⁰⁴⁵. Nerimauta, kad kyla būtino antisemitizmo banga, ir reikalauta atitinkamos reakcijos iš valdžios organų dėl išpuolių, o kaltininkus patraukti atsakomybėn už „tarpnacionalinės nesantaikos kurstymą“. Įsiaudrinusi minia koneveikė direktorių ir jo šeimą, degino A. Lichtinšaino iškamšą, spardė buto duris¹⁰⁴⁶. Sklido gandai, kad jis „pasaulinio masto mafijozas“, kurį „stalinistai atsiuntė specialiai Lietuvą nustekenti“¹⁰⁴⁷. Antisemitškai nusiteikusi minia nuolatos kartojo, kad neleis jiems į Izraelį išvežti Lietuvos aukso ir brangenybių. A. Lichtinšaino šeima pradėjo kasdien gauti jaunimo sąjungos „Jaunoji Lietuva“ pasirašytas proklamacijas, kurios kvietė lietuvių tautą į kovą prieš „žydiškai bolševikinį režimą“, o anoniminių rašteliais ir telefono skambučiais buvo tiesiogiai grasinta susidoroti¹⁰⁴⁸. G. Kanovičius pabrėžė, jog Klaipėdoje apie 100 žmonių ėjo gatvėmis „į vieną tašką – mušti žydo“¹⁰⁴⁹. Po incidento prie A. Lichtinšaino namų V. Čepas sutiko Darbininkų sąjungos pirmininką, kuris džiūgavo, kad „davėm žydui“¹⁰⁵⁰. Šie įvykiai paveikė Prekybos valdybos direktoriaus šeimos narių požiūrį į galimybę likti gyventi Lietuvoje. Išpuolio metu bute buvusi A. Lichtinšaino sūnaus žmona įsibaugino ir prašė išvažiuoti į Izraelį¹⁰⁵¹.

Rašytojas Kostas Kaukas pažymėjo, kad tarp Klaipėdos žydų vyravo slogi nuotaka, kurią inspiravo Darbininkų sąjungos surengti antisemitiniai piketai. Mieste platinuose antisemitinio turinio lapeliuose žydai tapatinti su bolševikais, o šio išpuolio tikslas, anot K. Kauko, buvo „sukiršinti tautas“¹⁰⁵² siekiant Lietuvos nepriklausomy-

¹⁰⁴⁴ Žydų kultūros draugijos „Šalom“ Klaipėdos skyriaus taryba. Pareiškimas. *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 292 (12781), p. 1.

¹⁰⁴⁵ Lietuvos žydų kultūros draugijos Klaipėdos skyriaus taryba. Žydų tautos atgimimo šviesa ir šešėliai. *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 287 (12776), p. 4.

¹⁰⁴⁶ DONSKIS, L. *Hierosolyma est perdita*: didžiosios kultūros pabaiga ir nūdienos žydų bendruomenė Lietuvoje. *Akiračiai*, 1996, nr. 5 (279), p. 5.

¹⁰⁴⁷ KEBLYTĖ, J. Lichtinšainas (1). *Merkurijus*, 1990, liepa, p. 5.

¹⁰⁴⁸ DONSKIS, L. *Hierosolyma est perdita*..., p. 5.

¹⁰⁴⁹ V. Katilius kalbina rašytoją G. Kanovičių, p. 1.

¹⁰⁵⁰ Vytauto Čepo atsiminimai.

¹⁰⁵¹ KEBLYTĖ, J. Lichtinšainas (2). *Merkurijus*, 1990, rugpjūtis, p. 5.

¹⁰⁵² KAUKAS, K. Žemindamas kitą – žemini save. *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 294 (12783), p. 2.

bės. Ekscesas pasiekė nemenką rezonansą, o V. Čepas prisiminė, kad jam nuvykus į antrąjį SSRS liaudies deputatų suvažiavimą, „Maskvos“ viešbutyje deputatai iš Ukrainos SSR ir Rusijos SFSR teiravosi: „Kas ten pas jus, Klaipėdoje, – negi tikrai įvyko žydų pogromas?“¹⁰⁵³

Siekiant nustatyti šio antisemitinio incidento priežastis, pirmiausia svarbu atsižvelgti į tai, kad jis vyko revoliucinių nuotaikų apimtoje visuomenėje. Iki M. Gorbačiovo vadovavimo laikotarpio antisemitizmas daugiausia reiškė karjeros trukdžius, apribojimus stojant į aukštąsias mokyklas, buvo maskuojamas antisisionistine kampanija ir laikomas praeities atributu, apie kurį viešumoje baimintasi kalbėti. Tačiau *perestroikos* politika veikė kaip antisemitinių ekscesų stimulus, nes kurdama laisvėjančio totalitarinio režimo įvaizdį sudarė palankias sąlygas užslėptiems visuomenės antisemitiniams recidyvams pasireikšti viešajame diskurse.

Režisierius P. Gaidys pabrėžė, kad anuomet Lietuvą buvo užplūdusi revoliucinė euforija, kas ir galėjo nulemti antisemitizmo proveržį¹⁰⁵⁴. Šią poziciją patvirtina ir interviu metu pateiktas V. Čepo paaiškinimas apie vyravusį skurdą ir „atpirkimo ožio“ poreikį manipuliavimams pasiduodančiai „liaudžiai“¹⁰⁵⁵. Atmosferoje tvyrojo siekiai pakeisti „pasenusią prekybos sistemą“ arba „akla griovimo aistra“¹⁰⁵⁶, o tokioje aplinkoje žmogus nesijaučia saugus ir ieško kaltininkų, kurie leistų jam sudėlioti įvykių versijas. Prielaidas dėl išpuolio Klaipėdoje papildė 1990 m. V. Čepo rašytas straipsnis laikraštyje „Darbininkų balsas“. Anot jo, incidento mediatoriaus vaidmenį atliko žurnalisto V. Bucyko straipsnis¹⁰⁵⁷, kuris paviešintas tą pačią dieną, kai turėjo įvykti piktetas. V. Čepas pabrėžė, kad nedera „sumaišyti į vieną krūvą“ prekybos ir nacionalinio klausimo, todėl antisemitizmas neturėjo sąsajų su išpuoliu prieš A. Lichtinšainą. Panašios nuomonės laikėsi ir Klaipėdos Darbininkų sąjungos tarybos pirmininkas Petras Giniotas, kuris tvirtino, kad piketas nukreiptas prieš socialinę neteisybę, spekuliaciją, darbo žmonių skurdą ir privilegijuotų asmenų besaikį turtėjimą¹⁰⁵⁸.

Remiantis L. Donskio išsakytais teiginiais, darytina prielaida, kad Sąjūdžio laikotarpiu antisemitiskai orientuotoje minioje daugelis troško „saugaus priešo“, nes sovietinės sistemos funkcionierių rusų (lygiai kaip ir „savų“) tuo metu dar baimintasi. Kita vertus, tarp įvykių liudinininkų egzistavo nuostatos, kad tai buvo ne tiek lietuvių *per se*, o tiesiog „sovietinių žmonių“ siautėjimas¹⁰⁵⁹. Šitaip manyti skatina ir K. Kauko retorinės vingrybės, kad nors žydų įžeidinėjimai „padarė didelę gėdą lietuvių tautai,

¹⁰⁵³ ČEPAS, V. Kas skatino korupciją ir spekuliaciją. *Darbininkų balsas*, 1990 01 12, p. 4.

¹⁰⁵⁴ Povilo Gaidžio atsiminimai.

¹⁰⁵⁵ Vytauto Čepo atsiminimai.

¹⁰⁵⁶ KEBLYTĖ, J. Lichtinšainas (1), p. 5.

¹⁰⁵⁷ BUCYKAS, V. Ar nenusirisime į „šviesią praeitį“? *Tarybinė Klaipėda*, 1989, nr. 279 (12768), p. 5.

¹⁰⁵⁸ GINIOTAS, P. Pareiškimas. *Darbininkų balsas*, 1990 12 15, p. 3.

¹⁰⁵⁹ Leonido Donskio atsiminimai, 2013 09 06.

asmeniškai man, kaip lietuviui, [...] žydų tautos, kuri iškentėjusi daugiau už visus, jautrumas yra ypatingas“¹⁰⁶⁰, tačiau tuo pat metu jis suteikė skaitytojams peno svarysimams, kad kažkas tarsi sąmoningai provokavo lietuvius, o antisemitiškai nusiteikę piketo dalyviai buvo tik įrankiai. Tokią poziciją paaiškina poreikis nesukompromituoti Sąjūdžio įvaizdžio Vakaruose. Kaip 1990 m. pažymėjo Amerikos žydų komiteto Tarptautinių reikalų komisijos pirmininkas Richardas Rice, jei nepriklausomybės siekiančios jėgos Baltijos šalyse būtų susietos su antisemitizmu, jos galėtų būti diskredituotos Vakaruose ir prarasti JAV paramą. Tačiau svarbu akcentuoti, kad buvo žinomos galimos Kremliaus pastangos pasitelkti antisemitizmą ir neapykantą prieš nedominuojančias tautines grupes kaip ginklą, kuris kontroliuotų demokratinius laisvės judėjimus Ukrainos SSR ir Baltijos šalyse. Telefoninio pokalbio metu tarp Amerikos žydų komiteto biuro Čikagoje ir Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nario Algimanto Čekuolio pastarasis pažymėjo, kad Sąjūdis buvo neteisingai kaltinamas antisemitizmu: „Neseniai įvykusio protesto metu mes kaltiname komunistinę vadovybę korupcija, o vienas iš komunistų Arkadijus Lichtinšainas yra žydas“¹⁰⁶¹. Laikraštyje „The Chicago Tribune“ išspausdintame komentare A. Čekuolis pripažino, kad Klaipėdoje buvo išplatinti informaciniai lapeliai, o pats A. Lichtinšainas buvo laikomas „ne korumpuotu žmogumi, bet korumpuotu žydu“, tačiau užtikrino, kad Sąjūdis neturėjo nieko bendra su lankstinukais, nors suprato tokio elgesio žalą lietuvių judėjimui. A. Čekuolis pažymėjo, kad šis incidentas pasitelktas tam, kad „mus sunaikintų“¹⁰⁶². Sąjūdžio atstovai neigė bet kokius įtarimus, kad jų judėjimas naudojo antisemitinę retoriką savo kampanijoje, kuria siekiama nutraukti Kremliaus dominavimą Lietuvoje. Vis dėlto buvo pripažinta, kad antisemitinė propaganda išaugo, tačiau bandyta užtikrinti, kad už jos plėtojimą buvo atsakingi komunistai ir rusų nacionalistai, kurie siekė diskredituoti jų Sąjūdį¹⁰⁶³. Siekdami nukreipti diskredituojantį dėmesį, antisovietinių politinių judėjimų atstovai iš Lietuvos, Latvijos ir Ukrainos kartu su JAV žydų organizacijų lyderiais prisijungė prie antisemitizmo pasmerkimo Sovietų Sąjungoje¹⁰⁶⁴.

Incidentas Klaipėdoje rezonansą visuomenėje sukėlė ir todėl, kad straipsnių serija apie prekių paskirstymą netiesiogiai pratęsė folklorizuotą žydo įvaizdį kaip asociatyvų, perduodant informaciją, turinčią aiškią ir konkrečią loginę seką, portretą. Žydai tradiciškai Lietuvoje buvo siejami su prekyba, o XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje Sovietų Sąjungoje suintensyvinta propaganda prieš ekonominius nusikaltėlius. Be to, kaltinimų dėl prekių spekuliacijų aktualumą didino tai, kad reikšmingas pozicijas už-

¹⁰⁶⁰ KAUKAS, K. Op. cit.

¹⁰⁶¹ The Chicago Tribune [interaktyvus]. 1990 02 21 [žiūrėta 2016 03 21]. Prieitis per internetą: <http://articles.chicagotribune.com/1990-02-21/news/9001150607_1_semitism-antisemitism-soviet-jews>.

¹⁰⁶² Ibid.

¹⁰⁶³ Ibid.

¹⁰⁶⁴ Ibid.

ėmė Klaipėdos uosto parduotuvės vedėjas Blochas, o „Rybko“ (žvejų kooperatyvo) sandėlio viršininku dirbo Icikas Šatelis, kuris, kaip pabrėžė vienas respondentas, per savo ilgus darbo metus nė karto neatostogavo, nes „biznį varė“¹⁰⁶⁵. Po šių teiginių informantas priėjo prie išvados, kad ir visą Klaipėdą sovietmečiu kontroliavo žydai, ir kaip tarp kitko pridūrė: „o vis dėlto, gal Hitleris ir buvo teisus“¹⁰⁶⁶. Tai pavyzdys, kai sudirginta vaizduotė sujungia asociatyvius vaizdinius į vientisą sąmokslą teoriją. Todėl tai galėjo būti priežastis, tapusi sąsaja tarp žydų tautybės asmenų ir „piktinaudžiavimo“ skirstant prekes Klaipėdoje.

Vis dėlto nepaisant išsakytos antisemitizmo kritikos, tuometinio šalies politinio ir kultūrinio elito reakcijos nebuvo, kaip ir nebuvo pradėtas joks ikiteisminis tyrimas dėl išpuolių prieš Prekybos valdybos direktorių ir jo šeimą. Iš esmės tik jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę apie šį incidentą prabilta nomenklatūrinuose sluoksniuose ir kone vieningai atsakingais įvardyti Z. Šličytė, V. Čepas ir B. Rupeika. Sovietinės partinės nomenklatūros veikėjas V. Astrauskas atsiminimuose išskyrė A. Lichtinšainą kaip stipriai prisidėjusį prie Klaipėdos miesto prekybos modernėjimo ir pabrėžė, kad prasidėjus Atgimimui Z. Šličytė ir V. Čepas užsipuolė A. Lichtinšainą. Anot V. Astrausko, jie manipuliavo bazėje rasto deficitinio muilo istorija, kūrė versiją apie pasikėsinimą į juos ir kurstė įvaizdį apie save kaip kovotojus už teisybę¹⁰⁶⁷. L. Šepečio atsiminimuose akcentuota, kad išpuolį kurstė „oratoriai“ daugiausia buvo kilę iš Sąjūdžio, jie „vanojo ministrą“ L. Riaubą, o garsiausiai koneveikė deficitą tie, kurie patys naudojami privilegijomis¹⁰⁶⁸. Jis tvirtino, kad sudėtinga būtų apibrėžti šio incidento Klaipėdoje tikslus, tačiau faktas vienas, kad Z. Šličytė ir B. Rupeika dirbtinai sukeltame ažiotaže išgarsėjo „privilegijų ir blato naikintojais“, o žmonėms jie patiko, todėl buvo išrinkti į Atkuriamąjį Seimą¹⁰⁶⁹. Sesijos metu Z. Šličytė pateikė kaltinimus, kad autostradoje Klaipėda–Kaunas buvo pasikėsinta nužudyti ją ir V. Čepą, o Klaipėdos prekybos sandėliuose „vis dar slepiamas angliškas muilas“¹⁰⁷⁰.

Kolektyvinių smurtinių išpuolių prieš žydus analizė verčia daryti išvadą, kad reikia skirti utilitaristo antisemitizmą, manipulatoriaus, pasitelkiančio jį kaip įtakos priemonę, nuo lengvatikio („vartotojo“) neapykantos žydams, kuris geba reflektuoti, o ne generuoti neapykantą kurstančias idėjas. Tačiau kolektyvinių prieš žydus nukreiptų išpuolių Lietuvos SSR nebūtų įvykę be antisemitinės nuostatos skatinančių veiksmų ir minios instinkto.

¹⁰⁶⁵ A. B., laivų remontininko-šalkalvio, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2012 01 22.

¹⁰⁶⁶ Ibid.

¹⁰⁶⁷ ASTRAUSKAS, V. *Įrėminti laike. Prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius, 2006, p. 327.

¹⁰⁶⁸ ŠEPETYS, L. Op. cit., p. 339–340.

¹⁰⁶⁹ Ibid., p. 349.

¹⁰⁷⁰ Ibid.

Išvados

Remiantis atliktu tyrimu, darytinos tokios išvados:

1. Po Antrojo pasaulinio karo sovietinis režimas Lietuvoje iš pradžių teikė paramą išlikusiems po Holokausto žydams (ribota restitucija, kultūrinė ir šviečiamoji veikla), bet padėtis ėmė keistis ryškėjant antisemitinės politikos Sovietų Sąjungoje požymiams. Sovietinės valdžios diktuojamas nusistatymas žydų atžvilgiu Lietuvos SSR pradėjo stiprėti ribojimu neleisti žydų tautybės asmenims dirbti valdžios struktūrose. Pirmuoju pokario dešimtmečiu priešiškus žydams pastebimas valstybės saugumo ministerijos (MGB) veikloje, tačiau nebuvo plėtojamas viešojoje erdvėje. Saugumas persekiojo Lietuvos žydus, įtardamas sionistine veikla, emigracijos (alijos) siekiu, santykių su užsienyje gyvenusiais giminaičiais palaikymu, ir tai skatino abejones dėl žydų lojalumo sovietiniam režimui. Aktyvesnis MGB vykdytas žydų persekiojimas prasidėjo 1948 m., kai suintensyvėjo kampanija prieš „kosmopolitizmą“. Tačiau pagrindinio Lietuvos SSR laikraščio „Tiesa“ publikacijų analizė rodo, kad redakcija buvo vangė. Tik nuo 1950 m. pradėta vykdyti antikosmopolitinė propaganda, kuri pasižymėjo „imperialistinės grėsmės“ akcentavimu, tačiau joje buvo vengta antisemitinės retorikos. Kitaip nei centriniuose SSRS spaudos puslapiuose, „Tiesoje“ netaikyta praktika šalia asmenų, į kuriuos buvo nukreipta antikosmopolitinė kritika, prirašyti buvusias „žydiškas“ pavardes. Situacija pasikeitė 1953 m. sausio mėn., kai, pradėjus „gydytojų kenkėjų“ bylą, antisionistinė propaganda pasiekė kulminaciją.

Ši byla buvo sovietinės ideologijos sukurtos antisemitizmą kurstančios propagandos dalis, kuri palaikė centrinės valdžios formuotą sampratą apie priešišką „imperialistinį pasaulį“. Prasidėjus procesui prieš „gydytojus kenkėjus“, kaltinimai sionistams („buržuaziniams nacionalistams“) dėl „antivalstybinės“ veiklos tapo viena iš dominuojančių temų Lietuvos SSR spaudoje. Nuosekliai buvo pateikiami propagandiniai antisemitinio pobūdžio žydų įvaizdžiai; panašu, kad Lietuvos MGB struktūros bandė sukurti „gydytojų bylos“ lietuvišką atvejį, pradėdamos tyrimą dėl rašytojo Petro Cvirkos mirties.

2. a) Sovietinio antisemitizmo įtaką ir skvarbą Lietuvos SSR galėjo stabdyti asmeniniai nomenklatūros ryšiai arba gebėjimas laviruoti propagandiniame sovietinio antisemitizmo diskurse. Sovietinės Lietuvos nomenklatūra gana rezervuotai vertino „žydų klausimą“, tad mažiau dalyvavo sovietinio antisemitizmo (pvz., propagandinių kampanijų prieš sionizmą ar Izraelį) politikos kūrimo procese. Tarp nomenklatūrinei aplinkai priklausiusių kultūros veikėjų vyravo gana palankus požiūris į žydų kūrėjų veiklą meno, literatūros ir kinematografijos srityse. Būta ir epizodinių (individualių) bandymų atsižvelgti į Lietuvos žydų problemas, padėti jiems emigruoti. Svarbiausias tokia „žydų klausimo“ padėtį sovietinėje Lietuvoje lėmęs veiksnys buvo tas, kad tiek tarp partinio elito, tiek tarp inteligentijos, kuri formavo kultūros ir meno politiką, vyravo aukštesnės kultūros ir moralės asmenys. Tarp jų nebuvo atvirų antisemitų ir įvairiose srityse (pvz., komunistinėje pagrindinėje veikloje tarpukario Lietuvoje) egzistavo bendradarbiavimo tarp lietuvių ir žydų patirtis.

b) Sovietinė tautinė politika žydų atminties vietų, judaizmo, kultūros ir švietimo atžvilgiu yra indikatorius, kuris perteikė žydų išskyrimą iš kitų Lietuvos SSR tautinių grupių. Formaliai sovietinė valdžia laikėsi pozicijos, kad žydai yra linkę asimiliuotis (akultūruotis), ir jiems nebuvo taikomos valstybinės diskriminacinės priemonės. Iki XX a. 5-ojo dešimtmečio pabaigos sovietinis režimas Lietuvoje gana palankiai žiūrėjo į žydų tapatumo išsaugojimą, o judaizmo praktikavimui, žydų kultūriniam gyvenimui ir švietimui buvo rodomas rezervuotas dėmesys (pvz., Kaune ir Vilniuje veikė dvi sinagogos, Žydų muziejus, žydų vaikų globos namai ir mokyklos). SSRS „atšilimo“ laikotarpiu buvo leista, nors ir propagandiniais sumetimais, veikti mėgėjiškiems žydų meno kolektyvams, Lietuvos žydų rašytojai turėjo galimybių kurti žydiško gyvenimo temomis. Bet pamažu įsitvirtino žydus nutautinti siekianti politika, pasireiškusi etninio, nacionalinio ar religinio identiteto elementų trynimu. Nebeliko žydų švietimo įstaigų, buvo naikinamos ir neprižiūrimos žydų kapinės, o „žydiškas“ tapatumas SSRS tautų sistemoje neteko institucinio palaikymo. Bet vis dėlto tautinė politika žydų atžvilgiu Lietuvos SSR nebuvo tokia agresyviai kryptinga kaip kitose sovietinėse respublikose, kur žydiško tapatumo veikimo sritis (religines ir šventines tradicijas) lydėjo sovietizacijos procesai, vertę juos vengti tautinės ir kultūrinės-lingvistinės išraiškos. Tokia selektyvi sovietinė tautinė politika Lietuvoje su nedideliais

pokyčiais iš esmės išliko iki pat Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veiklos pradžios, kai buvo įkurta Lietuvos žydų kultūros draugija.

c) Sovietų Sąjungoje buvo ribojama su žydų tematika susijusios literatūros leidyba, tačiau Lietuvos SSR padėtis buvo specifinė – apie žydų gyvenimą buvo galima rašyti daugiau. Lietuvoje cenzūra atlaidžiau vertino tekstus, todėl buvo apčiuopiami kūriniai, kuriuose pasitaikydavo antisemitinių motyvų. Nors būta alternatyvų diskursą konstruojančios literatūros (pvz., G. Petkevičaitės-Bitės, G. Kanovičiaus, I. Mero kūryba), sovietmečiu leistuose lietuvių autorių tekstuose retai galima aptikti neutralų ar pozityvų žydų personažą. Dažniausiai buvo apsiribojama vien fragmentiniu arba tradiciniu žydų pristatymu. Vis tik Lietuvos SSR cenzoriai nerimavo dėl žydų menkinimą atspindinčių tekstų neigiamo poveikio visuomenei, tad siekiant laikytis sovietinės ideologijos principų, knygų įvaduose buvo spausdinami paaiškinimai, kuriais lietuvių folklore ir grožinėje literatūroje funkcionavusį neigiamą žydų įvaizdį bandyta pagrįsti socialiniais buržuaziniais santykiais. Tokia specifinė situacija lietuvių grožinės literatūros leidybos srityje sietina su „atšilimo“ politika ir režimo nenuoseklumu.

d) Propagandinė „valiutininkų byla“ Lietuvoje buvo dalis sovietinio režimo vykdytos kampanijos prieš ekonominius nusikaltimus, skirta aiškių atsakymų reikalaujančiai visuomenei, nepalikusi jokios erdvės klausimams ir niuansams. Sovietiniam režimui buvo svarbu atkreipti visuomenės dėmesį į kovą su ekonominiais nusikaltimais, todėl siekiant išvengti šios propagandinės kampanijos tapimo viena iš daugelio rutinizuotų visuomenės auklėjimo priemonių, buvo pasitelkta neigiamus žydų įvaizdžius perteikianti retorika. Nepaisant to, kad ši kampanija Sovietų Lietuvoje pasižymėjo mažesniu intensyvumu ir retesniais teisiniais procesais nei kituose SSRS miestuose (pvz., Lvoje, Minske), vis dėlto per kuriamus įvaizdžius taip pat buvo pasinaudota stereotipizuotais (folklorizuotais) antisemitiniais vertinimais (pvz., „žydų prekybininkas“, „gudrus spekuliantas“) arba žydų įvaizdžio kompleksinėmis asociacijomis kaip psichologinio veikimo principu, perduodant informaciją, turinčią aišką ir konkrečią loginę seką. Tuo visuomenei buvo pateikiama identifikuota „valiutos spekuliantų“ tapatybė.

e) Sovietinė propaganda prieš sionizmą ir Izraelį Lietuvos SSR neveikė nuolat. Po J. Stalino mirties ji aprimo, ir tokia padėtis tęsėsi iki 1956 m., kai pašijo Izraelio ir Sovietų Sąjungos santykiai Sueco krizės metu. Tada antiizraeilška propaganda tapo aktyvesnė, vis dažniau publikuoti straipsniai, kuriuose buvo puolamas sionizmas. Vis dėlto 1956–1964 m. laikotarpiu, skirtingai nei centrinėje SSRS spaudoje, sovietinėje Lietuvoje antiizraeilškos propagandos stilistika buvo formalesnė. Čia egzistavo didesnis neutralumas vertinant geopolitinius įvykius Artimuosiuose Rytuose, nebūta kryptingų bandymų kritikuoti emigracinius žydų siekius ir tik retkarčiais buvo spausdinamos asociacijos, susijusios su neigiamais semantiniais žydų įvaizdžiais. 1967 m., po Šešių dienų karo, propaganda prieš sionizmą ir Izraelį pasikeitė ir įgijo kampanijos formą, t. y. virto organizuota sovietinės propagandos veikla. „Atšilimo“ laikotarpiu

sovietinėje Lietuvoje inicijuota sionizmo kritika buvo nukreipta į bandymus „neutralizuoti“ žydų emigraciją, o po Šešių dienų karo antisizionistine retorika prieš Izraelį iš esmės buvo maskuojamas antisemitizmas, kuris turėjo veikti režimo geopolitinių ir vidinių interesų naudai. Žydai tapo manipuliacijos įrankiais ideologinės konfrontacijos su „Vakarų imperializmu“ kontekste. Komunistinio laikraščio „Tiesa“ turinio analizė leidžia daryti prielaidą, kad redaktoriai laviravo tarp selektyvios prieš sionizmą ir Izraelį nukreiptos propagandos bei Kremliaus direktyvų. Tokia prielaida remiasi gana šabloniškų straipsnių konstrukcija, propagandinių klišių perspausdinimu, nuosaikėse antisizionistine ir antiizraeliška retorika, kurią kiek sustiprindavo ne Lietuvos SSR, o centrinės SSRS žurnalistų parengti tekstai. Šiuose tekstuose žydai (izraeliečiai) buvo siejami su „imperialistiniu pasauliu“ per kurstytus archetipinius žydų įvaizdžius ir įvairias sąmokslų teorijas. Tuo tarpu „Tiesos“ redakcija susitelkė ne į „grėsmingo sionizmo ir imperializmo ryšio“ kurstymą, o į alternatyvaus diskurso kūrimą, t. y. bandymus paaiškinti, kad antisizionizmas ir antisemitizmas nėra tapatūs reiškiniai. Be to, kitaip nei „gydytojų kenkėjų“ bylos metu, nebuvo kuriamas lietuviškas sovietinio antisemitizmo atvejis. Šis faktas patvirtina, kad tarp Lietuvos SSR nomenklatūros darbuotojų nebuvo atviro, aršaus nusistatymo žydų atžvilgiu ir ideologinio paklusnumo nurodymams iš Kremliaus. Toks „liberalesnis“ „Tiesos“ kursas rodo, kad diskurso formavimui(si) įtaką darė ne tik SSKP CK linija, bet ir laikraščio redaktorių (nomenklatūros darbuotojų) pozicija bei gebėjimas laviruoti. Tačiau šis selektyvumas Kremliaus direktyvų atžvilgiu nėra vienareikšmiškai vertinamas kaip pozityvesnės sovietinės politikos „žydų klausimu“ įrodymas. Išlieka galimybė, kad tai, kas panašu į savarankiškesnę veikimą, buvo sovietinės sistemos gebėjimas prisitaikyti prie Lietuvos SSR specifikos ir efektyviai funkcionavo propagandiniame disкурсе.

Lietuvos SSR KGB bylose dėl sionizmo ir Izraelio grėsmių dažnai buvo pateikiama epizodinė, paviršutiniško turinio informacija. Pavyzdžiui, „gydytojų kenkėjų“ bylos metu buvo pastebima aktyvesnė valstybės saugumo veikla ieškant „užsikonspiravusių kenkėjų“, o po Šešių dienų karo KGB veikla tapo panašesnė į pastangas nustatyti potencialias antivalstybines grėsmes ten, kur realiai pavojus buvo menkas. Sionizmas, kaip priešišką ideologiją ir politiką simbolizuojantis darinys, kėlė saugumui įtarimą, tačiau LSSR KGB veikloje jis buvo susipynęs su „Vakarų imperializmu“ pavojaus akcentavimu, tad jam nebuvo teiktas išskirtinis dėmesys. Apsiribota tarpukario Lietuvoje veikusių sionistinių organizacijų vadovų stebėjimu ir sionistų iš užsienio, įtartų alijos ir „nacionalistinių“ nuotaikų skatinimu, sekimu. Tokia padėtis sietina su tuo, kad nuo 1959 m. KGB kontrolė atiteko lietuvių nomenklatūrai, ir operatyviniai darbai pradėti vykdyti selektyviau, atsižvelgiant į vyraujančias Lietuvos SSR nomenklatūros nuostatas.

3. Lietuvos žydų atsiminimuose nustatyta, kad dalis jų antisemitizmą laikė kone kasdienybės atributu, jautė jį kaip kilusį iš neapykantos tautiniu pagrindu, juolab būti žydu ir turėti pase tai liudijantį įrašą („penktoji grafa“) jiems reiškė atskirtį. Įtampą

kurstė buitinio antisemitizmo incidentai socialinėse situacijose, – dažnas pavyzdys buvo žydiškos kilmės išskyrimas, o greta ankstesniųjų kaltinimų „Kristaus nužudymu“, „lietuvių išnaudojimu“ atsirado naujas „žydo komunisto“ įvaizdis. Atsiminimuose dažniausiai pabrėžiama „gydytojų kenkėjų“ byla kaip ryškiausias sovietinio antisemitizmo pavyzdys, kai propaganda diskreditavo žydus, laikė juos potencialiais „tėvynės išdavikais“, „imperializmo agentais“, o Lietuvos žydai jautė nuolatinį pavojų. Dalį žydų ši byla paskatino suabejoti komunizmo idealais, o kiti laikėsi pozicijos, kad priešiškas žydams tebuvo laikina komunistinės sistemos klaida. Nepaisant skirtingų vertinimų, nagrinėtus Lietuvos žydų atsiminimus apie „gydytojų bylą“ vėnija sovietinės sistemos kurta nepasitikėjimo atmosfera, kai nerimastingai buvo laukta atomazgos. Vis dėlto neoficialioje komunikacijoje sovietmečiu užfiksuota antisemitizmo patirtis nėra pakankamai informatyvi, kad padėtų išskirti priešiško žydams kilimo priežastis. Neaiškumų kelia tai, kad dažnai pasakojimų autoriai linksta akcentuoti padėtį Lietuvos SSR kaip mažiausiai priešiška nusiteikusių žydų atžvilgiu lyginant su kitomis sovietinėmis respublikomis. Išskirtinos penkios koreliuojančios tarpusavyje priežastys, kurios prisidėjo prie sąlygų, formavusių antisemitizmo sovietinėje Lietuvoje apraiškas: 1) pokario nepriteklis persmelkta Lietuvos SSR ir visuomenės demoralizacija; 2) ekstremalūs įvykiai ir trauminė patirtis (sovietinė okupacija, represijos, trėmimai); 3) žydų sutapatinimas su sovietizacijos procesų Lietuvoje dalyviais; 4) lietuvių grožinė literatūra, kurioje dominavo tie patys lietuvių ir žydų santykių vaizdiniai, perteikę informaciją apie žydus kaip patyčių taikinius; 5) sovietinės antisemitinės propagandos gebėjimas panaudoti savo tikslams fragmentiškas lietuvių visuomenės žinias apie žydus. Dėl to propaganda prieš „kosmopolitus“, sionizmą, Izraelį, „valiutininkus“ galėjo kelti didesnes emocijas, nes veikė kaip asociatyvūs vaizdiniai, kurstė ir palaikė antisemitizmą. Nors skirtingomis formomis, bet iš esmės tokio paties turinio aiškinimai apie „agresyvų Izraelį“, „imperialistinį sionizmą“ galėjo laikui bėgant tapti nereikšmingi, tačiau svarbu atsižvelgti, kad lietuvių ir žydų santykių raida XIX–XX a. nebuvo pateikiama nei akademiniam, nei vertybiniame-moraliniame kontekstuose. Todėl nuomonės ar kolektyvinės, „liaudiškos“ lietuvių ir žydų santykių reprezentacijos (pvz., literatūroje, kine, privačioje komunikacijoje) priklausė stereotipų sferai, t. y. nepatikrintų, neišanalizuotų, nugirstų vaizdinių, turinčių potencialios galios žmonių elgesiui ir vaizduotei.

Tyrimas apie kolektyvinius smurtinius išpuolius prieš žydus atskleidė sovietinės Lietuvos visuomenės mentalines savybes (imlumą, „mobilizuotumą“) „priešpogrominiams“ mitams atsinaujinti ir tai, kad sistemos politinės galios struktūros turėjo galimybių tuo naudotis. Tačiau antisemitiniai išpuoliai Lietuvoje buvo veikiau spontaniški ir veikiami revoliucinių nuotakų (Klaipėdos atveju), tad sudėtinga juos racionaliai paaiškinti. Vis dėlto, be buitinio antisemitizmo perdirtų žydų įvaizdžių (nuo ritualinio krikščionių kraujo naudojimo iki „žydo komunisto“) sąveikavimo su sovietiniu antisemitizmu ar preteksto, už kurio slypėjo frustracinės visuomenės nuotaikos

(nepasitenkinimas sovietiniu režimu, ekonominiais sunkumais), kolektyvinį smurtą prieš žydus lėmė minios psichologija, kai individuali atsakomybė yra minimizuota. Lietuvos SSR valdžia bandė deaktualizuoti kolektyvinius išpuolius prieš žydus, o kaltę suversti menkai išsilavinusiems ir chuliganiškai nusiteikusiems asmenims. Valstybės saugumo ir teisėsaugos institucijos nebuvo pasyvios antisemitinių ekscesų stebėtojos ir imdavosi aktyvių priemonių prieš juos. Tačiau oficialiu lygmeniu tokie išpuoliai niekada nebuvo pasmerkti ir įvertinti.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

1. ŠALTINIAI

1.1. Nepublikuoti šaltiniai

1.1.1. Archyvų dokumentai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA):

1. f. R-181 – Religijų reikalų taryba prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos
2. f. 648 – Lietuvos pasiuntinybė Londone
3. f. 656 – Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone
4. f. 665 – Lietuvos pasiuntinybė Toronte
5. f. 673 – Lietuvos pasiuntinybė prie Šventojo Sosto

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA):

6. f. K-1 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetas (KGB)
7. f. K-30 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) operatyvinės įskaitos bylos

8. f. K-41 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto Kadro skyrius
9. f. 1771 – Lietuvos Komunistų partijos (LKP) Centro komitetas
10. f. 3109 – Lietuvos Komunistų partijos (LKP) Vilniaus miesto komitetas
11. f. 15007 – Vilniaus grąžtų gamyklos pirminė partinė organizacija (Vilniaus miesto Spalio rajono)
12. f. 15008 – „Vingio“ gamybinio susivienijimo radijo komponentų gamyklos pirminė partinė organizacija (Vilniaus miesto Spalio rajono)
13. f. 16895 – Antanas Sniečkus

Šiaulių regioninis valstybės archyvas (ŠRVA):

14. F. 49, ap. 1

Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto Memorialinis Muziejus (USHMM):

15. RG-02, 184 – Išgyvenusiųjų atsiminimai

1.1.2. Interviu metodu gauti atsiminimai

1. A. B., laivų remontininko-šalkalvio, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2012 01 22.
2. Arkadijaus Vinokuro, aktoriaus, žurnalisto, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2014 11 23, 2015 01 12.
3. Bellos Shirin atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2015 01 31.
4. Biografiniai interviu iš 2010–2012 m. vykdyto projekto „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose: viešųjų ir privačiųjų diskursų sąryšiai“, finansuoto Lietuvos mokslo tarybos (VAT-18/2010). Vykdytojai: D. LEINARTĖ, L. ŽILINSKIENĖ, S. KRANIAUSKIENĖ, I. ŠUTINIENĖ, I. GEČIENĖ.
5. Ch. K. atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2016 10 19.
6. Dalijos Epšteinaitės, rašytojos, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2011 10 18, 2016 03 16, 2016 10.
7. Eugenijaus Bunkos, kraštotyrininko, žurnalisto, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2016 10 08.
8. Grigorijaus Kanovičiaus, rašytojo, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2015 12 15.
9. Irenos Veisaitės, literatūrologės, teatrologės, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2014 12 08.
10. Leonido Donskio, filosofo, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2013 09 06, 2014 04 29.
11. Povilo Gaidžio, režisieriaus, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2013 10 18.

12. Rachilės Kostanian, muziejininkės, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2011 10 17.
13. Rimanto Sliužinsko interviu su Grigorijumi Aizenshtadt.
14. Sergėjaus Kanovičiaus, poeto, atsiminimai, fiksuoti pokalbių su autoriumi metu 2015 07 01, 2016 06 17, 2016 11 16, 2017 04 18.
15. Simono Dovidavičiaus atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2015 07 22.
16. Viliaus Kavaliausko, žurnalisto, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2013 10 21, 2013 12 05.
17. Vytauto Čepo, politiko, atsiminimai, fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2016 10 26.

1.2. Publikuoti šaltiniai

1.2.1. Periodiniai leidiniai

1. „Apžvalga“ – 1939
2. „Daily World“ – 1969
3. „Darbininkų balsas“ – 1990
4. „Gimtasis kraštas“ – 1987, 1988, 1990
5. „Kalba Vilnius“ – 1968
6. „Kauno diena“ – 1993
7. „Klaipėda“ – 1999
8. „Komjaunimo tiesa“ – 1989
9. „Komunistas“ – 1965, 1968, 1969, 1970, 1972, 1988
10. „Laikas ir įvykiai“ – 1979, 1989
11. „Lietuvos aidas“ – 1931
12. „Merkurijus“ – 1990
13. „Raudonoji vėliava“ – 1959, 1961
14. „Šluota“ – 1970, 1971, 1973, 1974, 1976, 1980, 1981
15. „Švyturys“ – 1972, 1990
16. „Tarybinė Klaipėda“ – 1989
17. „Tarybinė moteris“ – 1989
18. „The Chicago Tribune“ – 1990
19. „Tiesa“ – 1944, 1948, 1950, 1953, 1956, 1957, 1959, 1962, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1984, 1988
20. „Вечерние новости“ – 1987

21. „Известия“ – 1964
22. „Литературная газета“ – 1965
23. „Минская правда“ – 1961
24. „Правда“ – 1949, 1957, 1959
25. „Правда востока“ – 1969
26. „Советская Латвия“ – 1967
27. „Советская Литва“ – 1971
28. „Советская Молдавия“ – 1964
29. „Советское искусство“ – 1949

1.2.2. Dokumentai, dokumentų rinkiniai

1. ANUŠAUSKAS, A. KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus viršininko pplk. V. Šiaudinio 1988 m. vasario 1 d. pažyma apie užsienio emigrantų ir kitų antisovietinių centrų veiklą prieš Lietuvos SSR. *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 2 (4), p. 122–133.
2. *Atgimstanti Lietuva ir žydai*. Sud. E. ZINGERIS. Vilnius, 1997.
3. Atsišaukimai ir kitokie partizanų raštai [interaktyvus]. Prieitis per internetą: <<http://talpykla.istorija.lt/handle/123456789/241>>.
4. *KGB slaptieji archyvai: 1954–1991 m.* Sud. K. BURINSKAITĖ, L. OKULIČIŪTĖ. Vilnius, 2011.
5. *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*. Sud. V. TININIS. Vilnius, 2009.
6. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: 1940–1990*. Sud. J. R. BAGUŠAUSKAS, A. STREIKUS. Vilnius, 2005.
7. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*. Sud. N. GAŠKAITĖ, A. KAŠĖTA, J. STARKAUSKAS. Kaunas, 1996.
8. *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*. Vilnius, 1990.
9. *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys*. T. 1. Vilnius, 1965.
10. *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys*. T. 2. Vilnius, 1973.
11. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos Žemaitės „Raštų“ redakcinės komisijos posėdžio, įvykusio 1956 m. lapkričio 21 d. protokolai. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 495–499.
12. Virtualios parodos: Lietuvos partizanų kūryba [interaktyvus]. Prieitis per internetą: <http://www.archyvai.lt/lt/lya_parodos/lietuvos-partizanu-kuryba.html>.
13. *Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938–1953*. Сост. Г. В. КОСТЫРЧЕНКО. Москва, 2005, с. 44–45.

1.2.3. Medijos

1. „Draugas Abraomas“, 1919 m. (rus. „Товарищ Абрам“). Prieitis per internetą: <<http://www.jewishfilm.org/Catalogue/films/comradeabram.htm>>.
2. Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos laida „Kultūrų kryžkelė. Menora“ [interaktyvus]. 2017 10 05 [žiūrėta 2017 10 07]. Prieitis per internetą: http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013676455/kulturu_kryzkele_menora_2017_10_05ntchamos_lifsicaites_90_metu_jubiliejus#wowzaplaystart=0&wowzaplayduration=879000>.
3. Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos laida „Kultūrų kryžkelė. Menora“ [interaktyvus]. 2017 10 12. [žiūrėta 2017 10 20]. Prieitis per internetą: <http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013676913/kulturu_kryzkele_menora_2017_10_12nechama_lifsicaite_benjaminas_chajatauskas_ir_kgb#wowzaplaystart=0&wowzaplayduration=870000>

1.2.4. Memuaristika

1. Apie antisizionizmą, sovietizaciją, atominę jėgainę: pokalbis su Finkelšteinu. *Akiračiai*, 1984, nr. 6 (160), p. 8–9.
2. Apie religiją ir bažnyčią Lietuvoje. *Akiračiai*, 1980, nr. 5 (119), p. 4–5.
3. Apie šiandieninį antisemitizmą Lietuvoje: pokalbis su Leonidu Donskiu. *Akiračiai*, 1995, nr. 6 (270), p. 8–9.
4. ASTRAUSKAS, V. *Įrėminti laike. Prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius, 2006.
5. ATAMUKAS, S. Šiuolaikinė Lietuvos žydų bendruomenė: jos visuomeninė-kultūrinė veikla 1987–2004 m. *Akiračiai*, 2005, nr. 1 (365), p. 5–8.
6. BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. gruodžio 1 d. – 1979 m. vasario 28 d. *Metai*, 2016, nr. 12, p. 107–135; BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1978 m. spalio 1 d. – lapkričio 30 d. *Metai*, 2016, nr. 11, p. 105–128; BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio: 1983 m. *Metai*, 2017, nr. 2, p. 115–131; BALTUŠIS, J. Vietoj dienoraščio (1987 m. liepa). *Metai*, 2017, nr. 7, p. 124–135.
7. BARKAUSKAS, A. *Laikmečio įkaltai*. Vilnius, 2009.
8. BARKAUSKAS, A. Taip, jis buvo sąžinės ir garbės riteris. In *Sniečkaus fenomenas. Prisiminimai ir pamąstymai*. Sud. V. KAZAKEVIČIUS, R. MALIŠAUSKAS. Vilnius, 2003, p. 73–167.
9. BEN-ZVI, SH. Lietuva buvo ir išlieka ypatinga vieta. Radijo „Izraelio balsas“ tarptautinės transliacijos direktorius kalba tarptautinėje konferencijoje Vilniuje „Totalitarizmas ir tolerancija. Laisvės išbandymas“ [interaktyvus]. 2011 12 21 [žiūrėta 2014 12 21]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-12-22-shmuel-ben-zvi-lietuva-buvo-ir-islieka-ypatinga-vieta/74157>>.

10. BORDONAITĖ, M. *Draugas Matas: Antanų Sniečkų prisiminus*. Vilnius, 1983.
11. CEITLINAS, J. *Ilgi pašnekesiai laukiant laimingos mirties*. Vilnius, 1997.
12. ČEKYS, J. Leidykla ideologizuotos visuomenės sistemoje. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 216–278.
13. DOVYDĖNAS, L. Užrašai. *Literatūra ir menas*, 1989, nr. 26 (2224), p. 16.
14. GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, S. *Atminimo knyga*. Vilnius, 1999.
15. GLIKMANAS, L. Šiokiadieniai ir šventės gydytojų šeimoje. *Brasta*, 2015, nr. 4, p. 50–53.
16. FAINAS, J. *Berniukas su smuiku*. Vilnius, 2017.
17. FAITELSON, A. *The Truth and Nothing but the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*. Jerusalem, 2006.
18. FERENSIENĖ, G. *Rytoj to nebus*. Vilnius, 1998.
19. FREIDHEIMAS, P. Tiltas į pasitikėjimą. *Švyturys*, 1989, nr. 1 (961), p. 14.
20. GOLDBERG, B. Z. *The Jewish Problem in the Soviet Union: Analysis and Solution*. New York, 1961.
21. Grigorijus Kanovičius: „Gyvenimas realiame ir prisiminimų pasaulyuose – didelė laimė“ [interaktyvus]. 2015 02 02 [žiūrėta 2015 02 04]. Prieitis per internetą: <<https://www.15min.lt/naujiena/kultura/literatura/grigorijus-kanovicus-gyvenimas-realiame-ir-prisiminimu-pasaulyuose-didele-laime-286-482235#ixzz3QjB6y5bQ>>.
22. Grigorijus Kanovičius. Mes visi esam išeiviai iš miestelio [interaktyvus]. 2015 04 09 [žiūrėta 2015 04 09]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-06-16-grigorijus-kanovicus-mes-visi-esam-iseiviai-is-miestelio/118848>>.
23. HIRSH, SH. State and Popular Anti-Semitism in Soviet Lithuania. In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 103–104.
24. Išgyveno Kauno getą ir Štuthofą: lageryje pirmiausia nukirpo plaukus ir liepė praustis [interaktyvus]. 2018 01 31 [žiūrėta 2018 01 31]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/multimedija/mes-prisimenam/isgyveno-kauno-geta-ir-stuthofa-lageryje-pirmiausia-nukirpo-plaukus-ir-liepe-praustis.d?id=77028443>>.
25. JAKELAITIS, V. *Hermanas Perelšteinas. Trys ištrėmimai ir gyvenimo prasmė*. Vilnius, 1994.
26. JANUITIS, J. *Užvakar ir šiandien: 35 metai eterio tarnyboje*. Vilnius, 1998.
27. JOSADĖ, J. Mintys apie žydų muziejų. In *Žydų muziejus*. Vyr. red. J. CEITLINAS. Vilnius, 1994, p. 18–22.
28. JOSADĖ, J. *Užtrenktos durys. Laiškai iš Vilniaus į Tel Avivą: dialogai ta pačia ir kitom temom*. Vilnius, 1993.

29. KANOVIČIUS, G. Štrichai autoportretui. *Šiaurės Atėnai* [interaktyvus]. 2010 02 26 [žiūrėta 2016 02 04]. Prieitis per internetą: <<http://www.satenai.lt/2010/02/26/strichai-autoportretui/>>.
30. Kiekvienas žmogus turi pasodinti medį: pokalbis su Solomonu Atamuku. *Akiračiai*, 2000, nr. 4 (318), p. 6–8.
31. Kito tokio Lietuvoje nėra: tris koncentracijos stovyklas iškentęs Moisiejus savo akimis regėjo, kas buvo daroma Kaune [interaktyvus]. 2018 01 26 [žiūrėta 2018 01 31]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/multimedija/mes-prisimename/kito-tokio-lietuvoje-nera-tris-koncentracijos-stovyklas-iskentes-moisiejus-savo-akimis-regejo-kas-buvo-daroma-kaune.d?id=77000749>>.
32. KNIEŽAITĖ, M. Apie gimtinę Lietuvą – iš Izraelio [interaktyvus]. 2012 02 27 [žiūrėta 2015 02 05]. Prieitis per internetą: <<http://lzinios.lt/lzinios/lietuva/apie-gimtaine-lietuva-is-izraelio/36526/>>.
33. LANKAUSKAS, R. Ilgas ir sunkus vieno netikusio autoriaus auklėjimas. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 102–125.
34. LEMPERT, L. „Pas žydus atėjo šviesa ir džiaugsmas“: Purim šventė [interaktyvus]. 2015 03 04 [žiūrėta 2015 03 04]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2015-03-04-pas-zydus-atejo-sviesa-ir-dziaugsmas-purim-svente/128177>>.
35. MIKALČIŪTĖ-URBONĖ, R. Pasakojimas apie dvi žydų sinagogas Vilniuje: abi sugebėjo išlikti istorinių įvykių mėsmaļėje [interaktyvus]. 2017 02 11 [2017 02 11]. Prieitis per internetą: <<https://www.15min.lt/pasaulis-kiseneje/naujiena/per-lietuva/pasakojimas-apie-dvi-zydu-sinagogas-vilniuje-abi-sugebejo-islikti-istoriniu-ivykiu-mesmaleje-642-748068>>.
36. OGINSKAITĖ, R. *Gib a kuk. Žvilgtelėk. Pokalbiai Olgos ir Grigorijaus Kanovičių namuose*. Vilnius, 2017.
37. Onos Šimaitės laišakai Icchokui Merui, 1960 m. rugsėjo 27 d. In *Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*. Sud. L. MAČIANSKAITĖ, S. VILIMAITĖ. Vilnius, 2009, p. 81–82.
38. PALČINSKAITĖ, V. *Atminties babilonai arba aš vejuos vasarą*. Vilnius, 2015.
39. Per alkoholio, bado ir meilės duobes – į teatro olimpą. Virginija Moĳorovienė kalbina aktorių Vytautą Kaniušonį [interaktyvus]. 2014 09 06 [žiūrėta 2018 03 07]. Prieitis per internetą: <<http://www.moteris.lt/veidai/per-alkoholio-bado-ir-meiles-duobes-i-teatro-olimpa.d?id=65749848>>;
40. PETUCHAUSKAS, M. *Santarvės kaina*. Vilnius, 2009.
41. PLASSERAUD, Y. *Irena Veisaitė. Tolerance and Involvement*. Leiden, 2015.
42. Pokalbis su Sergejumi Kanovičiumi [interaktyvus]. [žiūrėta 2016 02 04]. Prieitis per internetą: <<http://literaturairmenas.lt/pokalbiai/508-sergejus-kanovicius-uzmarstis-silpnesne-uz-atminti>>.

43. RADAITIS, V. Asmeniškai apie Antaną Sniečką. In *Sniečkaus fenomenas. Prisiminimai ir pamąstymai*. Sud. V. KAZAKEVIČIUS, R. MALIŠAUSKAS. Vilnius, 2003, p. 310–313.
44. Sovietinio kareivio prisiminimai: apie ką vyrai tyli [interaktyvus]. 2013 09 25 [žiūrėta 2014 09 11]. Prieitis per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-09-09-sovietinio-kareivio-prisiminimai-apie-ka-vyrai-tyli-iv/106349>>.
45. STANKUS, J. *Tarp dienoraščio eilučių*. Vilnius, 2005.
46. Sutikčiau būti pasiuntiniu Maskvoje: pokalbis su Štromu. *Akiračiai*, 1984, nr. 4 (158), p. 6–8.
47. ŠEPETYS, L. *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos: atsiminimai*. Vilnius, 2005.
48. ŠVEDAS, A. *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*. Vilnius, 2016.
49. TAPINAS, L. *Laiškanešys, pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakai*. Vilnius, 2008.
50. Valerijus Charazovas: „Aš partijos karys, kur siunčia – ten“. Interviu. In *Lietuviškoji nomenklatūra 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų*. Sud. S. GRYBKAS. Vilnius, 2015, p. 186–222.
51. V. Charazovo melsvasis sąsiuvinis. In *Lietuviškoji nomenklatūra 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų*. Sud. S. GRYBKAS. Vilnius, 2005, p. 89–140.
52. VYŠNIAUSKAITĖ, B. Pasaulio litvakai nesudegino tiltų su Lietuva [interaktyvus]. 2013 09 29 [žiūrėta 2016 06 08]. Prieitis per internetą: <<https://lietuvosdiena.lrytas.lt/aktualijos/pasaulio-litvakai-nesudegino-tiltu-su-lietuva.htm>>.
53. V. Katilius kalbina rašytoją G. Kanovičių. *Žydai bėga iš Lietuvos. Nelaimės nuojauta? Gimtasis kraštas*, 1990, nr. 27 (1216), p. 1, 3.
54. Николай Гамалей. Письмо Сталину. In. ВАКСБЕРГ, А. *Из ада в рай и обратно. Еврейский вопрос по Ленину, Сталину и Солженицыну*. Москва, 2003, с. 344–346.
55. РОЛЬНИКАЙТЕ, М. *И все это правда*. Санкт-Петербург, 2002.
56. САХАРОВ, А. *Воспоминания в двух томах*. Москва, 1996.

1.2.5. Informaciniai leidiniai ir interneto svetainės

1. An Index of Anti-Semitism [interaktyvus], [žiūrėta 2014 06 27]. Prieitis per internetą: <<http://global100.adl.org/#country/lithuania>>.
2. Archive of Bank of Russia. Prieitis per internetą: <<https://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjct7jLiNnbAhXFVywKHaAgAqIQFggnMAA&url=https%3A%2F%2Fwww.cbr.ru%2FContent>>.

- %2FDocument%2FFile%2F41420%2FUSD.xls&usg=AOvVaw0YKA4Ju7wqxSxi7Zjz2Ujk>.
3. COHEN, B. Surviving Stalin's Purges [interaktyvus]. 2013 02 26 [žiūrėta 2017 10 09]. Prieitis per internetą: <<http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/125203/surviving-stalins-purges>>.
4. COLE, R. *International Encyclopedia of Propaganda*. London, 1998.
5. Diukovas: norėdamas išsilaikyti valdžioje, Pabaltijo elitas perrašinėja istoriją [interaktyvus]. 2017 11 07 [žiūrėta 2017 12 12]. Prieitis per internetą: <<https://www.rubaltic.ru/articles/07112017-diukovas-noredamas-issilaikyti-valdzioje-pabaltijo-elitas-perrasineja-istorija/>>.
6. Dreaded Pogroms Don't Materialize, but Soviet Jews Still Living in Fear [interaktyvus]. 1990 05 07 [žiūrėta 2017 02 19]. Prieitis per internetą: <<http://www.jta.org/1990/05/07/archive/dreaded-pogroms-dont-materialize-but-soviet-jews-still-living-in-fear>>.
7. JACKEVIČIUS, M. Minėdama Lietuvos nepriklausomybės šimtmetį, Vanagaite Izraelyje prašys žydų atleidimo [interaktyvus]. 2018 01 22 [žiūrėta 2018 01 22]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/minedama-lietuvos-nepriklausomybes-simtmeti-vanagaite-izraelyje-prasys-zydu-atleidimo.d?id=76953465>>.
8. Komisijos komunikatas Europos parlamentui, Tarybai, Europos ekonominių ir socialinių reikalų komitetui ir Regionų komitetui – Nediskriminavimas ir lygios galimybės: atnaujintas įsipareigojimas (SEC(2008) 2172) [interaktyvus]. 2008 07 02 [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=celex:52008DC0420>>.
9. *Lietuvių enciklopedija*. T. 35. Boston, 1966.
10. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas*. Vilnius, 1961.
11. Lithuanian Jews Hear First Concert of Yiddish Songs Since Joining USSR [interaktyvus]. 1963 08 08 [žiūrėta 2017 11 13]. Prieitis per internetą: <<http://www.jta.org/1963/08/08/archive/lithuanian-jews-hear-first-concert-of-yiddish-songs-since-joining-ussr>>.
12. MALŪKAS, V. Kultūros rūmai per tris dešimtmečius išgyveno idomius ir turiningus metus [interaktyvus]. 2017 12 08 [žiūrėta 2018 03 03]. Prieitis per internetą: <<http://www.santarve.lt/aktualijos/kultura/kulturos-rumai-per-tris-desimtmečius-isgyveno-idomius-ir-turiningus-metus/>>.
13. MIČIULIENĖ, J. Kaip filmų likimą sprendė Maskva [interaktyvus]. 2015 09 25 [žiūrėta 2016 10 11]. Prieitis per internetą: <<http://lzinios.lt/lzinios/Istorija/kaip-filmu-likima-sprende-maskva/209469>>.
14. Plungės žydų istorija [interaktyvus], [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<http://jbfund.lt/istorija/plunges-zydu-istorija/>>.

15. „Plunge“ – Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania [interaktyvus], [žiūrėta 2017 02 27]. Prieitis per internetą: <http://www.jewishgen.org/Yizkor/Pinkas_Lita/lit_00484.html>.
16. POČYTĖ, K. A. Baukutė: mane padarė atpirkimo ožka [interaktyvus]. 2017 01 10 [žiūrėta 2017 01 10]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/veidai/zmones/a-baukute-mane-padare-atpirkimo-ozka.d?id=73410602>>.
17. POČYTĖ, K. Skandalą LRT eteryje sukėlusį A. Baukutė apie tai sužinojo iš DELFI: jūs mane labai nustebinote [interaktyvus]. 2017 01 07 [žiūrėta 2017 01 07]. Prieitis per internetą: <<https://www.delfi.lt/veidai/eteris/skandala-lrt-eteryje-sukelusi-a-baukute-apie-tai-suzinojo-is-delfi-jus-mane-labai-nustebinote.d?id=73381162>>.
18. „Pogrom“ [interaktyvus], [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://www.britannica.com/topic/pogrom>>.
19. Stalin on Art and Culture [interaktyvus], [žiūrėta 2014 09 18]. Prieitis per internetą: <<http://www.northstarcompass.org/nsc0306/stalin.htm>>.
20. Sumgait massacres is a crime against Armenians carefully planned and organized by Azerbaijani authorities [interaktyvus], [žiūrėta 2017 02 18]. Prieitis per internetą: <<https://armenpress.am/eng/news/837594/sumgait-massacres-is-a-crime-against-armenians-carefully-planned-and-organized-by-azerbaijani-authorities.html>>.
21. Tarybos Direktyva 2000/43/EB įgyvendinanti vienodo požiūrio principą asmenims nepriklausomai nuo jų rasės arba etninės priklausomybės [interaktyvus]. 2000 06 29 [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=celex:32000L0043>>.
22. Tarybos pamatinis sprendimas 2008/913/TVR dėl kovos su tam tikromis rasizmo ir ksenofobijos formomis bei apraiškomis baudžiamosios teisės priemonėmis [interaktyvus]. 2008 11 28 [žiūrėta 2016 05 28]. Prieitis per internetą: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=celex:32008F0913>>.
23. Working Definition of Antisemitism [interaktyvus], [žiūrėta 2017 09 23]. Prieitis per internetą: <<https://www.holocaustremembrance.com/working-definition-antisemitism>>.
24. Žydas ieško nuo holokausto jį išgelbėjusių lietuvių [interaktyvus]. 2008 05 08 [žiūrėta 2014 10 10]. Prieitis per internetą: <<https://www.alfa.lt/straipsnis/182092/zydas-iesko-nuo-holokausto-ji-isgelbejusių-lietuvių>>.
25. Žydų bendruomenė kaltina akademinės etikos kontrolierių antisemitizmu [interaktyvus]. [žiūrėta 2018 02 08]. Prieitis per internetą: <<http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/zydu-bendruomene-kaltina-akademines-etikos-kontrolieriu-antisemitizmu-850161>>.
26. *Большая советская энциклопедия*. Москва, 1976, В. 23.

27. Из истории кровавого навета в Советском Союзе [interaktyvus], [žiūrėta 2016 10 30]. Prieitis per internetą: <<http://www.lechaim.ru/ARHIV/139/loks-hin.htm>>.
28. Советский Союз. Еврей в Советском Союзе в 1945–53 гг.: rašoma tinklapyje „Электронная еврейская энциклопедия“ [interaktyvus], [žiūrėta 2015 03 21]. Prieitis per internetą: <<http://www.eleven.co.il/article/15418>>.

1.2.6. Literatūra, naudota kaip tyrimo šaltinis

1. AKSAMITAS, P; FREIDHEIMAS, P. *Judaizmas ir sionizmas*. Vilnius, 1974.
2. AVYŽIUS, J. *Sodybų tuštėjimo metas*. Vilnius, 1977.
3. BALTUŠIS, J. *Parduotos vasaros*. Kaunas, 1985.
4. BALTUŠIS, J. *Sakmė apie Juzą*. Vilnius, 1979.
5. BENDŽIUS, A. et al. *Lietuvos TSR istorijos chrestomatija. Knyga mokytojams*. Kaunas, 1985.
6. BERCHINAS, I.; FEDOSOVAS, I. *TSRS istorija. Mokymo priemonė IX–X klasei*. Kaunas, 1976.
7. BERDIAJEV, N. Krikščionybė ir antisemitizmas. *Šiaurės Atėnai*, 1990, nr. 27, p. 1–3.
8. BERLINSKIENĖ, A.; GAIGALAITĖ, A.; JURGINIS, J.; PILKAUSKAS, Z. *Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei*. Kaunas, 1966.
9. BIRŽIŠKA, M. *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą: galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*. T. 1. Los Angeles, 1952.
10. BRAZAITIS, J. *Vienų vieni*. Chicago, 1985.
11. BRUŠTEIN, A. *Kelias eina į tolį...* Vilnius, 1958.
12. BUNKA, J. *The Jewish Page of Plungian History*. Vilnius, 2015.
13. ECO, U. *Sukurti priešą ir kiti proginiai rašiniai*. Vilnius, 2011.
14. FERENSAS, A.; LAURINČIUKAS, A. *Šeštasis pasaulinis*. Vilnius, 1958.
15. FINKELSTEIN, E. Jewish Revival in the Baltics: Problems and Perspectives. *Soviet Jewish Affairs*, 1990, vol. 20, no. 1, p. 3–13.
16. GAIGALAITĖ, A.; ŽEPKAITĖ, R. *Lietuvos TSR istorija X–XI klasei*. Kaunas, 1969.
17. GOŠTAUTAS, J. *Ponas Teisėjaitis arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją*. Vilnius, 1967.
18. JEVSEJEVAS, J. *Sionizmas: ideologija ir politika*. Vilnius, 1972.
19. JONYNAS, A. *Šuliny*. Vilnius, 1982.
20. JUCEVIČIUS, L. A. *Raštai*. Vilnius, 1959.
21. JURGINIS, J. *Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms*. Kaunas, 1957.
22. JURGINIS, J.; MERKYS, V. *Lietuvos TSR istorija VII–IX klasei*. Kaunas, 1973.

23. JUŠKAITIS, J. Nuotyčiai literatūros mašinų skyriuje. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 71–77.
24. KATKUS, M. Kaimos žydai kromininkai. *Raštai*. Vilnius, 1965.
25. KORSAKAS, K. *Literatūra ir kritika*. Vilnius, 1949.
26. KRĖVĖ, V. Silkės. *Rinkiniai raštai*. T. 3. Vilnius, 1982, p. 65–76.
27. KUDIRKA, V. *Raštai*. T. 1. Vilnius, 1989.
28. LE BON, G. *Minios psichologija*. Vilnius, 2013.
29. LENINAS, V. *Kritinės pastabos nacionaliniu klausimu*. Vilnius, 1973.
30. LESNIKOVAS, M. P. et al. *Naujųjų amžių istorija*. T. 1. Vilnius, 1955.
31. LIETUVIS, M. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Vilnius, 1969.
32. LIVŠICAS, G. *Judaizmo kilmė ir reakcinė esmė*. Vilnius, 1965.
33. MAČIANSKAITĖ, L. Atrandant Icchoką Merą. In *Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*. Sud. L. MAČIANSKAITĖ, S. VILIMAITĖ. Vilnius, 2009, p. 7–20.
34. MARCINKEVIČIUS, J. *Kraujas ir pelenai*. Vilnius, 1960.
35. MARCINKEVIČIUS, J. *Pušis, kuri juokėsi*. Vilnius, 1961.
36. MARX, K. Zur Judenfrage. *Deutsch-Französische Jahrbücher*, 1984, Bd. 1. S. 347–377.
37. MERAS, I.; KELERTIENĖ, V. Geraai tai, kaip yra. In *Icchokas Meras: žinomas ir nežinomas meistras*. Sud. L. MAČIANSKAITĖ. Vilnius, 2005, p. 10–24.
38. MERAS, I. *Lygiosios trunks akimirką; Ant ko laikosi pasaulis*. Vilnius, 1968.
39. MICKEVIČIUS, A. Ponas Tadas arba paskutinis antpuolis Lietuvoje. *Eilėraščiai. Poemos*. Vilnius, 1987, p. 417–728.
40. NEČKINA, M.; LEIBENGRUBAS, P. *TSRS istorija. Vadovėlis VII klasei*. Kaunas, 1978.
41. PANAVALAS, Č. *Bolševikų kova su Bundo oportunistine teorija ir politika, 1903–1917*. Vilnius, 1981.
42. PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Ad astra*. Vilnius, 1967.
43. PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Laiškai*. Vilnius, 1968.
44. PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G. *Pasikalbėjimai*. Vilnius, 1967.
45. PETKEVIČIUS, V. *Apie duoną, meilę ir šautuvą*. Vilnius, 1984.
46. PIETARIS, V. *Rinkiniai raštai*. Vilnius, 1973.
47. PILYPAITIS, J. Rožės ir miškai. In *Rašytojas ir cenzūra*. Sud. A. SABONIS, S. SABONIS. Vilnius, 1992, p. 335–355.
48. POTIOMKINAS, P. et al. *TSRS istorija (1938–1976). Vadovėlis X–XI klasei*. Kaunas, 1978.
49. PRUNSKIS, J. *Lithuanian's Jews and the Holocaust*. Chicago, 1979.
50. RAIŠUPIS MATAS [BŪTĖNAS VLADAS]. *Dabarties kankiniai: Lietuvos vyskų, kunigų ir tikinčiųjų kryžiaus kelias pirmojoje ir antrojoje sovietų okupacijoje*. Chicago, 1972.

51. RASTENIS, V. Laisvė – tik numirti: gyvybės gynimas. *Akiračiai*, 1970, nr. 1 (15), p. 7.
52. REGELSONAS, L. TSRS vyriausybei dėl A. I. Solženycino tremties. *Aušra*, 1979, nr. 15. Prieitis per internetą: <<http://www.lkbkronika.lt/index.php/ausra-nr-15/1945-tsrs-vyriausybei-del-a-i-solzenycino-tremties.html>>.
53. SAVICKIS, J. *Novelės*. Vilnius, 1967.
54. SIMONAITYTĖ, I. *Gretimos istorijėlės*. Vilnius, 1986.
55. SIMONAITYTĖ, I. *Paskutinė Kūnelio kelionė*. Vilnius, 1971.
56. *Sionizmas be kaukės*. Sud. J. VAITKUS. Vilnius, 1973.
57. *Sionizmas – imperializmo ginklas*. Vilnius, 1971.
58. SLUCKIS, M. *Adomo obuolys*. Vilnius, 1973.
59. SLUCKIS, M. *Laiptai į dangų*. Vilnius, 1963.
60. SRUOGA, B. *Apyaušrio dalia*. Kaunas, 1945.
61. SRUOGA, B. *Dievų miškas*. Vilnius, 1960.
62. ŠIMKUS, J. Prie krintančio vandens. *Prie krintančio vandens*. Vilnius, 1976.
63. ŠOLOCHOVAS-SINIAVSKIS, G. *Neramus amžius*. Vilnius, 1966.
64. *TSKP XXII suvažiavimo medžiaga*. Vilnius, 1962.
65. VAIŽGANTAS. *Nebylys*. Vilnius, 1985.
66. VALANČIUS, M. *Palangos Juzė*. Vilnius, 1965.
67. VALANČIUS, M. *Raštai*. T. 1. Vilnius, 1972.
68. VALANČIUS, M. *Raštai*. T. 2. Vilnius, 1972.
69. VALIŪNAS, S. *Ant marių krašto*. Vilnius, 1976.
70. VENCLOVA, T. Atsakymas A. Žuvintui. *Akiračiai*, 1978, nr. 4 (98), p. 7–8.
71. VENCLOVA, T. Dėl vieno skandalo. *Šiaurės Atėnai*, 1991, nr. 11, p. 4.
72. VENCLOVA, T. Žaidimas su cenzoriumi. *Akiračiai*, 1984, nr. 2 (156), p. 15–16.
73. VENCLOVA, T. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus]. 2015 04 24. [žiūrėta 2015 04 24]. Prieitis per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256>>.
74. ZIMANAS, G. *Iliuzijos ir tikrovė: sionizmo ideologija ir praktika*. Vilnius, 1984.
75. ZIMANAS, G. *Ką aš mačiau Amerikoje: kelionės įspūdžiai*. Vilnius, 1960.
76. ZIMANAS, G. *Mes – patriotai ir internacionalistai*. Vilnius, 1977.
77. ZIMANAS, G. *Sionizmas – ideologija ir praktika*. Vilnius, 1980.
78. ZINGERIS, E. ...Jokių titulų, tik Šolom Aleichemas. In Š. ALEICHEMAS. *Apy sakos*. Vilnius, 1987, p. 417–428.
79. ŽEMAITĖ. *Raštai*. T. 1. Kaunas, 1948.
80. ŽEMAITĖ. *Raštai*. T. 3. Kaunas, 1948.
81. ŽEMAITĖ. *Raštai*. T. 4. Vilnius, 1957.
82. ŽEMAITĖ. *Autobiografija*. Kaunas, 1947.

83. *Žydy rašytojų apysakos*. Kaunas, 1938.
84. ŽUVINTAS, A. Lietuviai ir žydai. Atviras laiškas Tomui Venclovai. *Akiračiai*, 1978, nr. 4 (98), p. 6–7.
85. *Великая оболганная война-2. Нам не за что каяться!* Ред. А. ДЮКОВ. Москва, 2008.

2. TYRIMAI

2.1. Nepublikuoti tyrimai

1. JUODIS, D. *Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išeiviją 1945–1991 metais*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2015.
2. STASIULIS, S. *Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2018.
3. VAREIKIS, V. Anti-Semitism in Europe: from blood legends to World Zionists Conspiracy. Pranešimas tarptautinėje konferencijoje *#RememberanceResponsibilityFuture*. 2017 m. lapkričio 9 d., Vilnius.
4. VITKUS, H. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008.

2.2. Publikuoti tyrimai

1. A Document by Mikhail Chlenov. A Voice in the Wilderness. Moscow, May 1989. *Soviet Jewish Affairs*, 1989, vol. 19, no. 2, p. 46–50.
2. AINSZTEIN, R. Jewish Tragedy and Heroism in Soviet War Literature. *Jewish Social Studies*, 1961, vol. 23, p. 67–84.
3. ALEKSANDRAVIČIUS, E. *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius, 2000.
4. ALTSHULER, M. *Soviet Jewry Since the Second World War – Population and Social Structure*. Westport, 1987.
5. ALTSHULER, M. Who Are the “Refuseniks”? A Statistical and Demographic Analysis. *Soviet Jewish Affairs*, 1988, vol. 18, no. 1, p. 3–15.
6. AMI, B. *Between Hammer and Sickle*. Philadelphia, 1967.
7. ANGLICKIENĖ, L. Svetimas, bet neblogai pažįstamas: žydo įvaizdis lietuvių liaudies kultūroje. *Darbai ir dienos*, 2003, nr. 34, p. 213–234.
8. ANGLICKIENĖ, L. Žydas pasakojamojoje tautosakoje. *Liaudies kultūra*, 1996, nr. 5, p. 48–52.

9. ANINSKIS, L. Pasaulis laikosi? In *Besikartojančios erdvės. Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*. Sud. L. MAČIANSKAITĖ, S. VILIMAITĖ. Vilnius, 2009, p. 266–279.
10. ANTANAITIS, K. 1952–1953 metų antisemitinė kampanija Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungoje. *Darbai ir dienos*, 2016, t. 65, p. 87–111.
11. *Anti-Semitism in the Soviet Union. Hearings before the Committee on Un-American Activities House of Representatives. Ninetieth Congress, Second Session*. Washington, D.C., 1969.
12. ANUŠAUSKAS, A. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius, 1996.
13. TRUSKA, L.; ANUŠAUSKAS, A.; PETRAVIČIŪTĖ, I. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais: MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*. Vilnius, 1999.
14. APPLEBAUM, A. *Geležinė uždanga: Rytų Europos sugniuždymas 1944–1956*. Vilnius, 2013.
15. ARENDT, H. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius, 2001.
16. ATAMUKAS, S. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius, 2007.
17. Atmintis be atminties. Apie atsiminimų knygas kalbasi literatūrologai Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, rašytojas Vytautas Rubavičius (1). *Metai* [interaktyvus], 2006, nr. 11 [žiūrėta 2018 01 29]. Prieitis per internetą: <<http://tekstai.lt/zurnalas-metai/340-atmintis-be-atminties-apie-atsiminim-knygas-kalbasi-literaturologai-virginijus-gasilinas-jrat-sprindyt-regimantas-tamoaitis-raytojas-vytautas-rubaviius-1?catid=121%3A2006-nr-11-lapkritis>>.
18. AZADOVSKII, K.; EGOROV, B. From Anti-Westernism to Anti-Semitism: Stalin and the Impact of the “Anti-Cosmopolitan” Campaigns on the Soviet Culture. *Journal of Cold War Studies*, 2002, vol. 4, no. 1, p. 66–80.
19. BAAZOVA, L. Synagogues and Synagogue Life in Georgia in the Postwar Era. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO’I. Ilford, 1995, p. 290–299.
20. BARNAJUS, S. Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto. In *Lietuvos žydai: istorinė studija*. Sud. V. SIRUTAVIČIUS, D. STALIŪNAS, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2013, p. 485–507.
21. BARNAJUS, S. Žydai sovietinėje Lietuvoje. In *Žydai Lietuvoje. Istorija, kultūra, paveldas*. Sud. L. LEMPERTIENĖ, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2009, p. 111–117.
22. BARON, S. W. *The Russian Jew under Tsars and Soviets*. New York, 1987.
23. BENDIKAITĖ, E. *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*. Vilnius, 2006.
24. BERESNIOVA, CH. *Holocaust education in Lithuania: community, conflict, and the making of civil society*. Lanham, 2017.

25. BERGMANN, W. Pogroms. In *International Handbook of Violence Research*. Springer, 2005, vol. 1, p. 351–367.
26. BILLIG, M. Henri Taifel's "Cognitive aspects of prejudice" and the psychology of bigotry. *British Journal of Social Psychology*, 2002, vol. 41, no. 2, p. 171–188.
27. BOCIURKIW, B. Church-State Relations in the USSR. In *Religion and the Soviet State*. Ed. by M. HAYWARD, W. C. FLETCHER. London, 1969, p. 71–104.
28. BRENT, J.; NAUMOV, V. *Stalin's last crime: the plot against the Jewish doctors 1948-1953*. New York, 2003.
29. BRYM, R. J. *Perestroyka*, Public Opinion, and *Pamyat*. *Soviet Jewish Affairs*, 1989, vol. 19, no. 3, p. 23–32.
30. BRYM, R. J. *Soviet-Jewish Emigration and Soviet Nationality Policy*. London, 1983.
31. BRYM, R. J. *The Jews of Moscow, Kiev and Minsk: Identity, Antisemitism, Emigration*. New York, 1994.
32. BRUMBERG, J. Sovyetish Heymland. In *The Unredeemed: Anti-Semitism in the Soviet Union*. Ed. by R. I. RUBIN. Chicago, 1968, p. 83–96.
33. BUKELIENĖ, E. N. *Tarp rašytojo ir skaitytojo*. Vilnius, 2006.
34. BURINSKAITĖ, K. Slaptosios tarnybos vieta totalitarinėje SSRS. *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, nr. 22, p. 117–143.
35. CHERNIN, V. Institutionalized Jewish Culture from the 1960s to the mid-1980s. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 226–236.
36. DECTER, M. The Status of the Jews in the Soviet Union. In *The Unredeemed: Anti-Semitism in the Soviet Union*. Ed. by R. I. RUBIN. Chicago, 1968, p. 42–57.
37. CIDZIKAITĖ, D. Žydo įvaizdis pokarinėje lietuvių prozoje. *Acta litteraria comparativa*, 2006, vol. 2, p. 63–72.
38. DIECKMANN, CH.; SUŽIEDĖLIS, S. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį: šaltiniai ir analizė = The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews during Summer and Fall of 1941: Sources and Analysis*. Vilnius, 2006.
39. DONSKIS, L. Ar įmanomas lietuvių ir žydų dialogas? *Akiračiai*, nr. 5 (299), p. 9–11.
40. DONSKIS, L. Demonų sugrįžimas: kosmopolitizmas, pasaulinis sąmokslas ir tautinių idealų išdavystė. *Akiračiai*, 2000, nr. 7 (321), p. 4–7.
41. DONSKIS, L. *Hierosolyma est perdita*: didžiosios kultūros pabaiga ir nūdienos žydų bendruomenė Lietuvoje. *Akiračiai*, 1996, nr. 5 (279), p. 4–6.
42. ECKMAN, L. S. *Soviet Policy Towards Jews and Israel 1917–1974*. New York, 1974.
43. Economic Crimes in the Soviet Union. *Journal of the International Commission of Jurists*, 1964, vol. 5, no. 2, p. 3–47.

44. EPŠTEINAITĖ, D. Gydytojų bylos Lietuvoje. *Brasta*, nr. 4, 2015.
45. *Essential papers on Zionism*. Ed. by J. REINHARZ, A. SHAPIRA. Tel Aviv, Brandeis, 1994.
46. ETINGER, I. The Doctor's Plot: Stalin's Solution to the Jewish Question. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 103–124.
47. ETTINGER, SH. *Soviet Antisemitism after the Six-Day War*. Jerusalem, 1984.
48. ĖMUŽIS, M. Antano Sniečkaus sovietinio partinio elito klanas 1944–1974 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 30, p. 129–149.
49. FEIN, H. Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions. In *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Ed. by H. FEIN. Berlin, New York, 1987, p. 67–85.
50. FIGES, O. *Privatus gyvenimas Stalino Rusijoje*. Vilnius, 2015.
51. FIRKOVIČIUS, R. Karaimika Lietuvoje. *Muziejai ir paminklai*, 1968, nr. 12, p. 24–28.
52. FIRKOVIČIUS, R. Karaimų medžiaginės kultūros elementai Lietuvos miesteliuose. *Miestelis: LTSR liaudies buities muziejaus metodinė medžiaga*. Sud. E. J. MORKŪNAS. 1986, p. 43–49.
53. FISHMAN, D. E. *Embers Plucked from the Fire: the Rescue of Jewish Cultural Treasures in Vilna*. New York, 1996.
54. FRIEDBERG, M. Antisemitism as a Policy Tool in the Soviet Bloc. *The American Jewish Year Book*, 1970, vol. 71, p. 123–140.
55. FRIEDBERG, M. Jewish Contributions to Soviet Literature. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 208–215.
56. FRIEDBERG, M. Jewish Themes in Soviet Russian Literature. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 188–207.
57. FRIEDBERG, M. *The Jew in Post-Stalin Soviet Literature*. Washington, D.C., 1970.
58. FRIEDGUT, T. H. *Antisemitism and its Opponents: Reflections in the Russian Press: from Perestroika until the Present*. ACTA series, 1994, no. 3.
59. FRIEDGUT, T. H. Nationalities Policy, the Soviet Regime, the Jews, and Emigration. In *Jewish Life After the USSR*. Ed. by Z. GITELMAN. Bloomington, 2003, p. 27–45.
60. FRIEDGUT, T. H. Rejection and Rebellion: Jews and Other National Minorities under Perestroika. *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1990, vol. 1, no. 11, p. 5–15.
61. GAILIENĖ, D. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius, 2008.

62. GARBUZOV, L. A Struggle to Preserve Ethnic Identity: the Suppression of Jewish Culture by the Soviet Union's Emigration Policy between 1945–1985. *Boston University International Law Journal*, 2005, vol. 23, no. 1, p. 159–175.
63. GERSHENSON, O. *The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe*. New Brunswick, 2013.
64. GILBOA, Y. A. Hebrew Literature in the U.S.S.R. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 216–231.
65. GILBOA, Y. A. *The Black Years of Soviet Jewry 1939-1953*. Boston, 1971.
66. GILISON, J. M. Soviet-Jewish Emigration, 1971-80: An Overview. In *Soviet Jewry in the Decisive Decade, 1971-80*. Ed. by R. O. FREEDMAN. Durham, 1984, p. 3–16.
67. GITELMAN, Z. Glasnost, Perestroika and Antisemitism. *Foreign Affairs*, 1991, vol. 70, no. 2, p. 141–159.
68. GITELMAN, Z. A Jagged Circle: from Ethnicity to Internationalism to Cosmopolitanism – and Back. *European Review of History*, 2010, vol. 17, no. 3, p. 523–539.
69. GJERDE, Å. B. *Reinterpreting Soviet "Anti-Zionism": An Analysis of "Anti-Zionist" Texts Published in the Soviet Union, 1967–1972*. Oslo, 2011.
70. GOLDSHEIN, M. The "Doctors' Plot" in the Poltava Region: Excerpts from the Poltava Press and Archives. *Shvut*, 2000, vol. 25, no. 9, p. 93–101.
71. GROSSBERG, L.; WARTELLA, E.; WHITNEY, D. CH. *Media Making: Mass Media in a Popular Culture*. London, 1998.
72. HIRSZOWICZ, L. A note on the New RSFSR law on religion. *East European Jewish Affairs*, 1990, vol. 20, no. 2, p. 39–43.
73. HIRSZOWICZ, L. Jewish Cultural Life in the USSR – a Survey. *Soviet Jewish Affairs*, 1977, vol. 7, no. 2, p. 3–21.
74. HOFFMAN, B. N. *Jewish Hearts: A Study of Dynamic Ethnicity in the United States and the Soviet Union*. New York, 2001.
75. *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Sud. A. BUBNYS. Vilnius, 2011.
76. HUGHES, M. The Rise and Fall of Pamyat. *Religion, State and Society*, 1992, vol. 20, no. 2, p. 213–229.
77. ISAAC, B. The Ancient Mediterranean and the Pre-Christian Era. In *Antisemitism: A History*. Ed. by A. S. LINDEMANN, R. S. LEVY. New York, 2010, p. 34–46.
78. ISAAKYAN, L. I. Blood and Soil of the Soviet Academy: Politically Institutionalized Anti-Semitism in the Moscow Academic Circles of the Brezhnev Era through the Life Stories of Russian Academic Emigrants. *Nationalities Papers*, 2008, vol. 36, no. 5, p. 833–859.
79. IVANAUSKAS, V. *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai „tautų draugystės“ imperijoje*. Vilnius, 2015.

80. IVANAUSKAS, V. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius, 2011.
81. IVANAUSKAS, V. Lietuvos žydų rašytojų trajektorijos sovietmečiu: tarp pritaipimo respublikoje ir dalyvavimo imperijoje. *Colloquia*, 2016, nr. 35, p. 89–108.
82. IVANAUSKAS, V. Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo. *Genocidas ir rezistencija*, 2014, nr. 1 (35), p. 85–108.
83. IVANAUSKAS, V. Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis. *Politologija*, 2010, nr. 4 (60), p. 53–84.
84. YCIKAS, S. Zionist Activity in Post-War Lithuania. *Jews in Eastern Europe*, 1997, vol. 34, no. 3, p. 28–50.
85. JEVSEJEVAS, P. Ezopo kalba: Turinio nušalinimas, visuomeninė stereotipija, tekstinė esatis. In *Sovietmečio kultūros tyrimai: aktualijos ir perspektyvos* (Acta Academiae Artium Vilnensis, nr. 73). Sud. M. ŽVIRBLYTĖ. Vilnius, 2014, p. 141–156.
86. JOWETT, G. S.; O'DONNEL, V. *Propaganda and persuasion*. London, 1999.
87. KARP, A. “We were in a very difficult situation”: antisemitism in Soviet school education during the 1950s. *East European Jewish Affairs*, 2010, vol. 40, no. 1, p. 1–18.
88. KATZ, V. After the Six-Day War. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 321–336.
89. KAVOLIS, V. *Žmogus istorijoje*. Vilnius, 1994.
90. KHANIN, V. The Jewish National Movement and the Struggle for Community in the late Soviet Period. In *Revolution, Repression, and Revival: the Soviet Jewish Experience*. Ed. by Z. GITELMAN, Y. RO'I. Maryland, 2007, p. 221–237.
91. KHARKHORDIN, O. *The Collective and the Individual in Russia: a Study of Practices*. Berkeley, Los Angeles, London, 1999.
92. KLIER, J. *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881–1882*. New York, 2011.
93. KLUMBYS, V. Ezopo kalbos prielaidos ir formavimasis sovietinėje Lietuvoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2016, nr. 2 (40), p. 68–85.
94. KOREY, W. *Glasnost and Soviet Anti-Semitism*. New York, 1991.
95. KOREY, W. *Russian Antisemitism, Pamyat and the Demonology of Zionism*. Chur, 1995.
96. KOREY, W. Soviet Law and the Jews. In *The Unredeemed: Anti-Semitism in the Soviet Union*. Ed. by R. I. RUBIN. Chicago, 1968, p. 61–82.
97. KOREY, W. *The Soviet Cage: Anti-Semitism in Russia*. New York, 1973.
98. KOSTANIAN, R. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. Vyr. red. D. EPŠTEINAITĖ. *Žydų muziejus. Almanachas*. Vilnius, 2001, p. 10–20.
99. KOSTYRCHENKO, G. *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia*. New York, 1995.

100. KOSTYRCHENKO, G. The Genesis of Establishment Anti-Semitism in the USSR: the Black Years, 1948-1953. In *Revolution, Repression, and Revival: the Soviet Jewish Experience*. Ed. by Z. GITELMAN, Y. RO'I. Maryland, 2007, p. 179–192.
101. KOZODOY, N. Historical Afterword on Soviet Jewry. In E. WIESEL. *The Jews of Silence: a Personal report on Soviet Jewry*. London, 1966, p. 107–140.
102. LAUKAITYTĖ, R. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1956 m. *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 295–308.
103. LAURINAVIČIUS, Č.; SIRUTAVIČIUS, V. *Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios. Lietuvos istorija*. T. 12, d. 1. Vilnius, 2008.
104. LAZARFELD, P. F.; BERELSON, B.; GAUDET, H. *The People's Choice: How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*. New York, 1948.
105. LEVIN, D. *Baltic Jews under the Soviets 1940-1946*. Jerusalem, 1994.
106. LEVIN, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000.
107. LEVIN, N. *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*. Vol. 2. New York, 1988.
108. LIEVEN, A. *Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę*. Vilnius, 1996.
109. LOKSHIN, A. The Doctor's Plot: the Non-Jewish Response. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 157–167.
110. LOW, A. D. *Soviet Jewry and Soviet Policy*. New York, 1990.
111. LÖWE, H. D. Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In *Antisemitism: A History*. Ed. by A. S. LINDEMANN, R. S. LEVY. New York, 2010, p. 164–195.
112. LUSTINGER, A. *Stalin and the Jews: the red book: the tragedy of the Jewish Anti-Fascist Committee and the Soviet Jews*. New York, 2003.
113. MARDOSA, J. Lietuvių ir žydų santykiai Lietuvos miesteliuose ir kaimuose (1920–1940). In *Atminties dienos*. Vilnius, 1995, p. 374–382.
114. MAŽEIKIS, G. *Propaganda*. Šiauliai, 2006.
115. MENDELSON, E. *The Jews of East Central Europe between the world wars*. Bloomington, 1987.
116. MILLER, C. Some ABC's of Propaganda Analysis. *Propaganda Analysis I*, 1937, no. 3, p. 9–12.
117. More about Public Reactions to the Doctors' Plot. Ed. by M. ALTSHULER. *Jews in Eastern Europe, 1996, vol. 30, no. 2*, p. 24–57.
118. NEUMANN, B. The Literary Representation of Memory. In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Ed. by A. ERLL, A. NÜNNING. Berlin, 2008, p. 333–344.
119. NIR, Y. *The Israeli-Arab Conflict in Soviet Caricatures, 1967-1973*. Tel-Aviv, 1976.

120. ORŽEKAUSKAS, P.; ŠIMANAUSKAS, S. Informacinio psichologinio poveikio atskiriems individams bei jų grupėms metodai ir jų taikymas politikos procesuose. *Viešoji politika ir administravimas*, 2005, nr. 13, p. 98–107.
121. OSTROVSKAJA, T. Baltarusių istorinės atminties genealogija ir mokyklinio švietimo praktikos. In *Istorijos politikos modeliai ir kryptys: Europos Sąjungos, Lenkijos, Rusijos ir Baltarusijos istorijos politika*. Vilnius, 2014, p. 221–281.
122. PACEPA, I. M.; RYCHLAK, R. J. *Dezinformacija: slaptas ginklas*. Vilnius, 2018.
123. PINKUS, B.; GREENBAUM, A. A.; ALTSHULER, M.; KOHEN, Y. Y. *Russian Publications on Jews and Judaism in the Soviet Union, 1917-1967*. Bibliography. Jerusalem, 1970.
124. PINKUS, B. The Emigration of National Minorities from the USSR in the Post-Stalin Era. *Soviet Jewish Affairs*, 1983, vol. 13, no. 1, p. 3–36.
125. PINKUS, B. *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority*. Cambridge, 1989.
126. PINKUS, B. *The Soviet Government and the Jews: 1948-1967: a Documented Study*. Cambridge, 1984.
127. PLASSERAUD, Y. Pašaliečio žvilgsnis į žydus ir ne žydus Lietuvos istorijoje. In *Atminties dienos*. Vilnius, 1995, p. 358–373.
128. PRUSKUS, V. *Neformalios komunikacijos ritualai: gando sandara, socialinė organizacija ir sklaida*. Vilnius, 2007.
129. PUZINAVIČIUS, B. *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*. Vilnius, 2001.
130. RAMONAITĖ, A. Išvados: pragaištingoji ar išganingoji bendrystė? In *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Moksl. red. A. RAMONAITĖ. Vilnius, 2015, p. 352–369.
131. RAMONAITĖ, A. Įvadas: nematomos sovietmečio visuomenės paradoksai. In *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Moksl. red. A. RAMONAITĖ. Vilnius, 2015, p. 8–27.
132. RAPOPORT, L. *Stalin's War Against the Jews: the Doctor's Plot and the Soviet Solution*. New York, 1990.
133. RASHIN, A. *Why didn't Stalin Murder all the Jews: the 50th Anniversary of the Doctor's Plot*. New York, 2003.
134. RAUDELIS, V.; FIRKOVIČIUS, R. Teisinė karaimų padėtis Lietuvoje (XIV–XVIII a.). *Socialistinė teisė*, 1975, nr. 4, p. 48–53.
135. RO'I, Y. Nehama Lifshitz: Symbol of the Jewish National Awakening. In *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I, A. BEKER. New York, 1991, p. 168–188.
136. RO'I, Y. Religion, Israel, and the Development of Soviet Jewry's National Consciousness, 1967-91. In *Jewish Life After the USSR*. Ed. by Z. GITELMAN. Bloomington, 2003, p. 13–26.

137. RO'I, Y. The Jewish Religion in the Soviet Union after World War II. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 263–289.
138. ROSIN, J. *Preserving Our Litvak Heritage: A History of 31 Jewish Communities in Lithuania*. Ed. by J. ALPERT. New York, 2005.
139. ROTHENBERG, J. Jewish Religion in the Soviet Union. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 159–187.
140. ROTHENBERG, J. *Judaism in the Soviet Union: A "Second Class" Religion?* Washington, D.C., 1970, p. 8–9.
141. SAFRONOVAS, V. Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 337–378.
142. SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius, 2011.
143. SCHLÖGEL, K. *Teroras ir svajonė: Maskva, 1937-ieji*. Vilnius, 2013.
144. SCHWARZ, J. After the destruction of Vilna: Abraham Sutzkever's poetry, testimony and cultural rescue work, 1944–46. *East European Jewish Affairs*, 2005, vol. 35, no. 2, p. 209–224.
145. SEGAL, M. B. Soviet Anti-Semitism. *Judaism*, 1979, vol. 28, no. 4, p. 475–481.
146. SEMENTCHENKO, N.; MIROKHIN, S. Soviet Diplomacy and the Issue of Jewish Immigration to Israel, 1946–1953. In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Y. RO'I. Ilford, 1995, p. 316–326.
147. SHAFFER, H. G. *The Soviet Treatment of Jews*. New York, 1974.
148. SHAPIRO, L. Soviet Jewry Since the Death of Stalin: A Twenty-five Year Perspective. *American Jewish Year Book*, January 1979, vol. 79, p. 77–103.
149. SHIMONI, G. *The Zionist Ideology*. London, 1995.
150. SHMERUK, CH. Yiddish Literature in the U.S.S.R. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 232–268.
151. SIRUTAVIČIUS, V. Perestroika, Sąjūdis, Kovo 11-oji ir Lietuvos žydai. In *Lietuvos žydai: istorinė studija*. Sud. V. SIRUTAVIČIUS, D. STALIŪNAS, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2013, p. 509–521.
152. SLEZKINE, Y. *Žydy šimtmetis: žydai šiuolaikiniame pasaulyje*. Vilnius, 2010.
153. *Soviet antisemitic propaganda: evidence from books, press and radio*. London, 1978.
154. SPIEGEL, P. *Triumph over Tyranny: The Heroic Campaigns that Saved 2,000,000 Soviet Jews*. New York, 2008.
155. STOLA, D. Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument: The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967–1968. *The Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture*, 2006, vol. 25, p. 175–201.

156. STREIKUS, A. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 43–67.
157. STREIKUS, A. Žydai pokario (1945–1952 m.) Lietuvoje: sionistai ar totalitarinės sistemos aukos? *Kultūros barai*, 1997, nr. 4, p. 65–69.
158. STRUVE, G. *Soviet Russian Literature 1917-1950*. Norman, 1951.
159. ŠEPETYS, N. Apie Sąjūdžio ištakas ir savaimią visuomenę. [Rec. kn.: Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusnių tinklaveikos galia. Moksl. red. A. RAMONAITĖ, J. KAVALIAUSKAITĖ. Vilnius, 2012]. *Knygų aidai*, 2012, nr. 3, p. 8–29.
160. ŠTROMAS, A. *Laisvės horizontai*. Sud. L. MOCKŪNAS. Vilnius, 2001.
161. TARTAKOWER, A. The Jewish Problem in the Soviet Union. *Jewish Social Studies*, 1971, vol. 33, no. 4, p. 285–306.
162. TATARŪNAS, L. Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 1 (11), p. 117–129.
163. TERRACINI, U. Israel as a Factor in Soviet Anti-Semitism. In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 167–171.
164. The Party and Popular Reaction to the “Doctor’s Plot” (Dnepropetrovsk Province, Ukraine). Introduced by M. ALTSHULER, T. CHENTSOVA. *Jews in Eastern Europe*, 1993, vol. 21, no. 2, p. 49–65.
165. The Situation of the Jews in the USSR and the Absorption of Soviet Jewish Immigrants in Israel: at the Centre (reported by TSIGELMAN-DYMERSKAYA, L.) *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1990, vol. 1, no. 11, p. 82–93.
166. TININIS, V. Antisemitinės politikos apraiškos Lietuvoje. In *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vyr. red. A. ANUŠAUSKAS. Vilnius, 2007, p. 305–308.
167. TININIS, V. *Pirmtako šešėlyje: biografinė apybraiža apie sovietų Lietuvos vadovą Petrą Griškevičių*. Vilnius, 2017.
168. TININIS, V. *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*. Vilnius, 2000.
169. TRUSKA, L. Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes: apie holokaustą Lietuvoje 1941 m. *Kultūros barai*, 1999, nr. 5, p. 64–68.
170. TRUSKA, L. Tikros ir primestos kaltės: žydai ir lietuviai pirmuoju sovietmečiu 1940–1941. *Darbai ir dienos*, 2003, nr. 34, p. 285–320.
171. TRUSKA, L.; VAREIKIS, V. *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje, XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis = The Preconditions for the Holocaust: Anti-Semitism in Lithuania (Second Half of the 19th Century – June 1941)*. Vilnius, 2004.
172. TSIGELMAN, Y. Anti-Semitism in Soviet Publications (Belles Lettres and Feature Stories). In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 41–53.

173. TSIGELMAN, Y. „The Universal Jewish Conspiracy“ in Soviet Anti-Semitic Propaganda. In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 394–421.
174. VAISETA, T. Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944–1953 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2015, nr. 1 (37), p. 47–65.
175. VAREIKIS, V. Istorijos vaidmuo Lietuvos istorijoje. *Akiračiai*, 1997, nr. 5 (289), p. 12–14.
176. VAREIKIS, V.; ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ, J. Žydo įvaizdis Lietuvos visuomenėje. In *Žydai Lietuvoje: istorija, kultūra, paveldas*. Sud. L. LEMPERTIENĖ, J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2009, p. 89–97.
177. VEIDLINGER, J. Soviet Jewry as a Diaspora Nationality: the ‘Black Years’ Reconsidered. *East European Jewish Affairs*, 2003, vol. 33, no. 1, p. 4–29.
178. VENCLAUSKAS, L. Žydų stereotipas laikraštyje „Į laisvę“. *Akiračiai*, 2002, nr. 8 (342), p. 6–8.
179. VERDERY, K. *National ideology under Socialism. Identity and Cultural politics in Ceausescu’s Romania*. Los Angeles, 1991.
180. VICKERY, W. Zhdanovism: 1946–1953. In *Literature and Revolution in Soviet Russia, 1917–1962*. Ed. by M. HAYWARD, L. LABEDZ. London, 1963, p. 97–111.
181. VITAL, D. *The Origins of Zionism*. Oxford, 1980.
182. VITKUS, H. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas = The Use of the Holocaust Memory in Soviet Lithuania: an Ideological Aspect. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis = The Holocaust in the Eastern and Western European States Occupied by the Nazis: Studies and Memory*. Red. koleg. pirm. V. VAREIKIS. Kaunas, 2017, p. 123–136, 297–310.
183. VITKUS, H. Holokausto atminties problema ir jos poveikis lietuvių ir žydų santykiams. In *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*. Sud. J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Vilnius, 2010, p. 275–308.
184. VITKUS, H. Istorinė atmintis ir holokaustas: problemos samprata. *Genocidas ir rezistencija*, 2005, nr. 1 (17), p. 51–64.
185. VITKUS, H. Memorialinių vietų veiksnys Holokausto atminimo kultūroje: sampratos gairės ir tyrimo metodai. *Genocidas ir rezistencija*, 2006, nr. 1 (19), p. 86–115.
186. VOGT, J. When Nazism Became Zionism: An Analysis of Political Cartoons. In *Anti-Semitism in the Soviet Union: Its Roots and Consequences*. Ed. by T. FREEDMAN. New York, 1984, p. 486–496.
187. WEINRYB, B. D. Antisemitism in Soviet Russia. In *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Ed. by L. KOCHAN. London, 1970, p. 288–320.

188. WISTRICH, R. S. Anti-Zionism in the USSR: From Lenin to the Soviet Black Hundreds. In *The Left Against Zion: Communism, Israel and the Middle East*. Ed. by R. S. WISTRICH. London, 1979, p. 272–305.
189. WOOLFSON, SH. *Holocaust Legacy in Post-Soviet Lithuania: People, Places and Objects*. London, 2014.
190. АЛБТМАН, И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы. *Неприкосновенный запас* [interaktyvus], 2005, No. 2–3 [žiūrėta 2018 09 30]. Prieitis per internetą: <<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28-pr.html>>.
191. БОХАНОВ, А. Н.; ГОРИНОВ, М. М.; ДМИТРЕНКО, В. П. *История России. XX век*. Москва, 2001.
192. КОСТЫРЧЕНКО, Г. Кампания по борьбе с космополитизмом в СССР. *Вопросы истории*, 1994, No. 8, с. 47–60.
193. КОСТЫРЧЕНКО, Г. *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*. Москва, 2001.
194. ЛЮКС, Л. Антисемитизм в политике Сталина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. Русское издание, 2008, No. 2, с. 32–72.
195. ЛЮКС, Л. Еврейский вопрос в политике Сталина. *Вопросы истории*, 1999, No. 7, с. 41–59.
196. МЕДВЕДЕВ, Р. *Ближний круг Сталина. Соратники вождя*. Москва, 2005.
197. МОРОЗОВ, Б. *Еврейская эмиграция в свете новых документов*. Тель-Авив, 1998.
198. НАДЖАФОВ, Д. Г. Введение. *Сталин и космополитизм: Документы Агитпропа ЦК КПСС, 1945–1953*. Сост. Д. Г. НАДЖАФОВ, З. С. БЕЛОУСОВА. Москва, 2005, с. 5–22.
199. РАДЗИНСКИЙ, Э. *Сталин*. Москва, 1998.
200. ФЕРРО, М. *Как рассказывают историю детям в разных странах мира*. Москва, 1992.

Klaipėdos universiteto leidykla

Justas Stončius

ANTISEMITIZMAS SOVIETINĖJE LIETUVOJE 1944–1990 METAIS

Daktaro disertacija

Klaipėda, 2018

SL 1335. 2018 11 05. Apimtis 18,91 sąl. sp. l. Tiražas 23 egz.

Išleido ir spausdino Klaipėdos universiteto leidykla, Herkaus Manto g. 84, 92294 Klaipėda

Tel. (8 46) 398 891, el. paštas: leidykla@ku.lt; interneto adresas: <http://www.ku.lt/leidykla/>